

İSMAYİL KAZIMOV

AXISQA TÜRKLƏRİ: DİL, TARİX VƏ FOLKLOR

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi
Şurasının qərarı ilə çap olunur.

- 12932 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Təsis etdiyi
PREFESTİPULXANASI

"Elm və təhsil"

Bakı - 2012

Kitab «Axısqa türklərinin dili» (Bakı, 1999, 276 s.), «Axısqa toponimləri» (Bakı, 2001, 48 s.) və müəllifin «Dədə Qorqud» jurnalındakı (2002IV, s.133-168; 2003VI, s. 157-175) folklor materialları və sözlük əsasında çap edilmişdir. Təkrar nəşr.

Ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Kazımov

Elmi redaktor: Akademik Ağamusa Axundov

Rəyçilər: Filologiya elmləri doktoru, professor **Asif Haclı**

Filologiya elmləri doktoru, professor **Roza Eyvazova**

Filologiya elmləri doktoru, professor **Rüfət Rüstəmov**

Filologiya elmləri doktoru, professor **Qara Məşədiyev**

İsmayıl Babaş oğlu Kazımov.

Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor.

Bakı, «Elm və təhsil», 2012, 492 səh.

Kitabda qədim tarixə malik Axısqa türklərinin dili, mədəniyyəti, siyasi və etnik tarixi, eləcə də folklor qaynaqları öyrənilir. Axısqalıların etnik mənşəyi, bu toplumun dilinin bütün səviyyələri nəzərdən keçirilir. Axısqalıların zəngin folklorundan nümunələr verilir.

4702000000
N098- 2012

qrifli nəşr

© «Elm və təhsil», 2012

«Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. Biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyanməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü də etsinlər. Nədən gözəl, dadlı dilimizi bəyanmirik? Nədən bu gözəl dilimizi yaymağa can-başla çalışmırıq? Sözlərim doğru isə gəlin birləşək! Dil məhəbbətini millət məhəbbətinin başlanğıcı bilək. Dilimizə ən dərin eşq və məhəbbətlə sarılaq. Bunun xatirini heç bir xatirə dəyişməyək. Millət düşüncəsini yenə milli dil ilə ürəklərə birləşdirək» (ÖMƏR FAİQ «Yeni iqbal» qəzeti, 2 iyul 1915, № 57)

*Bizim dəniz dilimiz var,
Bizim dönməz elimiz var,
Bizim Vətən yolumuz var,
Bəlli bilin, Türk elləri,
Unutmayın (Cabir Xalidov).*

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

İXTİSARLAR	7
Müasir Axısqa türklərinin dilinin tədqiqi (Prof. Qəzənfər Kazımov)	8
GİRİŞ	19
I FƏSİL. AXISQA TÜRKLƏRİNİN DİL VƏ ETNİK TARİXİNƏ BİR NƏZƏR	25
1.1. Axısqa türklərinin etnik tarixinə dair	25
1.2. Müxtəlif türk tayfa adlarının Axısqa toponimlərində əksi	29
1.3. Axısqa türklərinin mənşəyinə dair	36
1.4. Dilin keşiyində, müxtəlif dillərin əhatəsində. Dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə dair	47
II FƏSİL. FONETİKA	58
2.1. Fonemlər sistemi	58
2.2. Ahəng qanunu	70
2.3. Fonetik hadisələr	76
III FƏSİL. LEKSİKA	92
3.1. Əsas leksik fond	92
3.1.1. Maddi-mədəniyyət leksikası	93
3.1.2. Kənd təsərrüfatı və bostançılıq leksikası	95
3.1.3. Heyvandarlıq leksikası	97
3.1.4. Məişət leksikası	97
3.1.5. Mərəsimlərlə (toy mərasimi) bağlı leksika	104
3.1.6. Xalq musiqi alətlərinin və oyunların adları	106
3.1.7. Bəzi bəzək (taxıncaq) adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri	106

3.2. Alınma leksika	107
3.3. Terminoloji leksika	108
3.3.1. İnsanın bədən üzvlərinin adları	109
3.3.2. Ay, gün, həftə və astronomik adlar	111
3.3.3. Xalq təbabəti terminləri	114
3.3.4. Heyvan adları (Zooloji terminlər)	114
3.4. Regional təsirlər, kənara çıxmalar	117
3.5. «Dədə Qorqud» və Axısqa dil uyğunluqları	121
3.6. Türk və Azərbaycan ədəbi dilləri ilə ortaq sözlər	124
3.7. Dilin şivələri	127
3.8. Gürcü substratları	129
3.9. Gürcü dilində Axısqa türklərinin dilinin elementləri	135
3.10. Onomastik leksika	145
3.11. Sözüün semantik strukturu: əsas semantik proseslər	184
3.12. Frazeoloji vahidlər	185

IV FƏSİL. MORFOLOGİYA .....

4.1. Sözüün morfoloji quruluşu	188
4.2. Nitq hissələri	191
4.2.1. İsim	191
4.2.2. Sifət	215
4.2.3. Say	225
4.2.4. Əvəzlik	229
4.2.5. Fel	231
4.2.6. Felin təsriflənməyən formaları	243

V FƏSİL. SİNTAKSİS .....

5.1. Dilin sintaktik quruluşu	255
5.1.1. Söz birləşmələri	256
5.1.2. Cümlə konstruksiyaları	261
5.1.3. Əlavələr	266
5.1.4. Cümlədə sözlərin sırası (inversiya)	267

5.1.5. Cütlərkibli və təktərkibli cümlələr	270
5.1.6. Yarımçıq və elliptik cümlələr	273
5.1.7. Xüsusişmə.....	282
5.1.8. Xitab və ara cümlələr.....	282
5.1.9. Mürəkkəb cümlə. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr	283
Nəticə.....	296
Axısqa türklərinin folkloru. Didərgin xalqın könlü yuvası.....	301
Rəylər və müsahibələr	392
Sözlük	454
Ədəbiyyat.....	473

İXTİSARLAR

"AOP" - Azərbaycan onomastika problemləri

"VE" - "Vətən eşqi" qəzeti

"ЭСКЯ" – Этимологический словарь картвельских языков

"KDQ" - "Kitabi-Dədə Qorqud"

"CT" - "Советская тюркология"

MÜASİR AXISQA TÜRKLƏRİNİN DİLİNİN TƏDQIQI

Tarixin dərinliklərindən zəmanəmizə qədər yol gələn, etnolingvistik xüsusiyyətləri ilə başqa türk xalqlarından seçilən, hazırkı Gürcüstan ərazisində nə qədər ömür sürdüyü bilinməyən, indi o yerlərə əluzalı qalan bir türk xalqı var - **AXISQA TÜRKLƏRİ**. Qafqaz ən qədim dövrlərdən insan məskəni olduğu kimi, həm də ən qədim dövrlərdən türklərin məskənidir. İnsandan türk qolu ayrılmağa başladığı gündən türklər Qafqazın da payına düşmüşdür. Axisqalılar türkün güclü tayfalarından olmuş, neçə min illik yol gələrək, tarixin amansız və dəhşətli burulğanlarından çıxıb çıkmışlar. Daimi məskənləri cənub-qərbi Gürcüstan ərazisi - *Mesxetiya* və ya *Axisqa* adlanan bölgə olmuşdür. «Mesxet» də, «Axisqa» da toponimik adlardır. Lakin *Axisqa* toponimi bu xalqın ruhuna daha yaxındır. Bəlkə, bu ad onların ayrıldığı tayfanın adını yaşadır özündə? Doğma olmasa, ruhlarında, qanlarında, genlərində yaşamasa, bu addan havayı qürur duymazlar.

Axisqalılar son dərəcə qədim tarixə malik olub azəri türkləri ilə yaşadırlar. Şərqi və qərbi türk xalqlarına qarışmasalar da, daim hər iki xalq ilə mənəvi əlaqədə olmuş, iynənin gözündən keçərək öz müstəqilliklərini mühafizə etmişlər. Daha çox XIX əsrdən başlayan tarixi tədqiqat əksəriyyət etibarilə hind-avropalılardan əldə olmuş, türk xalqlarının tarixinə qısqançlıqla yanaşmışlar. Ekvator boyu Yer kürəsini əhatə edən türk xalqlarının tarixi əksərən saxtalaşdırılmış, onların əbədi və daimi məskənləri birinci minilliyin sonlarındakı istilalarla əlaqələndirilmişdir. Mirzə Fətəli demişkən, bunlar puç və əfsanə söhbətlərdir. Bütün maddi-mədəniyyət abidələri, tarixin beş min il əvvəlki qaranlıq səhifələrindən xəbər verən mənbələr, bu mənbələrdə xəsisliklə qeydə alınmış toponim, et-

nonim və antroponimlər Qafqazın, Yaxın və Orta Şərqi çox qədim dövrlərdən türklərin məskəni olduğunu sübut edir. Tarixin həmin qaranlıq səhifələrindən zəif bir şüa kimi süzülüb gələn axisqalılar və onların tarixi, bu tarixin hansı dərinliklərdən keçdiyi, tayfa-şüanın neçə dəfə və hansı maneələrlə üzləşdiyi, əyildiyi, lakin qırılmadığı hələ də öyrənilməmişdir. İlk dəfə olaraq, filologiya elmləri doktoru, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi İsmayıl Babayev oğlu Kazımov belə bir xeyirxah işə qədəm qoymuş, Axisqa türklərinin dilini, bu dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini toplu halda öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun belə bir mövzunu seçməsi filoloji axtarışlar və xeyirxahlıq baxımından faydalı olmaqla, böyük ərazilərdə yayılmış türk xalqlarının dilinin, qədim abidələrinin, tarix və mədəniyyətinin keçən əsrin 90-cı illərində və əsrimizin əvvəllərində öyrənilməsi ilə məşğul olan rus misionerlərinin işini xatırladır.

İ.Kazımov da, ilk növbədə, tarixin məchul və dumanlı səhifələrini araşdırmaqla məşğul olmuş, axisqalılardan min illərlə yaşadığı, lakin hazırda tarixin günahları ucbatından aralı düşdükləri Mesxet-Axisqa ərazisinin qədim toponim və etnonimlərinin tədqiqi fonunda dəfələrlə köçkünlüyə məruz qalmış bu xalqın tarixini öyrənmək üçün mümkün mənbələri tədqiqatı cəlb etmişdir. 1944-cü ildə uzaq Fərqaşyaya sürülmüş bu xalq 1980-ci illərin sonlarında da öz yurdlarına toplaşma bilmədilər, öz dilini, dinini itirmək qorxusu ilə rus çöllərinə səpələndilər. Gələnlərə yenə də Azərbaycan arxa durdu, Azərbaycan öz doğma torpağında yer verdi. Buradan yaxındır - heç olmasa, doğma yurdlarına boylana bilirlər. Burda onlara dilini unutmamaq, adını, soy adını və dinini dəyişməyə tələb olunmur - dilini də qoruyur, dinini də və bütün tarixi-milliy keyfiyyətlərini də. Mətbuatları yaranır, ana dilində təhsil sistemi formalaşır, dərslilər tərtib edilir. Azərbaycan xalqı həmişə açıqürəkli olub. Qanı it qanından olanlar qanımızı qaraldığı, müstəqilliyin sevincini belə dadmaq imkanı vermədiyi halda, qan qardaşlarımızı bağrımıza basırıq. əzizləyirik, özümüzdən ayırmırıq. Kaş

azgın və yaramaz qonşularımız da dünyaya bu cür baxa biləydilər. Onda həyat nə qədər gözəl olardı...

Bu xalqın tədqiqi onun dilinin tədqiqindən başladı. Bu, uğurlu başlanğıcdır, çünki dil xalqın milli varlığını şərtləndirən ən əsas amildir. Bir də ki bütün poeziya, nəsr və publisistika nümunələrindən aydın olur ki, Yer üzündə yaranmış canlı varlıq öz balasını sevdiyi, qoruduğu, əzizlədiyi kimi, bu xalq da hansı girdabda olur-olsun, öz dilini qorumuş, onun üzərində əsmiş, onu iflic olmağa, yad təsirlər içərisində əriyib-itməyə qoymamışdır. Bu xalqın öz dilinə istəyində bir od var, güclü bir hərarət var, yanğı var. Bu yanğı o qədər güclüdür ki, qızdırmaqlı adamın yanğısına bənzəyir. Bu hal haqsızlıq dünyasının yaratdığı dağılmaq, yox olmaq, öz varlığını itirmək qorxusundan yaranmışdır.

«Axisqa» sözü çox qədim tarixi yada salır. Hələ eradan əvvəl üçüncü minillikdə şimali İtaliyada böyük çarlıq yaratmış, min ilə qədər hakimiyyət sürmüş etruskları - tursakaları yada salır. Etrusk-Tursaka çarlığı güclü çarlıq olmuş, qədim latınlar mədəniyyət sirlərini onlardan öyrənmişlər. Onlar həmin ərazilərə Anadolu xəttlə keçmişlər. Axisqalılar həmin sakaların varislərindən olmalıdır. Axisqalılar indi «Mesxet» sözündən xoşlanmasalar da, bizim fikrimizcə, bu söz gürcü mənşəli deyil, türk sözüdür. Mılladdan əvvəl ikinci minillikdə Qara dənizin cənub-şərq sahillərində hökmranlıq etmiş mosxlar, Tövratda *mosox* və ya *mosx* şəklində yad edilən xalq, qədim mısırlıların *müşek* dedikləri əhali eyni əhalidir və çox maraqlıdır ki, tamamilə bir-birindən fərqli görünən *Axisqa* və *Mosox* - *Mesx* sözləri eyni köklü sözlərdir və hər ikisinin əsasında SAK sözü durur: mo-SAK, Aq-SAK-a. İndi az görünən bu xalq parçalanıb, qarışıb, əriyib, azalıb. Parçalanmış olsalar da, hələ bir çox ərazilərdə dil və etnik uyğunluqlarını olduğu kimi saxlamışlar: «Bu gün doğu Anadolu bölgəsində (Ərzurum - Oltu), Nədiman, Artvin-Şavşat (Yusifeli, Ardahan, Qars kimi şəhərlərdə) dağınıq olaraq yaşayan Axisqa türklərinin danışdığı türkcə vaxtilə Gürcüstan sərhədləri daxilində yaşamış Axisqa türklərinin danışdığı türkcə ilə eynidir». Müəllif bu yerlərə türklərin

sonrakı gəlişini eramızın ilk əsrlərində hunların gəlişi ilə əlaqələndirir, VI-VII əsrlərdə savirlərin, onoğurların, VII-VIII əsrlərdə xəzərlərin, qıpçaqların, oğuzların məskunlaşdığını, XI-XII əsrlərdə Karlıda türklərin üstünlük təşkil etdiyini və hələ VII əsrdə Karlıda bütün çarların, bütün kişi və qadınların xəzər dilini bildiyini qeyd edir. Şübhəsiz, müəllifin hunlardan başladığı bu proses hunlardan çox-çox əvvəllərə aiddir. Hər halda, hələ bizim minilliyin əvvəllərində bu yerlərdə xəzərlərin dili gürcü, erməni, yəhudi dilləri ilə paralel işlənirmiş. Heç şübhəsiz, axisqalılardan tarixi təşəkkülündə bütün aborigen və gələn türklərin rolu olmuşdur. Buna görə də müəllif Mesxet ərazisindəki tarixi toponimləri nəzərdən keçirərək belə bir qənaətə gəlir ki, axisqalılardan ən qədim coğrafi adlarının əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir situasiyada, əsasən də, ayrı-ayrı etnosların (barsil, onoqur, udi, abdal, sabir, tubal, abar, bun, bozal, tolos, qanlı və s.) qarışması ilə formalaşmışdır: «Qeyd edilən tayfa adlarının axisqalılardan coğrafi adlarında qorunub saxlanması həmin qanunauyğun prosesin təzahürüdür». Səlcuqlar dövründə oğuzların Gürcüstan ərazisinə kütləvi axını və onların oturaq həyata keçməyə başlaması bütün Gürcüstanın türkləşməsi qorxusunu yaradır. Monqol istilası, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövründə də bu yerlərdə türk təsirləri genişlənir. Bütün bu gəlişləri və qarışmaları nəzərdən keçirən bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Axisqa türklərinin ulu babaları qıpçaqlar olmuş. Lakin onlar başqa tayfalarla, xüsusən oğuzlarla qarışmalı, qovuşmalı olmuşlar. Ona görə də Axisqa türklərinin təşəkkül tarixi bir növ azəri türklərinin təşəkkül tarixini xatırladır. Fərq burasındadır ki, azərilərin təşəkkülündə oğuzlar daha üstün olmuşlar. Axisqalılar XV əsrin sonlarından xeyli müddət osmanlı imperiyasının idarəsi altına düşmüş, 1828-ci ildən Gürcüstanla birlikdə rusların asılılığında olmuşlar. Onların bəzə bəlli olan faciəli həyatı da daha çox bundan sonra başlamışdır. Bunları qeyd etməklə belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, türklər Qafqazda nə zamandan olmuşsa, axisqalılar da o zamandan mövcuddur və türklərin - türk tayfalarının şərqdən və ya qərbdən Azərbaycana hansı gəlişləri ol-

muşsa, Axisqa ərazisinə də eyni gəlişlər olmuşdur. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə hansı tayfalar aparıcı rol oynamışsa, axisqalılar da eyni amillər əsasında təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan dilinə hansı ekstralingvistik amillər təsir etmişsə, onlar eyni dərəcədə axisqalılardan dilinə də təsir etmişdir. Lakin bir xalq kimi azlığı, məhdud ərazidə məskunlaşması, daha çox yad təsirlər əhatəsində olması, dəfələrlə baş verən təzyiq və köçürmələr, daim öz müstəqilliyini mühafizə etmək cəhdi, yazılı və şifahi ədəbi dilinin inkişafı üçün əlverişli zəmin olmaması axisqalılardan dilində qədim tayfa dillərindən gələn arxaik formaların qalmasına və ümumilikdə Axisqa dilinin bir türk dili kimi, Azərbaycan və türk-Osmanlı dillərindən fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də onların dilini Azərbaycan və ya türk dili ilə qarışdırmaq və ya həmin dillərdən birinin dialekti kimi mənalandırmaq olmaz. Axisqalılar müstəqil bir xalq, axisqalılardan dili müstəqil bir türk dilidir. Elə buna görə də İ. Kazımov Axisqa türklərinin dilini, doğru olaraq, müstəqil bir türk dili kimi tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuş, bütün dil yaruslarının tədqiqində Azərbaycan və türk dilləri ilə müqayisələr aparmaqla Axisqa türklərinin dilindəki milli və orijinal keyfiyyətləri üzə çıxarmışdır.

Monoqrafiyada Axisqa türklərinin dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə geniş yer verilmiş, müəllif dilin səs sisteminin aydın mənzərəsini yarada bilmişdir. Fonetik sistemin ətraflı tədqiqi göstərir ki, müxtəlif quruluşlu, müxtəlif sistemli dillərin əhatə və təsiri altında olmasına baxmayaraq, bu dil milli və orijinal xüsusiyyətlərini qorumuş, uzun bir mübarizə yolu keçərək başqa dillərin assimilyativ təsirdən özünü xilas edə bilmişdir. Əksəriyyət etibarilə öz varlığını qorumaqla bəzi yad təsirlərə də məruz qalmışdır. Fonetik xüsusiyyətlər bütövlükdə dilin özünə məxsusdur və onu yalnız Qafqaz dillərindən deyil, şərqində, qərbində və cənubunda yerləşən qohum türk dillərindən də fərqləndirir. Bu dildə P, G, K, T, Ç səslərindən ibarət maraqlı abruptiv-nəfəsli səslər vardır və bunların mənşəyinin öyrənilməsi maraqlı elmi nəticələr çıxarmağa imkan verərdi. Lakin, nədənsə, müəllif həmin səslərin mənşəyini, onla-

rın haradan gəldiyini, hansı proseslərlə və ya hansı tayfa dilləri ilə bağlı olduğunu araşdırmağa fikir verməmişdir. Fiziki, fizioloji və etnik-psixoloji kökləri izah edilməli olan samit keçidləri: $n > v$ (könül - kövül), $q > x$ (eşq - aşx), $y > q$ (söqüt, iq-nə), $s > z$ (zarxoş, zanki), $c > j$ (janavar, jamaş), samit qoşalıqları (həppimiz, təqqət, doxxuz, aşşaqi, ottuz və s.), qonşu türk dillərində cingiltili d ilə tələffüz edilən bir çox sözlərin KDQ-da olduğu kimi t ilə tələffüzü (dağ - tağ, daş - taş), aydın nəzərə çarpan h -laşma (haçar, harx), bizim üçün arxaikləşmiş olan söz önündə y səsi (yigit, yuca, yüz-üz), bir sıra sözlərdə labiallaşma (xoroz, savux, avuç), oğuz qrupunda sonralar o -laşmaqda olan bir çox sözlərdə əks prosesin - qədim formanın saxlanması (av, avçı, tavux), sağır n və qovuşuq nq səslərinin dildə sabitliyi - bütün bunlar dilin fonosemantik sisteminin müəyyənləşməsində, təşəkkülündə fonetik qanun və hadisələrin həlledici rolunu üzə çıxarır. Bu dildə 10 saitin olması məsələsini müəllif bir qədər ətraflı izah edə bilərdi, e və g hərflərinin hansı səsləri ifadə etdiyini fərqləndirmək üçün nümunələr verə bilərdi. Söz əvvəlində g səsinin bol-bol işləndiyi müşahidə olunur (Gəlib, Gəmmət, Gəfil). Bunun təsir mənbəyi, güman ki, yalnız semit dilləri deyildir. Müəllifin, türk dilindən fərqli olaraq, axisqalılardan dilində intensiv şəkildə işlənən x səsinə ($xasır$, $xarman$, $maxas$, $çaxal$) Qafqaz dillərinin təsiri nəticəsi kimi izah etməsi əğlabatən deyil. Əsərdə ahəng qanunu, assimilyasiya, dissimilyasiya, səsartımı, səsdüşümü və s. fonetik hadisə və qanunların tədqiqinə geniş yer verilmiş, söz köklərində saitlər ahəngi zəngin nümunələr əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Birvariantlı $-i$, $-li$, $-lux$ şəkilçiləri ahəng qanununun morfoloji məqamda pozulmasına səbəb olur. Müəllif bu sahədə axisqalılardan dilinə uyğun olmayan, lakin onların xeyli müddət məcburi istifadə etməli olduqları gürcü əlifbasının müəyyən rola malik olduğunu da unutmamışdır.

İ. Kazımovun Axisqa türklərinin dilinin leksikasına dair araşdırmalarından belə qənaətə gəlmək olur ki, bu dilin lüğət tərkibi öyrənilərsə, türkoloji dilçilik üçün çox zəngin və maraqlı material əldə oluna bilər. Çünki bu dil bütün təsir və təzyiqlərə

baxmayaraq, bir çox arxaik formaları qoruyub saxlamış, yad təsirlərə daim güclü müqavimət göstərmişdir. Bu sahədə ilk addım kimi, İ.Kazımov da az iş görməmiş, axisqalıların zəngin lügət ehtiyatının, demək olar ki, bütün laylarını tərpədə, hərəkətə gətirə bilmişdir. Ona görə də monoqrafiyanın birinci fəslə kimi, ikinci fəslə də maraqla oxunur və yaxşı təəssürat yaradır. Mənbə azlığının törətdiyi çətinliklərə baxmayaraq, müəllif folklor materiallarından, canlı danışığından, el şairlərinin əsərlərindən, «Vətən eşqi» qəzetindən böyük zəhmətlə kifayət qədər söz toplayıb tədqiqatə cəlb edə bilmişdir. Əkinçiliklə, kənd təsərrüfatı, bağçılıq, heyvandarlıqla bağlı sözlər, zəngin məişət leksikası, geyim, xörək adları, toy mərasimləri ilə bağlı leksika, qohumluq anlayışlarını, bədən üzvlərinin adlarını bildirən terminoloji sözlər, ay, həftə adları, xalq təbabətinə aid leksik vahidlər əksərən türk dillərinə məxsus ümumi kökdən gələn qədim leksik layı mühafizə edib saxlamışdır. Bütün hallarda lügəvi vahidlərin fonoloji quruluşunda özünəməxsusluq var. Bu bərdə: *dirqən* - yaba, *tırpan* - dəryaz, *cəb* - otun yerdə qalmanı, *nuş oti* - otun artığı (muşqurt), *lazut* - qarğıdalı, *patlican* - pomidor, *laxana* - kələm, *cancur* - gavalı, *avi* - ayı, *kərinjə* - qarışqa, *kinglə* - ağcaqanad, *çatxi* - şor, *yazlux* - şüşəbənd, *kəpçə* - çömçə, *çötal* - çəngəl, *boyunlux* - şarf, *urba götürməx* - paltar aparmaq, *boncuq* - muncuq, *küfə* - sığa və s. kimi beş-on nümunə ilə də kifayətlənmək olardı. Lakin müəllif hər bir məsələyə dair kifayət qədər nümunə toplayıb vermişdir. Bir qədər irəli getməklə bunların əsasında ilkin bir sözlük yaratmaq olardı. Onlarca alma, armud növü, neçə cür süd məhsullarının adları, xörək adları, xalq təbabətinə aid sözlər qeydə alınmışdır. Axisqalıların ay (zəmhəri, qüçük, mart, aprel, mayis, kərəz, oraq, xarman, vökrüm, şarap, koç, karakış) və həftə (bazarətəsi, salı, çersamba, cuma, persamba, cumaertəsi, bazar) adları da özünəməxsusluğu ilə türk və Azərbaycan dillərinin ay və həftə adlarından fərqlənir. Müəllif Axisqa dilinin bir sıra lügəvi vahidləri ilə (ev və çöl heyvanlarının, təsərrüfat və məişət əşyalarının, geyim şeyləri və bədən üzvlərinin adları) türk və Azərbaycan dilinin lügəvi vahidlərini müqayisə etmiş, üç dilin

müqayisəsi əsasında fərqli cəhətləri əyanlaşdırə bilmişdir. Axisqa dili ilə «Kitabi-Dədə Qorqud»un dil əlaqələrinə yığcam şəkildə nəzər salınmış, leksik, morfoloji və sintaktik uyğunluqlar bərdə ilkin məlumat verilmişdir. Bu dilə məxsus Zeqan, Savaelya, Axalsıx, Sur-Boqa, Aspindz, Axalkələk şivələrinin olduğu və bunların hələ tam qaydaya salınmamış ədəbi dildən fərqləndiyi göstərilir. Müəllif bəzi alimlərin Axisqa dilini türk dilinin «Mesxet dialekti» adlandırdığını qeyd etsə də, Axisqa dilinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunun elmi-nəzəri təsvirini verməklə kifayətlənmiş, bu cür iddialara münasibətini ətraflı bildirməmişdir. Əsərdə alınma sözlərə münasibət də bir qədər məhdud şəkildə, daha çox məişət leksikası zəminində şərh edilmişdir. Bu dildə təbii olaraq, ərəb, fars, rus dillərindən, türk dilindən, Azərbaycan və Qafqaz dillərindən alınmalar olduğu, regional təsirlər, kənara çıxma halları daha ətraflı şərh oluna bilərdi.

Onomastik leksikanın tədqiqinə əsərdə xüsusi yer verilmişdir. Kişi və qadın adlarının təsvirindən də görünür ki, bu xalq milli ənənələrini hər sahədə qorumuşdur. Fəzli, Usman, Taci, Şahismayıl, Canxanım, Bağdaqül, Təhəmirzə, Şahvələd kimi xüsusi adlar xəyalı keçmiş tarixə aparır. Şübhəsiz, axisqalıların adları da hazırda müsəlmanlığın meydana çıxmasından sonra geniş vüsət qazanmış adlardan ibarətdir. Lakin bu dildə *xan*, *mürzə*, *bəy*, *şah*, *can*, *aqa*, *dar* (Təhmindar, Bayraqdar), *xanım*, *qul* tərkibli adlar daha çox müşahidə olunur və bir səciyyəvi keyfiyyət kimi, adverməni də milli zəminlə bağlayır. *Köşəli*, *Bəhri*, *Meyyar*, *Vətən*, *Qınalı*, *İlim*, *Toraman*, *Şəhri*, *Qoçalı*, *Çəlik*, *Başad* kimi spesifik kişi adları da bu qənaəti gücləndirir. Soy-köklər əksəriyyət etibarilə *-li*, *-li* şəkilçisi və *oqli* sözü vasitəsilə müəyyənləşsə də, *-i* (*Bayram Müslimi*, *Əli Səbri*), *-ov*, *-yev*, *-zadə*, *-dze*, *-şvili* formantlarından da istifadə olunur. Kıçiltmə, əzizləmə, qısaltma məqamlarında *-oş* (*İloş*, *Xadoş*), *-iş* (*İbiş*, *Diliş*), *-ir* (*Kibir* - *Kəbirə*, *Fikir* - *Fikriyyə*), *-ik* (*Sürük* - *Süreyya*, *Mızık* - *Mızayya*), *-o* (*Sabo* - *Səbriyyə*) kimi morfoloji göstəricilərdən istifadə olunur.

Əsərdə Axisqa toponimlərinin sistemli şəkildə gürcüləşdirilməsinə dair verilən məlumat haqsızlıq dünyasının əməllərinə nifrət yaradır.

Axisqa türklərinin dili öz morfoloji quruluşuna görə qonşu türk dillərindən fərqlənir. Əsas və köməkçi nitq hissələrinin sistemi, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, zaman, şəxs kateqoriyalarının dillərin mövcudluq əlamətləridir, ona görə də bu və ya digər bir dili başqasından fərqləndirmək üçün bunların varlığı və yoxluğu deyil, hansı formada, hansı vasitələrlə reallaşması əsasdır. Bu cəhətdən qonşu türk dilləri ilə müqayisədə Axisqa dilində bir sıra morfoloji proseslərin «ləngiməsi» müşahidə olunur. Belə ki türk və Azərbaycan dillərindəki bir çox dördvariantlı şəkilçilər bu dildə özünü yalnız bir variantda göstərirlər. Üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi -*i* (*quzusi, atası*), birinci şəxsin xəbərlilik şəkilçisi -*ux* (*adamlux, gəlinox*), əmr şəkilçisinin birinci şəxs təkinin şəkilçisi -*em* (*şəkil çəkem*), xəbərlilik şəkilçisinin birinci şəxs təkinin şəkilçisi -*ax* (*gedax, edax*), indiki zamanın şəkilçisi -*iyer* (*gəliyer, baxiyer*), keçmiş zamanın şəkilçiləri -*di, miş* (*baxdiz, yapdurmüşiz*) və s. birvariantlı olub ahəng qanununun tələblərinə cavab verəcək şəkildə variantlaşmamışdır.

Bəzi formaların ikivariantlılığı da eyni proseslə izah oluna bilər: isimlərin cəmlənməsində -*lar, -lər* şəkilçisi ilə yanaşı *lux* şəkilçisindən istifadə (*adamlux - adamlar, onnux - onlar, gəlinox - gəlinlər*), əmr şəkilçisinin birinci şəxs təkində -*em* şəkilçisi ilə yanaşı, arxaik -*ayim, -ayım* şəkilçisindən (*varayım, gətürəyim*) istifadə, üçüncü şəxsin cəmini bildirən şəxs əvəzliliklər (*onnar/unnar, onnux/unnux*) və s. Morfoloji əlamətlərin bir çoxunda qapalı saitlilik: xəbərlilik şəkilçiləri -*im, -sin* (*türküim - türkəm, adamsin - adamsən*), zaman şəkilçilərindən sonra işlənən şəxs şəkilçiləri -*im, -ux, -sin* (*qoymuş-im, gediyer-ux, demiş-sin*), -*ır* və -*ar* şəkilçilərinin indiki və qeyri-qəti gələcək zaman kimi sabitləşməməsi, bir sıra arxaik morfoloji vahidlərin isimlərdə birləşməsi, hal, -*qa, -gə* yönük hal şəkilçisinin, -*ibən, -uban, -ühən* feli bağlama şəkilçilərinin) fəal mövqeyi, *ulaşmaq* (çatmaq), *qonmaq* (oturmaq), *şakin* (olmaq)

düşmək), *tütümək* (yanmaq, tüstüləmək) və s. arxaik fellərin müasir Axisqa dilində işləkliyi, saitle qurtaran qohumluq bildirən bəzi sözlərə adlıq və təsirlik hallarında -*y, -ay* formantlarının artırılması (*Babay hani?, Qapıy yüzümə bir oğlan açdı*), söz sonunda *i-*ləşmə (*qoxı, qapı*) bu dilin fərqləndirici morfoloji əlamətlərindəndir.

Növ və təsirlik kateqoriyalarının, feli bağlama və feli sıfətlərin, zərflərin və köməkçi nitq hissələrinin inkişaf vəziyyətinə bir qədər ətraflı nəzər yetirmək mümkün idi. Xüsusən növ və təsirlik şəkilçiləri felin struktur-semantik inkişafında mühüm rol oynamaqla daim tədqiqat üçün maraqlı material verir.

Monoqrafiya Axisqa türklərinin dilinin sintaktik quruluşunun ilkin tədqiqi ilə tamamlanır. Müəllif folklor nümunələrindən, qəzet materiallarından, el şairlərinin əsərlərindən topladığı nümunələr əsasında feli və ismi birləşmələr, cümlənin məqsədə görə növləri, cümlə üzvləri, onların əlavəsi, xüsusiləşməsi, təktərkibli və cütlərkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımqı cümlələr, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanılmayan sözlər və birləşmələr, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri, budaq cümlə və onun növləri, söz sırası və cümlə üzvlərinin aktuallaşması, inversiya və komponentlərin yerdəyişməsi məsələlərinə dair araşdırmalar aparmış, bu qədim etnosun dil sistemində sintaktik quruluşun milli və orijinal qanunlarını üzə çıxarmaqla Axisqa türk dilinin müstəqil bir dil kimi mövcudluğunu təmin edən struktur xüsusiyyətlərin icmalını vermişdir. Aydın hiss olunur ki, Axisqa dilinin cümlə sintaksisində nisbi sərbəstlik vardır: «İstər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə sintaksisində cümlə üzvlərinin və mürəkkəb cümlə komponentlərinin yerləşməsinin sərbəstliyi qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlir».

İ.B.Kazımov bu əsər üzərində işləyərək türkoloji ədəbiyyatı diqqətlə nəzərdən keçirmiş, zəngin elmi mənbələrə əsaslanmışdır. Tədqiqat prosesində türk dillərinin qədim abidələrinə, müasir türk dillərinə, xüsusilə oğuz qrupu dillərinin mate-

riallarına müraciət edilmiş, ardıcıl olaraq türk və Azərbaycan dilləri ilə müqayisələr aparılmışdır. Axısqa dilinin qohum və qonşu dillər əhatəsində məruz qala biləcəyi təsir, bu təsirin əhatə dairəsi tədqiqatçının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Şübhəsiz, bir əsərlə, - o nə cür qiymətə malik olur-olsun, - müəyyən bir dilin tədqiqinə nöqtə qoymaq olmaz. İ.B.Kazimovun bu əsəri Axısqa dilinin elmi arenaya çıxarılması, onun fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiq baxımından qiymətli və biz bu əsərdən aldığımız təəssürat əsasında Oğuz dillərinin cənub-qərb yarımqrupundan danışarkən Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, cənubi Kırım tatarlarının dilləri ilə yanaşı, Axısqa türklərinin dilini də nəzərdə tutma bilirik.

Prof. Q.Ş.KAZIMOV
07.09.99

GİRİŞ

90-cı illərdə, yəni SSRİ dağılandan sonra BMT çərçivəsində azsaylı və dəfələrlə deportasiyalara məruz qalmış türk xalqlarının siyasi və etnik tarixinin, mədəniyyəti və folklorunun, həmçinin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Axısqa türkləri də iki dəfə deportasiya olunmuş kiçik xalqlardandır; hələ də öz əzəli topraqlarına qayıda bilməmişlər. Onların qat-qat çox olan problemlərinin bütün mürəkkəb kompleksini öyrənilib dərk etmək üçün həmin toplumun dilinin indiki vəziyyətini də dərinlən təhlil edib öyrənmək lazım gəlir. Təəssüf ki, keçən dövr ərzində bu sahədə tədqiqatlar aparılmamış, bu xalqa və onun dilinə maraq göstərilməmişdir.

Sovet dövründə axısqa dilinin araşdırılmasına imkan və şərait yaradılmamış, həmin mövzu bir növ yasaq olmuşdur. Yalnız 1989-cu ildə Özbəkistanın Fərqanə vilayətində qanlı toqquşmadan sonra Axısqa türklərinin varlığı yada düşmüşdür.

Biz bu əsərlə ilk öncə Axısqa türklərinin dil xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə ilk addım atmış oluruq.

Bu gün Axısqa türkləri öz tarixi torpaqlarında yaşayan və siyasi təşəkkülü olan bir xalq deyildir. Axısqa türkləri kimi tanınan həmin xalqın bu gün öz əzəli bölgəsində, demək olar ki, heç bir təmsilçisi yoxdur. Axısqadan Orta Asiyaya sürgün edildikdən sonra mədəniyyət, dil və siyasi yöndən bir azlıq təşkil edərək, təbii ki, tamamən məchul və unudulmuş bir vəziyyətə düşmüşlər.

Müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmasına, müxtəlif sistemli dillərin əhatə və təsiri altında olmasına baxmayaraq, bu xalqın

dili milli və orijinal xüsusiyyətlərini qorumuş, uzun bir mübarizə yolu keçərək başqa dillərin assimilyativ təsirindən özünü xilas edə bilmişdir. Əksəriyyət etibarilə öz varlığını qorumaqla bəzi yad dillərin təsirlərinə də məruz qalmışdır.

Axisqa türkləri lap qədim dövrlərdən başqa dillərin əhatəsinə düşsə də, tarixən əldə etdiyi orijinal milli keyfiyyətləri dilin bütün səviyyələrində qoruyub saxlamışdır. Həmin xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılıb elmi şəkildə öyrənilməsi və bu dilin ilk qrammatikasının yazılması axisqalıların həyatında tarixi hadisə hesab oluna bilər.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər başlıca xüsusiyyətlər bunlardır: Dəfələrlə köçürmələrə məruz qalmış kiçik bir xalqın üzləşdiyi çətinlikləri, yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində istifadə olunan dilin inkişafdan geri qalma səbəblərini, ana dilinə ögey münasibəti aydınlaşdırmaq, xalqın və onun dilinin mənşəyini öyrənmək, etnik tarixini dövrləşdirmək, axisqalıların tarixi təşəkkülündə aborijen və gəlmə türklərin rolunu müəyyənləşdirmək, etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə müxtəlif türk tayfa izlərini: Axisqa toponimlərində qorunub saxlanması, qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək, Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan dili ilə axisqalıların dili arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri dəqiqləşdirmək, müxtəlif dil hadisələrinin spesifikliyini ortaya çıxarmaq, onomastikanın tipikliyi və onun dəyişdirilməsinə təsir edən faktorları qeyd etmək və bunu məkrli və məqsədyönlü siyasətin nəticəsi kimi açıqlamaq (soyköküdə gürcü və qazax elementləri, kənd adlarının zorla gürcüləşdirilməsi və s.) danışq dilində özünü göstərən gürcü substratlarını, həmçinin gürcü dilində axisqalılara məxsus dil vahidlərinin işlənmə səbəblərini göstərmək zərurəti sözügedən mövzunun nə qədər aktual olduğunu şərtləndirən mühüm cəhətlərdəndir.

Axisqalıların dilinin səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun geniş və aydın mənzərəsini, özünəməxsus əlamətlərini araşdırıb üzə çıxarmaq, qədim praforma və derivatları müəyyən etmək, asemantik və «artaq-

elementlərin varlığını göstərmək, dildə analitikliyin üstünlüyünü müəyyənləşdirmək, sintaktik quruluşda özünü göstərən nisbi sərbəstliyin, köhnə cümlə formalarının qalma səbəblərini öyrənmək, «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı uyğunluqları meydana çıxarmaq, Gürcü-Axisqa-Azərbaycan dil paralellərini dəqiqləşdirmək; leksik layın milli orijinal xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və s. bu kimi məsələlərin tədqiqi zərurəti ortaya çıxır. Həmin cəhətlər də mövzunun aktuallığı və tədqiqinin zəruriliyini şərtləndirir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Axisqa türklərinin dilini, bu dilin fonetik, leksik-semantik, onomastik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- etnosun dil və etnik tarixinə sistemli şəkildə nəzər yetirmək, axisqalıların min illərlə yaşadığı, lakin hazırda aralı düşdükləri Axisqa ərazisinin etnotoponimlərini tədqiqata cəlb etmək;

- ana dilini bu xalqın milli varlığını şərtləndirən, onları birləşdirən əlaqə və ən əsas amil kimi nəzərdən keçirmək;

- axisqalıların tarixi təşəkkülündə aborijen və gəlmə türklərin rolunu müəyyənləşdirmək;

- yazılı və şifahi ədəbi dilin inkişafı üçün əlverişli zəmin olmadığından axisqalıların dilində qədim tayfa dillərindən gələn arxaik formaları araşdırmaq;

- Mesxeti-Cavaxeti ərazisindəki tarixi toponimlər fonunda ən qədim coğrafi adların meydana gəlməsində etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu şəraiti aydınlaşdırmaq;

- axisqalıların dili ilə Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək;

- tədqiq olunan dilin səs sisteminin, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun geniş və aydın mənzərəsini yaratmaq;

- Axisqalıların dilində qıpçaq və oğuz elementlərini müəyyənləşdirmək; qədim xüsusiyyətlərin qalma səbəblərini aydınlaşdırmaq;

- müxtəlif dil mühitində inkişafı ləngiyən qrammatik kateqoriyalara aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatda istifadə edilən mənbələr xarakterinə görə bir neçə qrupa bölünür: Axisqa türk folkloru: folklor nümunələri axisqalıların yaşadığı ərazilərdən və Asif Hacılinin «Qəribəm bu vətəndə» (1992); «Bir ulusun söz sənəti»ndən (1993), müxtəlif əlyazmalardan, «Vətən eşqi» qəzetindən (1991, 1992, 1993), S. Cikiyanın çap etdirdiyi bədii mətn nümunələrindən, ayrı-ayrı axisqalı yazıçı və şairlərinin (Ş. Adıgünlü, G. Şahin, C. Xalidov, İ. Şahzadəoğlu, M. Paşalioğlu, L. Sağırzeli və b.) əsərlərindən, Axisqa türkləri ilə aparılmış söhbətlərdən (Söhbətlər maqnitafon lentinə yazılmışdır) alınmış və yazıya köçürülmüş, tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ömər Faiq Nemanzadənin xatirə və məqalələrindən də bir mənbə kimi istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, mətbuatda, xarici ölkələrdə axisqalılar haqqında çapdan çıxmış yazılarda (Məsələn, Meskhetian turks. Solutions and Human, Security the Forced Migration projects of the open society institute. - 1998 by the open society institute (İngilis dilində), Ahıska türkləri. Hazırlayan Kiyas Aslan. Ankara, 1995; M. Fahrettin Kırzioğlu. Ahıska'lı 14 halk şairimizdən birer parça. - Türk kültürü, sayı 47, yıl IV, Eylül, 1996; yenə onun; Gürcüstan'da eski-türk inanç və gələnlərinin izləri, I Uluslararası türk Folklor Konqresi (İstanbul, 23-30, VI. 1975). Bildirileri (türk dilində) mənbə rolunu oynamışdır.

Araşdırmanın nəzəri-metodoloji əsasını problema kompleks yanaşma, tarixilik və məntiqilik prinsipi təşkil edir. Araşdırmada ən çox təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın yönü diaxron və sinxron istiqamətlərdədir.

Axisqa türklərinin dil və etnik tarixi Gürcüstanın türk dünyası ilə uzunmüddətli əlaqə və münasibətləri çərçivəsində araşdırılmışdır. Qədim tarixə malik olan Axisqa türklərinin etnik tarixi, mədəniyyəti, dilinin fonetik, leksik, onomastik, semantik, qrammatik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. İlk dəfə olaraq bu dilin səs sistemi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşunun geniş və aydın mənzərəsi yaradılmış, əsərdə xalqın dil və etnik tarixinə nəzər yetirilmiş, xalqın milli

varlığını, birliyini şərtləndirən əsas amil kimi onun dili, axisqalıların tarixi təşəkkülündə aborigen və gəlmə türklərinin rolu öyrənilmiş, bu dilin təşəkkülündə hansı tayfaların aparıcı rol oynadığı üzə çıxarılmış, onların yazılı və şifahi dilində qədim tayfa dillərindən gələn arxaik formaların qalma səbəbləri aydınlaşdırılmış, ən qədim coğrafi adların meydana gəlməsində etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu şərait müəyyənləşdirilmiş, etnosun təşəkkülündə qıpçaq və oğuzların hər hansı birinin üstünlüyü dəqiqləşdirilmiş, bütün dil yaruslarının tədqiqində Azərbaycan və digər türk dilləri ilə müqayisələr aparmaqla onların dilindəki milli və orijinal keyfiyyətlər üzə çıxarılmış, digər dillərlə müqayisədə bu dilin «qaba və sərt cizgiləri» dəqiqləşdirilmiş, müxtəlif dil mühiti və əhatəsində ləngiyən xüsusiyyətlər aydınlaşdırılmışdır. Müxtəlif dil səviyyələrində axisqalıların dilinin özünəməxsus cəhətləri, qədimliyini qoruyub saxlama səbəbləri, başqa türk dillərindən seçilən əlamətləri də kompleks halda, bütün genişliyi ilə təhlil edilmişdir ki, bunlar da işin əsas elmi yeniliklərindən sayıla bilər.

Monoqrafiyanın əsas elmi yeniliklərindən biri də budur ki, bir çox mübahisəli məsələlərə (Qafqazın tarixən türkdilli xalqlar olması fikri, türk dillərinin müstəqilliyini şərtləndirən amillər və s.) bu işlə də müəllif mövqeyindən aydınlıq gətirilmişdir.

Kitabda qoyulan məsələlərin tarixi-lingvistik təhlili bir çox hallarda öz tətbiqini və köməyini göstərə bilər. Tədqiqat sırf elmi-nəzəri mahiyyət daşısa da, burada praktik əhəmiyyət kəsb edən cəhətlər də çoxdur. Əslində bu tədqiqat axisqalıların dilini öyrənməyin praktik yolları, üsulları, ana dilinin tədrisi, bu dili məktəblərdə öyrətmək məqsədilə proqramlar və dərslərlər haqqında məlumatlar da verilmiş, türk dili dərslərinin keçirilməsi, ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsi qaydaları da göstərilmişdir ki, bu da dilin təbliği üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, axisqalıların yaşadığı

kəndlərdə türk dili¹ aşağı siniflərdə (I-IV siniflərdə) həftədə iki saat tədris olunur. Bu iki saata uyğun olaraq proqram və dərslik də hazırlanmışdır. Fikrimizcə, bu tədqiqat türk şagirdlərinin həmin dilin öyrənilməsindəki maraqlarını artıracaq, dilin elmi şəkildə mənimsənilməsində yardımçı rolunu oynayacaq, tədrisdə dərslik və ya dərs vəsaiti kimi istifadə oluna biləcəkdir.

Kitab ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti rolunu oynaya bilər. Tədqiqatın əsas praktik əhəmiyyətindən biri də türk dillərinin tarixi, türk dillərinin dialektologiyası, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası fənlərindən seminar və mühazirələrin, xüsusi kursların keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatdan çıxan müddəa və nəticələr digər azsaylı, sürgün və deportasiyalara məruz qalan xalqların-kımlıların, kalmıqların, Volqa almanlarının, karaçay-balkarların, çeçen-inqışların, eləcə də yazısı və ədəbi dili o qədər də inkişaf etməmiş dillərin - qaqauz, xələc, qaşqay, karaim və s. dillərin əhatəli və geniş səpkidə, dilin bütün səviyyələrində öyrənilməsinə imkan və şərait yaradır.

Bu sahədə ilk tədqiqat olduğu üçün izah və şərh geniş, əhatəli təhlil tələb edən məsələlərə (məsələn, Anadolu bölgəsində yaşayan axisqalıların dil xüsusiyyətləri; qıpçaq dili elementləri; gürcü substratları fonunda Axisqa- gürcü dil əlaqələri; Axisqa bölgəsində qədim türkmənşəli toponimlər və s.) yenidən baxılmasında bu işin nəzəri əhəmiyyət kəsb edəcəyi şübhəsizdir.

Türkoloji dilçiliyə dair dərs və dərs vəsaitlərinin yazılmasında da bu iş nəzəri cəhətdən müəyyən əhəmiyyət kəsb edə bilər.

I FƏSİL

AXISQA TÜRK LƏRİNİN DİL VƏ ETNİK TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

1.1. Axisqa türklərinin etnik tarixinə dair

Axisqa Gürcüstanın güneyində yerləşən tarixi bölgələrdəndir. Bu bölgə «tayfalar qapısı» adlandırılmış, zaman-zaman bu əraziyə müxtəlif türk tayfalarının axını baş vermişdir. Geostrateji bir bölgədə yerləşmiş Axisqa tarixən türk tayfalarının keçid nöqtələrindən olmuşdur. Araşdırıcılar müəyyənləşdirmişlər ki, Axisqa türklərinin yerləşdiyi bölgə qıpçaq boylarının yayılma ərazilərindəndir [209, s. 35, 36].

Axisqa türkləri digər azsaylı xalqlardan faciəli tələləri, dəfələrlə deportasiyalara məruz qalmaları, mübarizə dolu keçmişi ilə fərqlənən etnoslardandır. Axisqa türklərinin dil və etnik tarixi Gürcüstanın türk dünyası ilə uzunmüddətli münasibətləri çərçivəsində araşdırılmalıdır.

VII yüzilliyə aid «Erməni coğrafiyası»nda Mərkəzi Qafqazda 53 türk tayfasının olduğu göstərilir. Əl-Məsudi yazır ki, Kabq dağlarında çoxsaylı tayfalar və hökmdarlıq var idi. Bu dağlarda 72 tayfa yaşayır və hər tayfanın öz hökmdarı, başqalırına bənzəməyən öz dili var [210, s. 13].

Maraqlıdır ki, Gürcüstanın intensiv şəkildə türkləşməsi dövründə ərazi iki hissəyə bölünmüşdür: Kartveloba (yəni, Gürcüoba), Didi Türkoba (Böyük Türküstan). Bütün şərq və qismən qərbi Gürcüstan «Didi Türkoba»ya daxil idi.

Eramızın II minilliyində türkdilli Hunlar Şimali Qafqazda görünməyə başlamış, sonralar onların Gürcüstan ərazisinə güclü axını baş vermişdir. Bu axını tədqiqatçılar Axisqa türklərinin tarixində birinci dövr (II-VIII əsrlər) adlandırırlar. Bu dövr çoxsaylı hun-bulqar və digər türk

Qeyd: Axisqalıların dili nəzərdə tutulur - (İ. K.).

tayfalarının Gürcüstana hərbi yürüşləri ilə bağlıdır [187, № 1-2, 1999, s. 172]. Bu dövrdə basil, onoqur, hun, tuba, avar, xəzər, bozal, iskit, sak, bulqar, bun, suvar etnosları cənub-qərbi Qafqazda ciddi qüvvəyə çevrilirlər.

Hunların Qafqaza geniş miqyaslı axını IV əsrdə başlanır. Hərbi-siyasi cəhətdən əsas rolu qədim bulqar tayfaları oynayır. V əsrdə hun-bulqar tayfalarından onoqurlar, saraqurlar, oqurlar, utiqurlar, kutriqurlar, çenlər və b. cənubi Qafqaza, Gürcüstan və Azərbaycana hərəkət etdilər [112, s. 41-68].

Oqurlar, yaxud uqlar macarların əcdadlarıdır. VI əsrdə onlar Başqırdistan ərazisində, Volqa və Ural çayları arasındakı düzənliklərdə yaşayırdılar [79, s. 45].

Cənubi Qafqazın, o cümlədən Gürcüstanın bir çox toponimləri onoqurlarla bağlı formalaşmışdır. Aspinza rayonunda Orqor (bəzi sənədlərdə Orqora) adlı kənd vardır. Onoqur adlı qalanın da bu ərazidə mövcudluğu təsdiqlənir [187, s. 164].

Mesxeti vilayətində hun-bulqar tayfaları ilə bağlı toponimlərin tərkibində etnik komponent olan qur adı «oqur ölkəsi» haqqında məlumatları genişləndirir. Qurla əlaqədar olan kəndlərdən biri Azqur adlanır. Azqur Axisqanın quzeyindədir. Oranın sakinləri oğuzların «Yazqur» -Yazır boyundandır [207, s. 147]. Gürcülər bu kəndin adını indi Aükuri (Azkuri) şəklinə salmışlar. Telavi şəhəri yaxınlığında da Aükuri adlı kənd vardır.

Qədim türk tayfaları bu dövrdə təkcə Cənubi Qafqaza deyil, eləcə də şimala doğru hərəkət edirdilər. Eftalitlər - ağ hunlar şimalda göründülər. Onlara abdel, bəzən isə abdal da deyirdilər. V yüzilliyə aid Suriya qaynaqlarında abdalların axını haqqında müəyyən məlumatlar vardır [159, s. 37; 100, s. 53].

Tobalar qərbi türk xaqanlığının tərkibində olan qədim teleslərdəndir. Toba-Tuba tayfasının adı Axalsix rayonundakı Toba, Sxaltuba və Qurutuban oykonimlərində əks olunmuşdur. Adıgün rayonunda isə bu tayfanın adı Qaratuban, Kortuban, Zeduban, Abastuban kəndlərinin

adında yaşayır. Tuba etnonimi Gürcüstanın digər rayonlarında da qeydə alınmışdır: Tobaxçi (Şimali Axalsix rayonu), Xeltubani (Qori şəhəri yanında), Sxaltuba şəhəri. Şamaxı rayonundakı Tuva dağ adı tuba adlı qədim türk etnonimini əks etdirir [21, s. 192].

Gürcüstanda hunların tərkibində dolaşan tayfalardan biri də avarlar olmuşdur. Avarlar (abarlar) Şimali Qafqaz çöllərində hunların tərkibində yaşamışlar. Avar etnonimi qədim türk kitabələrində apar (apurım), rus salnamələrində obr kimi göstərilir. Onlar Asiyadan hərəkət edərək VI əsrdə Mərkəzi Avropada Avar xanlığını yaratmış, onun süqutundan sonra Qara dənizin qərb sahili və Dunayboyu xalqları ilə qaynayıb qarışmışlar [86, s. 233; 20, s. 15-16]. N.Y.Merpertin verdiyi məlumata görə, abarlar VI yüzillikdə Şimali Qafqazda yaşamış və 578-ci ildə savirləri məğlub etdikdən sonra Zaqafqaziyyəyə da gəlmişlər [146, s. 576]. Demək, Azərbaycanda da avar (abar) etnoniminin (Qusar rayonu ərazisində Avaran və Avaranqışlaq oykonimləri qeydə alınmışdır) köməyi ilə əmələ gəlmiş toponimlərin real əsası vardır. Abari kəndi də (Gürcüstanın Amrolaur rayonu) bu tayfanın adını yaşadır.

Abdal etnonimi Türkmənistan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan, İran və Türkiyənin toponimlərinin tərkibində də hazırda işlənməkdədir [124, s. 14; 156, s. 1]. Azərbaycanda bu etnonimlə yaranmış 4 oykonimin olması (Abdal - Ağdam və Tovuzda kənd, Abdalanlı - Qubadlıda kənd, Abdallı - Oğuzda kənd, Laçın şəhərinin 1923-cü ilədək Avdallar adlanması) bu fikri təsdiqləyir [21 c., s. 15]. Gürcüstanın Bolnisi rayonunda abdallarla bağlı bir çox oronimlər də qeydə alınmışdır: Abdalların çalası, Abdallının yeri, Abdallı güneyi, Abdallının kolu [79, s. 18].

V yüzilliyin 60-cı illərində onoqur dövlətini yeni hərbi-siyasi birlik olan sabir (savir) tayfası əvəz etdi. Sabirlər digər tayfalar kimi həmin ərazilərdə təkcə döyüşmür, həm də tədricən məskunlaşırdılar. Tədqiqatlar təsdiqləyir ki, sabirlər Qafqaz hadisələrində, Bizans-Sasani döyüşlərində aktiv iştirak

etmişlər [178, s. 50, 78].

VI yüzillikdə hun-bulqar tayfaları avarların zərbələrinə məruz qalır. Avarlar bu ərazidə bir müddət hökmranlıq edirlər.

VI yüzilliyin 70-ci illərində Qafqaz xalqlarının taleyində türk xaqanlığı başlıca rol oynayır. Xaqanlığın süqutundan sonra xəzərlərin dövrü başlanır. Qeyd edilən mənbələr VII əsrin başlanğıcında xəzərlərin Cənubi Qafqaza çoxsaylı hərbi səfərləri haqqında məlumat verir.

Hələ VI yüzilliyin başlanğıcından Gürcüstana on bir hun-bulqar tayfası yürüş edir, bunların arasında tubal və ya tobel tayfası daha çox nəzəri cəlb edir [147, s. 56].

Gürcüstanın türkləşməsində bozal (bazal) adlanan tayfaların da müəyyən rolu olmuşdur. IX yüzilliyin ərəb tarixçisi al-Balazuri həmin dövrün hadisələrini təsvir edərkən Bazalet adlanan ölkəni xatırlayır [215, s. 232]. Bu etnosun qalıqları Gürcüstanın Duşet rayonunda olan Bazalet və Bozaliə kənd adlarında, eləcə də Bozalet gölünün adında qalmışdır. XIX yüzillikdə Adıgün rayonunda da Bozalet kəndi salınmışdır [187, s. 164].

V-VI yüzilliklərdə Gürcüstanda hunların (onoğurlar, sarioğurlar, savirlər və b.), VII-VIII əsrlərdə isə Kartli və Albaniyanın digər tayfaları ilə birgə 765-ci ildə Gürcüstanda ərəblərə qarşı vuruşmuş xəzərlər və qıpçaqların, daha sonra oğuzların məskunlaşdığını, XII əsrin əvvəllərindən isə buraya 225 min Şimali Qafqaz qıpçağının (mənbədə: 40.000 ev) köçüb gəldiyi nəzərə alınsa, o zaman aydın olur ki, XI-XII əsrlərdə Kartlidə türkdilli əhali üstünlük təşkil etdirmiş.

V-VI yüzilliklərdə Gürcüstanın Kartli hissəsində sarioğur və onoğurlar da görünməyə başladılar. Ağafı yazır ki, «Onoğris» Qərbi Gürcüstanda etnotoponimdir (xalq adından düzəlmiş yer adı): bu yer adını qədimdə alıb, o vaxt, çox güman ki, onoğur adlanan hunlar elə bu yerdə kolxlarla vuruşub məğlub olmuş, bu adı abidə və döyüş qəniməti kimi yadellilər vermişlər [71, s. 23].

Mənbələr təsdiq edir ki, VIII yüzillikdə xəzərlərin

Gürcüstanda nüfuz dairəsi genişlənir. L.Mroveli «Жизнь картлийских царей» əsərində yazır ki, VII əsrin birinci yarısında Gürcüstanda türk əhalisi üstünlük təşkil edirdi, bütün kişi və qadınlar xəzər (gürcücə "xazaruli") dilində (türk dili-İ.K) danışırdılar [147, s. 27; 25, s. 16].

«Картлис тарховеба»da göstərilir ki, savirlərin VI yüzillikdə və xəzərlərin VII yüzilliyin əvvəllərindəki hücumlarından sonra Kartlidə 6 dildə danışmağa başladılar: kartuli (gürcü), xazaruli (xəzər), somxuri (erməni), asuruli (süryani), ebrauli (yəhudi) və bredzenuli (yunan) [128, s. 16]. Elə buna görə də tədqiqatçılar haqlı olaraq «Qafqazı dillər və xalqlar diyarı» adlandırırlar [210, s. 119].

Göründüyü kimi, Gürcüstan ərazisində məskunlaşan türk tayfalarının hər birinin bir-birindən fərqlənən dili olmuşdur. N.A.Baskakov bu xüsusdə yazır ki, hun dövründə türk dilləri artıq çoxlu qəbilə dilləri ilə təmsil olunmuşdu ki, onların r-l dillərinə (yəni, oğuzların, onoğurların, sarağurların, kuturgurların - qədim avarların, sabirlərin, bulğarların və indiki çuvaşların babalarının dilləri) və z-ş dillərinə (yəni, oğuzların dilləri) ayrılması prosesi gedirdi [86, s. 155].

1.2. Müxtəlif türk tayfa adlarının Axisqa toponimlərində əksi

Gürcüstanda müxtəlif türk tayfalarının tarixən sakin olmaları yerli toponimlərdə, o cümlədən, Mesxetdə mövcud olan coğrafi adlarda da təsbit olunur. Araşdırma göstərir ki, axisqahların toponimik sistemindəki bir sıra coğrafi adlar uzun tarixi təkamül yolu keçməklə yanaşı, aid olduğu etnosun və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu yerlərdə baş vermiş ictimai və siyasi hadisələrin bir çox özümlü cəhətlərini də əks etdirmiş və bunlar da oykonim və oronimlərin əmələgəlmə və formalaşmasını şərtləndirmişdir. Axisqahların ən qədim etnotoponimlərinin hansı tarixi dövrlərin məhsulu olduğunu, onların hansı dildənkənar amillərlə bağlı əmələ gəlməsini və nəyi hansı etnosla bağlı hadisəni özündə əks etdirdiyini

müəyyən etmək bəzən çətin olsa da, bir sıra toponimlərin yaranma yollarını və səbəblərini rekonstruksiya etmək bir o qədər də mürəkkəblik yaratmır. Məhz tədqiqatların nəticələri göstərir ki, axisqalıların ən qədim coğrafi adlarının əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir situasiyada, əsasən də, ayrı-ayrı etnosların (barsil, onoqur, udi, abdal, sabir, tubal, abar, bun, bozal, hun, qul, kuyvar, çol, tolos, sarı, qanqlı, çur, incə və s.) adları ilə əlaqədar formalaşmışdır. Qeyd edilən tayfa adlarının axisqalıların toponimlərində qorunub saxlanması həmin qanunauyğun prosesin təzahürüdür.

Diqqəti hunlarla bağlı olan çoxsaylı yaşayış məntəqələrinin adları cəlb edir: Mesxetiyada Xona kəndi (Adıgün rayonu), Kutaisi şəhəri yaxınlığında Xoni kəndi və Tbilisinin cənubunda yerləşən Xunan qalası.

P.V. Qolden hun-xun etnoniminin Altay dillərinə məxsus söz olub, qədim türk dillərində «gün», yəni «xalq» mənasında işləndiyini göstərmişdir [193, s. 28].

Mesxetiyada hun-bulqar tayfalarından olan udilərin adını Adıgün rayonunda olan Ude toponimi mühafizə edib saxlamışdır. Udilər geniş miqrasiyaya malik olan toponim və etnonimlərin adında Qafqazdan Rusiyanın mərkəzi rayonlarına və Uzaq Şərqi qədər səpələnmişlər: Ud, Uda, Udon (çay adları), Ude, Udinsk (yaşayış məntəqələrinin adları) [132, 1989, vıp. IX, s. 10-18].

Gürcüstan ərazisinin toponimikası üç qədim bolqar tayfasının adını da öz oykonimlərində yaşatmışdır: Qul (Ağ Qullar kəndi), Kuyvar (Xubiar kəndi) və Çol (Çol kəndi).

Qul etnonimi Azərbaycanın dörd makroarealında da təkrarlanmışdır: Qullar kəndi (Ağdam, Balakən, Bərdə və Qusar rayonlarında).

Gürcüstan ərazisində Sal tayfası ilə bağlı Sali (Sallar ölkəsi) və Saloqli toponimləri mövcuddur.

Tolos tayfasının Azərbaycanda olduğu kimi, Gürcüstanda da təşəkkülü çox erkən dövrlərə təsadüf edir. Toloslar əvvəlcə Mərkəzi Asiyada yaşamış və tədricən erkən orta əsrlərdə Qafqazda görünməyə başlamışlar. Bu oykonim

mənbələrdə tolos, teles, tolis, tulus və s. variantlarda qeyd alınmışdır [42, s. 55]. Orxon yazılarında adı tolis formasında qeyd edilmiş bu tayfa VII əsrin ortalarında qədim türk xaqanlığına qarışmışdır. VIII əsrdə teleslər artıq 15 tayfadan (qulıqar, tuba, telengit və s.) ibarət idi [61, s. 5-18].

Balaçaur¹ Mesxetiyada mövcud olmuş xəzər tayfalarından biridir. Axisqalıların yaşadığı Adıgün rayonunda bir kənd, Qudaut rayonunda da digər bir kənd bu adı daşıyır. Azərbaycanda isə Biləcəri stansiyası vardır. Biləcər qədim türk tayfaları olan quzların və karlukların sərhəddində yerləşən bir şəhərin («Balac») adıdır [29, s. 28].

Beləliklə, II-VIII yüzilliklər arasında türklərin - hunların və digər tayfaların Qafqaza, Gürcüstana (şərqi və cənubi) axını onların regionda bütövlükdə nəzarətçi kimi fəaliyyətini, niyyət və məqsədlərini və s. əks etdirir. Bu dövrdə xəzərlərin bütün ictimai-siyasi məsələlərdə aktiv olduğu, hakimiyyətləri altında bir sıra tayfaları sıxışdırdığı müxtəlif mənbələrdə sübuta yetirilmişdir.

Axisqa türklərinin tarixi ilə bağlı ikinci dövr IX-XIII yüzillikləri əhatə edir. Bu dövrdə bir tərəfdən türk tayfalarının cənubi və şərqi Gürcüstan rayonlarına axını zəifləyir. Bəzi türk tayfaları isə buraları tərk etmək məcburiyyətinə qalır. Bunun səbəbi ərəb və bizans imperiyasının həmin ərazilərdə güclənməsidir. İslam dini burada yaşayan türklərə zorla qəbul etdirilirdi.

Qıpçaq türklərinin bu bölgədəki nüfuzlarının itirilməsindən sonra oğuzlar Ceyhun səmtindən hərəkət edərək Qafqazı öz təsirləri altına alırlar və demək olar ki, Qafqaz tamamilə oğuzlaşır. Türk tayfaları bu ərazilərdə oğuzların siyasi biliyi altında toplanır. Axisqa türkləri də oğuzların təsiri altında qalır.

XI yüzillikdən türk tayfalarının Gürcüstana yeni axını başlanır. Həmin yüzilliyin əvvəllərindən Gürcüstanda da

Qeyd: Bəzi kitablarda Bulateaz-Bolasauri şəklindədir (Bax: Əlipaşa Ənsərov. Ahıska türkləri, Bakı, 1996, s. 12).

Səlcuqlar sülaləsinin başçılığı altında oğuzların kütləvi axını başladı ki, bunun nəticəsində Kartlidə də türklərin sayı artdı. Bu haqda N.Şengeliya yazırdı ki, səlcuqlar müntəzəm olaraq Gürcüstana girir, mühüm strateji və inzibati nöqtələri tuturdular... Türk tayfalarının Gürcüstan ərazisində kütləvi oturaqlaşması prosesi baş verir. Yağma məqsədi ilə gələn səlcuqlar daha geri qayıtmırdılar və bütün gürcü ərazisinin türkləşməsi qorxusu yaranmışdı [179, s. 396, 399].

Gürcüstanda qıpçaq və oğuz tayfaları arasında rəqabət gedirdi, onlar bir-biri ilə münafişəyə girirdilər. Qıpçaqlar tərəfindən pərən-pərən salınmış oğuzların bir hissəsi, məhz bu dövrdə Qazaxıstana, Mərkəzi Asiyaya gedir, bir hissəsi isə Xəzər dənizi ətrafında dövrə vururdular. Bu zaman qıpçaqlar və onlara qohum olan tayfalar (sarı, kimaki, qanlı, kai, kun, uran və b.) şərqə çəkildilər. Sarı və tele adlı tayfalar gürcü mənbələrində «yeni qıpçaqlar», gürcü dilində isə «kivçaqni axalni» adlandırılırdı. Həm də bunlar mənbələrdə «месакивчаке, сакивчаке» formalarında xatırlanmışlar [129, s. 367].

Tədqiqatlar göstərir ki, XI-XII yüzilliklərdə cənubi və şərq Gürcüstan ərazisində 10 min oğuz yaşadığı halda, XII-XIII yüzilliklərdə bu ərazilərdə 350 min qıpçaq yaşamışdır. Çoxsaylı oğuz və qıpçaq tayfalarının adı indi bu yerlərin toponimikasında əks olunmuşdur. Şərqdə qıpçaq, cənubda isə oğuz toponimləri geniş yayılmışdır. Məsələn, qıpçaq tayfalarından biri çur (üür-djur) adlanır. Bu etnonim Adıgün rayonundakı Çurtoba və Çortan kənd adlarında qorunub saxlanmışdır.

İncə (анджа) qıpçaq tayfalarından biri olmuşdur. Axalsix rayonunda iki kənd adı - Edincə və İncebla - bu tayfanın adını özündə inikas etdirmişdir.

Orta əsrlərdə Gürcüstanda Ança (провинция Кларджети) adlı toponim haqqında IX əsrə aid qədim gürcü qaynaqlarında məlumat verilmişdir [107, s. 41].

Oğuz tayfalarının adı Axisqa toponimlərində bir qədər geniş əks olunmuşdur. Salar tayfasının adı Axalsix rayonunda

olan Salardağ, Oral (Aral) tayfa adı Axalsix rayonunda Oral kənd adında-oykonimində qeydə alınmışdır.

Adıgün rayonunda Aral adlı toponim müşahidə olunur. Avat (Abat) tayfa adı isə Axalsix rayonunun Abatxevi kənd adında varlığını qoruyub saxlamışdır.

XIII-XV yüzilliklərdə monqol-tatar və digər fəthlərin Gürcüstana yürüşləri nəticəsində burada türk tayfalarının çoxalması müşahidə olunur. Xüsusən də, bu dövrdə Mesxetiyanın əsas şəhəri olan Axalsix mənbələrdə Aksıka («белая крепость», калька с грузинского названия) [187, s. 167], sonra isə Axıska və ya Axisxa kimi xatırlanmağa başlanır.

XV əsrdə Axisqanı bir müddət Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular idarə edir [27, s.8].

1468-ci ildə Mesxetiya Samsxe Atabəy II Sərkis özünün Tbilisidən asılı olmadığını bəyan edir. Həmin dövlət mənbələrdə «Samsxe Atabəyliyi» kimi göstərilir [103, s. 54].

XV əsrin axırlarında Axisqa osmanlıların təsiri altına düşür. Ahmed Ercilasun «Meshet türkləri haqqında» adlı məqaləsində yazır ki, onlar osmanlı tabeliyinə girəndən sonra 1625-ci ilə qədər ortodoks olaraq yaşadılar, bu tarixdə müsəlman oldular. Axisqalılar ortodoks olduqları sırada qıpçaqların aşağıdakı adları daşdıqları təsbit etmişlər: Bayandır, Salur, Beyrek, Kazan, Korkut, Boğac, Aybek, Aslan, Budak, Atabek, Baykara, Eislemez, Balaca, Kökce, Ordubek, Temur, Yaramış və b. Osmanlı idarəsinə keçdikdən və müsəlman olduqdan sonra, qismən oğuzlara da qarışan bu qıpçaqlar indi adları çox gözən meshet türklərinin atalarıdır. Bəzi mənbələrdə göstərildiyi kimi gürcüdən dönmə deyil [199, s. 389].

Bu zamandan etibarən axisqalıların tarixində üçüncü dövr başlanır. Osmanlı imperiyası dövründə isə Gürcüstan ərazisində yaşayan türklər ümumi dil və mədəniyyətə mənsub olmuşlar. Osmanlı dövləti zamanında axisqalılar bu dövlətin sərhədləri daxilində qalmış, onların mədəniyyətini qəbul etmiş və doğu Anadolu türkləri ilə bütünləşmişlər. Osmanlı

dövlətinin şimal-şərqində yeni paşalıq - üç yüz ildən çox düşmənləri lərzəyə salmış əzəmətli Axısqa paşalığı yaranır. A.Hacılı axısqaqların tarixində olan bu dövrü məhz, paşalıq dövrü adlandırır [27, s. 7]. Paşalıq dövründə Səfər paşa bu ərazilərdə başçılıq edir. Paşalığın nüfuzu yüksəlir, 14 sancaqdan ibarət olan bu vilayətdə güclü qalalar, məscidlər tikilir.

XIX yüzilliyin başlanğıcında Cənubi Qafqaz xalqlarının həyatında yeni siyasi-etnik dəyişikliklər baş verir, osmanlı imperiyası tənəzzülə uğrayır. 1828-ci ildə imperator Nikolay Türkiyə ilə müharibəyə başladığını elan edir. 1829-cu il 15 avqust rus hərbiçiləri Axısqa (Axalsix) şəhərini də zəbt edirlər. Axalsix qəzasında müsəlmanların həyatında yeni faciəli səhifələr açılır. Deportasiyalar başlanır. 1828-ci ilin avqustunda qraf İ.F.Paskeviçin qoşunları Axısqaya gəlirlər. Axısqa alınır. Həmin ilin avqustunda Axısqa paşalığı süquta uğrayır. Paşalıq tarix səhnəsindən silinir. Axısqada iki qəza-Axalsix (Axısqa) və Axılkələk qəzaları yaradırlar.

1828-ci ildə Axısqa rusların əlinə keçincəyə qədər tam 250 il boyunca Çıldır bu əyalətin mərkəzi olaraq aşağıdakı yerlərə bağlı idi: Bedre, Azğur, Ahılkelek, Hırtış, Cecerek, Ahıska, Altunkale (Kobliyan), Acara, Macarhel, Livana (Artvin), Perterre (Yusifeli), Ahdanuç, Bmirhev, İlavşat, Oltu, Narman, Kamrhis, Posov, Ardahan, Çıldır, Küçük Ardahan. Bir müddət sonra bu əyalətləri (Çıldır) ruslar yavaş-yavaş ələ keçirməyə başlayırlar.

Türkiyə torpaqlarını işğal etmək üçün Axısqa çox önəmli bir strateji nöqtə idi. Posovlu Fakiri adlı bir şair aşağıdakı misralarında Axısqaqanın işğalını belə təsvir edir: Axısqa gül idi gitti\ Bir ehli dil idi gitti\ Söyleyin Sultan Mahmuda\ İstanbul kilidi gitti.

Diqqət edilsə, bu şərdə Axısqa, «İstanbulun kilidi» olaraq mənalandırılır.

Axısqaqların tarixində sonuncu dövr XIX-XX yüzillikləri əhatə edir. Bu dövr axısqaqların tarixində faciəli sürgünlər, deportasiyalar dövrüdür.

29 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı imperiyasının dağılmasından sonra cənub-qərbi Qafqazda ilk dəfə olaraq «Axısqa hökuməti-müvəqqəti» yaradılır. Hökumətin başçısı böyük öndər, mollanəsrəddinçi Ömər Faiq Nemənzadə olur. Qars şəhəri bu hökumətin paytaxtı sayılır.

Sözügədən dövrdə axısqaqlılar da gürcülərin, ermənilərin və ingilislərin zülmü altında əzab-əziyyət çəkirlər. Həmin dövrə aid sənəd və mənbələrdə Axısqa türkləri sadəcə olaraq «müsəlmanlar», «türklər», bəzən də «gürcü-sünnülər» adlandırılır. Sovet dövründə, yəni, 1944-cü ildə, Orta Asiyaya məcburi sürgün ediləndə isə «türklər», «azərbaycanlılar» kimi qeyd edilmişdir. Son dövrlərdə isə mətbuat və ədəbiyyatda «Mesxeti türkləri», «Türk-mesxetlər» kimi göstərilir. Lap son illərdə isə tarixi adı ilə, yəni «Axısqa türkləri» adı altında görünməkdədir. Bu tarixi ad isə 70-80-ci illərdə onların Vətənə qayıdış hərəkəti zamanı öz dəyərini tapmış oldu.

Rus imperiyasının türklərə olan kəni övladı anasından, qardaşı qardaşdan ayırdı və bu zülmün, işgəncələrin zirvəyə qalxdığı tarix 14 noyabr 1944-cü il oldu. Bu tarixdən Mesxetiyada deportasiyalar başlanır. 220 kənddən planlı şəkildə 86 min müsəlman sürgün olunur. Deportasiya olunanalardan 66, 823 nəfər türk idi [173, s. 13].

Bu tarixdən etibarən Axısqa türkləri vətənsiz olaraq Rus şovinizmin pəncəsində acı günlər çəkdi. 54 ildir heç bir millət və dövlət Türkiyə kimi bu topluma sahib çıxmır. Və indi sayları 400.000-dən çox olan Axısqa türkləri, Rusiyanın 13 bölgəsinə dağılaraq assimilyasiya olunmuş şəkildə çalışmaqdadırlar [68].

Axısqa türklərinin tarixində onların Vətənə dönmə mübarizəsi mərhələsi də əsas yer tutur. Bu mübarizə 70-ci illərdə daha da sürətlənir. Nəhayət, 1979-cu il yanvarın 9-da SSRİ hökuməti axısqaqlıların istəyi ilə hər hansı ərazidə məskunlaşma hüquqları haqqında fərman verir. Gürcüstan dövləti axısqaqların yenidən bu ərazidə məskunlaşması üçün belə bir şərt qoyur ki, onlar mütləq gürcü dilini və fəmilialarını qəbul etsinlər. Bu da faktiki olaraq axısqaqların

assimiliyasına xidmət edirdi. Gürcülər Axısqa türklərinin vaxtı ilə gürcü olduqlarını və islam dinini qəbul etdikləri məqsədi ilə həmin şərti irəli sürmüşlər.

Başı bəlalər çəkmiş axısqaqların əbədi mübarizə tarixi bu cür zəngin hadisələrlə doludur. Aşağıdakı misralarlarda tarixin bu parlaq səhifələri varaqlanır: Ben Ahıskayım, ben Ahıskayım, \\\ Tarixin en parlaq sayfalarına sor \\\ Ben Ahıskayım yüzünün mahkumuyum, \\\ Şimdi gör beni, şimdi gör; Moskof geldi, kahramanca dikildi \\\ Uğursuz bir günün seherinde yandım, yakıldım \\\ Bilmezsiz, ah bilmezsiz... \\\ Kaç defa burcumdan, bedenimden söküldüm; Özbek ülkesinde dökülen kan benim \\\ Ferqane vadisinde fiqan benim \\\ Kardeş hanesinde ansızın hançerlenen \\\ Gözü yaşlı, könlü yaralı mihman benim; Şimdi qurbetden qurbete sürülen benim \\\ Öz yavrularına çox görülen benim \\\ Dost hain çıkdı, düşman zalim, \\\ Ümütleri örümcek ağına örülen benim... (Y.Zeyrek).

1.3. Axısqa türklərinin mənşəyinə dair

Axısqa türklərinin mənşəyi məsələsində fikir ayrılığı yaranmışdır. Qədim dövrün tədqiqatçıları Axısqa türklərini saq, massaget və buntürk tayfaları ilə də əlaqələndirirlər. Araşdırıcılar buntürklərini miladdan öncə 530-cu illərdə Araz üstə Kirin başını kəsib qan tuluğuna salmış Tomris ananın övladları kimi qələmə verirlər.

Buntürkləri yeni eranın əvvəllərindən Qafqazın ilk aborigen sakinlərindən biri olmuşdur. Gürcü salnamələrində buntürklərin həyatı, məişəti və mübarizəsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Bu mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycanda ta qədimdən yaşayan türklər V əsrdən sonra Kürün axarı boyunca cənubi Gürcüstan torpaqlarına axışmış, orada yurd-yuva qurmağa başlamışlar. Onlar qədim Mesxetinin qərbində sakin olmuş, Kür çayının sağ və sol sahili boyunca yerləşib - yaşamış, oturaq həyat sürmüşlər [143, s. 26].

"Miladdan öncə hələ VI-IV əsrlərdə türklər - turanlılar Gürcü qaynaqlarına nizəli türklər, nizəgəzdirlənlər mənalarında

daxil olub, buntürklər adı ilə məşhurlaşmışlar. Həmin kiçik xalq Gürcüstanın qədim paytaxtı Msxetidən qərbdə yerləşib həyat sürmüş, get-gedə adı da dəyişib msxeti türkləri olmuşdur [22, s. 261-263].

Mənbələrdən məlum olur ki, buntürklər Kartlidə Yerusəlimin dağılmasınadək (e.ə. 586-cı ilə qədər) makedoniyalı İskəndərə qədər yaşayırdılar.

Tarixçilər qədim gürcü mənbələrində buntürklər haqqındakı məlumatları anaxronizm hesab etsələr də, burada müəyyən həqiqətlər də mövcuddur.

Dr. M.Fahrettin Kırzioğlu Gürcüstanda əski türklərin yerləşməsi və hakimiyyətlərindən danışarkən Kür çayı və onun sahillərində (yəni, «Sağ-Gürcüstan», «Tərəkəmə-Gürcüstan») yerləşmiş qorxunc dərəcədə yabarı tayfalardan sayılan buntürklərinin (Bun Türki (Bön) adını çəkir [207, s. 143].

Buntürklərin qədim tarixindən xəbər verən Leonti Mrovelinin "Kartlis çarının həyatı" əsərində oxuyuruq: "Buntürklər qıpçaqlar adlandırdığımız bütperəst qəbilələridir. Onlar Msxeta ətrafında qədimdən yer seçərək onu tikmiş, güclü istehkama çevirmiş və Sarkine adlandırmışlar" [148, s. 28]. L.Mroveli daha sonra məlumat verir ki, İran çarı Keyxosro türklərlə müharibəyə başladı və bu türklərin bəziləri Keyxosro tərəfindən qovuldu. 28 ev Qurqan (Kaspi) dənizindən keçib Kürə üzə yuxarı Mesxetiyyə gəldilər. Onlar domovladıka Mesxetiyyə müraciət edib iranlılara qarşı kömək istədilər. Domovladıka Mesxeti bu barədə bütün kartvellərə xəbər verdi. Onlar (kartvellər) türklərlə dostlaşmaq arzusunu bildirdilər, çünki iranlılardan qorxurdular [50, № 1, s. 153-154].

Q.A.Melikişvili göstərir ki, şimaldan gəlmiş cəngavər əhali haqqında danışarkən tarixi gürcü ənənəsi bəzən "buntürk" və "xonlar" (yəni hunlar, huntürkləri), bəzən isə "xəzərlər", ya da "qıpçaqlar" (poloveslər) etnonimlərini işlədirlər [144, s. 37].

"Kartlis Sxoreba"da da buntürk (bunturki - buntürklər - qədim türklər) adı ilə yanaşı eli (el), tatarni (tatarlar), turkmani

(türkmənlər), turkni (türklər), osmani, peçeneqi, uygurlar, uclar, qacarlar, qaraqoyunlar, xəzərlər, səlcuqlar haqqında da məlumatlara rast gəlmək olur. Bu salnamədə də qeyd edilir ki, buntürklər və ya türklər gələcəkdə fars hökmdarı Keyxosronu öz sərhədlərindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün Qurqen, Gürqan, yəni Kaspi dənizindən Kür çayı boyunca yuxarı doğru qalxan 28 ailə idi.

Gürcü salnamələri ilə tanışlıq göstərir ki, həqiqətən də buntürklər qoçaq, möhkəm, dəyanətli və saf tayfalar olmuşlar.

"Bun" sözü qədim run yazılarında çox işlənən sözlərdəndir. Bu söz salnaməçilər, tarixçilər, dilçilər və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən etimoloji cəhətdən təhlil edilmişdir. İzahlarda bir-birindən fərqli fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, gürcü salnaməsi "Картлис Схობრება"da həmin söz belə izah edilib: "Bun", gürcüçə "buni", "turk" gürcüçə "turki" - türk mənşəli adam deməkdir. Bu söz Savvi Sulxan Orbelianinin lüğətində, habelə D.Çubinovada "nizə tutacağı" mənasında izah olunmuşdur. Beləliklə, Buntürk - nizəli türklər mənasını vermiş olur [124, vip. 28, s. 1-5].

Akademik N.Y.Marrın nöqteyi-nəzərincə, "Buntürk" etnonimi "qədim türk", "əsil türk", "təmiz türk" mənələrindədir [140, s. 1-12]. L.M.Meliksetbek bu izaha öz etirazını bildirərək həmin etnonimin "hun türk" olduğunu göstərmişdir.

"Bun" sözü haqqında "Qədim türk lüğəti"ndə üç fıkra rast gəlirik: 1) "Bun" - əsas, özül, təməl, bünövrə mənasında. Bu izah sözün soqdi mənşəli olması ilə bağlıdır; 2) "Bun" - dərd, sıxıntı, iztirab və s. ilə yanaşı, həm də ölən, yox olan adamın halını bildirir: ...türk kağan ötükən yış olursar elə bu n yok. - Türk kağanı Ötükən ormanında olursa, eldə dərd yoxdur; 3) Bön - dolu, yoğun, qalın mənasında. Lüğətdə bu söz adı "n" samiti ilə deyil, "sağır n" ilə işlənmişdir [121].

Azərbaycan tarixçiləri, dilçiləri, ədəbiyyatşünasları da "bun" sözü haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş və bunların əksəriyyəti "Qədim türk lüğəti"ndəki fikirlərə əsaslanmışdır. Tarixçi S.Əlyarov "bun" sözünün həmin lüğətdəki ikinci

mənasına əsaslanaraq bu sözün "qəmli", "dərdli" anlamında olduğunu göstərir [80, s. 6]. M.Seyidov "bun" sözünün türk nəslə, türk soyu ilə bağlı olduğunu qeyd edir [65, s. 34]. V.L.Qukasyan VII-XII əsrlərə aid Azərbaycan - gürcü dil əlaqələrindən danışarkən bir sıra tayfalarla yanaşı, buntürklər haqqında da gürcü salnamələrinə əsaslanaraq məlumat vermiş, həmin etnosların qədim və əsas türklər mənası daşdığını göstərmişdir [105, s. 23]. E.Əlibəyzadə "Elm" qəzetində çap etdirdiyi «Mecxeti türkləri» adlı məqaləsində «Qədim türk lüğəti»ndəki izaha əsaslanaraq «Bun» sözünün «əsas türklər», «özül türklər» mənasına malik olduğunu göstərir.

Bun türkləri yeni eramızın əvvəllərindən Qafqazın ilk aborigen sakinlərindən biri olmuş və nə qədər paradoksal olsa da, tarix onları yenidən öz ulu məskənlərinə qaytarmışdır.

VII əsrdə yazılmış gürcü qaynağında- «Моксеваѣ Картлис»ayda» da Kür boyu məskunlaşmış bun türklər (yerli türklər) haqqında müəyyən məlumatlar verilmiş, onların sayının 28.000 nəfər olduğu göstərilmişdir.

Buntürklər haqqında bir az geniş bəhs etməyimizin əsas səbəbi axisqalıların əcdadlarının buntürklər olması ehtimalıdır. İnternet səhifələrində bu etnoslar açıq- aşkar eyniləşdirilir. Buntürklərə aid olunan hadisələr digər bir mənbədə aksakalara aid edilir (Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı hadisələrdə). Bu etnosun bir çoxu da özlərini buntürklərdən olduğunu deyirlər. Beləliklə, dolaşlıq yaranır, tədqiqatçı çəşbaş qalır. Lakin bu mübahisəli məsələyə Azərbaycanın görkəmli dilçi türkoloqları T.Hacıyev və E.Əzizov son qoydular. Digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq buntürklərin indiki Axisqa türkləri deyil, qalın və saf oğuzlar olduğunu sübut etdilər. Müəlliflər «Qədim türk lüğəti»ndə sağır n- ilə işlənən bön (dolu, yoğun, qalın) sözünü əsas tutaraq, «bun»ların «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı Qalın Oğuzlar olduğunu göstərdilər. Bön sözünün mənələrindən biri - «qalın» sözü «Qalın oğuzlar»la uyğunluq təşkil edir: böntürk- buntürk - qalın türk - deməkdir [30, № 2, s. 89]. Müəlliflərin bu yeni fikrində müəyyən həqiqət vardır. Çünki tarixin müəyyən

mərhələlərində türk və oğuz etnonimləri eyni anlayış kimi işlənmiş və başa düşülmüşdür. Eləcə də, buntürklərinin yaşadığı Gürcüstan ta qədimdən oğuz tayfalarının da məskunlaşdığı torpaqlar olmuşdur. Deməli, buntürk adlandırılan tayfalar oğuz tayfalarından biridir. Axisqalıların ulu babaları isə qıpçaqlardır.

Bu yaxınlarda isə «Dədə Qorqud» kitabındakı etnik və dövlət mənsubiyyəti ilə buntürklər arasındakı semantik-tipoloji uyğunluğun təsdiqi azərbaycanlıların və Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi məsələsinə xüsusi işıq saldı. T.Hacıyev sübuta yetirdi ki, buntürklərin yaşayış yerlərilə «Dədə Qorqud»dakı Qalın Oğuzların dövlət sərhədlərinin koordinatları üst-üstə düşür. Deməli, «Dədə Qorqud»dakı Qalın Oğuz elləri, Qalın Oğuz bəyləri Buntürk elləri, Buntürk bəyləridir - şimalı-cənublu Azərbaycan elləri, Azərbaycan bəyləridir [13, s. 32].

Buntürklər haqqındakı məlumatlar hələ e.ə. VI-V əsrlərə gedib çatırsa, bu, bir tərəfdən, «Dədə Qorqud» hadisələrinin tarixi haqqında mötəbər məlumatdır, digər tərəfdən, e.ə. I minilliyin ortalarında Azərbaycanda türklərin və türk dilinin varlığı deməkdir. Və unutmayaq ki, «Dədə Qorqud» bizə bu dildə gəlib çatıb. Azərbaycan ədəbi dili tarixində «Dədə Qorqud»un yeri nədirsə, onun dilinin azərbaycanlığı necə sübhəsizdirsə, buntürklərin də dilinin Azərbaycan xalq dilinə münasibəti elə qavranmalıdır [13, s. 9-10].

Qədim dövrün tədqiqatçıları Axisqa türklərini saq, massaget tayfarı ilə də əlaqələndirirlər. Prof. Elməddin Əlibəyzadə buntürkləri miladdan öncə 530-cu illərdə Aras üstə Kirin başını kəsib qan tuluğuna salmış Təmris ananın övladları kimi qələmə verir.

Makedoniyalı İsgəndərə qədər Mesxetiyada yerləşən Axisqa türkləri bir sıra mühüm strateji əhəmiyyətli qalalar tikmişlər. İsgəndərin Mesxetiyanı almaq cəhdi bir neçə dəfə baş tutmamışdır. Tarixdə 310 il (1268-1578-ci illər) hökmranlıq etmiş Atabəylərin paytaxtı Axisqa olmuşdur. Şəhər şərqə Anadolunun böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri

olmuşdur. Şəhərdə öz hüsnkarlığı ilə adamı özünə cəlb edən çoxlu memarlıq abidələri tikilmişdir. Bunlardan Əhmədiyyə camesini, İshak paşa camesini və sarayını göstərmək olar.

Axisqa türklərinin ən böyük dövlətlərindən biri də 1628-ci ildə yaranmış Axisqa paşalığı olmuşdur.

Axisqa türklərinin dilinin indiki vəziyyəti «Kitabi Dədə Qorqud»un dili ilə leksik, qrammatik, struktur - semantik cəhətdən bəzi məqamlarda uyğunluq təşkil etsə də, buntürklərlə axisqalıları eyniləşdirmək haqlı olaraq etiraz doğurur.

Axisqalıların mənşəyini gürcülərlə də əlaqələndirirlər. Guya onların əcdadları müsəlmanlaşmış mesxlərdir. Miladdan əvvəl II minillikdən Qara dənizin cənub-şərq sahillərində yaşamış mosxlar (mo-sak, moşk) min ildən çox Axisqadan Erikiyaya qədər böyük bir ərazidə fəthlik etdiyi üçün bunlar mesxeti türkləri də adlandırılmışdır [27, s. 7].

Gürcü yazıçısı İlya Çavçavadze erməni iddialarına cavab olaraq «Erməni alimləri və fəryad edən daşlar» adlı kitabında göstərmişdir ki, əski misirlilərin müşək, Tevratın mosox və ya mosx deyə bəhs etdikləri xalq gürcü mesxetləridir. Və mesxet adı da buradan qaynaqlanır. Axisqanın qədim və orta çağ tarixi üzərində önəmli əsərlərin müəllifi olan Türk Tarix Qurumunun professoru Dr. Fəxrəddin Kırzioğlu mesx və mesketi adları ilə bağlı mühüm fikirlər söyləmiş, qədim mosokların, mesxlərin bu torpaqlarda çox erkən vaxtlardan yaşadıklarını göstərmişdir [196, s. 13-17]. Bəzi araşdırıcıların, məsələn, Mustafa Kalkanın fikrincə, mesket-misket adı heç bir anlam daşımır və çətinliklə istifadə olunmaqdadır.

Axisqa torpaqlarında çoxqəbiləli, çoxtayfəli bir struktur tarixən formalaşmış, burada saklardan başqa, iskitlər, bulqarlar, suvarlar, avarlar, oğuzlar, hunlar, göytürklər, xəzərlər, türkmənlər də yaşamışlar.

Bu qədim türk ulusuna verilən adlardan biri də "Mesxeti türkləri"dir. Onların qədim əcdadları, tarixi mənbələrin göstərdiyinə görə, mosxlar olmuşdur. Sonralar bu adla bağlı Mesxet - Cavaxeti bölgəsi adlandırılmışdır.

F.Kırzioğlu da "mesxet türkləri" ifadəsinin əleyhinədir, o, "Axısqa türkləri" deyiminin işlədilməsinin tərəfdarıdır. Çünki Mesxet coğrafi addır və Axısqa türklərinə də bu coğrafi adla bağlı «mesxet türkləri» demişlər [196, s. 13-17].

Bakan Kilerçioğlu da mesxet isminin kulanılmasının hatalı olduğunu vurğulayaraq: «Ahıskalı ismindən istifadə edin. Mesket yox. Ahıska var. Mesketi ruslar taktı» - demişdir. Yusif Sərvəroğlu da qurultay çağırılacağını və Mesxet adından vaz keçiləcəyini 1992-ci ilin avqust ayında Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl ilə görüşündə demişdir [70, VIII.1992].

G.Sanayan adlı bir erməni müəllifi "Mesxeti türkləri" - həlli mümkün olmayan problem, yoxsa ağıllı güzəşt" adlı yazısında şovinistcəsinə yazırdı ki, ictimai fikirdə "Mesxeti türkləri" anlayışı yaranmışdır ki, bu da qeyri-düzgündür, çünki belə etnos mövcud deyildir. Onlar müsəlmanlaşmış mesxlərdir, gürcülərdir [70, VIII.1992].

Bəzi mənbələrdə "Mesxeti türkləri" adının qondarma olduğu göstərilir. Son illərdə "türk-mesxetlər", "məhsəti türkləri", "Türk-Məhsəti" və s. uydurma ifadələrə rast gəlinir. Türk tədqiqatçısı Qiyas Aslanın fikrincə, "Mesxet türkləri" deyimi xətdir. "Qafqaz türkləri", "İran türkləri", "Anadolu türkləri" kimi, "mesxeti türkləri" demək də düz deyil. Daha doğru şəkildə "Mesxetiyada yaşayan türklər" deyə bilərik.

Miladdan əvvəl VII-VIII yüzilliklərdə bu ərazidə iskitlər, sakalar hökmranlıq etdiyi üçün axisqalıların kökünü bunlarla da bağlayırlar. Axisqalıların kökünü saka tayfaları ilə bağlayan tədqiqatçılar əksəriyyət təşkil edir. Sakalar (skuth) atlı türk köçərilərindən olmuşdur; alimlər son illərdə Tiflis və Çıldır qolu arasında, Xıram çayı yaxınlığındakı Tıral (Tıryalet bölgəsinin kurqanlarından sakaların «heyvan üslublu» gümü pulların - əşyaların üzərində, at üstündə çəkilmiş rəsmlərin tapmışlar.

Axısqalıların iskit-sakalarla bağlı olmadığını göstərənə də var. Məsələn, M.Kalkan yazır ki, iskit-saka qruplarının bəzi bölgəni keçib Avropaya daxil olduqları qaynaqlarda açıqca bildirilir. Qafqazdakı iskit qrupları Avropaya keçdikdən bir az

sonra əski güclərini qorumadıqları üçün qurduqları dövlətlər dağılmış və bir çox tayfalar hərəkət nöqtələri olan Qafqazdan təkrar geri çəkilmişlər. Beləliklə, iskit-saka qalıqlarının Axısqa türkləri olması ehtimalı zəifdir, çünki iskit silsiləsinin üzərindən sabir, avar, xəzər, bulqar, peçeneq, kuman, qıpçaq və monqol qrupları sel kimi keçmişlər. Ən çox keçən silsilə qıpçaq qruplarıdır [211, s. 160-170].

Bəzi tədqiqatçılar (avropalı və rus) Axısqa türklərinin kökünü avarlarla, bulqarlarla, tatarlarla və başqa tayfalarla da əlaqələndirirlər. Bu səhv addım çoxsayda Qafqaz xalqları arasında son dərəcə kəmiyyətə az olan Axısqa türklərinin varlığını şübhə altında qoya bilər və bir az sonra onlar etnik olaraq yox olub itərlər. Bu cür etnosların böyük xalqların içərisində əriyib yox olacağı ehtimalı da yaranar.

Ayrıca, fiziki cəhətdən də Azərbaycan türkləri ilə qarışmamış Axısqa türkləri bir çox nöqtədə qıpçaqlara bənzəyirlər. Axısqa türkləri arasında oğuz tipoloji quruluşunun mövcudluğu da təsbit edilmişdir. Osmanlı türkləri olaraq da bilinən Axısqa türklərinin osmanlı fizionomiyası ilə heç bir bənzərliyi yoxdur.

Tədqiqatlarda Axısqa bölgəsinin «tayfalar qapısı» olması, bu bölgədə bir çox millətlərin yaşaması, etnik yöndən onlarla bağlılığı, onların tatar, Azəri, gürcü və qıpçaq boylarına mənsub ola bilməsi üzərində də düşünülmüşdür. Mustafa Kalkan Axısqa türklərinin mənşəyi üzərində düşünərkən üç faktoru əsas götürərək (istifadə olunan dil, mədəniyyət və fiziki-antropoloji xüsusiyyət) axisqalıların gürcülərə bənzəmədiyini, dil baxımından oğuz boylarından bəzi fərqli cəhətlərə malik olmasını, fiziki baxımdan onların daha çox qıpçaq boylarına bənzədiyini qeyd etmişdir [211, s. 160-170].

Ahıska adı gürcü, erməni, rus və türk qaynaqlarında Ak-sıka, Ak-kale, Akesqa, Ahaltsihe, Akalkelek, Akalkalak və s. formalarında görünməkdədir [191, s. 25].

Tədqiqatçılar Azərbaycan və Axısqa türklərinin dilləri arasında fərqli cəhətləri də göstərirlər: Bu gün Azəri türkləri

olaraq bilinən xalq dil cəhətdən Axisqa türklərindən fərqlidir. Azərbaycan türkləri oğuz türkcəsini ədəbi dili ilə zənginləşdirmiş və özlərinə xas olan bir ədəbiyyat və ədəbi dil yaratmışlar. Son dərəcə zəngin olan Azəri ədəbiyyatı, eyni zamanda danışq dili və estetik üslubları ilə diqqəti cəlb edərək digər oğuz dili qruplarından fərqli olduğunu açıq şəkildə hiss etdirməkdədir. Axisqa türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə daha qaba və sərt cizgilərə sahibdir. Axisqa türkcəsi Azərbaycan türkcəsi ilə bəzi nöqtələrdə bənzərlik göstərsə də, Azərbaycan ədəbiyyatının kültürel sahə olaraq geniş bölgələrə yayılıb etgisini Axisqa türkləri üzərində göstərməsi şəkildə dəyərləndirilə bilər. Gerek gelenek, gerek sosial yapı, gerekce dil yapısı olaraq Axisqa türkcəsi. Azərbaycan türkcəsindən fərqlənir [211, s. 162-163].

Bəzi etnoloqlar Axisqa türklərinin mənşəyini tatarlarla bağlayır. Yazırlar ki, mesxet türklərinin əsli gürcü olmayıb tatar türklərinə dayanmaqdadır [194, s. 7-8]. Ancaq tatarlarla Axisqa türkləri arasında nə antropoloji, nə dil, nə də mədəni yaxınlıq yoxdur. Tatarlar dənizin quzeyindən keçərək bu bölgəyə gəlmiş, amma bu ərazilərdə daimi, oturaq həyat keçə bilməmiş, geriyyə qayıtmışlar.

Bizim fikrimizcə, axisqalıların kökü qıpçaqlardır. Aksakalar qıpçaqların əski boylarındandır. "Axisqa" sözü çox qədim tarixi yada salır. Hələ eradan əvvəl üçüncü minillikdə şimali İtaliyada böyük çarlıq yaratmış, min ilə qədər hakimiyyət sürmüş etruskları-tursakaları yada salır. Etrusk-Tursaka çarlığı güclü çarlıq olmuş, qədim latınlılar mədəniyyət sirlərini onlardan öyrənmişlər. Onlar həmin ərazilərə Anadolu xəttinə keçmişlər. Axisqalılar həmin sakaların varislərindən olmalıdır. Axisqalılavr indi "Mesxet" sözündən xoşlanmasa da, fikrimizcə, bu söz gürcü mənşəli deyil, türk sözüdür. Axisqa və Mosox-Mesx sözləri eyni köklü sözlərdir və hər ikisinin əsasında Sak sözü durur: mo-sak, aq-sak-a. Onların bir hissəsi də Türkiyənin Anadolu bölgəsində orta yüzilliklərdən yaşamaqdadırlar. Bu gün doğu Anadolu bölgəsində (Ərzurum-Oltu, Hadman, Artvin-Şavşat (Yusifeli, Ardahin,

Qars kimi şəhərlərdə) dağınıq olaraq yaşayan Axisqa türklərinin danışdığı türkcə - vaxtı ilə Gürcüstan sərhədlərində yaşamış Axisqa türklərinin danışdığı türkcə ilə eynidir.

Deportasiya hər bir xalq üçün çox böyük fəlakət və faciədir. Deportasiya bütöv bir xalqı elindən-obasından, yurd-yuvasından elliklə sürgünə məruz qoyan faciələrdəndir. Keçmiş SSRİ ərazisində almanlar, krım-tatarları, çeçenlər, inquşlar, qaraçaylar, balkarlar, kalmıqlar, həmçinin azərbaycanlılar bu acını dadmışlar [154, s. 12; 195, s. 4; 204, s. 8]. Axisqa türkləri də bu həqiqətləri yaşamış, lakin digər xalqlardan fərqli olaraq hələ də doğma torpaqlarına qayıda bilməmiş, bir torpaqdan o biri torpağa atılmış, səsində səs verən tapılmamışdır. Uzaq-uzaq acı həqiqətlər tarixdə qalıb. Axisqa türklərinin yaddaşında iki sürgün tarixi əbədiləşib: 1944-cü ilin payızı və sazaqlı qışı, 1989-cu ilin isti yay günləri.

1944-cü ilin noyabrında Dövlət Müdafiə Komitəsinin sərhəd təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Gürcüstanın cənub rayonlarından türk əhalisinin köçürülməsi haqqında xüsusi qərarı qəbul edildi. Bu qərar bütövdən ayrılmış bir xalqa böyük qəsd idi. Təqdirəlayiq bir haldır ki, belə bir şəraitdə Axisqa türkləri din, dil və adət-ənənələrini sadə və qəbilə düşüncəsində yaşada bilməmişlər.

Axisqa türklərinin keşməkeşli tarixini, mübarizələrlə dolu tarixini vərəqləyərkən onların bir əski sözü yada düşür: "Bizə də bir gün toğar". Bu müdrik kəlamda ömrü boyu deportasiyalara sinə gərən didərgin bir xalqın sabaha böyük ümidi, inamı, arzusu ifadə olunur. O gün tez gəlsin, yeni nəsil acılı, ağrılı, nisgilli günləri bir daha görməsin.

Araşdırmalar göstərir ki, qədim Axisqa sözü əski Saqların adı ilə bağlıdır. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Ak-Saka adı ilə tanınan Axisqa çox qədim oğuz bölgələrindən biridir. Dastanın «Qazan bək oğlu Uruz bəkin tutsaq olduğu boyu bəyan edər, xanım, hey!» boyunda bu qədim söz qala adı kimi işlənmişdir: "Məgər Başı açuq Tatyən qəl"əsindən, Aqsəqa qəl"əsindən kafərin casusu vardı. Bunları götürüb təkura gəldi" [38, s. 264].

Bahəddin Ögəlin "Böyük Hun imperiyası" kitabında sakalar haqqında geniş məlumat verilir. Müəllif yazır: "Saka adını daşıyan tayfalardan yunan və İran qaynaqları M.ö. VI yüzillikdən sonra söz açmağa başlamışlar. İlk məlumatlar İran şahı Daranın sakalara qarşı etdiyi axınlarla bağlıdır. Sakalar daha əvvəllər İran şahı Alruşu da məğlubiyyətə uğratmış və böyük bir qüvvəyə sahib olduqlarını sübut etmişdilər. Bəzi məlumatlara görə isə bunların Fərqanənin dağlıq ərazisində yaşamışlar. Bəzi araşdırmalar isə sakaların Sır-Dəryanın arxasında da yayıla biləcəklərini irəli sürmüşdü. Orta Asiya tarixinin inkişafına kifayət qədər nüfuz edə bilməyən İranşünaslar sakaları İranın yerli və ya çox qədim zamanlarda burada məskunlaşmış bir tayfa kimi görürlər. Bəziləri də sakaların Sicistana Pamir yolu ilə gəldiklərini düşünmüşdülər. Hind qaynaqlarında da sakaların Hindistana m.ö. 150-100-cü illər arasında endiklərinə aid açıq nişanələr vardır. M.ö. 329-cu ildə İsgəndər Sır-Dərya uluslarına doğru irəliləyərkən sakalar Soqdiana və Sır-Dəryanın arxasında yaşayırdılar" [10, s. 101-102]. Sakalar Çin tarixində ilk dəfə "Sai", "Sai - vanq" adları ilə xatırlanır. Qərbi Türküstan gedən sakalar isə "Sai - vanq" adı ilə tanınırdı. "Banq" sözü çin dilində "hökmdar, şahzadə" deməkdir.

R.Eyvazova Azərbaycanda türk etnonimləri və onların Əfqanıstanla bağlılığı məsələsindən danışarkən göstərir ki. Qəndəharda Səki adlı təpə və Kabulda Səkiqələ adlı kənd mövcuddur. Tədqiqatçının fikrincə, bu toponimlərdə türkdilli sakların izləri qorunub saxlanmışdır. R.Eyvazova yazır ki, saklar daha çox at üstündə köçəri həyat keçirdiklərindən mədəni-mənəvi eroziyaya uğramamış, adət-ənənələrini, əxlaq-etik prinsiplərini əsrlərlə hişf edib qoruya bilmişlər. Saklar əvvəlcə Türküstanda yaşayırdı, miladdan əvvəl «şu» adı ilə tanınırdılar. Saklar bir müddət sonra Xəzər dənizinin şimalından adlayaraq Qafqazı aldılar. Qarabağda binələyən sak (iskit) kraliçası Tomris m. əv. 529-cu ildə Xəzər dənizinin cənubunda İran kralı Kurusu məğlubiyyətə uğratdı.

R.Eyvazova Əfqanıstan ərazisindəki «Siyistan», «Saki»

«Şaki» və Azərbaycandakı «Şəki» coğrafi adlarının mənşəyini haqlı olaraq «sak»la bağlayır [18, s. 58-60; 17, s. 61-63, 138, 139].

Bu və ya digər faktlar göstərir ki, deportasiyaya məruz qalan Qafqaz xalqlarından biri kimi [92, 313-314]. Axısqa türklərinin soy-kökü indiyə qədər öz doğma torpaqlarına dönmələri məsələsinin həllində əngələ çevrilmişdir. Onların etnik kökləri haqqında da qarışıq hipotezlərə son qoyulmalı, bu haqda həmin xalqın özü öz sözünü deməlidir.

30-cu illərdə Stalinin dəstəyi ilə gürcü şovinizmi güclənməyə başladı. Türklərin böyük bölümünün soyadı gürcüləşdi. 1938-ci ildə Sovet konstitusiyasının qəbulundan sonra axısqalılardan pasportlarına Azərbaycan milləti yazıldı, dilləri isə Azərbaycan dili oldu. 1940-cı ildən sonra axısqalılardan rəsmi dili gürcü dili oldu.

Cənubi Gürcüstan torpağında türklərin kütləvi məskunlaşması XVI əsrin ikinci yarısına, yəni 1555-ci ilə təsadüf edir. Bu tarixi dövrü, şəraitə gürcü alimləri "bizim tarixin ən ağır səhifələri" adlandırırlar.

Axısqa paşahığı "Çıldır" adı ilə məşhur idi. Bu paşahığın zülmü altında (bu, gürcü alimlərinin fikridir) guya gürcülərin bir hissəsi ana dilini unutdu, soy-köklərini itirdi. Demək olar ki, xeyli gürcü türkləşdi. Onlara islam dini zorla qəbul etdirildi [46, 27.VI.1989].

1.4. Dilin keşiyində, müxtəlif dillərin əhatəsində. Dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə dair

Axısqa türkləri dilini sevən, onun qədir-qiyətini bilən bir xalqdır. Dil də Vətən kimi bu xalqın yüzilliklər boyu mənəvi dünyası olmuş, savadlı da, savadsız da bu dilin keşiyində dayanmış, onu sevmiş, yad təsirlərdən qorumağa çalışmışdır. Təbiidir ki, öz dillərini inkişaf etmiş ədəbi dillərdən saymış, həmişə bu dilin varlığı uğrunda əzmlə mübarizə aparmışlar. Hələ yazı ənənələri olmadığı dövrdə xalqın içərisindən ləyaqətli, istedadlı yazıçı, şair və alimlər çıxmışdır.

Onların əsərlərində Vətən eşqi döyünür, dil bulaq kimi qaynayır.

Axisqa qəzasının Azqur kəndində anadan olmuş Ömər Faiq Nemanzadə "Dilimiz və imlamız" adlı məqaləsində yazırdı: "Ədəbiyyatı olmayan bir millətin, dilsiz insana oxşuyacağını söyləmək üçün dəlilə; təfəsilə həcət yox sanıram. Çünki ən böyük şahid keçmiş hallar, indiki vüqatlardır. Bundan ötrü örnək, misal artırmaq üçün də uzaqlara getməyə: işlə çərkəz, ləzgi... dilləri, sonra da bizim türkcəmiz (Axisqa türklərinin dili nəzərdə tutulur - İ.K.). Mədənilik ləzgilər, çərkəslər arasında yayıldıqca öz dilləri də yoxluğa doğru yayılacaq. Bir vaxt olacaq ki, o kimi dillərin tarixdə ancaq adları qalacaq. Neyçün? Çünki yazısı, imlası, ədəbiyyatı yox. Bir həqiqətdir: ...dadlı dillərin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edər. Bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğudur. Bu qədər gərəkli dilimizin gerçəkdən bünövrəsi olan bu qayda və imla xüsusi, indiyə qədər bizdə nə üçün meydana gəlməmiş? Bəli, hər bir dil öz dilin yardımına möhtac ola-ola gəlmişdir. Bu bir təbii qaydadır... türkcəmizin bu zamanə, bu çağa qədər yüngül bir əlifbası, məzbut bir qayda və imlası olmamağı ancaq öz dilimizi bəyənəmək cəhəlatindəndir [59, s. 41-44].

Bu haray sonrakı nəslin də diqqətindən yayınmadı, dil - ana dili düşüncə mənbəyinə çevrildi.

Dil bu xalqın öyüdlərində, nəsihətlərində xatırlanır: "Bən qocaldım, gedər oldum, sen dilini qori oğul! Vətəndədür hər insanın həyat adlı nuri, oğul" (G.Şahin).

Dili qorumaq problemi hələ 1930-cu illərdə Adıgında çap olunmuş «Qızıl rənçər» (1933), «Adıgün kolxozçusu» (1936), Axalsixdə çap olunmuş «Kommunist» (1930), «Qızıl bayraq» (1938), Aspinzada çap olunmuş «Bağban» (1933), «Sosializm kəndi» (1940) və s. qəzətlərdə qaldırılırdı. Əsasən təsərrüfat qəzətləri olsa da, bu mətbu orqanlarda dilin

ənənələrinə də toxunulurdu. Dil və əlifba birliyindən yazılar verilirdi. Milli dildə, milli ləhcədə teatrlar səhnəyə qoyulurdu.

"Vətən" cəmiyyətinin təsis etdiyi "Vətən eşqi" qəzeti birinci sayında (baş məqalədə) 3 mart 1992-ci ildə yazırdı: "Hər xalqın varluğunun birinci göstəricisi onun doğma dili - ana dilidir. Dünya işığına göz açan gündən eşitdiyümüz, anamızın tatlı-tatlı nənniləriynən canımıza, qanımıza keçmiş, bizdən ötri dünya dillərinin həpsindən əziz, doğma, gözəl olan ana dilidir. Ona görə biz çalışacağıyız ki, qəzeti ilk dövrlərdə xalqın əksəriyyətinin oxuya bilməsi üçün, əsasən, ana dilimizdə kirill və latın qrafikasından, bəzi rəsmi yazıları isə rusca, iki haftada bir dəfə çap edax." [70, №1 (6), 1992].

Qəzetin həmin sayında çap edilmiş "Ziyalılar, hay verin" adlı müraciət-çağırışda deyilir: "Gürcüstanın bəzi şovinist alimləri və bizim yüzdən irak düşüncəsiz, uzağı görməyən "ziyalılarımız" dilimizə qarşı qara yaxmaya çalışıyrlər. Bu mənfə hallara cavab vermax üçün biz ziyalılar, bütün xalqlara isbat etməliyux ki, bizim kökümüz türkdür. Biz türk kimi də kendi tariximizi, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, dilimizi və milli bənlüğümüzü müəyyən etməliyux. Bunun üçün: - dilimizin ögrənilməsi və təbliği: türk dili dərsluxlarının tərtibatına nail olmax; xalqımızın ayrı-ayrı regionlarında türk dilinin tədrisini həyata keçirmax; regionlarda radio və televiziyaya verilişlərini türk dilində təşkil etmax; türk dilində kütləvi, bədii və digər ədəbiyyatların çapına nail olmax [70, № 1 (6), 1992].

Qəzetin 27 mart 1992-ci il (№ 2) sayında İlim Şahzadə oğlu "Həmdərlərimə" adlı məqaləsində yazırdı: "Bizim bir-birimizdən öz ana dilimizdə qonuşmamızı dünya malına - sərvətinə değışmam. Bunun qiyməti, bahası, narxi yoxdur. Ana dili! Gözümüzü açıb dünyaya baxan gündən sayca az olan xalqımızın vətənə deyib ağı söylədiyini, acı göz yaşları təkən analarımızın beşigimiz üstündə sızılıtlı mənilərini bu dildə eşitdux: Of dedim dilim yandı, Od dutdı kilim yandı. Bən vətəndən ayrıldım, Torpağım, elim yandı.

Ana dili, bu xalqın başbilənlərinin nöqtəyi-nəzərinə, indiki vaxtda xalqı birləşdirən bağıdır. Ona görə də dilin

savadlandırmağınən gəlmax olur.

İlkin dövrlərdə aşındı söyləduğumuz dili bacarduğumuz qəter türk ədəbi dilinə uyğunlaşdırmaq, oni yad dillərin qaluxlarından təmüzləməğınən ham kirill qrafikali Azərbaycan əlifbasından, ham da yavaş-yavaş türk əlifbasından istifadə etməliyux [44, 3 (9), 1992].

"Vətən eşqi" qəzeti bu dili məktəblilərə öyrətmək məqsədilə proqramlar və dərslilər haqqında vaxtaşırı məlumatlar verir, dərslərin keçirilməsi qaydalarını göstərir. Məsələn, qəzet 1992-ci ilin aprel-may sayından etibarən "Türk əlifbası" dərsliyindən müəyyən nümunələr verir ki, bu da dilin təbliği üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəzet yazır ki, latın qrafikali türk əlifbası hər yolınən təbliğ edilməli, bizim xalqın yaşadığı hər bir respublikada türk dilinin ögrənilməsinə məktəblərdə vaxt ayrılmasına çalışmalıyux. Bu baxımdan Azərbaycanda vəziyyət nisbətən eydür. Əvvələn, 1992-ci yildən eski əlifbaya keçililər ki, bu da latın qrafikasını ögrənməğımıza böyük yardımdır. İkincisi, Azərbaycan Xalq Təhsili Nazirliğunun qəəriynən türk dili ögrənilməsiyçün I-IV siniflərdə haftada iki saat vaxt verilmişdür. Bu iki saata uyğun olaraq da proqram və "Türk dili" dərsluği işlaniyer.

Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat Pedaqoji İnstitutunun işçisi Məhlud Cəlilov yeni əlifba kitabı hazırlamış və bu dilin I-IV siniflərdə tədris olunmağa başlanmışdır.

"Vətən eşqi" qəzeti "Ana dilimiz" adlı rubrika da açmış və burada dil problemləri digər dillərlə müqayisəli şəkildə işıqlandırılmışdır. 1991-ci ilin may ayında çap edilmiş (№1) "Yıl ayları" adlı materialda Axısqa türklərinin özünəməxsus ay adları müasir türk dili və rus dilindəki ay adları ilə qarşılaşdırılaraq şəkildə verilmişdir. Cədvəldən bəlli olur ki, Axısqa türklərinin dilində spesifik ay adları (zəməri, qüçük, kirəz, oraq, xarman, böqrüm, qoç, karakış və s.) mövcuddur.

Qəzetin 1991-ci il aprel sayında işə "Hafta günleri" adlı yazıda bu dildə işlənən həftə adları rus dilində qarşılaşdırılaraq göstərilmişdir: Bazarertəsi - Понедельник, Salı - Вторник, Çərşənbə - Среда, Pərşənbə - Четверг, Cuma - Пятница.

Cumaertəsi - Суббота, Bazar - Воскресенье.

Qəzetin həmin sayında bu xalqın zəngin toponimlərini, yaşayış məskənlərinin adlarını öyrənmək üçün siyahı və "Mesxeti - Cavaxeti xəritəsi" verilmişdir.

Beləliklə, Axısqa türklərinin qarşısında duran çox mühüm problemlərdən biri Ana dili problemidir.

"Vətən eşqi" qəzetinin 3 iyul 1992-ci il sayında "Mesxet türklərinin dili tədqiq edilir" adlı yazıda deyilir: Mesxet türkləri qədimlərdən yaddilli xalqların əhatəsinə düşmüş, buna görə də qədim leksik layını və qrammatik qaydalarını saxlamışdır. Həmin xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılıb elmi izahının verilməsi və bu dilin ilk qrammatikasının yazılması mesxet türklərinin həyatında tarixi hadisə hesab oluna bilər" [48, 03.VII.1992].

1991-ci ilin 23 aprelində Azərinform mətbuatda "Mesxeti türklərinin qrammatikası yaradılır" xəbərini verdi. İnformasiyada deyilirdi ki, Azərbaycan Respublikası EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları üzərinə çətin, lakin xeyirxah vəzifə - Mesxeti türklərinə öz qrammatikasını yaratmaqda kömək etmək vəzifəsini götürmüşdür. Bu gün Mesxeti türklərinin taleyi çoxlarına məlumdur. Bəlkə də məhz buna görə indi çox ərazilərə səpələnmiş bu xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti alimlərin diqqətindən kənar qalır.

İş prosesində başlıca tədqiqat obyektı şifahi xalq yaradıcılığı - folklor və danışiq dili nümunələridir. Gələcək əsərə dilin aşağıdakı bölmələri daxil olacaqdır: fonetika, leksika və morfologiya [47, 23.IV.1991].

Beləliklə, bu əsər indiyə kimi görülən işlərin bir hissəsidir.

Qeyd: 1998-ci ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun bir qrup əməkdaşı (prof. Q.Məşədiyev, prof.H.Quliyev, prof.F.Xalıqov və f.e.n.Ə.Əsədov) axısqaqların dil xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə Saatlı rayonunda ezamiyyətdə olmuşlar. Tədqiqatda onların yazıb gətirdiyi kassetlərdən də istifadə edilmişdir. Bunun üçün müəllif alimlərimizə öz təşəkkürünü bildirir. Kassetlər «Türk dilləri» şöbəsində saxlanılır.

şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi" formülünə verir. (müq. et: baba-an, baş-a-n). Burada "n" səsi mənsubiyyət, -a isə hal şəkilçisi kimi çıxış edir.

1926-27 və 1931-37-ci illərdə S.S.Cikiya Axısqa türklərinin XVI yüzilliyə - osmanlı imperiyasına qədərki dil xüsusiyyətlərini öyrənir. O, bu dili müqayisəli planda - gürcü, Azərbaycan, laz, erməni dillərilə, həmçinin Anadolu türklərinin dili ilə qarşılaşdırır, ümumi və müştərək xüsusiyyətləri aşkar edir. Bu baxımdan onun tədqiqatlarının böyük elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır.

S.S.Cikiyanın tədqiqatlarında dil əlaqələri də ətraflı öyrənilib. Onun gürcü - türk və gürcü - Azərbaycan dil əlaqələrindən bəhs edən aşağıdakı əsərləri vardır: "Об одном грузинском турецке связанном с коллективным трудом, в тюркских языках", "О Грузино-Азербайджанских языковых взаимоотношениях", "Пояснение некоторых слов восточного происхождения", "Некоторые особенности турецкой речи грузинского населения Месхети" və s.

70-ci illərdə Axısqa türklərinin dil xüsusiyyətləri Orta Asiya alimlərinin də marağına səbəb olmuş, bu haqda F.Əliyev [78], B.Xasanov [176, s. 192-194] tədqiqatlar aparmışlar. B.Xasanov Axısqa türkləri dilinin lüğət tərkibinə qazax dilinin təsirini müəyyən faktlar əsasında öyrənmişdir. F.Əliyev namizədlik dissertasiyasını Qazaxıstanda yaşayan türklərinin dilinin leksikasına həsr etmişdir.

S.Cəlilov Axısqa türklərinin dilinin morfolojiyasına aid bir neçə məqalə çap etdirmişdir [109, №1, 1982, s. 122-128].

Türkiyəli alimlərdən F.Kırzioğlu, A.Ercilasın, M.Kalkan və başqaları da axısqalıların dil xüsusiyyətləri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Ahmet B. Ercilasun «Kars ili ağızları» (Ses Bilgisi) əsərində 5 şivəni fərqləndirir: Kars yerli ağızı, Ardahan-Posof yerli ağızı, Hanak Türkmənləri ağızı, Kars Azəriləri ağızı və Kars Terekemələri ağızı (Dr.Ahmet B.Ercilasun. Kars ili ağızları-Ses Bilgisi- Ankara, 1983, s.2).

Ardahan-Posof yerli ağızı deyərkən müəllif Axısqalıların

şivəsini nəzərdə tutmuşdur. «Ardahan-Posof yerli ağızıyla konuşan bu Türk kolu Kars ilinde en eski teşekküle sahip olan qurüplardan biridir. Ardahan-Posof yerlileri 12. yüzyılda buralara hristiyan olaraq gelip yerleşen Kıpçak akınçılarının çocuklarıdır (s. 33).

Azərbaycan dilçiləri Axısqa türklərinin dili haqqında, demək olar ki, tədqiqat aparmamışlar. Halbuki 50- ci illərdə Azərbaycanın Saatlı, Sabirabad, Quba, Beyləqan, Xaçmaz, Abşeron və digər rayonlarına xeyli türk ailələri köçürülmüşdür. Fərqənə hadisələrindən sonra da köçürülənlərin sayı xeyli artmışdır. Odur ki, azərbaycanlıların da bu xalqın dil xüsusiyyətləri ilə tanış olmaları müəyyən zərurətdən və xeyirxahlıqdan yararır. Axısqa türklərinin dili ilə Azərbaycan türklərinin dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur və bu xüsusiyyətləri tədqiq edib öyrənmək bizim dilçiliyimizə, o cümlədən, türkologiya elminə çox fayda verə bilər.

II FƏSİL

FONETİKA

2.1. Fonemlər sistemi

Türk dillərinin fonetik sistemi həmişə sabit qalma əlamətləri ilə xarakterizə edilir. Fonetik sistem uzun illərin əsrlərin məhsuludur, əsrlər boyu öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmiş, əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır. "Tarixi şərait, coğrafi və ictimai mühit, xalqın məskunlaşdığı yer, ərazicə qonşu xalqların öz ictimai-mədəni və sosial-iqtisadi inkişafı kimi amillər"¹ şübhəsiz ki, axisqalılarının da dilinin səs sistemi, fonetik qanun və hadisələrin yaranmasına təsir göstərmişdir.

Axisqa türkləri Gürcüstanda yaşayarkən gürcü əlifbasından, Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Özbəkistanda və Rusiyanın digər bölgələrində isə rus qrafikalı əlifbadan istifadə etmişlər. Qeyd edilən əlifbalar həmin əhalinin mədəni həyatında bu və ya digər dərəcədə rol oynamışdır. Gürcü əlifbası ilə onların qəzetləri nəşr edilmiş, teatr əsərləri yazılmış, folklor nümunələri qeydə alınmışdır. 30-cu illərdə Axisqa bölgəsində "Ədigön kolxozçusu", "Qızıl rəncbər" və s. yerli qəzetlər bu əlifbada nəşr edilmişdir.

Gürcüstanda sovet hökuməti qurulana qədər Axisqa türkləri öz dillərində yazıb-oxumuş, 1924-cü ildən sonra türk dilində olan məktəblər bağlanmışdır. Ə.Ənsarov "Axisqa türkləri" adlı kitabçasında bu haqda yazır: "Uşaqlarımız doğma ana dilində təhsil ala bilmədilər. Axisqa türklərinə uşaqlarını gürcü dilində oxumağı təklif etdilər. Gürcü dilini uşaqlar bilmirdilər. Axisqa türklərinin əsl faciələrindən biri elə bu vaxt başladı. Bir xalqın övladları ana dilində təhsil ala

bilməyib gürcü, rus dillərində oxumağa getdilər. Bu da uşaqların milli zəmindən tədricən uzaqlaşmasına gətirib çıxarırdı" [24, s. 6].

Sovet dönəmində onlar rus qrafikalı əlifbadan istifadə etmişlər. "Məxəti Türklərinin Ümumittifaq "Vətən" Cəmiyyətinin Orqanı" olan "Vətən eşqi" adlı qəzet bu əlifba ilə əvvəlcə Kabardin-Balkar bölgəsinin Urvan rayonunda rus və milli dildə, sonra isə Saatlı rayonunun Fətəlikənd kəndində (1991-ci ilin mart ayından) öz dillərində və Azərbaycan dilində çap olunmağa başlanmışdır. Qəzetin çapında A.Pepenovun, A.Kadırovun, S.Cəlilovun, G.Şahinin və başqalarının böyük əməyi olmuşdur.

Bu dilin fonetik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, gürcü alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. N.Marr bu dilin fonetik quruluşu ilə bağlı bəzi xarakterik xüsusiyyətləri göstərmişdir [137, s. 27]. S.Cəlilov həmin dilin fonetikasına dair namizədlik dissertasiyası yazmışdır. Ancaq dissertasiya müdafiə olunmamış və nəticələri də heç bir yerdə çap edilməmişdir. F.F.Əliyev "Oçerki po leksike əzika turok Kazaxstana" əsərinin müvafiq bölmələrində türklərin dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən də bəhs etmişdir [78, s. 8-10].

Bütün bunlara baxmayaraq, həmin dilin fonetik sistemində öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlər çoxdur və onları araşdırmağa çalışmışıq.

2.1.1. Abruptiv fonemlər. Axisqa türklərinin dili digər türk dilləri və dialektlərindən samitlər sisteminin zənginliyi ilə fərqlənir. Abruptiv samitlər (*k, p, t, ç*), arxasıra samitləri (*h - sağır nun, qovuşuq nqıng, x, ts*) toplumun dilinə spesifiklik verir. Bu samitlərin əksəriyyəti fonematik məzmununa malikdir.

Sait fonemlərdən fərqli olaraq samit fonemlərdə nəfəslilik əlaməti özünü göstərir. Nəfəsliliyə görə də samitlər bir-birindən fərqlənir, güclü əzələ gərginliyi ilə tələffüz olunan samitlərə nəfəsliliyin çoxluğu, zəif samitlərə isə nəfəsliliyin azlığı əsasdır. Bu, abruptivləşmə-nəfəsləşmə hadisəsi olub məhdud dairəli fonetik hadisələrdəndir. Bizim dilimizdə kipləşən- partlayan kar samitlərin (*p, t, k*) bu hadisəni əmələ

¹ Həsənov Həsərat. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1999, s.12.

gətirdiyi tədqiqatlarda göstərilmişdir.¹ Axısqalıların dilinin fonetik sistemində k, p, t, ç konsonantları kimi paralel işlənən abruptiv səslər mövcuddur ki, bu səslər partlayan burun səslərilə (k, p, t, ç) omonim sözlərdə bir neçə fonematik mənə yarada bilir. Məsələn, kav (lovğa) - kav (qarmaq); paça (şalvarın aşağı hissəsi) - paça (sıxılmış qatı bal); tor (setka) - tor (kəhər at); çağ (yaş) - çağ (əlcək) və s. [78, s. 6].

Axısqa türklərinin dilində samitləri sadə (k, p, t, ç) və abruptiv (*k, p, t, ç*) olmaqla iki qrupa bölürlər. Abruptiv samitlər fonematik mənə daşıyır. Məsələn, çağ: Bundan sora kobliyan çay, Çağlar bənım yürəgimdə; Bin doxxuz yüz qırx dörd! Gəlip gələn çağ (C.Xalidov).

"Mesxeti - türk dili" (Əlifba, II sinif, proqram) adlı vəsaitin əlyazmasında bu nəfəsli samitlər haqqında aşağıdakı məlumatları oxuyuruq: Mesxeti-türk dilində Azərbaycan və türk ədəbi dillərindən fərqli özünəməxsus abruptiv səslər (*k, p, t, ç*) mövcuddur. Bu səslərin sadələrdən (k, p, t, ç) istər tələffüz, istərsə də mənə cəhətdən fərqli olduğu diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Abruptiv samitlərin tələffüzünə xüsusi fikir verilməli, bu məqsədlə də həmin səslərin mənə fərqliliyi müvafiq nümunələr əsasında (*tikan-tikan; tar-tar; tor-tor; tuc-tuc; tag-tag; kal-kal; kav-kav* və s.) öyrənilməlidir.

Abruptiv samitlər bu dildə elə inkişaf etmiş fonemlərdəndir ki, istər türk mənşəli sözlərdə, istərsə də alınmalarda digər səslərlə eyni hüququ mövqedə çıxış edir.

Axısqa türklərinin dilində abruptiv samitlərin mövcud olması ilk dəfə R.Şor tərəfindən aşkar edilmişdir. R.Şor, N.Marr və S.Cikiyanın fikrincə, bu dildə işlənən abruptiv samitlər İber-Qafqaz və Dağıstan dillərinin substrat qalıqlarıdır. Bu qalıqlar fonetik substratlardır [184, s. 43-44; 137, s. 31; 113, s. 116-122].

Axısqa türklərinin dilində abruptivləşmə hadisəsi - kar və cingiltili samitlərin nəfəsləşməsi söz önündə, söz ortasında və

söz sonunda baş verir. Məsələn; balıq - palux, bal - pal, butulka - potlika, dayı-tayı, dağ - tağ, spıçka - piçka, metro - mitro, kvartira - kuarter, skamya - iskam və s.

Öyrənilən dildə işlənilən abruptiv səslərə Azərbaycan dilinin Zaqatala və Qax şivələrində də rast gəlmək olur; bu da İber - Qafqaz dillərinin təsiridir.

Abruptiv fonemlərin təsviri:

t - önsıra, dil-diş, partlayan, kar, abruptiv samitdir. Bu fonem t-samitindən abruptivliyi ilə seçilir və onunla fonematik oppozisiya təşkil edir. Burada belə bir proses baş verir: kipləşmiş üzvlərin bir-birindən aralanma anında t səsi kimi formalaşmış səs axını azacıq nəfəslə örtülür və belə abruptivləşmə (nəfəslənmə) t samitinin söz başında və söz sonunda tələffüzündə təzahür edir.¹ Bu samit fonematik məzmunə malikdir. Məs.: tikan (iynə) - tikan (çəpiş, oğlaq, keçə balası); tar (musiqi aləti) - tar (dar), tor (setka) - tor (kəhər) və s.

t - fonemində həm türk, həm gürcü substratlarında, həm də alınma sözlərdə leksik vahidin hər üç mövqeyində rast gəlinir: turmux (mala, dirmix), turnax (dırnaq), taksi (taksi), tank (tank), çintli - qr. (kal, yetişməmiş, dəyməmiş meyvə) və s.

p - qoşadodaq, önsıra, partlayan, kar, abruptiv samitdir. P - fonemindən abruptivliyi ilə fərqlənir və onunla fonematik oppozisiya təşkil edir. Məsələn: para (pul) - para (uşaq oyunu), pal (bostanın kəsiyi) - pal (bal), paça (şalvarın aşağı hissəsi) - paça (sıxılmış bal), pas (saqqız) - pas (topu vermə), Pitik (məktub) - pitik (şenok-küçük) və s.

p - fonematik məzmunə malikdir və axısqalıların dilində sərbəst samitdir. Bu fonemə həm türk, həm gürcü substratlarında, həm də alınmalarda leksik vahidlərin mövqelərində rast gəlinir: palux (balıq), paproz (siqaret), turxi (tam, eynilə), pırpıla (kəpənək), şapka (şapka), şulep (parasenka) və s.

ç - önsıra, yumşaq damaq, partlayan, kar abruptiv

¹ Həsənov Həsərət. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1999, s.

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1984, s. 74.

samitdir. Bu samit ç-dan nəvəliliyi ilə seçilir və onunla fonematik oppozisiya təşkil edir: çurax (çıraq) - Çurax (insan adı), çağ (zaman, vaxt), çağ (şəbəkə) və s.

Bu abruptiv samit leksik vahidin hər üç mövqeyində fəal şəkildə işlənir: çiplax, çinçar (gicirtkən), kunçul (kənar), paçka (paçka), piçka (spicəka), tuç (dodaq) və s.

k - fonemi- kipşləşən, dilortası, partlayan, kar, abruptiv samitdir. K - dilortası samitindən abruptivliyi ilə fərqlənir. Arxasıra kar, abruptiv k - samitindən əmələ gəlmə yerinin daha irəli olması ilə seçilir və yalnız incə saitlərdən əvvəl və bəzən sonra işlənir. Fonematik məzmun daşınır və özünü k - foneminin variantı kimi göstərir. Türk mənşəli sözlərdə k səsinə rast gəlinmir. Gürcü substratlarında, rus-Avropa mənşəli alınmalarda fəallıq göstərir: keçeç (kəpək), kilo (kiloqramm), kino (kino), pitik (küçük), akışka (akuşka), pik (pik) və s.

Qədim səslər: ɰ (sağır nun) - dilarxası, sonor, cingilti samitdir. Bu səs qədim türk dillərində fəal işlənmişdir. Türk dillərinin sonrakı inkişaf dövrlərində bu səs maraqlı bir yol keçmişdir [110, №116, V, 1965, s.265].

n - samitinin qeyri-mütəhərriqliyi araşdırmalarda qeyd edilmişdir [104, s. 18]. Axısqa türklərinin dilində sərbəst «sağır nun» səsi yox dərəcəsinədir. Burada biz yalnız arxasıra samitlərin təsiri ilə meydana çıxan «sağır nun» haqqında danışa bilərik. Çünki həmin mövqələrdə türk mənşəli olmayan sözlərdə də adi sonor n- səsi çox vaxt n-səsinə keçir. ɰ (sağır nun) səsinin meydana gəlmə mövqələri aşağıdakı kimidir:

1. g - samitindən əvvəl: yengi, yüng, canga, düngüz, yengə, dəng, ləngaz və s.

2. k - samitindən əvvəl: xinkal, çankla, çinko, kinkə (ditdili), çankürmax (itin hürməsi) və s.

3. q - samitindən əvvəl: ənqadi (tam), anqurmax (anqurmaq), anqo (ağılsız), anqa (zümürüdi anqa quşu), yanqulma (səhv etmək) və s.

4. ğ - samitindən əvvəl: zanğal (zəng), qanğa (qanqal) və s.

5. x - samitindən əvvəl: funxurmax/punxurmax.

Əksər türk dillərinin fonetik sistemindən çıxmış n səsinin ilkin formaları olan nq (n+q) (qovuşuq nq) öz işləkliyini Axısqa türklərinin dilində qoruyub saxlamışdır. nq səs qovuşduğu həmin əhalinin dilində bir neçə şəkildə (ng\\nq\\nğ) təzahür edir. Bu səsdən bəhs edən tədqiqatçılar göstərir ki, həmin səslər istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində söz başında işlənmiş, amma söz ortasında bütün türk dillərində müşahidə edilir [167, s. 168]. Axısqa türklərinin dilində də bu hala təsadüf edirik. Məsələn: Oyan da, oyan ufax da yavrum. Şafax da yeni atıyer (C.Xalidov); Yetdi yıl ölmüşsə, yeni çürümüş, Ahu gözlüm, nə dönərsin məzari (A. M.Səfili); Bismillah deməyinən donquz bostandan çıxmaz (əski söz).

Bu səs Axısqa türklərinin dilində hələ də işlənməsi fonetik quruluşun zəif inkişafı ilə bağlıdır. Axısqa türklərinin dilində n g dilarxası burun foneminin n (sağır ɰ) variantı q, ğ, k, g samitlərinin əvvəlində işlənir. Aşağıdakı nümunələr bu baxımdan xarakterikdir: kingilə (ağcaqanad), yanğılmax, çanklamax (cırmaqlamaq), təlnəng, hangi və s. Saralmış təlnənglər verandır bağlar\\ Bülbülün qonduğı dallar zərişən (Xasta Hasan); Sənə qurban olem Ardahan çayı,\\ Aparursan hangi diyara bəni (Şenliklə Sumaninin deyişməsindən).

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Axısqa türklərinin dilində sərbəst ɰ (sağır nun) səsi mövcud deyil. Həmin səs bu etnosun dilində yalnız arxasıra samitlərinin təsiri ilə meydana çıxır.

Axısqa türklərinin dilində anlaut və inlautda ɰ (sağır nun) səsinə təsadüf olunur. Bu dildə həmin səs bir sıra sözlərdə tarixi funksiyasını qoruyub saxlamışdırsa da, digər mövqələrdə, ya n, m, v səslərinə çevrilmiş, ya tamamilə düşmüş, ya da metateza hadisəsinə uğramışdır: n>n: bən<bən, sana<sənə, tanrı<tanrı; n>m: qomşi-konşi, kölmək-könlək; n-v: tov-ton/don; tamamilə düşür: sora - sonra, yalnız /yalağiz - yanıl / yolunuz; metateza hadisəsinə uğrayır: douz - donuz, ağna - anğa / anla - bu sözün aynamax forması bəzi şivələrdə Azğur, Xirtaz və b. kənd şivələrində işlənir.

ğ samitinin sözün əvvəlində işlənməsi. ğ - arxasıra, küylü, cingiltili, spirant samitdir. Bir sıra türk dialektlərində fəal

işlənir. ğ - samiti Axısqa türklərinin dilində sözün müxtəlif mövqələrində işlədilir. Məsələn: ğayat (çox), ğozapa (pambıq qozası), ğus (kərpiç), ğemi < gürcücə- Gomi (görünüş), ğrnamax (hürmək), ağuz, tağ (dağ), çağ (zaman) və s.

A.Axundov göstərir ki, müasir türk və Azərbaycan dillərində anlautda ğ - fonemi işlənmişdir [4, s. 258].

Azərbaycan dilinin əsas lügət fondunun diqqətlə araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, ilk səsi ğ - ilə başlayan söz dilimizdə yoxdur. İlk səsi ğ- ilə başlayan sözlərin təxminən əksəriyyəti dilimizə ərəb dilindən keçmişdir: Məsələn: ğalib, ğaib, ğüssə, ğeyrət və s. [54, s. 43-44].

Axısqa türklərinin dilində bir sıra təqlidi sözlər (yamsılamalar) vardır ki, ğ - samiti anlautda işlədilir: ğarğar, ğuğun, ğuzulti, ğurutun, ğraç və s.

2.1.2. Tayfa dilinin qalıqları. ı - dilönü, alveolyar, sürtünən, kar, nəfəsli, affrikatdır. ı-ləşmə tarixən Gürcüstan ərazisində məskun olmuş xəzərlərin dil xüsusiyyətləri ilə bağlı hadisədir. Axısqa türklərinin samitlər sistemində müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərdən biri də -ı-ləşmədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, axısqa dilində ı-səsinin istifadə arealı çox məhduddur. Hər halda sabir - xəzər ittifaqı türklərinin dil qalıqları [26, s. 91-95] olan bu xüsusiyyətin bu gün axısqa dilində qalması maraqlıdır.

Bu qovuşuq səsin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatlarda müəyyən fikirlər mövcuddur. M.Rəsənen, N.Poppe, K.Menqes, A.Şerbak ı-nı pratürk ı-nın qanunauyğun inkişafı hesab etmişlər. Buna əks mövqeyi - qovuşuq ı arxetipindən daha sadə ı-ya inkişafı Ş.X.Akbayev təklif etmişdir [77, s. 100-101].

N.A.Baskakov yazır ki, vaxtı ilə xəzər dilində "ı" səsi ilə paralel olaraq "ı" səsi də işlənmişdir [85, s. 110-111].

E.Əzizovun nöqtəyi-nəzərincə, tatar dilinin mişar dialekti haqqında tədqiqat müəllifi olan L.Maxmutova müxtəlif türk dilli areallarda ı-laşmanın və ona paralel olan ı-ləşmənin yayılmasını düzgün əsaslandırır: "ı-laşmanın və

əksər hallarda ona paralel ı-ləşmənin belə yayılması ehtimal etməyə əsas verir ki, ı-ı affrikatları bir vaxtlar türk tayfalarının müəyyən hissəsi üçün səciyyəvi olmuşdur ki, bir sıra tarixi səbəblər üzündən müxtəlif ərazilərə düşmüşlər [26, s. 94; 143, s. 66].

ı-samiti axısqa dilində işlənən Цыгытубан, Тсе kimi toponimlərdə, eləcə də gürcü alımlarında (цатхи- yağlı pendir, цинтал -küçük) müşahidə olunur: Molla Yüsuf deqar Цыгытубана \\\Hani Tse, Hani Varxan \\\ Biz qazansax olur çalxan (A.M.Səfili).

Axısqa türklərinin dilində bu samit fonematik məzmununa malik deyil və semantik cəhətdən fərqləndirici keyfiyyət daşıyır. Lakin substrat və alımlarda intensivliyinə görə fərqlənir. Abruptiv qarşılığı ilə variantlıq təşkil edir. Bu fonem variantına gürcü sözlərində sözün hər üç mövqeyində rast gəlinir: Цисе - gürcü mənşəli toponim, кетес (kərək), кацитава (armud növü).

Qoşa səslər. Bu dilin fonetik sistemində p, q, x, t, ş samitləri qoşalaşa bilər.

p - samitinin qoşalaşması: Doppunun tarixi uzun olsa da, \\\ Özbəqin andiri, mirasidur o (A.M.Səfili); Sən qaldursan, biz qaldursax həppimiz (A.M.Səfili).

q - samitinin qoşalaşması: Yiyanda ətməqi pozulur halın \\\ Düşəndə təqqətdən, gücdən qocalux (A.M.Səfili).

x- samitinin qoşalaşması: Bir baba doxxuz oğul bəslər, doxxuz oğul bir babayi bəslüyamaz (əski söz).

t- samitinin qoşalaşması: Bu samit qoşa şəkildə sayların tərkibində işlədilir. Lakin Azərbaycan dilində bu samitin iştirak etdiyi qoşa səs bir səsle ifadə edilir. Məs.: otuz (Azərbaycan dili) - ottuzun (axısqa dilində): Ottuz yeddi də ki, tufan qopanda \\\ Fitnə -fəsətlərə yol açılarda (A.M.Səfili).

ş - samitinin qoşalaşması: Müasir Azərbaycan dilində tək samitli (ş) sözlər bu dildə qoşa ş - samiti ilə yazılır. Bu əlamət həmin dilin orfoepik normalarına uyğunlaşdırılıb: Aşağı (Azərbaycan dili) - aşşağı (axısqa dilində); Görüşən görüşünə kəlmişim, ana torpağım \\\Gül-çiçək əlimdə, başım aşşağı

(A.M.Səfili).

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində qoşa ş samiti ilə işlənən bəzi sözlər Axısqa türklərinin dilində tək samitlə yazılır: eşşək (Azərbaycan dili) - eşək (axısqalıların dili); At olmiyan yerdə eşək də atdur. At yerinə eşək bağlama (əski söz).

q səsinin qoşalaşması: daqqa (dəqiqə). - Sizə on beş daqqa vaxt veriliyer! ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il).¹

Müasir Azərbaycan dilində qoşa samitli (qq) bəzi sözlər Axısqa türklərinin dilində tək samitli x səsilə ifadə olunur: çaqqal (Azərbaycan dili), çaxal (axısqalıların dili). Çaxallar mələşür, ularlar qurdlar (A.M. Səfili).

Müasir Azərbaycan dilində qoşa samitli (qq) bəzi sözlər Axısqa türklərinin dilində qoşa samitli xx səsilə də ifadə olunur: doqquz (Azərbaycan dili) - doxxuz (axısqalıların dili).

n samitinin qoşalaşması türk mənşəli sözlərdə də müşahidə olunur: İştiiyर्सin halaya gəl, bar oyna\Toyda toğar günü, ayi şennigin (C.Xalidov).

Sait və samitlərin işlənmə mövqeləri: g saitindən istifadəyə görə bu dil türk ədəbi dilindən və Azərbaycan dilindən fərqlənir. ə saitindən istifadəyə görə Azərbaycan dilinə yaxınlaşsa da, müasir türk ədəbi dilindən ayrılır. ə saiti olmadığı üçün türk ədəbi dilində 8 sait fərqləndirilir.

Axısqalıların dilində də dodaq və damaq ahəngi, əsasən, sabitdir. Məsələn: burğun, tütün, gövül, düğün və s. Bir sıra sözlərdə isə, türk ədəbi dilində olduğu kimi, dodaq ahəngi pozulur. Məsələn: uldi, buzli, kurdi, qomşi və s.

Axısqa türklərinin dilində (həmçinin digər oğuz qrupu türk dillərində) iki saitin yanaşı gəlməsi xarakterik deyil. Ancaq bəzi samitlərin (məsələn, y samitinin) düşməsi nəticəsində saitlər qoşalaşır. Məsələn, müasir şeir dilində Kimsə bilməz bu dünyanın işini,\ Neçələri tökmüş göün yaşını\ Dərəə atmışlar məzar taşını (Şimşək Sürgün Kaxaretti).

Şübhəsiz, bu cəhət canlı danışq dilinə xas olan bir

xüsusiyyətdir. Lakin bunu bəzən türk dillərində diftonq saitlərin mövcudluğu kimi də izah edirlər [73, s. 128].

ğ samitinin söz əvvəlində işlənməsi (xüsusən də, ərəb və fars mənşəli sözlərdə) adi haldır. ğalib, ğənimət, ğəfil və s. Yərənnük deyilsə, sırrın doğrusu\ Ğəfil bir-birizə çalxışıyersiz (C.Xalidov).

v samiti bu dildə bizim dilimizdəki n səsinə əvəz edir: kövül\könül: Kövül iştər, düşəm dövrən eyliyem, Qoy çox olsun belə toyi, şennigin (C.Xalidov).

x - arxasına, nəfəsli, kar, spirant samitdir. Müasir türk ədəbi dilində işlənmir. Lakin Axısqa türklərinin özünəməxsus sözlərində, eləcə də gürcü substratlarında, digər alınmalarda sözün üç mövqeyində işlənir: xoroz, xasta, xasur, maxas (qayçı), kixe (turş), tixal (armud növü), xotorlanmax (qırmaq) və s.

x - samiti anlautda ədəbi dildəki k - samitini əvəz edir.

x səsi söz sonunda qoşa qq samitinə çevrilir. Məs.: hax-haqq: Qüvvətim var, ədətim var, dilim var\ Hax yolunda həp çalışan elim var (C.Xalidov).

t kar samitinin d cingiltili samitinin mövqeyini üstələməsi bu dildə fəaldır. Məsələn: tağ-dağ, taldə-daldə və s. Əqilmıyan uca başlı, Bizim tağlar, bizim tağlar.\ Qayasına çıx qanad aç,\ Boran olsa taldaya qaç (C.Xalidov); Gerçekdanmi getdin gördün tağ göskündə kövləri\ Seyretdinmi taş təməlli, hədəvrəli əvləri (C.Xalidov).

Müasir Azərbaycan dilində "ağıl" tipli sözlər axısqalıların dilində h samiti ilə başlanır. Bunu vaxtı ilə N.Marr da müşahidə etmişdir. Məsələn: Bülbülün yerinə bayquşlar qonmuş, Haxlimi (ağlımı) tağayir etdim də gəldim (Şimşək Sürgün Kaxaretti).

Bəzi türk dillərində olduğu kimi, axısqalıların dilində də iki saitin arasında bitişdirici y, s samitləri artırılır. Məsələn: Hər qapiya yüz yol getdiz\ Ayağız xeyirli olsun (Yitgin Qomoroli).

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, söz əvvəlində y samitinin işlənməsi müşahidə olunur: igid-yigid, ürək - yürək,

Qeyd: «Vətən eşqi» qəzetində ayların tarixi göstərilməyib

iyirmi - yigirmi. Allah deyib oturmuşux,\\ Yürəkdə qəm bitürmüşük (İ.Şahzadəoğlu); Yigid kimi mərd durmuşuz\\ Göskə nişan yapırmışız (Yitgin Qomoroli).

Ən çox müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərdən biri q samiti əvəzinə x samitinin müxtəlif mövqələrdə işlədilməsidir. Məsələn: eşq - aşx: Sizdəki hünərə şaşdım,\\ Coşa gəldi yatan aşxım.\\ Varaxlandı Vətən aşxım\\ Barağız xeyirli olsun (Yitgin Qomoroli).

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Axısqa türkləri bəzən eyni sözün müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Məsələn, Y.Qomoroli adlı şair aşx, Məhəmməd Paşalı oğlu adlı şair isə eşq sözünü işlətməmişdir: Na eşqinən puvarlardan su içdim,\\ Na ilhamsız coşamadım, Vətənim (M.Paşalıoğlu).

Haqq - hax: haxın (haqqın) səsi, türkün nidası, millətin taleyi qollarımda qüvvətə döndü (İ.Şahzadəoğlu).

Doqquz - doxxuz: Bin doxxuz yüz qırx dörd! Qalip gələn çağ (C.Xalidov).

Bu əlamət çox sözlərdə müşahidə edilir ki, biz bunun səbəbini axısqa dilində düzgün yazı qaydalarının sabitləşməməsində, tənzimlənməməsində, orfoqrafiyanın naqisliyində, eləcə də danışıq dili ilə mətbuat dili arasında fərqin aradan qaldırılmamasında görürük. Bizcə, mətbuatda çalışanlar həmin cəhətə diqqəti yönəltməli, bu pərakəndəlik aradan götürülməlidir.

Yigid sözü də bəzən igid şəklində yazılır: Bax, bizə həmişə yigid çavuşun mərmiyə qaldırduğu anın inamı gərəkdi (İ.Şahzadəoğlu).

Gövil sözü də bəzən könül şəklində yazılır: Nərdə gözəl görsən könül yetürmə\\ Ara, dilbəzlərin xoşuna dolan (Usta Mürtəz).

İmla pərakəndəliyindən bəhs edərkən bu xalqın böyük oğlu Ömər Faiq Nemanzadə narahatlığını belə ifadə etmişdir: "İmla xüsusunda dünya üzündə elə bilirəm ki, bizdən bədbəxt bizdən uyğunsuz heç bir millət yoxdur. İngilis, firəng ədibləri hələ o yana dursun, heç bir çini-maçinli, siyamli bir xalq düşünməz ki, bir sözün, ədatın imlasını iki-üç cür yazsın."

Amma gəlib bizim ədiblərə baxın. Bir sözü biri "anlaməzsən", o biri "anlaməzson", daha o biri "anlaməzsin", dördüncüsü "anlaməzsən" yazır. İki-üç cür yazılan minlərcə sözlərdən mən nümunə üçün bir neçəsini yazıram: "nəsl" - "nasıl", "qəzğan" - "qəzan" - "qazan", "istəyür - istiyor - istəyir", "ancaq" - "ancax", "demir" - "dəmur", "bəşqə" - "başqa", "anlaşılsun - anlaşılınsın - anlaşılınsın", "doqri" - "doğru", "gəlmisün" - "gəlmisin" - "gəlməsün" - "gəlməsin" və qeyri. Bu imla ayrılığı təzə fikirlərdə, təzə yazılarda daha artıq görünür, hələ bundan sonra daha çox görünəcəkdir. Bunlardan anlaşılır ki, türk imlası hələ müəyyən deyil; hələ ümumən bir imla tərzini qəbul edilməmişdir. Bizdə imla qarşılığı ondan ötrü elə olub ki, biz türk ləhcəsinə, türk dilinin qanununa tabe olmaqdan ziyadə ərəb və fars imlasına təqlid etdiyimiz kimi, dilimizi, imlamızı da ərəblərdən almağa, özümüzü itirib ərəbləşməyə çalışmışıq. Min illərdən qalan türk adlarımızı, türk ləğəblərimizi, türk sözlərimizi həqarətlə çürüdüb dilimizə heç yaraşmayan adları tapmışıq [58, s. 78-80].

Axısqa dilində də iki samitin yanaşı gəlməməsi daha çox alınmalarda özünü göstərir. Onlar bu qoşalığın (müxtəlif samitli) qarşısını almaq üçün samitlər arasına saitlər əlavə edir və danışıq dilində olduğu kimi qəzet və şer dilində də bu formadan istifadə edirlər. Məsələn: sehr - sibir: Fələk bizi sibirə gətirmiş, bağlamış\\Bu sibirə açmadım, Vətənim (Məhəmməd Paşalıoğlu).

ə - saiti müxtəlif mövqələrdə işlənir. Müasir türk ədəbi dilində ə saitinə təsadüf olunmur, lakin dialekt və şivələrdə bu sait qeydə alınmışdır. Axısqa türklərinin dilində isə ə saiti müxtəlif mövqələrdə çıxış edir: əv, ətmək, qəlin, maşinə və s. Bu dünyanın acıluğunu gördük biz,\\ Ətmək nədür, boş otunu yedük biz (G.Şahin); Əğladuxca axar gözlərim yaşı (İ.Şahzadəyev).

2.2. Ahəng qanunu

Bu qanun Axısqa türklərinin dilinin fonetik quruluşunda əsas yerlərdən birini tutur. Sözlərin əksəriyyətində, həm türk mənşəli, həm də alınmalarda saitlər arasında möhkəm bir qanunauyğunluq vardır. Sözlərdə qalın saitlər qalın saıtləri, incə saitlər incə saıtləri izləyir.

a) Qalın saıtləri bir-birini izləməsi: saux-sazax, qılıc, balta-xızar, tavux-çuçullar, ayaxyalın, puvar, mal-tavar, kortluğ, urba, boxça, bayaz, lazut, lobyə və s.

b) İncə saıtləri bir-birini izləməsi: ətmək, kütən (kotan), güvəc, tərək, gəmək, yəmənı, kömlək, küfə, tələng, mənəmşə, məndil və s.

Ahəng qanunun pozulması halları da müşahidə olunur. Bu hala düzəltmə sözləri sonunda daha çox rast gəlmək olur. Belə ki, kök sözlərə artırılan leksik və ya qrammatik şəkilçilər əvvəlki səslərlə uyğunluq, ahəngdarlıq yaratmır, incə saıtdən sonra incə, qalın saıtdən sonra qalın saıt gəlmir. Beləliklə, ahəng qanunu pozulmuş olur. Məsələn: həm suçlı, həm güclü (əski söz); Tava dəlux, tas dəlux, bu da gəldi üstəlux (əski söz); Zorun var isə, zurnaçıbaşı ol (əski söz): Tağları karladılar, yolları bağladılar (mani) və s.

Bu cümlələrdəki suçlı, dəlux, zurnaçıbaşı, tağları, yolları sözlərinin sonuna doğru saıt səslərdə keyfiyyətə dəyişiklik əmələ gəlmiş, arxa cərgə saıtlərindən sonra ön cərgə saıtləri işlənmişdir. Bu qanunun pozulması bir neçə amillərlə bağlıdır. Axısqa türklərinin yazısı uzun müddət gürcü əlifbası ilə işləndiyindən bu dilin səslərini yazıda əks etdirmək çətin idi, belə bir çətinlik ilə sözlərdə saıtləri ahəngini pozurdu. Həmin xüsusiyyət Azərbaycan yazısının uzun zaman ərəb əlifbası ilə işləndiyi dövrlərdə də olmuş, klassiklərin əsərlərində də müşahidə olunmuşdur.

Yaddilli əlifbadan istifadə nəticəsində sözləri sonunda artırılan leksik və ya qrammatik göstəricilərdə çoxvariantlılıq formalaşmamış, yalnız şəkilçiləri bir variantından istifadə olunmuşdur. Çoxvariantlı şəkilçiləri isə ön cərgə saıtlərindən

ibarət olan formaları işlək olmuş və Axısqa türkləri dilində geniş yayılmışdır. Bu xüsusiyyət axısqaqlıların dilində bir sıra fonetik hadisələr də törətmişdir. Belə hadisələrdən biri i-ləşmə hadisəsidir. Bu hadisə söz kökləriinə i, li, çi və s. birvariantlı şəkilçiləri artırılması ilə əmələ gəlir.

a) birvariantlı -i şəkilçiləri söz kökləriinə artırılması nəticəsində ahəng qanununun pozulması: yazı, oğlı, kızı, sözi, puvari, kurdi, furuci, pantasi, avisi və s. Bu dərənin yazı gəlsin, \ Oğlı gəlsin, kızı gəlsin, \ İlham alan yurəgimin \ Bin hekmetli sözi gəlsin (C.Xalidov); Dupduri puvari haxlıma gəldi (İ.Şahzadəyev); Gezərdi içində avisi, kurdi, \ Pantasi, fūrucı, haxlıma gəldi (İ.Şahzadəyev).

b) birvariantlı -li şəkilçiləri söz kökləriinə artırılması nəticəsində ahəng qanununun pozulması: qarlı, buzlı, yanuxlı və s. Qarlı - buzlı dağlar haxlıma gəldi (İ.Şahzadəyev); Yanuxlı hava idi.

c) birvariantlı -çi şəkilçiləri söz kökləriinə artırılması nəticəsində ahəng qanununun pozulması: zurnaçı, yabançı, avçi və s. Zurnaçı zurnasını vaqonun nəfəslüğündən çıxardıb vətən dağlarına doğru səsləndürüyərdi ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il); Yaprax uldı kuçuk yurək bədəndə, Vətənsizəm - yabançıyam hər yerdə (Xeyransa Mirzəyeva); Biz quş idux uçaridux havada, Avçi vurdu düşürtdilər yuvadan (Musiqi folkloru) və s.

Axısqa türkləri dilində ahəng qanununun pozulması faktlarından biri də burada dodaq səsləriinə üstünlüyüdür. Bu, danışq dilindən gələn bir xüsusiyyət kimi qeyd edilə bilər. Aşağıdakı nümunələrdə dodaq səsləriinə üstün mövqeyini görə bilərik: Elə ondaykən adını «ayrilux havası» qoydılar («Vətən eşqi» qəzeti, noyabr 1992-ci il), Üstiaçux bir maşın də qapının ağzını kəsdürmüşdi, bilməm ki, sahabslux yuzündənmi, nadansa bu yollar olduxca narahat olmuşdi ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il).

Dodaq səsləriinə üstünlüyü, əsasən, -lux şəkilçiləri təkvariantlılığı ilə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, bu məsələlərin öyrənilməsi həmin dildə ahəng qanununun pozulması faktı ilə

yanaşı, orfoqrafik vəziyyətin də aydınlaşdırılmasına xeyli kömək edə bilər.

Axısqa türklərinin dilində eynicinsli saıtlərin bir-birini izləməsi aşağıdakı ardıcılıqla baş verir:

1. Dilarxası saıtlərinin ahəngi. a-a: bayaz, dava, balta, qatar. Dilarxası saıtlərin ahəngi bəzən pozula bilir: yanux, acux, artux, maşınə.

Axısqa türklərinin dilindəki a-u sırası bəzən Azərbaycan dilindəki o-u sırasına uyğun gəlir: tavux (axısqaılıların dili) - toyuq (Azərbaycan dili). İlk hecada a saıtının dəyişərək o saıtınə keçməsi, ümumiyyətlə, ahəng qanununda paradoksal vəziyyətdir [72, s. 54].

ı-ı ahəngi Axısqa türklərinin dilində pozulur, ikinci səsi "i" əvəz edir: cırdı, çıxdı və s.

Alınma sözlərdə isə ı - ı ahəngi bəzən gözlənilir. Məsələn: sıhır (sehr). Fələk bizi sıhırlamış, bağlamış, Bu sıhri açamadım, Vətənim (M.Paşalıoğlu).

2. Dilönü saıtlərin ahəngi. ə-ə: zəməzəm, vətən, ətməg, dədə, nənə, dərə, ləçək, çəpər və s.

Axısqa türklərinin dilində Azərbaycan dilinə məxsus ə-ə ahəngi e-e saıtlərinin bir-birini izləməsi şəkildə müşahidə edilir. Başqa sözlə desək, bir çox hallarda, oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdəki e-e ahəngi Azərbaycan dilindəki ə-ə ahənginə uyğun gəlir: keser (Axısqa türk dili) - kəsər (Azərbaycan dili): Keser kendi sapını yonmaz (əski söz), degeneg (Axısqa türk dili) - dəyənək (Azərbaycan dili): İtin ölümü gelince çobanın degenegin sürünür (əski söz).

Azərbaycan ədəbi dilində e-e ahəngi müşahidə edilməyə də, dialekt və şivələrdə saıtlərin bu cür sırasına rast gəlmək mümkündür: gedecək, çeynemək, tekbetek, geder, verer [66, s. 59].

i-i. Axısqa türklərinin dilində söz köklərində i saıtının i saıtını izləməsi qanunu bizim dilimizdən fərqlidir. Bu saıtlər öz yerlərini başqa saıtlərə verir. Məsələn, kuçuk (kiçik) sözündə i saıti öz yerini qalın u saıtınə vermişdir.

Bəzən i-i ahəngi güclü mövqedən çıxış edir. Məsələn,

Azərbaycan dilində işlənən tülkü sözündəki ü saıtının vəzifəsini tilki sözündə i saıti yerinə yetirmiş, sanki i saıti digər saıtın hüququnu əlindən almışdır.

Axısqaılıların dilində i saıti ə saıtının yerinə işlənib eynihüquqlu səs sistemi yaradır. Əncir (Azərbaycan dili) - incir (Axısqa türk dili).

Axısqa türklərinin dilində də güclü damaq səsləri zəif damaq səslərini izləyə bilər. Səslər söz daxilində güclü-zəif iyerarxiyası üzrə sıralanır. Dilarxası saıtlərin ahəngi bu cəhətdən səciyyəvidir.

a-ı. Bu saıtlər bir-birini güclü-zəif iyerarxiyası prinsipinə əsasən izləyir. Həmin səslərin iştirak etdiyi sözlər oğuz qrupu türk dillərindəki sözlərlə eyniyyət təşkil edir: arn (alın), karvanbaşı, karakış və s.

Bu dilin bəzi sözlərində a-ı ahəngi a-i variantında təzahür edir və pozulur: tayı (dayı), aynalı (aynalı), abbasi (abbası) və s.

a-ı ahənginə a-u variantında da rast gəlirik: balduz (baldız).

Axısqa türklərinin dilinin fonetik sistemində dilönü saıtlərin ahəngi də geniş yayılmışdır. Ən çox müşahidə edilən ə-i və i-ə istiqamətlərindəki sıradır.

ə-i. Bu səslərin ahəngi aşağıdakı tipli sözlərdə özünü göstərir: nərđi, qəlin, çəlik, əlli, kərinjə, kərəfil, əvli və s.

ə-i ahəngi əvəzinə ə-ü işlənməsi halları da müşahidə olunur: təmüz (təmiz). Bundan əlavə, ə-i ahəngi yerinə e-i işlənməsi bu dilin türk ədəbi dili ilə yaxınlığını göstərir. Məsələn: eski (əski), zəngin (zəngin).

i-ə ahəngi: mindər, dirqən, siçrətmə, kinkilə, sinək, kirəz, Niqər, bilək, bitəv, jiqər, çiçəq, inək və s.

e-i ahəngi Axısqa türklərinin dilində intensivdir. Məsələn: elti, peşkir, peynir. Bu dildəki e-i ahəngi, bəzən Azərbaycan dilindəki a-ı sırasını əvəz edir: yeşil (Axısqa türk dili) - yaşıl (Azərbaycan dili); e-ə ahəngi: keçə, yeqən, enqə, qeje. Bəzən Azərbaycan dilində alınma sözlərdə olan e-ə ahəngi Axısqa türklərinin dilində ə- ə sırası ilə əvəzlənir: vədrə

(vedrə).

Zəif səslərin güclü səsləri izləməsi halları da Axisqa türklərinin dilinin fonetik sistemində əsas yerlərdən birini tutur. ı-a saitlərinin bir-birini izləməsi bu baxımdan xarakterikdir: tırpan (dəryaz), xırman, sığağ, yırtar, kışa və s.

Qeyd etməliyik ki, dil önü i səmindən sonra a səsinin işlənməsi, ahəng qanunun pozulması halı kirva, sina, igna kimi sözlərdə müşahidə olunur. Əslində bu sözlərdə işlənən "a" səsi "ə" səsinin funksiyasını yerinə yetirmişdir. Müq. et.: kirvə, sina, igna (Azərbaycan dili).

Dodaq saitlərinin ahəngi. Axisqa türklərinin dilində eyni mövqeli dodaq saitləri bir-birini izləyə bilər.

o-o ahəngi: boğoz, koşot. Bu sözlərdəki o-o ahəngi Azərbaycan dilində o-a saitlərinin sıralanması şəklində təzahür edir: boğoz (Axisqa türk dili) - boğaz (Azərbaycan dili).

o-o ahəngi Azərbaycan dilində o-u saitlərinin sıralanması şəklində də müşahidə olunur: porsox (Axisqa türk dili) - porsux (Azərbaycan dili); oroc (Axisqa türk dili) - oruc (Azərbaycan dili); xoroz (Axisqa türk dili) - xoruz (Azərbaycan dili).

u-u ahəngi. Axisqa türklərinin dilində u-u ahəngi güclü mövqeyi ilə seçilir. Həmin ahəng dilarxası qapalı saitlərin bir-birini izləməsi prinsipinə əsaslanır: çuçul, buluz, buynur, luxum və s. u-u saitləri güclü mövqeyi başqa türk dillərindən fərqli olaraq, Axisqa türklərinin dilində söz ortasında u saitini qoşahığını əmələ gətirir: tauux, douuz, kauun, dauul və s.

Axisqa türklərinin dilində u-u ahəngi ilə işlədilan bir sıra sözlər isə digər oğuz qrupu türk dillərindən (Azərbaycan türkmən) fərqlənir. Belə ki, bu dildə u saitindən sonra ikinci u saitini hecədə i saitinin işlənməsinə təsadüf olunur: quzi (Axisqa türk dili) - quzu (Azərbaycan dili); uli (Axisqa türk dili) - ulu (Azərbaycan dili), suyi (Axisqa türk dili) - suyu (Azərbaycan dili), kuyi (Axisqa türk dili) - quyu (Azərbaycan dili) və s.

Müasir türkmən dilində u-u ahəngi pozulur, ikinci u saitini yerinə i - saiti işlənir: quzi, durı, uzın [144, s. 9].

ü-ü ahəngi. ü-ü ahəngində dilönü, qapalı, dodaqlana

saitlər bir-birini izləyir. Eyni mövqeli saitlər sözlərin tərkibində incə dodaq ahəngini formalaşdırır: dünqür, jüyük, qüyük, qüqüm, düdüc və s.

Müasir Azərbaycan dilində u-i ahəngini Axisqa türklərinin dilində ü-ü sırası əvəz edir: Yusif - Yüsuf.

Azərbaycan dilində i-i ahənginə tabe olan kiçik sözü Axisqa türklərinin dilində ü-ü sırası ilə əvəzlənir: Küçük taş baş yarar (əski söz): Küçük kövün böyük ağası (əski söz).

Axisqa türklərinin dilində ü-ə ahəngi də geniş yayılmışdır: yügrək, yüzgər, yüksək, küpə, küfə və s. Bu dilin bəzi sözlərində ü-ə sırası u-ə saitləri ilə ifadə olunur. "Sufərə" sözündə bu əlamət müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində qalın saitlərdən ibarət olan o-a sırasını bu dildə ü-ə sırası əvəz edir. Məsələn: Bazar günü kütən (kotan) qoşdum.

o-u ahəngi. Bu ahəng güclü-zəif iyerarxiyası əsasında yaranır. Burada dilarxası açıq və qapalı dodaq saitləri sıralanır. Bu cür izləmə Axisqa türklərinin dilinin fonetik sistemində məxsus olan qanunauyğunluqlardan sayılır: oxçur (belbağı) - Oxçurundan altun düşiyer; oqçu (anbar) - Yer ölmür, ona görə gəminin oqçusunda (anbarında) oturerlər; oqçu (İlk vuran oxçudur); xorum (Dünya yansa, bir xorum oti yanmaz) (əski söz); boncuq, qolcuk və s.

o-u ahənginin Axisqa türklərinin dilində fərqlənən əlamətləri də vardır. Bu dildə digər türk dillərindən fərqli olaraq, o saitindən sonra i saitinin işlənməsi halları da müşahidə olunur: şoşi, komşi (qonşu), quri və s. o-dan sonra i-nin işlədilməsi, i saitinin hələlik o saitinin təsiri ilə labiallaşmaması deməkdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində, həmçinin türkmən dilində u saitinin yerinə ı - saitinin işlənmə halları mövcuddur. Bu da yəqin ki, labiallaşma təsirinin hələ də zəifliyi ilə bağlıdır: qonşu, oqru (türkmən dilində), otuz, doqqız (Azərbaycan dilinin dialektlərində). M.Şirəliyev bu prosesi dodaq ahənginin pozulması faktı sayır [66, s. 48].

ö-ö ahəngi. Axisqa türklərinin dilində ö saitinin ö saitini izləməsi qəzöl, döğön sözlərində müşahidə edilir.

ö-ü ahəngi. Başqa türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də bu ahəng mövcuddur: kövül, böqrüm, körük və s.

ö-ü ahəngində özünü göstərən bəzi sözlər Azərbaycan dilində ö-ə, u-ü sırası ilə ifadə olunur. Müq. et: ö-ü (öskürük)-ö-ə (öskürək).

2.3. Fonetik hadisələr

Assimilyasiya. Söz tərkibində bir səsin özündən əvvəl və ya sonra gələn səsə təsir etməsi hadisəsi axısqa türklərinin dilinin fonetik sistemində də geniş yayılmışdır. Səslərin eyniləşməsi bu hadisənin əsas məğzini təşkil edir. Həmin hadisə fonetik və morfoloji səviyyələrdə meydana çıxır.

Assimilyasiya nəticəsində söz kökündə olan samit səs sonrakı səsin təsirinə məruz qalaraq dəyişir və eyniləşir. Kökə qoşulan şəkilçi isə sabit qalır. Axısqa türklərinin dilində fonetik assimilyasiya s, n samitlərinin "çevik"liyilə bağlıdır. Yəni, bu səs özündən əvvəlki səsi öz təsiri altına alaraq uyğunlaşdırır. Məsələn, ts (atsa) - ss (assa): Yökəri assa his olur, aşağı qoysa pas olur (əski söz); nğ (ağnamaq) - nn (annamax): Bişə ağnaşılmaz dünya varından, gəmlənib oturma ahu-zarınən (Usta Mürtəz).

Assimilyasiya söz kökü və leksik, qrammatik şəkilçilər ətrafında müşahidə olunur. Sözüün sonuncu samiti şəkilçinin ilk samitini öz təsiri altına alaraq eyniləşdirir: nl (düzənlük) - nn (düzənnux): Tağın üstündə düzənnuxda bir göl var (nağıllardan); nl (makaronlar) - nn (makoronnar); nd (bostandan) - nn (bostannan): Bismillah deməynən douz bostannan çıxmaz (əski söz); nd (arslandan) - nn (arslannan): Yatağan arslannan gezegen tilki eydir (əski söz); md (adamdan) - adamnan (mn): Qarı yüzli adamnan (kişidən) adam yüzli qaridən əlhəzə (əski söz). Morfoloji assimilyasiyada n səsinin mövqeyi güclüdür.

Cingiltiləşmə hadisəsi. Bu hadisə Axısqa türklərinin dilində intensiv deyil. Qeyri-bərabər inkişaf kar samitlərin bu dildə cingiltiləşməsini təmin edə bilməmiş, nəticədə bu proses öz qədimliyini Axısqa türklərinin dilində hələ də qoruyub

saxlamışdır. Zəif cingiltiləşmə nəticəsində samit səslər söz daxilində keyfiyyətə dəyişmir, məsələn, g samitinin y samiti ilə əvəzlənməsi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi görünür: ıgna (iynə), ögüd (öyüd), degirman (dəyirman), gögərçin (göyərçin), sögüd (söyüd) və s. Nümunələr: İgna sançdım sögüdə, yeni girdim ögüdə (mani); Dün gecə neredəydin, kövlümün gögərçini (mani); Degirmanın bendinə, dönər kendi - kendinə (mani); Bu dərənin yavşanı, yügrək olur tavşanı (mani).

Labiallaşma hadisəsi. Labiallaşma hadisəsində belə bir ardıcıl proses müşahidə olunur ki, arxa sıraya aid açıq damaq saitindən dilarxası və dilönü dodaq samitinə keçid olduğu halda, dilönü açıq damaq saitindən yalnız dilönü dodaq saitinə keçid vardır. Dilarxası qapalı damaq saitindən yalnız dilarxası qapalı dodaq saitinə, dilönü qapalı damaq saitindən isə dilönü qapalı dodaq saitinə keçid mümkündür [72, s. 14].

Axısqa türklərinin dilində labiallaşma bir sıra səs keçidlərini əhatə edir:

a-o. Məlumdur ki, a səsinə o səsinə keçid sonrakı prosesdir. İndi bəzi türk dillərində (ədəbi dillərdə) vaxtı ilə a səsinin iştirak etdiyi sözlərdə o səsinə keçid baş vermişdir. Lakin Axısqa türklərinin dilində ilkin forma mühafizə edilmişdir. Bunu indi müasir bədii əsərlərdə, qəzetlərdə işlədilən av, avci, savux, tavux, alav, avuc, qaun kimi sözlər bir daha təsdiq edə bilər. Bu cür sözlərin a səsi ilə işlənməsi qədim xüsusiyyətdir, belə formalara qədim abidələrimizin dilində də rast gəlirik: av [120, s. 68, 492]. Deməli, Axısqa türklərinin dilində inkişafın qeyri-adekvatlığı nəticəsində yuxarıdakı sözlərdə labiallaşma hadisəsi baş verməmiş, proses ləngiməmişdir. Nəticədə sözüün tarixən işlənən forması olduğu kimi qalmışdır.

Aşağıdakı nümunələr bu cəhətdən səciyyəvidir: Alavli yürəgin ataşsız yandı, \ Bənim həyatımın mənası anam! (X.Acarlı); Bizə güc gələməz boran, qar, savux, \ Qırx yildə bunları biz çox görmüşük (G.Şahin); Dost yolunda bir avuc \ Verməyə canın olsun (M.Səfili); Toprağa nə əksən, inkarmi edər, \ Laxana, baklacan, qartopi, qaun (M.Səfili); İlk bahar

olanda yaylaya qaxar\ İnəgi, camuşi, tovar surüşü (A.M.Səfili); Qazanduguz "şan-şöhrət" savurdilər külürü (M.Səfili); Dağ bizim, maral bizim,\ Yad avcılar nə gezar (mani);\ Bu dərənin yavşanı,\ Yügrək olur tavşanı (mani).

Türk dillərinin inkişafının müəyyən pilləsində a-dan o-ya keçid nəticəsində av - ov, avci-ovçu, alav - alov, savux - soyuq, avuc - ovuc, qaun - qovun, savurmax - sovurmaq, yavşan-yovşan, tavşan - dovşan tipli sözlərdə labializasiya hadisəsi baş vermiş, a saitindən o saitinə sıçrayış olmuşdur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Axısqa türklərinin dilində sözün ikinci hecasındakı a səsi o səsinə keçmişdir. Məsələn, boğaz (Azərbaycan dili) - boğoz (Axısqa türk dili). Padişahın boğozundan əkmək keçmiyer ("Şah Abbasın Usta" nağılından).

Bundan əlavə, Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı səs keçidləri müşahidə olunur:

a-ə keçidi: Çorabın naxışları,\ Çıxamam yoxuşları Qardaşa selem götür\ Əzərbaycan quşları (mani).

Toponimik adlarda müşahidə edilən a-ə keçidi fonemik antonamaziya yaradır. Bu o deməkdir ki, toponimlərin tələffüz forması, həmin dil-nitq şəraitində ə-a uyğunluğu əldə edilir. Bu cür antonamaziya ə-e saitlərinin keçidində müşahidə edilir: Ağ dəvə düzdə qaldı,\ Yüki Tevrizdə qaldı (mani).

a-ə keçidinə aşağıdakı alınma sözlərdə də rast gəlinir: cəməət (camaat), dərman (dərman), sələvət (sələvət), əşkər (aşkar), sələm (salam), sədə (səda), minə (mina), kəndər (kalendar), maşinə (maşina) və s.

ə-a keçidi: xasta (xəstə), xərə (xərc), şarab (şərab), haftə (həftə), Ali (Əli), xalbur (xəlbir), geca (gəcə).

Prof. M.Yusifov göstərir ki, Azərbaycan dilində istiqamətindəki keçid zəifdir, lakin bir sıra oğuz qrupu (türkmən) və qıpçaq qrupu türk dillərində a refleksi mövqə tutur. Məs.: qəmə (Azərbaycan dili) - qama (türkmən dili), qəflət (Azərbaycan dili) - qaflet (türkmən dili) [72, s. 16].

ə-e keçidi bu dildə daha çox müşahidə olunur: e-ə

senet, kesa, esgi, zengin. Asif Hacı bu səs keçidini yuxarı və aşağı kəndlərin (Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlər nəzərdə tutulur - İ.K.) təbii coğrafi xüsusiyyətləri deyil, müəyyən etnoqrafik və dil çaraları ilə əsaslandırır və yazır: Aşağı kəndlərdə yuxarıların dialekt fərqləri əsasən s - ş (istiyuruk - iştiyurux), e-ə (e m i -əmi) kimi əvəzlənmələrdə təzahür edir. Türk ədəbi dilinə ən yaxın şivə Axısqa-Azqur şivəsidir [27, s. 41].

a saitindən e saitinə keçid türk dillərinin əksəriyyətində qeyri - adekvatdır. Odur ki, bu istiqamətdə olan keçidlərdə bir dili digər dildən üstün hesab etmək mümkün deyil. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan dili Axısqa türklərinin dili ilə müqayisədə bu keçid baxımından sabitliyini qoruya bilməmişdir. Müq. et: yaşıl (Azərbaycan dili) - yeşil (Axısqa türk dili). Dünya bənə dar gəliyer, Yeşil daşdan qan gəliyer (Türk marşı).

ö-ə keçidi: dövlət (devlät), bənövşə (mənəmşə) və s.

i-u keçidi: balux (balıq), bağarsux (bağırığ), baba lux (babalıq), balduz (baldız), yazlux (yazlıq) və s.

Axısqa türklərinin dilində eyni sözdə ə-dən a-ya və i-dən u-ya keçid də baş verir: xərbil (Azərbaycan dili) - xarbul (Axısqa türk dili).

Axısqa türklərinin dilində saitlərin keçmə istiqamətləri özlümlü cəhətləri ilə nəzərə çarpır. Digər türk dilləri ilə müqayisədə bəzi sait keçidləri ləngiməmiş və nə vaxtsa həmin proses baş verə bilər. O zaman sözlərin ilkin formaları yeni strukturla əvəzlənəcəkdir. Bir sıra keçidlər isə dialekt səciyyəlidir. Lakin ümumi halda bu hadisə fonetik sistemin təkamülü ilə bağlı şəkildə yaranır.

Axısqa türklərinin dilində samitlərin spesifik keçmə oriyentasiyası mövcuddur. Bu oriyentasiyalar samitlərin məxrəcləri ilə əlaqəlidir. Samitlərin keçidlərində əsas prinsip "güclü - zəif" iyerarxiyasına əsaslanır, yəni fonoloji-akustik cəhətdən güclü olan samit zəif samiti üstələyir [72, s. 16].

Samitlərin keçid istiqamətləri, başlıca olaraq, aşağıdakı iyerarxiyaya əsaslanır:

b-p istiqamətində keçid: parmax (barmaq), pac (bac), pal

(bal), çorap (corab), səpət (səbət), pança (banka), patinə (botinok), qəssap (qəssab). Nümunələrdən görüldüyü kimi, b dildə b samitinin refleksi kimi p samiti işlənir və bu da həmin dildə cingiltiəşmə meylinin zəifliyi ilə bağlıdır.

Bəzi alınma sözlərdə əksinə keçid istiqamətləri (p-dən b-yə) müşahidə olunur: başport - pasport.

q-k istiqamətində keçid: kara (qara), kuyi (quyu), kili (qılınc), kardaş (qardaş), buruk (buruq), kayğana (qayğanaq), kəhvə (qəhvə), kazan (qazan), kız (qız), küç (quzu), koy (qoyun), kayın (qayın), kabux (qabıq), kazayağ (qazayağı) və s.

Axisqa türklərinin dilində əksər vaxt q səsi əvəzinə x səsi işlənir. Bu vəziyyət söz sonunda müşahidə edilir: kabı (qabıq), yaprax (yarpaq), budax (budaq), kavax (qabaq), kuyrux (quyruq), kırux (qırux), çıxux (çixux), yanux (yanıq), oğlax (oğlaq), baxanax (bacanaq), kabalax (qabalaq), bonju (muncuq) və s.

Axisqa türklərinin dilində h samitinə x səsi mövqeyində rast gəlmək olur. Məsələn, harman (xırman), haşlama-kartopi haşlaması (xaşlama). Müasir türkmən dilində də həmin mövqedə işlədilən sözlərə təsadüf olunur: həndək (xəndək).

Əksinə, müasir Azərbaycan dilində h samiti ilə başlayan və bitən e-lə sözlər vardır ki, bunlar Axisqa türklərinin dilində x səsilə ifadə olunur: xasır (həsir): Nə kilim qalmışdır, nə əsgər xasır (M.Səfili), sabax (sabah), ancax (ancaq).

g səsinin q samiti ilə əvəzlənməsi. Bu hadisə Axisqa türklərinin dilində geniş yayılmışdır: qörüm (görüm), qəlin (gəlin), qöqərçin (göyərçin), qül (gül), qünəş (günəş), qüz (güz) və s.

M.Şirəliyev bu hadisənin Zaqatala və Qax şivələrində müşahidə olunduğunu göstərmişdir: qün, qördi, qöz, qomuş və s. [66, s. 84].

Alınma sözlərdə x samiti ğ samiti ilə əvəzlənir: buğalter (buxalter), buğantellux (buxalterlik).

Axisqa türklərinin dilində q səsinin x səsi ilə

əvəzlənməsinə də rast gəlirik: Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qoşa q səsləri əvəzinə x səsi işlədilir: saxal (saqqal), çaxal (çaqqal). Qoşa q səsi qoşa x səsilə də əvəzlənir: doxxuz (doqquz).

ğ səsinin x səsilə əvəzlənməsinə az da olsa bu dildə təsadüf olunur: axsuvax (ağ suvaq): Cumadan-cumaya gəlür sədələr, Axsuvaxlı, mərmər taşlı adalar (Usta Mürtəz).

y səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi. Bu əvəzlənmə tarixən qədimdir. Axisqa türklərinin dilində bu qədim xüsusiyyət hələ də qalmışdır. Aşağıdakı sözlər bu baxımdan səciyyəvidir: söqüt (söyüd), çiqit (çiyid), iq (iy), düqün (düyün), iqnə (iynə): İlim-İlim iqnəsi, ilim xatun düqməsi (bulmaca), İqnə sançdım sögüdə, Yengi girdim ögüdə (mani).

s-ş əvəzlənməsi: Vaxtı ilə akademik Y.N.Marr Axisqa türklərinin dilində bu keçid prosesini müşahidə etmiş və işlər (ister) sözündəki ş-s əvəzlənməsini nümunə göstərmişdir [137, s. 27].

s və ş samitləri məxrəcələrinə görə yaxın səslərdir. ş samiti s samitinə nisbətən bu dildə güclü artikulyasiyaya malik olduğundan bəzi sözlərdə üstün mövqe qazanır və s samitinin yerinə işlənir: Gövül iştar, düşem dövrən eyliyem, Qoy çox olsun belə toyi şennigin (C.Xalidov); Yuxi yastux iştəmöz (əski söz); Yügrək at qamçı iştəmöz (əski söz); Getdi gül, gəldi bülbül, iştər ağla, iştər gül (mani), hər keş (kəs) vətəndə yaşar, biz qaldux köşələrdə (mani). Belə bir keçid də tarixən qədimdir, tarixi abidələrimizdə, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində, həmçinin qərb qrupu dialektlərində belə keçid prosesi müşahidə olunmuşdur: şaj (sac), şancı (sancı) [72, s. 83].

Həmin sözlərə şansu şəklində qazax, ş a ş şəklində isə qaraqalpaq dillərində də rast gəlirik [72, s.39].

s-z əvəzlənməsi: Axisqa türklərinin dilində s samitindən z samitinə keçid söz əvvəlində və söz sonunda özünü göstərir. s samiti akustik - fonoloji cəhətdən z samitindən güclü olsa da, Axisqa türklərinin dilində əksinə müşahidə olunur: zarxoş (sərxoş) - Zarxoş puvarlar, Zarxoş Qafur; zandux (sandıq), zanki (sanki) - Məndüfün gövdəsi boşlaşdı, zankioni dov

vurdu ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il), zanmaq (sanmaq) - Əsgərə gedəni gəlürmi zandım, kəsilən kəllər qoyunmi zandım (folklor nümunəsi); giraz (gilas) və s.

Bəzi hallarda əksinə keçid prosesi də müşahidə olunur. Məsələn: Azərbaycan dilində sonu z samiti ilə bitən bəzi sözlər bu dildə s səs ilə ifadə olunur: palas (palaz).

c-j əvəzlənməsi: Azərbaycan dilinin dialektlərində müşahidə edilən bu əvəzlənməyə Axısqa türklərinin dilində də rast gəlmək olur. Aşağıdakı sözləri bu əvəzlənməyə nümunə göstərmək olar: jəuüz (cəviz), jamuş (camuş), janavar (canavar), böyük (böcək), jüyük (cücük), çəkürjək (dəmirçi), örümjək (hörümçək), yonja (yonca), haj (hacı), jüzdar (sumka), tujjər (tacir), xoja (xoca).

b-m əvəzlənməsi. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə Axısqa türklərinin dilində bu cür əvəzlənmə qeyri-bərabərdir. Yəni, həm b, həm də m refleksləri bu dildə eyni səviyyədə qorunub saxlanmışdır. Müq. et: bonjuk (Axısqa türk dili) - muncuq (Müasir Azərbaycan dili), mənəmşə (Axısqa türk dili) - bənövşə (Azərbaycan dili), bin (Axısqa türk dili) - min (Azərbaycan dili). Nümunələr: Bənim səvdəli yarım, Gecəy bələr gəlür (mani), Puvar, zarxoş axarsın, Mor mənəmşə qoxarsın (mani).

f-p əvəzlənməsi. P samitindən F samitinə keçid Axısqa türklərinin dilində sözün əvvəlində özünü göstərir: Poşi - foşi. Foşilər, ay foşilər, Əl degməmiş foşilər (mani).

d-t əvəzlənməsi. Axısqa türklərinin dilində işlənən t samiti əksər sözlərdə d samitinin refleksi kimi çıxış edir. Belə əvəzlənmə sözün əvvəlində və sonunda özünü göstərir: tuar (divar), ton (don), tolma (dolma), tırmıx (dırmıx), tayi (dayı), tavar (davar), tay (dayça), tabak (dabaq), tavşan (dovşan), armut (armud) palut (palıd), taş (daş), süt çorbasi, (süd şorabası), tarax (daraq), tört (dörd), tokuz (doqquz), tuz (duz) və s.

n-v əvəzlənməsi: kövül (kөнül), dovuz (donuz): Kövlür qöqərçin oldi, Durmuyər yad vətəndə (mani): Kövül iştər, düşəm dövran eyliyem (C.Xalidov). Dovuzun bitin ələn alma

ki, başan çıxar (əski söz).

Səsdüşümü. Qədim fonetik hadisələrdən olan səs düşümünün söz daxilində yaranması, başlıca olaraq, səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, həmçinin səslərin güc iyerarxiyası ilə əlaqədardır. Belə ki, nitq prosesində bəzi səslər gücünü itirir və əvvəlki mövqeyində qala bilmir. Səslərin düşümü nəticəsində sözlər sadə şəkil alır və bu prosesdə "artıqlıq" deyilən qüsurlar aradan götürülür. Əvvəlcə nitq daxilində əmələ gələn bu hadisə sonradan dil normasına çevrilir.

Axısqa türklərinin dilində səs düşümünün aşağıdakı tiplərinə rast gəlmək olur.

a) Səslər sözün ortasında düşür. Söz ortasında n, l, h, r, v, d, y samitləri düşür. Bu samitlərin bəzi türk dillərində düşümü, fikrimizcə, nitq prosesi ilə əlaqədar olsa da, Axısqa türklərinin dilində artıq bədi əsərlərin və mətbuatın dilinə yol tapmış, beləliklə, normaya çevrilmişdir.

n səsinin düşməsi: Sora (sonra) gəmişləri yığıyer, ancaq düz yığımyer ("Vətən eşqi" q. noyabr 1992-ci il), Qərəfil (qərənfil) qoxi neynar (Taxtalar muxi neynar) (mani).

H.Mirzəzadə n səsinin sözdə düşümünü qədim hadisə hesab edir və aşağıdakı nümunəni də göstərir: Tortasın atandan sora. Yüz dirhəm zeytun yağı töküb. ordan alış-veriş kəsülür [52, s. 31].

l səsinin düşməsi: İlk bahar olanda yaylaya qaxar, İnəgi, jamuşi, tovar sürisi (Aşıq Məmməd Səfili), Qax ayağı ey məzlum xalq, Şər atarlar yatma nahax (Aşıq Məmməd Səfili), Nəsrəddin oxuyər, koç ayaq kaxiyər (nağıllardan).

v səsinin düşməsi: Bu samit iki qalın sait (u, a) arasında düşür: puar (puvar), qaun (qavun), daul (davul), tuar (divar). Nümunələr: Düzündə gezibdə, meşəyə çıxın, Puardan, dəryadan açılmaz gözün (Aşıq Məmməd Səfili), Torpağa nə əksən, inkarmi edər? Laxana, baklacan, qartopi, qaun (A.M.Səfili), Səslənsin toylarda zurnanın səsi, Patladın dauli qızıssın meydan (A.M.Səfili), Cəhd edib qaxanda tuardan dutma (A.M.Səfili).

d səsinin düşməsi: qünüz (gündüz). Qünüz günəşlidir. gecə işıxli, İşığa qər q olmuş nur Kobilyani (A.M.Səfili).

r səsinin düşməsi: biləzük (bilərzük), patlatmaq (partlatmaq); Səslənsin toylarda zurnanın səsi, Patladın daub qızıışın meydan (A.M.Səfili).

y səsinin düşməsi. Axısqa türklərinin dilində o, u saitləri arasında y samiti düşə bilər: saux (soyuq), taux (toyuq); Baxarım yağan qara\ Toprax saux nəfəslil\ Həsəratim səvan yara (A.M.Səfili).

b) Səslər sözün əvvəlindən düşür. Bu səs düşümünə çox az təsadüf olunur. Yalnız örümçək (hörümçək) sözünün əvvəlində h samitinin düşməsinə təsadüf etmək olur.

v) Səslər sözün sonunda düşür. Alınma sözlərdə bu düşüm daha geniş yayılmışdır.

h samitinin düşməsi. Mət (h), padişa (h); Daima mə edem molla Kələsi. Dəliğaniləri bənzər huri qılınma (A.M.Səfili); Padişa qızı onlara diyer ki, elə bir saray yapacaqsızki, heç bir vilayətdə olmasın ("Şah Abbasınən usta" nağılından).

t samitinin düşməsi: sərbəs (t), manifes (t), oblas (t).

ə saitinin düşməsi: nec (necə): Bir miras sorayım, mənə deqırman, Aşxıların sadıx yarı nec olmuş (A.M.Səfili).

Azərbaycan dilində sonu l samitilə bitən bəzi sözlərə çəşkilçisi (-lar) artırılarda qoşa samitli söz əmələ gəlir. Məs. yollar, ballar, mallar. Axısqa türklərinin dilində qoşa samitlərdən biri düşür. Məs.: yolar/Taqları karladilər, yolar bağladilər (mani).

Səsartımı. Səsartımı hadisəsi dildə səs düşümünün əksidir. Səs artımı hadisəsinə təkcə türk mənşəli sözlərdə deyil, həmçinin alınma sözlərdə də təsadüf olunur. Alınma sözlərdə artırılan səslər söz alan dilin qanunlarına unifikasiya olunur. Axısqa türklərinin dilindəki alınmalarda bu fonetik hadisə geniş yayılmışdır. Səslər sözün əvvəlinə artırılır, bu diorfoepik tələblərini ifadə edir.

Axısqaqlıların dilində səsartımının məqamı və sabitləşmə dərəcəsi nəzərə alınmır. Ümumiləşmiş qanuni bir q

sayılmayan (müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə) məqamlar yazıda da qeyri-qanuni olaraq sabitləşmişdir. Bunlar alınmalarda ən çox müşahidə olunur.

a) Alınma sözlərə artırılan səslər: istikan (stakan), iskam (skameyka), iştapıl (ştapel): Ermanılar kəndi dinin taparlar, İstikani bir-birindən qaparlar (A.M.Səfili); Furun üstündə furun,\ Əngəllər geri durun\ Bu gecə yar gələcəx\ Altun iskamlar qurun (mani).

Axısqa türklərinin dilində protezanın digər növləri ilə də qarşılaşırıq. Rus alınmalarında səsartımı sözün həcmi, kütləsini artırır. Haftamat (avtomat), hayripulan (aeroplan) və s.

Axısqa türklərinin dilində ən çox müşahidə olunan səsartımı h-laşma hadisəsi ilə bağlıdır. h səsi, əsasən, a səsi ilə başlayan axl (ağıl), açar, ax (ah), arx tipli sözlərin əvvəlinə artırılır. Məsələn, Arın haxlı tarimar, genə səvdə bəndədir (mani): Biri bağliyan kəpiy, Biri haçar, ağlama (mani); Buynuzsuz koçun haxi (ahi) buynuzlu koçda kalmaz (əski söz); Su gəlür harx (arx) uzuni, Qəzəl örtər yüzünü (mani); Uzaxdasan, yaxın gəl El haxlidür¹ tez düyar (mani); Xizmətdə dolanur, verür badələr, haxlızu aldurur. olman divanə (A.M.Səfili).

Axısqa türklərinin dilində h səsi iki sait arasında da artırıla bilər: sahat (saat). İki sahat yan-yana, İştəməz rahatlanma (mani).

y səsinin artırılması. Əslində bu səs aşağıdakı türk sözlərinin tərkibində qədimdən mövcuddur: Yüzük (üzük), yigid (igid), yüz (üz), yuca (uca): Bu dərənin tağı yuca (Cabir Xalidov); Baxçali, barli yigit, hayvali, narli yigit (mani); Yüz - gözüzi aşkitmen misəfirim, gedərim (mani).

Azərbaycan dilinin müasir səviyyəsində y samiti yürəg, yigirmi, yüzük və s. sözlərdən düşmüşdür. Lakin dialektlər qismən istisna təşkil edir.

Azərbaycan dilində elə alınma sözlərə rast gəlirik ki, Axısqa türklərinin dilində həmin sözlərdə artıq səslər özünü

göstərir. Yəqin ki, bu əlamət səsartımı hadisəsinin nəticəsidir. Məsələn, Azərbaycan dilində "vaxt" sözü işlənir. Axısqa türklərinin dilində bu söz "ı" saiti artırılmaqla işlədilir: Vakit gəlür sənin də suyun isinur (A.M.Səfili).

b səsi də bu cür məqamda artırılır. Belə səsartımına Azərbaycan dilinin dialektlərində təsadüf etmək olur. Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı nümunəyə diqqət edək: Bir suval (sual) sorayım, miras deqirman, \ Aşxıların sadıx yarı nec olmuş (A.M.Səfili).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi alınma sözlərə ı, u saitlərinin artırılması da müşahidə olunur: kırış¹ (kırışa), kulup (klub), urus (rus): Urus hökuməti açsın bu yolu (A.M.Səfili).

y səsinin artırılmasında digər türk dillərindən fərqli xüsusiyyətlər vardır. İtirmək sözü yitirməx, udan sözü yutan formalarında yazılı dildə də işlədilir: Oğul, bu torpağın havasından yutan (udan), suyundan içən hər bir türk oğlu bu yurdi göz-bəbəki kimi qorimalidur (G.Şahin).

x səsinin artırılması ilə bir sıra sözlər Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli şəkil alır: əliboxş (əliboxş): Eşidən kimi buriya qaldım ki, əliboxş getmiyasız ("Vətən eşqi" q. noyabr 1992).

ə səsinin artırılması: mandarinə (mandarin); q səsinin artırılması: çənqə (çənə).

k səsinin artırılması: yünk (yun).

q və k səslərinin çənə və yun sözlərinə artırılması əslində qədim əlamətdir, qovuşuq nq, ng səslərinin həmin sözlərin tərkibində işlənməsi ilə bağlıdır. Lakin müasir dövrdə bu əlamət səs artımı kimi diqqəti cəlb edə bilər. Həmin sözlərin aldığı və yaxud da qaldığı forma bu dil üçün normal sayılır. Orfoepik norma və qaydaları əks etdirmək baxımından səs artımı hadisəsinin Axısqa türklərinin fonetik sistemində mühüm əhəmiyyəti vardır.

Yerdəyişmə hadisəsi. Dilçilikdə metateza adlanan bu hadisə orfoepik normalar əsasında formalaşır. Bu hadisə

nəticəsində, səslərin ilkin sırası pozulur. Yerdəyişmə hadisəsi söz ortasında baş verir, sözün tərkibində fonoloji fərq meydana çıxır. Bu hadisənin meydana çıxmasını M.Yusifov belə izah edir: Yerdəyişmə hadisəsi, başlıca olaraq, o zaman meydana çıxır ki, etimoloji cəhətdən söz kökünün sonu güclü samitlə bitsin, şəkliçi əvvəli zəif samitlə başlasın. Bu zaman söz kökü sonu zəif mövqə olduğuna görə güclü səs qüvvətli mövqeyə, yəni şəkliçi əvvəlinə keçməli olur [72, s. 91].

Axısqa türklərinin dilində yerdəyişmə hadisəsi pr, ks, hn, çx, kz, ms, nr, xş kimi səslərin yanaşı işlənməsi məqamında baş verir. Bu səslərin yanaşma həddündə formalaşan yerdəyişmə hadisəsi Axısqa türklərinin dilində dil normasına kimi inkişaf etmiş, lakin ilkin formaların saxlandığı hallar da olmuşdur.

Axısqa türklərinin dilində yerdəyişmə hadisəsi həm türk mənşəli, həm də alınma sözlərdə özünü göstərir. Türk mənşəli sözlərdə səslərin yerdəyişməsi tarixən qədimdir. Qədim abidələrimizdə, klassiklərin yaradıcılığında işlənmiş bəzi sözlərdə, məsələn köks sözündə bu vəziyyətlə qarşılaşmaq olur. Yəni, bu sözə köks formasında qədim türkdilli abidələrdə rast gəlirik. sk yanaşması fikrimizcə, ilkin formadır. Türk dillərinin sonrakı inkişafı bu səslərin yerini sözün tərkibində dəyişmiş, ks - şəklinə salmışdır. Maraqlıdır ki, Axısqa türklərinin dili bu inkişafdan kənarda qalmış, belə yerdəyişmə prosesi həmin sözün tərkibində baş verməmişdir, nəticədə yanaşmanın ilkin forması mühafizə edilmişdir. Aşağıdakı müasir şer nümunələri bu fikrə haqq qazandıra bilər: Sən, ey gözəl arzu, gümən \ Dağ köskünə çökən duman (C.Xalidov); Köskündə döqünən bu yaralı yürəkdür; Mələkülmat gəldi kendi qöskümə \ Ləün şeytan gəldi iman kəsdimə; Qavğada olubda ölümi görən; Hər dərdə, əzəbə, qöskünü verən (A.M.Səfili).

sk-ks səs dəyişkənliyi yüskək sözündə də özünü göstərir. Axısqa türklərinin dilində də bu söz ilkin formasını - yəni səs dəyişikliyi baş verməmiş formasını saxlamışdır. Məsələn: Yüskək minaradan atdım kəndimi \ Çox aradım bulamadım fəndimi (Usta Mürtəz).

Azərbaycan dilinin indiki mərhələsində yüskək forması

Qeyd: Yazıda qeyri-qanuni olaraq sabitləşmişdir.

yüksək şəklinə düşmüşdür. Göründüyü kimi, Axısqa türklərinin dilində bu qədim xüsusiyyət də qalmışdır.

ks səslərinin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə hadisəsi "diskinmax" sözündə də özünü büruzə verir: Başında tolanur neçə xıl fikir\ Pozulur rahatlux, yürək diskinur (A.M.Səfili);

şx və xş səslərinin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə hadisəsi başqa türk dillərindən fərqli olaraq Axısqa türklərinin dilində mövcuddur. Məsələn, başqa - baxşa; Baxşa planetə sürmədilər ki,\ Azax yolumuzi, görmiyax sən (A.M.Səfili).

pr səslərinin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: toprax (torpaq), yaprax (yarpaq); İnsanlardur yurda naxış, Uli toprax, sənə alqış (Cabir Xalidov).

Söz daxilindəki səslərin qarşılıqlı halda öz mövqelərini dəyişməsi hadisəsinə - metatezaya Axısqa türklərinin fonetikasında kontakt və distansion formalarda rast gəlinir.

Metateza hadisəsinə əsas etibar ilə sonolar (r, l, m, n), ka samitlər (t, p, k) və kar spirantlar (s, ş, h, x, c) məruz qalır.

Bu toplumun dilində metatezaya türk mənşəli sözlərdə substratlarda və alınmalarda rast gəlinir.

Kontakt metateza: Bu növ metatezanın aşağıdakı tiplər işləkdir:

1. ck>[c,(k)c]: byxcı<bıckı, oxcur<uckur (kəmər, qayıq) Türk dilinin Anadolu dialektində: bıhcı<bıckı<bıckı; ohcur (Divriki ağrı)<uckur [212, s. 1-7].

2. ğr>rğ: örgənmax<öğrenmek. Anadolu dialektininin Dmanisi şivəsində «örgənmax» [110, s. 64].

3. hr>rh: marhama<mahrama (burun dəsmalı) Anadolu dialektində: Zehra<Zerha, mamerhem<mamahrem (Çaferoğlu, 4); Azərbaycan dilinin dialektlərində səhra<səhra, çərhayı/çarhayı<çəhrayı [66, s. 118, 124].

4. kr>rk: tarkal<tekrar; Anadolu dialektində terkel<tekrel<terrar [212, s. 4].

5. ks>(sk)>sğ: Disğinmax<tiskinmek<tıksinmek; asgük<eskük<eksik, jüsgar<jüskar<jüksek, ösgürmax<öskür-

max<öskürmek. Anadolu dialektində: yüsgek, ösgür, esgil<eksil [212, s. 4]; Azərbaycan dialektlərində: diskindi// disğindi<dıksindi; əsginə<əksinə, əsgəriyyət<əksəriyyət [66, s. 120].

6. kş>sg: esgi<ekşi (turs); Anadolu dialektində: eşgi~eşki<ekşi [212, s. 4].

7. kz>zƷa va Ʒazal<vazƷal<vokzal (rusca); Azərbaycan dialektlərində: vazqal~vazğal<vokzal [66, s. 119].

8. rh~lh>hl: mahlam~melhem<ərəb: Anadolu dialektində: mehləm~mehlem<mehlem, [212, s. 5].

9. ml>lm: kölmək<gömlək (köynək); Anadolu dialektində: melmeket<memleket, cölmək<cölmək, gölmək<gömlək [212, s. 5]; Azərbaycan dialektlərində: yelmix<yemlik, məlməkət<məmləkət [66, s. 121].

10. ms>sm: kisma<kim ise.

11. nh>hn: tanha<tenha; Anadolu dialektində tane [145, s. 5].

12. mr>rm: cyrmanmax<cemrenmek.

13. rp>pr: kiprik>kiprik.

14. pr>rp: körpi<körpü, jarpax<yarpak, tarpan<tepren, torpax<toprak; Anadolu dialektində: carpaz<capraz (Doğu illeri), torpah, yarpah, terpen [212, s. 5].

15. rv>vr: davrüs<derviş; Anadolu dialektində: devriş~devrüş, pevra<perva... [212, s. 5].

16. rh>he: majramat<mehramet, pahriz<pərhiz, manrüm<mehrum; Anadolu dialektində: mehremet, pəhriz, mehreba, mehrum [212, s. 5].

17. rs>sr~xs: baxsa<başka; Anadolu dialektində: boşka; Azərbaycan dialektində: boşxab<boşxab~boşqab, rəşxənd<rişxənd~rişqənd; baxşa [66, s. 122].

18. şh>hş: maşşur<meşşur.

19. şr>rş: marşaba<maşrapa (suqabı). Anadolu dialektində: marşaba [212, s. 6].

20. ts>st: tustu<tutsu.

21. vh>hv: lövhə<levha (plastinka).

22. ru>ur^turba<truba (russ.); Azərbaycan dialektlərində:

durba//durpa//turpa; Tatar dilinin mişar dialektində: torba~trub [143, s. 105-106].

23. yl>li: potlika//potlika (butulka - russ.).

24. nu>un: dounz<donuz (donuz).

25. ym<mu: sarmusa<sapymsak (sarımsax).

Bəzi metateza hadisəsinə məruz qalmış sözləri qədim türki dili ilə müqayisə etmək lazım gəlir:

1. n>ʃa: aʃna//ajna (xırtız şivəsində) <aʃa>anʃa aʃna//ajna.

2. ca>cu: çömüs<çömçə//çümçə.

Bu hadisə tatar dilinin mişar dialektində də müşahidə olunur: çüteç>qədim türk. cömçə/çümçə [143, s. 106].

3. br>rb: corba qədim türk cobra: tatar dilinin mişar dialektində: şurba [143, s. 106].

Distansion metateza:

1. l-n>n-l. nalet<lanet: Anadolu dialektində: naletleme lanetleme, nağlet<lanet.

2. l-r>r-l: sarbal<şalvar, jarval<yalvar.

3. r-l>l-r: telerka<tarelka (russ.). Tatar dilinin mişar dialektində: təlikə~ tarelka [143, s. 105].

4. m-n>n-m: mindar<nimdar; Mişar dialektində: ağraman<aqronom [143, s. 105]; Azərbaycan dialektində: mindər<nimdər [66, s. 123].

5. n-r-r-n: ğeneral/general (Qazaxıstan şivəsində) - qeneral [78, s. 80].

çx səslərinin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: bıxçı (bıxçı).

hn səslərinin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: tanha - təhna: Atum qaşqa qabaxdur, Yükm tarı tabaxdur (mani).

ms samitlərinin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: kismə - kimsə: Belə xoşbaxt kismə (kimsə) varmı? ("Şah Abbasınən usta" nağılından).

Alınma sözlərdə də yerdəyişmə hadisəsinə rast gəlmək ehtimaldır. Aşağıdakı sözlər bu qəbildən maraqlıdır: vazqal (vokzal).

qerenal (general), potlika (butulka), taska (taksa).

Dissimilyasiya (səsfərqləşməsi) hadisəsi. Bir çox dillərdə olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də səsfərqləşməsi deyilən bir fonetik hadisə mövcuddur ki, nitq axını prosesində söz tərkibində olan həmcins səslər digər məxrəcə olan bir səfərlənir. Bu hadisə belə bir fakta əsaslanır ki, sözdə eyni olan iki səsdən biri tələffüzçə dəyişir. Axısqa türklərinin dilində dissimilyasiya çox az hallarda müşahidə olunur və adi danışq dilinin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bununla belə, dissimilyasiya bu dildə orfoqrafik norma səviyyəsinə keçmiş, tələffüzçə dəyişmiş sözlər artıq bədii əsərlərin, eləcə də mətbuatın dilində işlənməyə başlamışdır. Məs.: şarvar (şalvar): Şarvari - şaldan, oxçuri qaldan; mərdivan (nərdivan): Az yatıyer, çox yatıyer, bir də görıyer ki, bir gözəl qız mərdıvandan enə-enə gəliyer ("Şah Abbasınən usta" nağılından). ləncpər (rəncbər): Berem onlardan sizə xəbəri, Ləncpərluxda yox barabarı (S. Bayraqdarova); laqan (naqan); ordel (orden).

Yüzgər (rüzgar): Bir də gördilər ki, bir dumanlı, yüz gərli bir şey gəliyer ("Şah Abbasınən usta" nağılından). Sararmax (saralmaq): Bən bir türküm, sülhi dostlux ararım, Səvdüğümün boynuna qol sararım (C. Xalidov).

Epenteza hadisəsi. Rus, ərəb və gürcü dillərindən alınmalarda epenteza hadisəsi özünü göstərir:

a) rus mənşəli sözlərdə: piriqada (briqada), zivana (zveno), kulup (klub), kırış (krişa) və s.

b) Ərəb mənşəli sözlərdə: iznun (izin), saxnun (sahan) və s.

c) gürcü mənşəli sözlərdə: jneli (jinel), ğilep (ğlep-porsux).

Alınma sözlərdə sinkop deyilən fonetik hadisə də özünü göstərir. Bu hadisəyə rus, ərəb, fars və gürcü dillərindən alınmış leksik vahidlərdə təsadüf olunur: paproz (papiroso), tona (tonna), xammamun (hamam), murabbaun (mürəbbə), çakkoş (çəküç), bibilə (biblo) və s.

Bəzəklə, faktlar göstərir ki, sözün maddi əsasını təşkil edən səslər bu toplumun dilində öz həyatiliyini, inkişaf prosesindəki rolunu qoruyub saxlamış, daşıyıcısı olduğu dilin təsir dairəsindən kənara çıxıb bilməmiş və müxtəlif qanun və hadisələrin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir.

III FƏSİL

LEKSIKA

3.1. Əsas leksik fond

Dilin özümlüyündə qrammatik quruluşla yanaşı, əsas lüğət fondu da başlıca amil hesab edilir. Leksik quruluşuna görə bu xalqın dili aqlütinasıyanın tarixən inkişafını konkret faktlarla sübuta yetirir.

Leksika hər bir dilin qiymətli sərvətidir. Bu qiymətli sərvətdə xalqın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti də qorunub saxlanılır. Xalqın mənşəyi, meydana gəlməsi, onun inkişafı, cəmiyyətdə oynadığı rol, təbiəti dərkə və ona necə yiyələnməsi, dil prosesləri - bütün bunlar leksikada öz əksini geniş dairədə tapır.

Nəsillərin yaddaşı həmin xalqın maddi və etnik mədəniyyəti ilə də köklənir. Maddi-etnik mədəniyyət Axısqa türklərinin təşəkkülü və inkişafı ilə bir vaxtda formalaşmış, təkmilləşmiş, zaman-zaman, qətrə-qətrə yeni mənə və forma qazanmış, zənginləşmişdir. Bu əvəzsiz sərvətlərdə onların əyilməz ruhu, bitib-tükənməyən daxili enerjisi cəmləşmişdir. Zamanın çətin və mürəkkəb sınağından çıxmış tarixi-etnik qaynaqlarda xalq taleyin amansız hökmünə qarşı özlərinin daxili əzablarını ifadə etmişdir.

Bu xalqda milli-etnik mədəniyyətini daha çox sevmək, qorumaq və yaşatmaq qüdrəti var. Bu xalq öz qədimliyini, varlığını, özünəməxsusluğunu dilində, mədəniyyətində, adət-ənənələrində, təsərrüfat, peşə və məşğuliyyət sahələrində qoruyub saxladı, zamanın burulğanından çıxarıb indiki nəslə yetirdi. Yaxşı ki, bütövdən ayrılısalar da, keçmişin sərt və amansız dolaylarında itib-batmadılar, hara getdilsə, maddi-mədəniyyət sərvətlərini də özləri ilə apardılar. Onları bu hala salan qüvvələrin acığına həmin sərvətləri böyük ümidlərlə ürəklərində yaşatdılar. Axı, onlar tarixən kök tayfalar

olmuşlar, böyük türklüyün əsasını, bünövrəsini qoymuşlar. Öz əcdadları olan Tursaka\Aqsaka tayfalarının əbədi mübarizə yolunu namusla, ləyaqətlə davam etdirmişlər.

Axısqa türklərinin dilinin leksikası o dildə danışan xalqın tarixi ilə bağlı yaranmışdır.

Bu dilin leksikasının əsasını fonomorfoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözləri təşkil edir. Bununla belə, bu dilin özünəməxsus olan lüğət layı da vardır.

Qədim sözlər və sözlərin qədim mə'naları konservləşmiş şəkildə xalqın məişəti ilə əlaqədar olan leksikada, folklor nümunələrinin dilində daha yaxşı saxlanılır [26, s. 203].

Lüğət tərkibində olan leksemlərin böyük əksəriyyətinin türk dillərində qarşılığı var. Bu vahidlər leksikanın dəyişilməz hissəsinə aid edilir.

Axısqa türklərinin dilinin leksikasında əsas və aparıcı leksik vahidlər türk mənşəlidir. Həmin dilin leksikası bu baxımdan ümumtürkoloji səciyyə daşıyır.

Bu dilin leksikasının işlənmə və istifadə olunma sahələri, sferaları genişdir. Məişətdə, əmək fəaliyyətində, kənd təsərrüfatı işlərində, xalq təbabətində bu dilin leksik imkanlarından istifadə olunur.

Yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş Axısqa türklərinin dilinin leksikası bu gün ancaq təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Əsas leksik fond bir neçə hissədən ibarətdir:

1. Maddi-mədəniyyət leksikası
2. Məişət leksikası
3. Etnoqrafik leksika
4. Terminoloji leksika
5. Onomastik leksika

3.1.1. Maddi-mədəniyyət leksikası. Maddi-etnik mədəniyyətin bir çox spesifik cəhətləri dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Maddi-mədəniyyət leksikasında bu xalqın əski vərdisləri, milli tarixi, etnik-mədəni özünəməxsusluğu, məşğuliyyət sahələri, məişət həyatının və qarşılıqlı əlaqələrin müxtəşər lövhəsi verilir. Həmçinin əlaqədə olduğu xalqların

həyatı və sosial şəraiti, xüsusən də, tarixi və etnoqrafik durumu barədə konkret informasiya verilir.

Axısqa türklərinin dilinin leksikasının işlənmə sahələrini gözdən keçirək.

Əkinçilik leksikası. Əkinçilik maddi-mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən biridir. "Axısqa türklərinin qədim əkinçilər olduğunu ilk növbədə onların istifadə etdiyi əmək alətləri sübut edir. Bu alətlərin özü də, adları da ümumtürk əkinçilik mədəniyyətinə tamamilə doğmadır" [27, s. 50].

Əkinçilik leksikası, demək olar ki, ümumtürk mənşəlidir. Bu leksik lay həm də qədimliyi ilə seçilir. Əkinçilik leksikası əsas etibarlı ilə əmək alətlərinin adlarından ibarətdir: küleş, sel, kuyi, anbar, çiftçi, əlek, çuval, gəmi, xalbur, harman, herik, kotan, ləncpər (rəncbər).

Əmək alətlərinin adları: sapan (saban)¹, sırma, kavrama, çapa, tırpan, kerendi, burçak, kazma, kafes, sürgü orağ, kürək, dögen, tapan, cilğa, dirqən, kesər, tırmıx, kılıç, dönməcə, yaba, bel, kütən, kafesli tırpan, orağ.

Bu sözlərin əski xarakteri folklor nümunələrində, el şairlərinin şeirlərində geniş dairədə yayılması ilə təsbitlənir: Xarmana qıran posrux dirqənə tayanur (əski söz); Sapanla çapa dünyayı bəslər (əski söz); \\ Düzülüb sıraya siz ot biçəndə \\ Yorulanda puardan su içəndə \\ Səslənəndə tırpanlar qol gücünə \\ Tırpanımı kıran Vətənsiz hani? (Cabir Xalidov).

Bəzi əkinçilik terminlərinin struktur inkişafı və semantikasını maraqlandırır. Məsələn, dirqən - yaba mənasında işlənir. Bu söz dirqə (mək) - toplamaq, yığmaq fellərinin mənasını ehtiva etmişdir.

Tırpan - dəryaz. Bu söz V.V.Radlov və L.Z.Budaqov lüğətlərində də "dəryaz, kərənti" mənasında qeyd alınmışdır [166, s. 1329; 95, t. 1, s. 554]. Hər iki lüğətdə həmin sözün türk (osmanlı) dilində işləndiyi və tırpançı "biçinçi: dəryaz düzəldici", dırpanla - tırpanla - "biçmək" tipli derivatların

yarınmasında əsas kimi çıxış etdiyi göstərilir. V.V.Radlov tırpan sözünün türk dilində "cərrahiyyə burğusu" (xıruqçeskiy buravçik) mənasını da qeyd edir. Onun fikrincə, tırpan "dəryaz" sözü yunan dilindən alınmadır. Həqiqətən də, yunan dilində bu söz oxşar fonetik tərkibdə və eyni mənada işlənməkdədir. Tırpan "dəryaz" sözünə yazılı abidələrdə və başqa türk dillərində təsadüf olunmadığından bu sözün yunan dilindən türk dilinə (o cümlədən də Axısqa türklərinin dilinə) keçməsi barədəki V.V.Radlovun fikri inandırıcı görünür. Belə bir faktı da qeyd edək ki, yakut dilində tır - "kəsmək, bölmək" feli işlənir. E.K.Pekarsin bu feli başqa türk dillərindəki tor - "biçmək, kəsmək" feli ilə əlaqələndirir [157, s. 2955]. Olsun ki, karaim dilindəki toruq "biçin" [127, s. 539], Azərbaycan dilindəki dəryaz sözləri də bu köklə bağlıdır. Bütün bunlar tırpan "dəryaz" formasını türk dilləri materiallarına istinadən izah etməyə zəif şəkildə əsas versə də, başqa faktlarla bunu möhkəmləndirmək çətindir. Bu səbəbdən biz də V.V.Radlovun fikrinə şərik olaraq tırpan "dəryaz" sözünü türk dilində yunan mənşəli alınma söz kimi qəbul edirik.

Asif Hacılı Axısqa türklərinin əkinçilik mədəniyyətindən bəhs edərkən onların taxıl və otu biçmək üçün orağ, tırpan, kafesli tırpan, kerendi, sırma, kavrama; səpin üçün çapa (toxa növü), toxa, dırmıx, sürgü (dırmıq növü), kazma, burçağ, kılıç; şum üçün sapan, tapan, cilğa, arona, sel, dögen, vəl, gəmi və s. bu kimi alətlərdən istifadə etdiklərini qeyd almışdır [27, s. 15].

3.1.2. Kənd təsərrüfatı və bostançılıq leksikası. a) Kənd təsərrüfatı ilə bağlı leksika: Xotman (ot topası), ceb (otun yerdə qalanı), mərək (ot yeri), səbət (ot yığılan əşya), kum (quzu yeri), nuş otı (otun artığı), basdırma (tövlənin qabağındakı yer), bağa (ot tökülən yer), hağıl (davar saxlanan yer) və s.

Kütən, boyunduruq, somı, qotay, kayış kimi sözlər də bu əhalinin dilində istifadə olunur.

b) Axısqa türklərinin dilində bostançılıqla bağlı spesifik

Qeyd: Saban ümumtürk mənşəlidir. «Qutan, kotan» mənasındadır [99, T. 1, s. 248].

leksika formallaşmışdır: lazut¹ (qarğıdalı), laxana (kələm), patlican (pamidor), çarxala (çuğundur), kartopi (kartof), şalgam (turp), zərdə (yer kökü), gözüm (nanə), pırasa (kəvər), pimpila (bibər), buğday, qarpuz, darı, arpay, kətan, noxud, mərci, yulaf, pərinc, çəltik, qavın, qəblica, bolqarçki, qabax, mayeş, sarmusax və s.

Bağçılıq leksikası. Bu leksikaya bitki, ot (müalicə yemlik), göbələk, meyvə ağacları və növləri adları daxildir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Bitki adları: cincar (giçitkən), qızılçuk (zoğal), girəz (gilas) - kara girəz, ceviz (qoz), peçək (ağ gül açan sarmaşığı), bağayarpağı, bayaz tut, panta, furuc, çancur, tut, kuknar, lekna, palid, zərdəli (ərik), cancur (gavalı), kəsdənə (şabalıd), ulaf, bayaz taxıl (yazlıq buğda), kırmızı taxıl (payızlıq taxıl), çavdar, əruk, fişna, kurkantal, ələmələk, temal.

Ot adları: çayır-çəmən, əbəköməci, neqo gülü, saleka otu, qalo otu, pampara, gəlinbarmağı, telpəncəri, atol cəmi, yarpuz, kazayağı, pəncər, dağ pəncəri, çirəçuta, kükül, arçikela, cəmi, çarbadela, tita, alağunta, çiyeyançola, talaxə, çiryançola, aptarak.

Yemlik otlarının adları: kuzi-kulaqi, gözüm, kazayağı, atol cəmi, tita, alağunta, talaxə, cincar, pəncər, çirətuta, cəmi, çarbadela, gülül, çiryançola, aptarak.

Yeməli göbələk adları: kama sokosi, çuxa sokosi, siğnə sokosi, mantar, pırpıla sokosi, papaxli soko, tita sokosi.

Gül adları: qül, lələ, kar çiçəqi, mənəmşə (bənövşə) və s.

Xalq istifadə etdiyi hər bir meyvəyə özünəməxsus ad seçmişdir. Alma adları: şəkərə, şəkər nabada, qərənlə, deqirman, söbəşah, şəfrən, uruset, yağ, maxara, bumajnik, paşa, əcərə, yaz, əhmədiyyə, siran, bayaz, koprezyü, oppor, yer alması və s., armud adları: nənə, qüz, gügüm, qızıl, bayaz, siçan, qızıl, bibi, ağırşah, korda, dedirza, incir, bağıriqara, beq, odisxoro və s., panta adları: sari, şərbət, soltanlı, qara, məsri, karğuç, kut, tamara, barcuc və s.

Qeyd: Bu sözün mənşəyi haqda bax: [220, T. 4, s. 227-235].

3.1.3. **Heyvandarlıq leksikası.** Maddi-mədəniyyət leksikasının bir hissəsini heyvandarlıq terminologiyası təşkil edir. Bu adların formalaşma tarixi qədimdir. Demək olar ki, heyvandarlıq terminləri ümümtürk mənşəlidir: tavar (mal), öküz, tay (dayça), oğlax (erkək keçi), ənük (küçük), avi (ayı), siğın (maral), kərinjə (qarışqa), kinkilə (ağcaqanad), sinək (milçək), səkerjək (cəcirama), pətək (arı), tavşan (dovşan), çiya (soğulcan), posruq (porsuq), toru¹ və s.

Bu adların oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlmək olur. Məsələn: tay-day - mai - dayça - tayunşa - mailak - maixar; öküz - ököz - uqez - uxor - oqus - ovis - ukur - uku - ukurn - uker - oquz - oruzra [149, s. 53-55].

Ümümtürkoloji səciyyə daşıyan heyvan adları qədim epoxanı yaşatmaqla yanaşı, heyvandarlıq terminologiyasını formalaşdırmış və zənginləşdirmişdir.

Axisqa türkləri mal-heyvanın və onların yemlərinin saxlandığı yerlərə də adlar vermişlər: mərak (taxıl və saman saxlanan yer), axor (pəyə), kom (qoyun ağılı), baqa (quru ot tayası) və s.

Axisqa türkləri süd məhsulları ilə bağlı aşağıdakı termin və terminoloji ifadələrdən istifadə edirlər: yağ, qaymaq, qurud, dələmə, tavar peyniri, təpmə peynir, çuma peyniri, catxi (şor), yoğurt, ayran, atma peyniri, koy (qoyun) peyniri, çeçil peyniri, güz peyniri və s.

Balıqçılıq leksikası. Axisqa türkləri Kür, Posxov, Anaxtır çaylarından müxtəlif balıqlar ovlamışlar: loko, mursa, canar; Onlar balıqları tutmaq üçün müxtəlif alətlərdən istifadə etmişlər: ip, olta, qırmaq, tor, qanca (qırmaq növü), ciya (soxulcan), ciyaqalə və s.

3.1.4. **Məişət leksikası.** Məlumdur ki, məişət leksikasına məişətin müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlər - geyim və bəzək şeylərinin adları, yeyinti məhsulları adları, ev əşyaları və kənd

Qeyd: Toru - qara ilə qızıl arasında bir rəngdə bulunan at: Ben babamın evin yaktın. // tavlardan torusun çəktin (türkü).

təsərrüfatı əşyalarının adları və s. daxildir.

Bu xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, psixologiyası məişət leksikasında real təsvir olunur. Məsələn: Yəmənî, ya yəmənî, \\ Yəmənîyə qoy bəni \\ İki kız bir səvilməz \\ Ya oni al ya bəni (mani). \\ Biləziqim nal edəyim, \\ Fəracemi qül edəyim (türkü) və s.

Axısqa türklərinin dilində məişətlə bağlı sözlər zənginliyi və qədimliyi ilə seçilir. Leksikanın bu sahəsinə aid sözlər demək olar ki, hələ toplanmamış, "Sözlük" şəklində tərtib olunmamışdır. Biz məişətdə işlədilən sözləri ancaq danışdığı dilindən və folklor materiallarından, el şairlərinin əsərlərindən, eləcə də "Vətən əşqi" adlanan qəzetin səhifələrindən seçmişik.

Məişət leksikası deyəndə bu xalqın məişətinə daxil olan sözlərin ümumi məcmusu nəzərdə tutulur. Dildə elə söz və ifadələr mövcuddur ki, həmin söz və ifadələr hamı tərəfindən işlədilir və dərk edilir.

Bu leksika əsas leksik fondun bir hissəsidir. Məişət leksikası bu xalqın həyatını, məişətini, adət-ənənəsini, konkret ictimai mərhələdə psixologiyasını əks etdirir. Bu leksikanın leksik-semantik baxımdan aşağıdakı sahələrə ayırmaq olar:

1. Ev, tikinti işləri və ev əşyaları, mətbəx avadanlıqlarının adları: yastı damlı ev, çardaqlı ev, havlı (dəhliz), koşa (tir), qübbəvari taxtapuşu olan ev, kirəmitli ev, bəja, tülkülü pəncərə, kirəmid dam, taxta döşəmə, yazlıq (şüşəbənd), furun, sac, tandur, kersan, ustura, maxas (qayçı), anaxtar, mitəkkə, döşəklux, peşkun, kaşuk, bıçaq, küp, səbət, maşa, çəngəl, farduc, süzək, paxır, kəpçə (çömçə), vedrə, sahan (kasa), qüqüm (su üçün kiçik bardaq), səkü (taxt), miz, sufrə, dolab, tərəkə, mindər, xali-palaz, oturqax, mindər, yastux, zandux, yorğan, döşək, boyaynəsi, söbə, buxari, kilim, çatal kilim, cecim, palas, məndil, alaça (palaz), saplı (çömçə), ibrıx (bardaq), aş taliki (boşqab), çay talik, ləngər (sini), xas, kazan, nəlbəki, sini, çul, həgbəy, marşafa (su qabı), ta (qüqüm), çötal (vilka).

2. Geyim adları:

A) Kişi geyimləri adları: çarux, çaruxbağı, kömlək

qaftan, xələt, ətək, kürk, tavşalı, qaytanlı köynək, arxalix, dəri papax, başlıx, fəs, çalma, çoxa, dar şalvar, yelək (zubon), canlıq-jilet, gödəkcə, "qızılbaş qiyafəsi", palto, qalife şalvar, fienc, gimnastyorka, furajka, sırxılı bera, papax, börk, potinka, qondura, tapuçka;

B) Qadın geyimləri adları: ehram (bəyaz çadra), belbağ, şal, tavşal, al don, önlük, gümüş belbağ, ləçəkli şal, katxa (altun pulla, bəzənmiş araçqın növü), çalma, yəmənî, foşi, kondura, çit, çənbər, şitambıl, boyunlux (şarf), buluz (köynək), kabalax (ayaqqabı dabanı), doppi, şuba, qayısı, duflı.

Axısqa türklərinin dilində olan geyim adlarının bir çoxu ümumtürk sözləridir. Bunların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Giyim. Sözü kökü gey feli, -im şəkilçisi feldən isim düzəldən leksik şəkilçidir. Bu sözü tarixi inkişafı maraqlandırır. Belə ki, XI yüzilliyə aid qədim türk abidələrində bu söz knzqu formasındadır [201, s. 167].

Bu söz türk lüğətində kedim [165, t. II, s. 1343], Azərbaycan dilində geyim, türkmən dilində qeyim, kumık dilində kiyim, qazax dilində kiim, tatar dilində kiom, qırğız dilində kiyim şəklindədir.

Kömlək. Bu söz də ümumtürk mənşəlidir. "Köynək", "rubaşka" mənasında bir sıra türk dillərində işləkdir. Müasir türk (qomlek) və Axısqa türklərinin dilində (kömlək) variantında olan bu geyim adı Azərbaycan dilində köynək, kumık dilində qelek, tatar dilində kumlmek, özbək dilində kuylak, qırğız dilində koğynoğk, tuvin dilində xoğylenq variantlarında müşahidə olunur.

Bu geyim adı qədim türk mənbələrində də qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğarının lüğətində kenqleker kenqleklendi-Kişi köynəyini geydi [202, s. 350-411].

Özbək dilində geyim adlarından namizədlük dissertasiyası yazmış M. Asamutdinovanın nöqtəyi-nəzərinə, kelek - komn "выделанная кожа" mənasında olmuşdur [82, s. 16].

Axısqa türklərinin dilində tışkömlək adı isə digər türk

dillərində alt köynək (Azərb.), işki koğlek (qazax), iç kuyla (özbək), ic gomlegi (türk), tış kelek (qaraçay-balkar), tış koğylek (noqay), tışkı kuldek (başqırd) və s. formalarda işlədilir.

Qaftan. Kişi geyimidir. Sözün mənşəyi mübahisəlidir Mahmud Kaşğarının lüğətində (I, 408) kaftan "üst geyim xalat, kaftan" mənasındadır. V.V.Radlov bu sözü fars mənşəli kaba (üst geyim) sözü ilə əlaqələndirir [165, t. II, s. 434] Qaftan sözünün kaftan (Azərb.), kaptal (qırğ.), kaptal (alt. kaptal (çuv.) kimi variantlarına təsadüf olunur. İ.M.Otarov bu sözün kaptal "кафтан-бешмет" şəklində qaraçay-balkar dilində olduğunu göstərir [155, s. 15].

A.Q.Preobrajenski etimoloji lüğətində "kaftan" sözünü rus dilindən alınma söz hesab edir [162, t. I, s. 302].

M.Fasmer isə bunun əksinə olaraq həmin sözü fars mənşəli sayır [174, t. II, s. 212].

D.N.Uşakovun lüğətində də bu sözün fars mənşəli olduğu qeyd edilmişdir [171, t. I, 1935, s. 1338].

M.Ryasanen hesab edir ki, bu söz türk dillərinə gəlmədir və aşağıdakı dəyişmələrlə inkişaf etmişdir: kaptan - kaptan - kaftan [167, s. 65].

Digər müəlliflər hesab edirlər ki, kaftan - kaptan "дубленная шуба" mənasındadır [170, s.154].

Al don. Ümumtürk sözüdür. Qadın üst geyimidir. Bəzi türk dillərində, məsələn, qaraçay-balkarlar ton sözünü şuba mənasında (isti, yuxarı geyim) işlətmislər.

Bu söz qohum türk dillərində müxtəlif forma və mənalarda istifadə olunur: don (azərb.), ton (noq., tat-kumık), tun (tat.), son (yakut).

Bu sözün bir variantı "iç donu"da türk dillərində işlədilir. "İç don - iştan - iştan - ştanı [181, s. 173].

Belbağ. Axisqa qadınlarının üst geyimini bağlayan əşyanın adı. Bu söz mürəkkəb quruluşda olub, "bel" və "bağ" sözlərindən ibarətdir. Həmin mürəkkəb sözlə hələ qədim türk qaynaqlarında rastlaşırıq. Müasir Azərbaycan dilində (belbağı), qaraçay-balkar dilində (bel bau), kumık dilində

(belbav), yakut dilində (biln), karaim dilində (belibau) formalarında müşahidə olunur.

Bəzi tədqiqatçılar bu geyim adının prosadik əlamətə, malik olduğunu, belbeu, bel, bau, beu sözlərinin semantik yaxınlığını, analogi quruluşlu olduğunu qeyd edirlər [163, s. 182-183].

Axisqa türkləri belbağına "oxçuri" də deyirlər: Əvə gələndən sonra oxçurini (belbağı) açanda əmədəni (qəfil) oxçurundan altun düşüyür [27, 126].

Boyunlux. Şarf mənasında Axisqa türklərinin dilində işlədilir. Türk mənşəli söz olan bu düzəltmə termin, təəssüf ki, Azərbaycan dilində rus alınması (şarf) ilə öz ifadəsini tapır. Müasir türk dilində isə bu söz, söz birləşməsi şəklindədir (boyun atrisi). Qazax dilində bu ad moyın oramal şəklindədir [155, s. 31].

FƏS. Papaq növüdür. Din adamları mədrəsələrdə başlarına qoyurlar. D.Uşakov bu sözün mənşəyini Fes şəhərinin adı ilə əlaqələndirir. Fars mənşəli olan bu söz fes, fers, pes "фреска" formasında işlənməkdədir [171, IV, s. 1070; 158, s. 236].

Başlıx. Başörtüyü mənasında türk dillərində işlədilir. Morfoloji yolla (baş+lıx) yaranan geyim adıdır [140, s. 271].

Bu adın başlıq (noq.), başlıq (kalmk.) fonetik variantları da işləkdir.

Şal. Fars mənşəlidir. Yun materialdan hazırlanmış qadın baş örtüyü. Şal sözü müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda işlədilir. Azərbaycan dilində şal sözü "yun parça", "dəsmal", qırğız dilində "шал жоолук", "кашамериновый платок", erməni dilində "yun kurtka", ləzgi, çeçen, abxas dillərində aşğal "шаток-шалы" mənalarında istifadə olunur [151, s. 124, 515, 611].

Axisqa türkləri tavşal (tavsal) sözündən də istifadə edirlər. Bu söz hibrid sözdür. Sözün birinci komponenti mavi (tavi) qırpaq dillərində «dağ», şal isə fars mənşəlidir.

Çarux. Göndən kişi və qadın üçün tikilən ayaqqabı növü. Ümumtürk sözüdür. M.Kaşğarının lüğətində (I, 363) çaruk -

ayaqqabının bir növü kimi göstərilmişdir.

Türk və digər müxtəlif sistemli dillərdə bu söz bəzi fonetik dəyişikliklə istifadə olunur: çarıq (azərb.), çarık (qaqauz, alt.), şarık (noq.), qen çarık (kumık), çarık (kürd), çarix (talış), çariq (kalm.).

M.Xabiçevin fikrincə, çarık çarı jarı "зампа из овечьей шкуры" mənasındadır [175, s. 76].

Şalvar. Kişi geyimi. Axısqa türklərində şalvarın iki növündən (dar şalvar, qalife şalvar) istifadə olunur.

Tədqiqatçılar şalvar sözünü iran mənşəli sayırlar. D.Uşakovun lüğətində bu sözün fars sözü olduğu göstərilmişdir [171, t. IV, s. 1321]. A.Q.Preobrajenski [162, t. II, s. 1230] rus sözü olan "шаровары" sözünün türk dilində şelvar "uzun ştan" formasında işləndiyini qeyd etmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərdə şalvar sözünün şalbar, şalpar, salbar (oset.), çalbar, şalbir, şglver və s. variantlarına təsadüf olunur.

Məişət sözləri düzəltmə və mürəkkəb quruluşda da müşahidə olunur.

Axısqa türklərinin dilində məişət sözlərinin tərkibində aşağıdakı şəkilçilər özünü göstərir:

ça: ayax-ça, i: xoşav-i, turş-i, buxar-i (truba), ajax: aç-ajak (açar), jək: əl-jək: x: kaurma -kaurmax, la: buğlama -buğlamax: i: bişi, li: sap-sapli; lux: yazlux.

jux - şəkilçisi ilə "bonjuk" məişət sözü əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində "muncuk" şəklindədir. Fikrimizə, "bonjuk" sözünün "bon" hissəsi bədən üzvü olan boyunla bağlıdır. Çünki bu əşya qadınların boynunda olur. Söz əslində "boyuncuq" şəklində olmalıdır. Azərbaycan dilində isə b səsi m səsilə əvəz edilmişdir (bin-min sözlərində olduğu kimi).

Mürəkkəb məişət sözləri. Məişət sözlərinin bu tipi sintaktik yolla (iki sözün birləşməsilə) əmələ gəlir. Bu yolla yeni sözlərin - leksemlərin yaranması türk dilli xalqların dilinin leksikasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

Müasir dillərdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən fərqli olaraq, bir çox yeni əlamətlər

qazanmışdır. Həmin prosesin tədqiq mərkəzi analitik və mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb məişət sözləri Axısqa türklərinin dilində üç formada müşahidə edilir.

1. Mürəkkəb söz formasında: ətmək-aşi (ətməğaşi), çaruxbaği, südbayaz, qırmaşəkər, boyaynasi, kırıtnamaşekar, Dizqırma, Qoçalı, Topalı, əcərəxorom, kələmquş (qaranquş), kəçitəli, zurnaçıbaşi, əsgərbaşi, içğası və s.

Bunların əksəriyyəti həmin dilin yalnız özünəməxsusdur. Zorun varsa, zurnaçıbaşi ol (əski söz); Almay atdım əzildi, \\\\ Əsgər yola düzildi. \\\\ Bir qardaşım var idi \\\\ Əsgərbaşi yazıldı (mani).

2. Qoşa söz formasında: aş-ətmək, kap-kajak, örti-döşək, davul-zurna və s.

3. Söz birləşməsi formasında: puşruk çorbasi, qızılcuq çorbasi, süt çorbasi, cincar çorbasi, pirinc çorbasi, tutmac çorbasi, su bərəği, qulaqlı qətmər, çumana qətmər, tandur ətməgi, yağlı cadi, aş taliki, çay taliki və s.

3. Yeyinti məhsullarının adları: buraya müxtəlif xörək, çörək, içki və şirniyyat adları daxildir.

Xörək adları (Taxıl məhsullarından - buğda və yulafdan hazırlanan xörək adları): sıyıq, qutab, quymak, xingal, lapata xingali, əfəndi xingali, beşbarmak,¹ manti, xanım mantisi, ətmək-aşi, ərişdə, tatarbəyi.

Ət xörəklərinin adları: bişi, bazlama, dolma, bozbaş, savutma, sucuq, kabab, beşbarmak, basdurma, piti, paça, buğlama, çiğirtma, kavurma.

Aş növləri: ətli aş, səbzəli aş, südlü aş, pilav: Toyda təzə, gözəl urba geyilir, \\\\ «Bir yastuxda qocalsınlar» deyilir. \\\\ Çorba, pilav, qavurmalar yeyilir, \\\\ Bu yeməkdür² - eyi, zayi, şennigin (C.Xalidov).

Şorba adları: puşruk çorbasi, qızılcuq çorbasi, cincar

Qeyd: 1. İ.M.Otarov «beşbarmak» və «manti» xörəklərinin qırğızlarda əsas yemək növü olduğunu göstərmişdir [120, s. 127-133].

2. Axısqalılar «axşamı» sözünü axşam yeməyi, «sabahu» sözünü isə səhər yeməyi mənasında işlədirlər.

çorbasi, pirinc çorbasi, mərci çorbasi, tutmac çorbasi, südlü çorba, süd aşı, pəstil (lavaş) çorbasi.

Digər xörək adları: bulamacı, kayğana (qayğanaq), luxma, qələcan, xoyul, ezme, kartopi ezmesi, pata, paxıraçlama, kələcoş, kələcan, heris, hoçuta, şirinqurusu, kartopi haşlaması, palaça, lazut.

Şirniyyat adları: qətmər, şəkərləmə, kəvrək, lüxum, paxlava, siron, qulaqlı qətmər, çullama qətmər, subörəki, kəta, halva.

Yeyinti məhsullarının adları (Süd məhsullarının adları): yağ, qaymax, qurud, dələmə, davar peyniri, təpmə peynir, çuma peyniri, catxi (şor), penir, yoğurt, ayran, atma peyniri, koy peyniri, çeçil peyniri, güz peyniri.

Çörək növləri: bişi, yuxa, luxma, üfkə, çadi, pəstil (lavaş), tandurətməgi, furunətməgi, xaçapur, somin, suxarı, yuxa, yağlı çadi, arpayəppəyi, buğday əppəyi.

Etnoqrafik leksika

Müasir dövrdə Axısqa türklərinin etnik-mədəni özünəməxsusluğu bir çox örnəklərdə qorunub yaşayır: məişət, dil, əxlaq, etiket, mərasim, folklor [27, s. 5].

Etnik özünəməxsusluğun bir çox mühüm cəhətləri toy mərasimi ilə bağlı leksikada, taxıncaq (bəzək) adlarında təsbit olunur. Burada xalqın toy mərasimi ilə əlaqədar spesifik adətləri, ənənələri, istəkləri və s. aydın əks olunur.

3.1.5. Mərasimlərlə (toy mərasimi) ilə bağlı leksika.

qız sarafllamax	qız bəgənmax
elçilux	"yüz gərümçə"
"safa-xoş"	nişan deyişmax
urba götürmax	davul-zurna
(paltar aparmaq)	"anıxlamax" (arxaik)
kəsim kəsməx	feldir - toy
	gününü müəyyən etmək)
şərbət	toy xərci
gənlux	süd haqqı

başlıx
"xərc götürmə"
"qız qapmax"
(zorla qız qaçırmaq)
xına yaxdı
köçəcəx qız
küvəy
ağa güvəki
belbağlama
xasım (pəhləvan)
sağdıç

damad (bəy)
məqər (cavan oğlan)
"əvlə" (öylə) qazanlar
yengə
duvaqaçımı
ayaqdöndi

təklifçi-də"vətçi
çərəz xoncaları

kına (xına)
məsləhət aşı
bəg sağduçı
xarclux
"xəbərçilər"
soldic
"küçük cama yastuk"
(qulaq yasdığı)
eniştə
"atlılar"
"gəlin çıxarma"
eniştəlügə getmax
kütük (tütək)

Taxıncaq adları (qadın bəzək əşyaları)

bilərçük	küfə (sırğa)
böncuq (muncuq)	yüzük
gümüş kəməx	mahmudiya
maşarya (qızıl boyunbağı)	major (qızıl pullardan düzəldilmiş sinəbənd)
beşbirli major	oxçuri (kəməx əvəzinə bağlanan)
urba (nişan qaytan)	katxa
pipanur	urbiya
belbax	qolbağı
zəncir	qızıl bəzək
taxıncaq	sürmə
dügmə	şəbəkəli qızıl
məxmər mahud	toxuma
tigmə	sari sancax

3.1.6. Xalq musiqi alətlərinin və oyunların adları. Buraya musiqi alətlərinin, xalq və musiqi oyunlarının, xalq və fərdi rəqslərin adları daxildir: dəf, daul, meyi, qırnata, kəməni, tulum; bar, karabağ, haley, üsülütma, siçrətmə, para; nərdi, satranji, qizləpoç (gizlənqaç); təkayaq, üçayaq, dizqırma, qoçali, tirilgə, "sıra oyunu", "Toboş nənə" oyunu, Topali Halaybar, Əcərə xorumi, Türk marşı, "təkdiz".

Nümunələr:

Zurnalar çalınur, davul dökülür\ Hər cürə çalınur meyi şennikin (Cabir Xalidoğlu); Anlayana sivri sinek saz, anlamayana davul, zurna az (əski söz).

3.1.7. **Bəzi bəzək (taxıncaq) adlarının struktur-semantik xüsusiyyətləri.** Boncuq. Bu bəzək adının bən hissəsi boyun sözü ilə bağlıdır. Boyundan asılan bəzək əşyası. "Qədim türk lüğəti"ndə bu söz moñçak, Azərbaycan dilində munçuq, qazax dilində moñşak, kumik dilində minçak, tatar dilində və onun dialektlərində muen, buyınsa [175, s. 152], V.Radlovun lüğətində [165, t. IV, s. 2120] moınşak "красные бусы" şəklindədir.

Küfə. Axısqa türkləri həm sırğa, həm də küfə sözündən istifadə edirlər. Küfə - sırğanın küpəyə oxşamasına görə verilmişdir.

"Kübə" formasında "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlirik; Çaya çalmalı, çal qaraquş ərdəmlü, qurqurma quşaqlı, qulağı altun kübəli... [38, s. 148].

Küpə sözünün paraleli kimi Azərbaycan dilinin dialektlərində təpə sözü də işlədilir: Qıza nişan göndərəndə üzük də, təpə də qoyillər [5, s. 378]; Qulağımı təpə incider [5, s. 378; 122, s. 24].

Türk dillərində daha çox işlənən sırğa sözüdür. Sırğa sözünü bəzi tədqiqatçılar rus mənşəli [165, t. I, s. 398], bəziləri [162, t. II, s. 281/qot mənşəli, Fasmer isə [174, t. III, s. 611] türk mənşəli hesab edirlər. Sonuncu fikir düzgündür. Sırğa - asırğa sözünün kontaminasiya olunmuş formasıdır. "Qulaqdan asılmış bəzək əşyası" - mənasındadır.

3.2. Alınma leksika

Məişət sözlərinin bir hissəsi alınmalardan ibarətdir. "Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil kontakları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir" [49, s. 9]. Alınma sözlərdə danışiq dilinin güclü təsiri hiss olunur. Türk dili tədqiqatçısı Xeyriyyə Süleymanoğlu Yenisoym yazır ki, məşxət türklərinin söz xəzinəsinə ümumi bir nəzər yetirsək, rus dilinin bu dilə nə dərəcədə böyük təsiri olduğunu görə bilərik. Araşdırdığımız bir hissə alınmaların çox keçmiş zamanda bu dilə keçdiyi məlumdur: vedre (vedrə), sapuk (sapoq - çizmə) və s. [33, s. 15].

Alınmaların bir hissəsi interferensiya hadisəsinə məruz qalmışdır. Məsələn, tilivizir (televizor), şilapa (şlyapa), iskam (skameyka), istikan (stəkan), sırtuk (sortuk), potlika (butilka), piçka (spiçka), kirpiç (kərpiç) və s.

Göründüyü kimi, bir qisim məişət sözləri fonetik cəhətdən həmin dilin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır.

Alınmalar fonetik, qrafik, leksik, semantik və qrammatik cəhətdən mənimsənilir. Fonetik mənimsənilmə səs əvəzlənmələri nəticəsində baş verir: kuxna - кухня, sapuq - sapoq, kirpiç - kirpiç, iliktir - электричество, kuartel - квартира, kırış - kırışa və s.

Morfoloji mənimsənilmə: makoronnar - makaronı, çulkilər - çulki, tuffilər - tuffi və s.

Müəyyən tarixi amillər, məkan-zaman koordinatları ilə bağlı olaraq ərəb, fars, rus-Avropa və Qafqaz dillərindən bu xalqın dilinə xeyli leksik vahidlər daxil olmuşdur.

Ərəb dilindən keçən leksik vahidlər: ramazan, iftar, yəmənini (ayaqqabı), maxaç (qayçı), misəfir, Səlimə, Şahmurat və s.

Fars dilindən keçən leksik vahidlər: kəpçə (çömçə), ləngər (padnos), piriç, əriştə, bəng (xal), yüzqər (külək), bərf (qar) və s.

Bizə elə gəlir ki, alınma prosesi Qafqaz regionunda tarixi şəraitlə bağlı olaraq eyni vaxtda getmişdir. Lakin bəzi alınmalar Azərbaycan dilindən "yan keçmişdir".

Rus-Avropa dillərindən keçən leksik vahidlər: laxana

(kələm), lodos (cənub küləyi), tulumba (nasos), olta (tilov), kulup, uçaska, povar, xirul (cərrah), sutka (gün) və s.

Paralel şəkildə işlənən leksik-terminoloji vahidlər də bu dildə çoxdur: sırğa (küfə), havli¹ (dəhliz), anaxtar (açajak, açar), mərtək (dirək), örkən (ip), cəhrə (çığırtıq), güz (payız) və s.

Müasir Azərbaycan dilində işlənməyən, klassiklərimizin dilində mövcud olan bəzi məişət sözləri bu xalqın dilində hələ də işləkliyini saxlamışdır. Məsələn: Tiğ-qılınc, ülgüc; Tiğ yarasi eylanur, dil yarası eylanmaz (əski söz).

M.Füzulinin dilində: Qəmzəsin sevdin könül, canın gərəkməzmi sana, \\ Tiğə urdun ismi-üryanın gərəkməzmi sana?

3.3. Terminoloji leksika

Axısqa türklərinin dilinin terminoloji leksikası ümumxalq səciyyəli sözlərdən ibarətdir. Buraya qohumluq terminləri, insanın bədən üzvləri adları, xalq təbabəti terminləri, ay, gün, həftə və planet adları və s. daxil edilir.

Qohumluq terminlərinin əsasını fonə-morfoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözləri təşkil edir. Belə terminlər qədim leksik qatlardandır. Bu xalqın dilində qohumluq terminləri ata xətti (dədə, baba, torun, kardaş, baji, əmi və s.) və ana xətti (xala, tayı, abla, yeqən və s.) üzrə inkişaf prosesi keçirmişdir.

-lux şəkilçisi bu dildə qohumluq bildirən terminlərin formalaşmasında fəaldır: babalux, analux, dədəlux və s. Azərbaycan dilinin Qarabağ, Lənkəran və Qazax dialektlərində də bu şəkilçili qohumluq terminlərinə rast gəlirik [182, s. 168].

Bəzi qohumluq terminlərinin axısqalılarının dilində, eləcə də, Azərbaycan və türk ədəbi dillərində müqayisəli göstəricisi.

Nəvə

Axısqa türk dilində - torun

Azərbaycan dilində - nəvə

Türk ədəbi dilində - torun

Qeyd: Özbək dilində «xovli» şəklindədir.

Dayı

Axısqa türk dilində - tayı

Azərbaycan dilində - dayı

Türk ədəbi dilində - dayı

Arvad

Axısqa türk dilində - qarı

Azərbaycan dilində - arvad

Türk ədəbi dilində - kari

Ər

Axısqa türk dilində - koja

Azərbaycan dilində - ər

Türk ədəbi dilində - koca

Ərin bacısı

Axısqa türk dilində - enişta

Azərbaycan dilində - ərın bacısı

Türk ədəbi dilində - eiste

Baldız

Axısqa türk dilində - qörüm

Azərbaycan dilində - baldız

Türk ədəbi dilində - goruce

Nəticə

Axısqa türk dilində - şöbere

Azərbaycan dilində - nəticə

Türk ədəbi dilində - torun oğlu

Qardaş oğlu

Axısqa türk dilində - yeqən

Azərbaycan dilində - qardaş oğlu

Türk ədəbi dilində - yeqen

Əmi arvadı

Axısqa türk dilində - abla

Azərbaycan dilində - əmi arvadı

Türk ədəbi dilində - teyze

3.3.1. İnsanın bədən üzvlərinin adları. Axısqa türklərinin dilinin leksikasının qədim layını insanın bədən hissələri və üzvlərinin adları da təşkil edir. Belə adlar çoxmənalıq, metaforik və metonimik keyfiyyətlərə malikdir. Belə adlar əsas

mənalarına görə anatomik terminlərdir.

Bədən hissələri və üzvlərinin adları türk dillərinin ilkin formalaşma dövrünə təsadüf edir. Odur ki, bunlar ümumtürkoloji səciyyə daşıyır və əksər türk dillərində eynilə işlədilir. Məs.: baş, arın (alın), yanax (yanaq), yüz (üz), boyun, boğoz (boğaz), əl, yan, parmax (barmaq), bel, kiç (qıça), yürək (ürək), bayaz jiqər (ağ ciyər), kara jiqər (qara ciyər), bağarsux (bağarsıq), oynax (oynaq) və s.

Axısqa türklərinin dilində qoşa bədən üzvlərinin adlarına da rast gəlirik. Məsələn: Yüz-göz: Qərənfilim, bibərim, Bən həppizdən dilbərim. Yüz-gözün eşkitmen Misəfirim, gedərim (mani).

Bədən üzvləri adlarından mürəkkəb sözlər də əmələ gəlir. Məsələn "alın" sözündən "alınacıq", "üz" sözündən "üzüağ" mürəkkəb leksemləri yaranmışdır. Axısqa türklərinin dilində bu sözlər "arnıaçux" və "yüziag" formasında işlədilir: Daşan çaylar durula, Əv tikilə, qurula. Arniaçux, yüziag. Gəl qurula, qurula (mani).

Bədən hissələrinin adlarını bildirən qoşa sözlərdən biri asemantik olur. Məs.: Cigər-cügüm səvincindən tel olur, Hər adamın əl tutanı, el olur (C. Xalidoğlu).

Bədən üzvlərinin adlarını bildirən qoşa sözlər təkrar olunur: Həm baş-başa, həm qol-qola. Qışda saçı appaq ola (C. Xalidoğlu).

İnsanın bədən üzvlərinin adlarından ibarət olan bir çox terminlər heyvanların da bədən üzvlərinə aid olur. Lakin elə bədən üzvlərinin adları vardır ki, bunlar ancaq heyvan və quşlara məxsusdur. Məsələn: kanat (qanad), nikart (dimdik), quyruq (quyruq), buynuz, yüng (yun), yal (atda, uzun saç) və s.

Axısqa türklərinin dilində sinonimlərin meydana gəlməsi bir sıra sözlərin, o cümlədən bədən üzvləri adlarının da bəzilərinin sıradan çıxmasına və dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçməsinə şərait yaratmışdır. Məsələn: sina (sinə), qədd, qərdən (gərdən), tən (bədən), kafa (baş), yelkə (peysər, boyun ardı) və s.

3.3.2. Ay, gün, həftə və astronomik adlar. Ay, gün, həftə və planet adlarında xalqın dünyagörüşü, zəkası, inamı və müdrikliyi əks olunub. Bu adların formalaşmasında xalqın müşahidəsi əsasdır. Belə ki, xalq aya, günə və s. öz əlamətinə görə ad vermişdir.

Bu adlar Axısqa türklərinin dilində milli xarakteri ilə fərqlənir. Bu spesifiklik ilk dəfə bu dilin xüsusiyyətlərindən bəhs edən Y.N.Marrın, S.Cikiyanın və F.Əliyevin diqqətini cəlb etmişdir [137, s. 28; 113, s. 117; 78, s. 22].

Ay adlarını həm Axısqa türklərinin, həm də bəzi türk dillərinin materialları əsasında nəzərdən keçirək:

Yanvar. Türk dillərində bu ay adının bir neçə paralelləri işlənir. Müasir türk dilində bu ay osakau adlanır. Qaqauzlar isə bu ayı həm janavar, həm də böyük ay - yəni "böyük ay" adlandırırlar.

Axısqa türkləri isə zimhəri-zəmhəri deyirlər. "Zəmhəri" sözü (ərəbcə) - qışın ən soyuq vaxtı deməkdir.

Fevral. Müasir türk dilində bu aya şuvat (subat) deyirlər. Türk dilinin əksər dialektində bu ada rast gəlmək olur. Axısqa türkləri həmin aya qücük (küçük) deyirlər. Axısqalıların fikrincə, qüç sözü ağır deməkdir. Yəni qışın ən ağır vaxtı bu aya təsadüf edir. Lakin mövcud lüğətlərdə "qücük" sözü-qısa, gödək ay mənasında işlənir [98, s. 112]. Doğurdan da, fevralda günlər qısalar, gecələr uzanır. Qaqauzlar da qujuay deyərkən qısa ayı (короткий месяц) nəzərdə tuturlar. Onlar yanvara böyük qujuk, fevrala isə kiçik qujuk deyirlər [172, s. 361].

Mart. Bu ay adının fərqli olanı yoxdur.

Aprəl. Əksər türk dillərində, o cümlədən, axısqalıların dilində bu forma saxlanılmışdır. Qaqauzlar isə paralel olaraq həm aprıl, həm də çiçək ayı işlədirlər. Çünki bu ay ağacların, güllərin çiçək açdığı vaxta təsadüf edir. Apreldə hər tərəf gül-çiçəyə qərq olur.

May. Mayıs (müasir türk dilində), pipiruda ayı (qaqauz dilində), "Pipiruda" - bobaçka, flutura-kəpənək, böcək deməkdir. Bu ayda təbiət gözəlləşir, havalər istiləşir, kəpənəklər, böcəklər uçuşurlar. Qaqauzların diqqətini bu

ayda, görünür daha çox kəpənəklərin uçuşu, böcəklərin səsküyü cəlb edib. Ona görə də bu aya pipiruda adı vermişlər. Qaqauzlar may ayına "ay petri ayı" da deyirlər.

Axisqa türklərinin dilində may ayının başqa adı yoxdur.

İyun. Naziran (müasir türk dilində), "ay petri ayı" (qaqauz dilində). Axisqa türkləri bu aya kirəz ay deyirlər. Kirəz - yunan mənşəli sözdür, giləs deməkdir. Həmin ayda giləs yetişir. Buna görə də belə adlandırılmışdır.

İyul. Temmuz (müasir türk dilində), "ay iliya" (qaqauz dilində), Axisqa türklərinin dilində bu aya orağ ayı deyirlər. Bundan əlavə, Axisqa türkləri iyulu çürük ay da adlandırırlar. Orağ ayına osmanlıca çürük ay deyirlər. Laz dilində isə iyula çuruği deyirlər [138, s. 143].

Avqust. Augustos (müasir türk dilində), Axisqa türkləri bu aya xarman ayı deyirlər. Qaqauzlarda da xarman ayı işlənir. Çünki bu ay taxılın biçin vaxtıdır: xırman döyülən vaxtdır. Bu ay Azərbaycanın bəzi dialektlərində biçin ayı da adlanır.

Sentyabr. Eylül (müasir türk dilində), Axisqa türkləri bu aya böqrüm (bögrüm) ayı deyirlər. Sentyabrda sığırın, öküzün, inəyin höyürə gələn vaxtıdır. Mal-qara höyürə gəlmə vaxtı çatanda böyürdüyü üçün bu ay belə adlandırılmışdır.

Qaqauzlar isə bu aya həm sentyabri, həm də panaya ayı deyirlər. Bu ad xristianlıqda İisus Xristosun anası bakirə Mariyanın adının epitetidir. Qaqauzlar panayır qunu deyərək "bazar günü" (базарный день) nəzərdə tuturlar.

Oktyabr. Ekim (müasir türk dilində), Axisqa türkləri bu aya şarapayı deyirlər. Bu zaman üzüm və digər meyvələrin yığıldığı, toplandığı vaxta təsadüf edir. Meyvələrdən şarab hazırlanır.

Noyabr. Kasım (müasir türk dilində), Axisqa türkləri bu ayı koçay (слуха овец и баранов) adlandırırlar. Koçi kattallar tovara, hoqur alsın tavar [137, s. 28].

Qaqauzlar noyabr ayını kasım ayı adlandırırlar.

Dekabr. Aralıq (müasir türk dilində), Axisqa türkləri karakı (qara qış) deyirlər. Bu ay qışın ən sərt vaxtıdır. İlin axır ayıdır.

Axisqalılar "güzay",¹ "bahar ayı" adlarından da istifadə edirlər. "Güz"- payız deməkdir. İndi də bu əhalinin dilində güz sözü işlənir: Güzə yaxın meyvələri döşrülür (İ.Şahzadəyev).

Beləliklə, ay adlarının bəzi türk dillərilə qarşılaşdırılması göstərir ki, Axisqa türklərinin istifadə etdiyi ay adlarında özümlü cəhətlər çoxdur. Bunlar xalqın mifik təsəvvürünün, zəngin dünyagörüşünün məhsuludur. Onların aylar haqqındakı təsəvvürləri maraqlı olduğu qədər də orijinaldır, bir-birini təkrarlamır.

Oğuz qrupu türk dillərində ay adları

Cədvəl 3.1.

Müasir Azərb. Dili	Müasir türk dili	Axisqa türklərinin dili	Qaqauz dili
Yanvar	Osak	Zəmhəri	Büük ay
Fevral	Subat	Qücük	Qujuk ayı
Mart	Mart	Mart	-
Aprel	Nisan	Aprel	Çiçek ayı
May	Mayis	Mayis	Pipiruda ayı
İyun	Naziran	Kirəz	Ay petri ayı
İyul	Temmuz	Orağ	Ay iliya
Avqust	Aqustos	Xarman	Xarman ayı
Sentyabr	Eylul	Böqrüm	Panaya ayı
Oktyabr	Ekim	Şarap	Oktyabri
Noyabr	Kasım	Koç	Kasım
Dekabr	Aralık	Karakış	Dekabri

Kəbə yolu (müqəddəs yol), Tərəzilər (kiçik ayı bürcü), Hüngərlər (ülkər), Gökyolu (Ağ yol, Süd yolu), (planet adları), ayna, salı (həftə adları) və s. astronomik həyatın spesifik cəhətlərini aydın əks etdirir. Bu adlar arxaikləşsə də, indi yaşlı nəslin danışığında işlədilir.

Qeyd: Dialekt leksikasında geniş şəkildə işlənən güz/küz/kuz «quzu salınan yer» sözü də mənşəcə «payız mənasında olan qədim *kuz* sözü ilə bağlıdır. [89, s. 249].

Həftə günləri

Axısqa türklərinin dilində

Bazarertəsi

Sali

Çərşamba

Cuma

Perşamba

Cumaertəsi

Bazar

Azərbaycan dilində

birinci gün

ikinci gün

üçüncü gün

dördüncü gün

beşinci gün

altıncı gün

bazar

Sali (sayılı, sayli) "определенный день", "праздник" [168, t. II, №2, 1923, s. 103].

"Bazar" sözü türk dillərinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Həmin söz təkcə həftə adını deyil, həm də bazar (рынок) mənasını ifadə edir.

3.3.3. Xalq təbabəti terminləri. Axısqa türklərinin təbabət tarixi yüzillərin sınağından çıxmış və bu gün də öz elmi-praktik əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu xalq təbabəti aid yüzlərlə söz-termin yaratmış və indi də ondan istifadə edir.

Terminoloji leksikanın bir hissəsini də xalq təbabət terminləri təşkil edir. Belə terminlər elmi terminlərdən bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir. Xalq təbabəti terminləri milli, müasir tibbi terminləri isə beynəlxalq səciyyəlidir.

Xalq təbabəti terminlərinin bir hissəsi xəstəlik adlarıdır. Xəstəlik adları həm insanlara, həm də heyvanlara aiddir:

a) İnsan xəstəliklərinin adları: göti yara (rak), gitelə (qızılca), mayasir (babasil), yılanjux (qızıl yel), dəmrəvi (ekzema-dəri xəstəliyi), uyuz (qotur), şiş (şiş), ağ (göz qarasına düşən ağ ləkə), gırıx (qırıq), çıxux (çıxıq), yanux (yanıq) və s.

b) Ev heyvanları xəstəliklərinin adları: tabax (dabax), yanigara (azar, qırğın), kuduz (quduz), gotur, qəjəvi (qotur), kəpənək (plevropnevmoniya - ağ ciyərin iltihabı), yağır (cidav-atlarda) və s.

Bu xəstəlik adlarından dəmröv, qırıq, çıxıq, yanıq, dabax, quduz, qotur, kəpənək, cidav Azərbaycan xalq təbabətində də işlədilir.

3.3.4. Heyvan adları (zooloji terminlər). Terminoloji söz

qrupları arasında heyvan adları da mühüm yer tutur. Bu adların formalaşma tarixi qədimdir. Lap qədim zamanlardan türkdilli xalqlar təsərrüfatın heyvandarlıq sahəsi ilə də müntəzəm məşğul olmuşlar. Vəhşi heyvanları ovlamış, əhliləşdirmiş və ev heyvanları şəklinə salmışlar. Qədim türklər ev heyvanlarını fərqləndirmək üçün müxtəlif adlar qoymuşlar ki, bunların da böyük hissəsi ümumtürkoloji xarakter daşıyır. Bu adlar qədim epoxanı yaşatmaqla yanaşı, həm də heyvandarlıq terminologiyasını formalaşdırmış və zənginləşdirmişdir.

Axısqa türklərinin dilində heyvan adlarını tematik cəhətdən iki böyük qrupa bölmək olar:

a) Ev heyvanlarının adları

b) Vəhşi heyvanların adları.

Ev heyvanlarının adları arasında kənd təsərrüfatında çalışan heyvanların adları da müəyyən yer tutur. Məsələn: at, dəvə, inək, tavar, koyun, qeçi, öküz, douuz, tay (dayça, qulan), tana (dana), kuzi (quzu), oğlax (təkə, erkək qeçi), ənük (küçük) və s.

Azərbaycan dilində geniş dairədə işlədilən "mal" sözünü Axısqa türkləri "tavar" şəklində işlədirlər. "Mal" sözü ümumtürk mənşəlidir. Müasir türk dillərində işlənən areal adlardandır. Hər arealda müstəqil işlənir. K.M.Musayev "tuvar" sözünün şərq qıpçaq qrupu dillərində - yeni mənalarda ("имушество", "боратство") işləndiyini göstərir [149, s.53].

"Davar" sözü müxtəlif fonetik variantlarda müasir türk dillərində işlənir. Türk, Azərb. (davar), türkm. (dovar, bir suri dovar), (tat. tuar, mal-tuar) və s.

"Tuvar"ın qədim abidələrdə tabar (tavar) formaları da var. Məsələn, anta ötriy turqes karlukığ tabarın alıp ebtı yulın barmıs ebime tusmts. Uyğur abidələrində, o cümlədən Mahmud Kaşğarının lüğətində bu ada "добро", "имушество", "боратство" mənalarında rast gəlirik: bu buşıqı bramanlarka berquluq tavarım yokuçun [121, s. 542]. M.Kaşğarının lüğətində tavar "скот, имушество, товар" mənalarında işlənmişdir: tavar kimin, uqilsə, bəkl anar kərkəiur, tavarısızın

kalıb, bək erəkç e n eməqyur [202, t. III, s. 343].

"Mal" sözü oğuz qrupu türk dillərində aşağıdakı əsas mənalara malikdir: 1. Имущество, состояние, товар; 2. товар; 3. скот; 4. деньги; 5. красота, прелесть (арго) [180, s. 22].

"Mal" sözü başqırd dilində "mal-тыуар скот" formasında işlədilir [149, s. 76].

Qıpçaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan "sıyır" sözü oğuz qrupu türk dillərinin əksəriyyətində "inək" şəklində işlənir. Lakin Axısqa türklərinin dilində, eləcə də qaqauzların dilində "sığır", "sır" formasındadır.

Azərbaycan dilində atın balasına - cavanına "dayça", "qulan" deyirlər. Lakin Axısqa türklərinin dilində bu sözün qədim forması ("tay") hələ də qalmaqdadır.

Türk dillərində oxşar variantlar:

tay /dayça/ day / tai /tayunşa / tailak /taixar.

dəvə / dəyə / təyə / tebə / təbə / tgmgn / tgməqən / tgvən / tgmqg, tgmgn [180, s. 23].

at /aduu /at iteu / aduqun /adu/ adun

ayqır /ayqur /ayqır uqez / azraqa /adırqa /aifir

İnək /inek /ine /ungg / inak / unıqg / un"gn.

eşşək /eşək / işək /iljiq / iljqgn / gljiq.

öküz / ököz / uqez /uxer / oqus / ovus / nqus / ukur /uku/ ukurg / uker / oquz / oquzça [149, s. 54].

b) Vəhşi heyvan adları: avi (ayı), aslan, kurt, janavar (canavar), sığın (maral), tavşan (dovşan), jamaş (camış), siçan və s.

Axısqa türklərinin dilində işlədilən vəhşi heyvan adları da ümumtürkoloji səciyyəlidir. Etimoloji təhlil göstərir ki, vəhşi heyvan adları türk dillərində ev heyvanlarının adlarından ümumi xarakter daşması ilə fərqlənir [97, s. 10].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dildə işlədilən vəhşi heyvan adları da Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Lakin bəzi fonetik fərqlər özünü göstərir. Məsələn, "avi" heyvan adı Azərbaycan dilində "ayı" şəklindədir.

v) Suda və quruda yaşayan heyvan adları: yılan (ilan), xuliti (kərtənkələ), qəməkli böyük (tısbağa), kurbağa (qurbağa) və s.

q) Ev və vəhşi quş adları: tauux (toyuq), xoroz (xoruz), jüjük, çuçul (cücə), gələmkuş (qaranquş), kukki (ququ quşu), qöqərçin (göyərçin) və s.

d) Həşərat adları: gərincə (qarışqa), kinkilə (ağcaqanad), sinək (milçək), çəkürjək (şala cırcırama), örümjək (hörümçək), pətək (arı, bal arısı), çiya (yağış soğulcanı) və s.

Heyvandarlıq terminlərinin əsas kütləsi ata-baba sözləridir.

Axısqa türkləri Qazaxıstanda olarkən dəvəçiliklə daha çox məşğul olmuşlar. Odur ki, dəvəçilik leksikası bu dildə xüsusi tədqiqat tələb edir.

Qədim çəki və ölçü və zaman adları: karış, misqal, batman, arşun, toxar, hoxqa, girvənkə, pud, kodi, xalvar, süvəm (barmaq ölçüsü), dirsək, qoq (böyük barmaq ölçüsü).

Vaxtın təyini: Türklər günlə vaxtı təyin edirlər. Deyirlər, dəstədən üç saat keçib. Maraqlıdır ki, onlar axirət vaxtını "sonuç" adlandırırlar. Tayfa dilinin qalığı olan bu söz axirət sözünün leksik paralellərindəndir. "Kitabi-Dədə Qorqud" un dilində də (sonucu ölümlü dünya) müşahidə olunur (Bax: *Hacıyev Təfiq. Dədə Qorqud. Dilimiz, düşüncəmiz. Yeni Nəşrlər Evi. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1999, s. 190-191*).

3.4. Regional təsirlər, kənara çıxmalar

Hər hansı bir dil sosial hadisə kimi cəmiyyətin həyatında öz məqsəd və vəzifəsini müxtəlif sferalarla yerinə yetirərkən təkmilləşmək, mükəmməlləşmək, öz daxili resurslarını inkişaf etdirmək üçün başqa dillərlə də qarşılıqlı əlaqəyə girməlidir. Bu əlaqə bəzən dil normalarının pozulmasına, yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsinə səbəb olur. Yəni bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilmiş olur. Beləliklə də, hər iki dilin modelləri bir-birinə təsir edib biri digərinin yerini tuta bilər. Lakin daha çox və daha müntəzəm işlədilən dilin təsir edəcəyi şübhəsizdir. Odur ki, bir neçə dil arasında müstəqil cəhətləri təkcə nəzəri cəhətdən deyil, ümumi ehtiyac və tələbat baxımından da öyrənmək faydalıdır.

N.A.Baskakov göstərir ki, xalqların və dillərin inkişafında bəzən elə tarixi şərait olur ki, onların təsiri altında

ayrı-ayrı dillərin ictimai funksiyası qeyri-adi dərəcədə genişlənir, dillərin yeni şəraitə uyğunlaşması baş verir və bu zaman baxmayaraq ki, bu şəraitdə onların tipologiyasında mühüm dəyişikliklər baş vermir, lakin dillərin tipoloji dəyişmə prosesləri qabarıq olur [87, s. 53].

Yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş Axısqa türklərinin dili qədim qatları saxlamaqla yanaşı, regional təsirlərdən də yaxa qurtara bilməmişdir.

Dil dar mühitə, durğunluq vəziyyətinə düşəndə ictimai funksiyasını qismən itirir, onun yayılma arealı isə zəif olur. Axısqa türklərinin dili də belə olmuşdur. Bu dil Qafqazda və Orta Asiyada əsas funksiyasını yerinə yetirməmiş, ancaq kommunikativ və təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Maraqlıdır, eyni dil müxtəlif regionlarda fərqli əlamətlər qazana bilər. Məsələn, Moldavada və Ukraynada yaşayan qaqauzların dili ilə Qazaxıstanda yaşayan qaqauzların dili arasında, eləcə də orada yaşayan azərbaycanlılarla, Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların dili arasında müəyyən diferensiya mövcuddur.

Bu fikri Türkiyədə yaşayan türklərlə, keçmiş Sovetlər Birliyində yaşayan türklərin dilinə də aid etmək olar. Regional təsirlər, normadan kənara çıxmalar ikincidə daha çox müşahidə olunur. Birincidə isə süni sözlər yaratmaq meyli qüvvətlidir.

Gürcü, Azərbaycan, özbək və qazax dillərinin bu əhəlinin dilinə regional təsiri olmuşdur. Bu qarşılıqlı dil əlaqələrinin müqayisəli - tutuşdurma metodu ilə təhlili dilçiliyimizə xeyli fayda verə bilər.

Axısqa türklərinin dilinin lüğət tərkibinin iki faizdən çoxunu gürcü-kartvel mənşəli sözlər təşkil edir.

Gürcüstanda yaşayan türklərin dilinin lüğət tərkibinə aşağıdakı sahələrə dair gürcü dilinin sözləri daxil olmuşdur:

1. Yeyinti məhsulları adları: karaki-kərə yağı, satxi - qoyun pendiri, çadi - qarğıdalı çörəyi, pəpə - çörək, xinkal -

düşbərəyə oxşar xörək, xaçapur - pendirdən və soğandan hazırlanmış duzlu salat və s.

XVII əsrdə Mesxet-Cavaxetidə yeni kənd təsərrüfatı bitkiləri əkilməyə başlandı. Əkilən bitkilərdən biri "кукуруза" adlanırdı. Gürcücə bu söz "çapı" və ya "lazut" adlanırdı. Gürcü dilində olan "lazut" sözü o vaxtdan kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan türklərin dilinə də daxil olmuş, indi də işləkliyini itirməmişdir.

2. Botanika terminləri: lazut - qarğıdalı, çarxala - çuğundur, pazı; çançur - gavalı, kurka - meyvə, soko - göbələk və s.

3. Zoologiya terminləri: шопня - zağca, поросенок - donuz potası, мышонок - siçan balası, чийа - qurd, сохулcan; çintal - pişik balası və s.

4. Bədən üzvləri adları: zığel - diş əti, kakal - göz bəbəyi, biblo-rişə, nikart - dimdik, tot - ayı ləpiri və s.

5. Kənd təsərrüfatı və torpaqşünaslıq terminləri: bulul - dəyə, kuz - uzun ağac, şüvül, kort - tərə və s.

Axısqa türkləri Qazaxıstanda da bir əsrdən artıq yaşamışlar. Türk və Qazax dilləri o vaxtdan bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir. Qazax dili vasitəçi rol oynamış, beynəlmillət alınmaları bu dilə gətirmişdir: avtobaza, avariya, albom, oqorod, oblas və s.

Qazaxıstanda yaşayan türklərin dilinin lüğət tərkibinə aşağıdakı sahələrə dair qazax dilinin sözləri daxil olmuşdur:

a) yeyinti məhsulları adları: kəsmə (əriştə), toxac (bağırsaq), xımız (at südündən hazırlanmış içki) və s.

b) ev əşyaları, geyim adları: kömbəç (çörək bişirən tava), taxya (araqçın), tolax (dolax) və s.

v) botanika, aqrotexnika terminləri: büldürgün (vəhşi çöl giləmeyvəsi), masak (çuğundur), qüzlux (payızlıq buğda), yazlux (yazlıq buğda), skirda (taya) və s.

q) etnoqrafik terminlər: çille (yayın isti vaxtı), kobuz (musiqi aləti), dombura (xalq çalğı aləti) və s.

Qazaxıstanda yaşayan türklər öz sözləri ilə yanaşı qazax dilinin sözlərindən də paralel olaraq istifadə etmişlər.

Sinonim kimi aşağıdakı sözlər paralel işlənmişdir: toxac

(lUXum), boursak, kant (kırma şəkər), kumşəkər (toz şəkər), qüzlux (kırmızı taxıl), yazlux (bayaz taxıl), mas (zarxoş), dekabr (karakış) və s.

Leksik interferensiyalar qazax dilinin təsiri ilə daxil olmuş və bəzi fonetik hadisələrə uğramışdır. Məsələn: vokzal (vazqal), butılka (potlika), skameyka (iskam), eşelon (şalon) və s.

Leksik interferensiyalarda fonetik və semantik mənimləmə müşahidə edilir. Maşinə - машина, nəçəlik - начальник, iliktir - электричество, vədrə - ведро, kuartel - квартира, zavana - звено, laqır - лагерь, koreget - магазин və s.

Regional təsirlər antroponimiyada da müşahidə edilir. Türklər qazaxlara məxsus şəxs adlarından, toponimlərdən istifadə etmişlər. Çimkənd vilayətində Sayram rayonu var. Bu toponimdən Sayrambəy adlı türk adı qoyulmuşdur. Gürcüstanda da əksər türklər gürcü fəmilialarını daşımışlar. Yaralaşvili, Beridze və s.

Cənubi Gürcüstandan sürgün edilən türklərin bir hissəsi Rusiyanın vilayətlərində yaşamağa başladılar. Yunanlarla qaynayıb-qarıxdılar. Yunan dilindən aşağıdakı sözləri aldılar: kiramet (кərpic), laxana (kələm), tırpan (dəryaz), dirqən (yabaşana), sinor (sərhəd), nənni (beşik), umuz (çiyin).

Özbəkistanda yaşamış Axısqa türklərinin nitqində özbək dilində işlənən sözlər: çekiş, çamaşır, paxta (pambıq), fərzənt, kislə (qışlaq), asiman və s.

Özbəkistandan Azərbaycana pənah gətirmiş axısqaqların nitqində aşağıdakı rus sözləri işlənir: продукт, реформа, документация, граждан, организатор, записка, огород, культура, секретар, процент, семазавод, полигон, агитатор və s.

Tədqiqat göstərir ki, eyni dil müxtəlif regionlarda diferensial əlamətlər qazana bilir. Təbii ki, çox işlənən dilin az işlənən dilə təsiri güclü olur.

Dillərin təması - dəyişkən nəticədir və təqdim olunan müxtəlif etnoslar arasında əlaqənin bilavasitə uzun sürən davamıdır.

Gürcü - Axısqa - Azərbaycan dil paralelləri

Gürcü	Axısqa	Azərbaycan
bazi	bazi	boz quş
banaki	ban ¹	binə (yurd)
bakmazi	bekmes	bəkməz
buqu	qu	bayquş
qazi	qay (qıy) ²	qayçı
uto	utoq	ütü
papaxi	papax	papaq
puçana	bicək	buzov
kalaki	kala	qala (şəhər)
taşti	tas teşt,	tas
pialla	çaşa	piələ
qoçi	koç	qoç
quitukii	tüy	tük
qorni	qarğa	qarğa
şeneba,	şenoba	şennik şen/lik
şuşabandi	havli	şüşəbənd
çaydani	çaynik	çaydan-çaynik
çamça	sapli	çömçə
çekme	sapuq	çəkmə
djadja	çəçə	ceçə

3.5. "Dədə Qorqud" və Axısqa dil uyğunluqları

Bu gün Axısqa türklərinin dilinin bir çox leksik-grammatik xüsusiyyətləri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dili ilə cəmiyyət təşkil edir. Dil uyğunluqlarını aşağıdakı

Qeyd: 1. Ban - qədim türk sözüdür. «Kitabi Dədə Qorqud»da ağ-ban evim şəklində işlənmişdir. Gögdən ildırım ağ-ban evim üzərinə sağır gördüm [60, s. 44].

2. Qay, qay, kə köklərinin «kəsmək» anlamında işləndiyi haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax [133, s.138-142]; Dil paralellərinin müəyyənləşməsində Məhar Qəhrəmansoyun «Gürcü-Azərbaycan dil paralelləri» («Təbib» nəşriyyatı, 1992) əsərinə istinad edilmişdir [134].

qruplara ayırmaq olar:

- a) leksik uyğunluqlar
- b) morfoloji uyğunluqlar
- c) sintaktik uyğunluqlar

Leksik uyğunluqlar ayrı-ayrı leksik vahidlər arasında özünü göstərir. Bu uyğunluqların bir çoxu müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilir. Məsələn:

Güz (payız). Güz almasına bənzər al yanaqlarım [38, s. 35]; Güzə yaxın meyvələri döşrular (İlim Şahzadəyev).

Arı (tərmiz). Arı sudan abdəst aldılar [38, s. 50]; Bu topraxda arı insannar yaşarmış (Nağıllardan).

Altun. Qazan bəg ordusını, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü altun təxtində [38, s. 50] - Qomşi altun inək aldı (danışq dilindən).

Ətmək. Ağanızın, ətməgi sizə halal olsun, - dedi [38, s. 60]; Bu dünyanın acılığını gördük biz //Ətmək nədür, boş otunu yedük biz (Güləhməd Şahin).

Yaban. Beyrək aydır: "Mərə çobanlar, bir kişi yolda taş bulsa, yabana atar [38, s. 60]; Yaprax uldi küçük yürək bədəndə // Vətənsizəm - yabancıyam hər yerdə (Xeyransa Mirzəyeva).

Binar//Pınar//puvar - bulaq, çeşmə. Dibində bir yaxşı binar vardı. Beyrək baqda gördü kim, kiçi qız qarındaşı binardan su almağa gəlür [38, s. 60]; Puvar, sərxoş axarsın // Mor-mənəmşə qoxarsın (mani). Əğladuxca axar gözlərim yaş, //Dupduri puvari haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev).

Qaftan /Kaftan. Baniçiçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxardı [38, s. 58]; Toyda, düğündə təzə qaftan geyiniyer (danışq dilindən).

Aqsəqa qəl"əsi / Axısqa qalası. Məgər Başı açuk Tatyana qəl"əsindən, Aqsəqa qəl"əsindən kafərin casusu vardı [38, s. 69]-Axısqa qalası Cənubi Gürcüstan ərazisindədir (danışq dilindən).

Kömlək. "Mərə, bu nə kömləkdir? "Kömləki gericək bəklər ökür-ökür ağlaşdılar, zarlıqlara girdilər [38, s. 58]. Bir kömlək içində öldi Zeynəbim // Çiçəklər içində soldi Zeynəbim

(Türkü).

Kübə/Küpə - sırğa. "...qulağı altun kübəli" [38, s. 49]; Kızlar küpə taxiyerlər (danışq dilindən).

Tüy-tük. Həm "Kitabi-Dədə Qorqud"da, həm də Axısqa türklərinin dilində tüy şəklindədir: Bir keçi tüyündən çatlağucıydı [38, s. 48].

Yek/ey. Gözdigidən öldigin yeg ola [38, s. 37]; Kendi ey yox, qəlbi ey olsun (əski söz).

Av/Av aldılar [38, s. 37]; Av elədux (danışq dilindən).

Köks/Kösk. Köksi gözəl qaba tağa ava çıxdı [38, s. 37]; Başı yüksək köski dumanlı tağlar (Alçax turun, o canalım görünsün (Beytal Qasım).

Döşurmax - toplamaq, yığmaq mənasında: Tağ çiçəgi döşürdilər [38, s. 39]; Guzə yaxın meyvələri döşrular (İ.Şahzadəyev).

Morfoloji uyğunluqlar qədim fəli bağlama şəkildələrində özünü göstərir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmiş -iban, -ibən, -uban, -übən fəli bağlama şəkili bu dildə işləkliyini saxlamışdır. Məsələn, müqayisə et: Varıban peyğəmbərin yüzünü görən, gələbən Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan bığı qanlı Bügdüz Əmən çapar yetdi [38, s. 50]; Öz ətməgin, suyun bölübən verdin (Əzəldən qaradaşq dayımə dedin. Dənizlər keçibən çox çaylar aşdı) Qan qaradaşlarına xalqım qarışdı (Müsəddin).

Təkrar olunan sözlərin yaratdığı uyğunluqlar. Vara-vara vardılar, Bayandır xanın tövləsindən ol eki atı gətürdilər [38, s. 75]; Vara-vara vardilər yüzə/Tərbiyə verürdi gəlinə, qıza (Səkinə xanım Bayraqdarova).

Arxaikləşmiş morfoloji göstəricilərin yaratdığı uyğunluqlar. Müasir türk dilləri üçün arxaikləşmiş alim, -əlim şəxs şəkili felin əmr şəklinin sonuna artırılır. "Dədə Qorqud"da özünü göstərən bu şəkiliçi Axısqa türklərinin dilində də hazırda öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Müqayisə et: Dədə aydır: "Verəlim!" Dedi görəlim, nə istəyirsən?" [38, s. 56]; Gəl bizim baxçaya edəlim seyran (Bülbül aşiq olmuş bir gülə heyran (Pir Sultan Abdal).

Axisqa türklərinin dilində felin əmr şəklinin I şəxs tək qədim ayım, -əyim şəkilçisi ilə formalaşır. Müasir şer dilində bu göstərici geniş yayılmışdır: Oyan da, oyan da ufaq da yavrum\ Bən edəyim firgani\ Cabirim, gətirəyim tab,\ Gözəllüğe yoxdur hesab (C.Xalidov).

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində də bu forma işlənmişdir: "Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlən xəbərleşəyim" - dedi [38, s. 45].

"Şühədanamə" və Fədainin dilində də bu forma işlək olmuşdur: Mana rüxsət ver ta varayım və məni satanlara vida edəyim (Şühədatnamə); Aparım satayım çövhər firusə (Fə dai).

Sintaktik uyğunluqlar. Axisqa türklərinin dilinin sintaksində "dı+fel" strukturlu cümlələr, fikrimizcə, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı cümlə quruluşuna tamamilə uyğun gəlir. Məsələn, müqayisə et: Ağ meydanın ortasında baxdı turdı. Buğa dəxi oğlana sürdi gəldi [38, s. 36]; Vəzir vəkilini yanına yığdı dedi ("Şah Abbasınən usta" nağılından), Zurnaçı zurnasını vaqonun nəfəslüğündən çıxardı da vətən dağlarına doğru səsləndürüyərdi (Ş. Adıgünli).

Müasir Azərbaycan dilində bu cümlələr "ıb+fel", yəni "baxıb durdu", "sürüb gəldi", "yıgıb dedi", "çıxarıb səsləndirdi" formalarında müşahidə olunur.

İnkər bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki uyğunluqlar. Feli xəbər belə cümlələrdə, daha doğrusu, ikinci tərkib hissədə buraxılmaması. Məsələn: Nə oğlan yenər, nə buğa yenər [38, s. 36]; Nə dağlux havası yaradur, nə güz havası yaradur (danışiq dilindən).

Müasir Azərbaycan dilində bu tabesiz mürəkkəb cümlələrin ikinci tərkib hissələrində feli xəbərlər ellipsisə uğrayır. Məsələn: Nə həyat gülür, nə insan (danışiq dilindən).

3.6. Türk və Azərbaycan ədəbi dilləri ilə ortaq olan sözlər

Axisqa türklərinin dilində türk ədəbi dili ilə ortaq olan sözlər də çoxdur. Belə sözlərin bir çoxuna müasir Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Ortaq əlamətləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Axisqa türklərinin dilində	Türk ədəbi dilində	Müasir Azərb. dilində
dişəri disari,	çöl,	bayır
nasıl	nasıl	necə
cocux	cocuq	uşaq
qari	qari	arvad
nerə	nerə	hara
lazut	lazut	qarğıdalı
kendi	kendi	öz
beklemek	beklemek	gözləmək
çarşi	carsi	bazar
soxax	cokak	küçə
arxataş	arkadas	-
Müasir Azərbaycan dili ilə ortaq olan sözlər		
Müasir Azərbaycan dilində Axisqa türklərinin dilində		

qurd	qurd
keçi	qeçi
xırman	xarman
daş	taş
tutmac	tutmac
yorğan	yorğan
ev	əv
meşə	meşa
neft-mazut	nəft-mazut

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əhalinin dilində türk ədəbi dili ilə müqayisədə müasir Azərbaycan dili ilə ortaq olan sözlərin işlənmə tezliyi daha çoxdur. Bunu tarixən həmin toplumun azərbaycanlılarla (Borçalıda yaşayan azərbaycanlılarla və s.) yaxın təması ilə əlaqələndirmək olar.

Bununla belə, bu toplumun dilində elə leksik vahidlər də vardır ki, onu Azərbaycan dilində tərcümə etməyə ehtiyac duyulur. Bunlardan bəzi nümunələri göstərə bilirik:

Axısqa türklərinin dilində	Azərbaycan dilində
dirqən	yaba
tırpan	kərənti
nəfəsluğ	pəncərə
bişmiş	xörək
kəsdənə	şabalıd
sırt	təpə
koşat	tir
pimpila	bibər
zərdə	yerkökü
pırasa	kəvər
şalgam	turp
çarğala	çuğundur və s.

Axısqa türklərinə məxsus olan bu sözlərin əksəriyyəti alınma olduğu üçün Azərbaycan dilinə yaddır.

Axısqa türkləri alınma sözləri öz dillərinə uyğunlaşdıraraq istifadə edirlər. Belə sözlər müasir Azərbaycan dilində işlənsə də, fərqli yazı formaları meydana çıxır. Aşağıdakı qarşılaşmadan - müqayisədən bu faktı görə bilərik:

Müasir Azərbaycan dilində	Axısqa türklərinin dilində
maşın	maşına
şorba	çorbay
sabun	sabon
kartof	qartopi ¹
papiros	paproz

Leksik-terminoloji vahidlərin üç dildə oxşar və fərqli formaları
Bəzi nümunələr:

Axısqa türklərinin dilində	Azərbaycan dilində	Türk ədəbi dilində
adres	ünvan	adres
ayran	ayran	ayran
bəyaz	ağ	beyaz
müsafir	qonaq	misafir
komşu	qonşu	komsu
qavğa	döyüş	savas
şifaxana	xəstəxana	hastane
saxal	saqqal	sakal
tımrıq	dımırq	tirmik
çorbay	borş	borc
valenok	valyonka	kece cirme
biznesmen	biznesmen	is adami
çatal	çəngəl	satal
dirqən	yaba	yaba
suç	günah	suc
vişna	gilənar	visne
yatırım	yatırım	yatirim
ekonomik	iqtisadiyyat	ekonomik
torun	nəvə	torun
şofer	sürücü	surucu
qurd	canavar (qurd)	kurt
bazar	bazar	bazar
dün	dünən	dun
jeton	jeton	yeton (fis)
yelək	jilet	yelek
soxax	küçə	sokak
şuba	kürk (şuba)	kurk
hadisə	hadisə	olay

3.7. Dilin şivələri

Bəzi tədqiqatçılar Axısqa türklərinin dilini dialekt səviyyəsində araşdırmışlar. Bu dili türk dilinin mesxet dialekti adlandırmışlar [113, s. 116-122]. Sabircan Cəlilov yazır ki, mesxet dialekti SSRİ ərazisində yaşayan türklərin ən böyük

Qeyd: «Qartopi», «qartopu» frpmalarına Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində, o cümlədən Cəbrayıl keçid şivəsində rast gəlmək olur.

dialektir [109, 1982, №1, s. 128].

S.Cəlilov bu dialektə aşağıdakı şivələrin varlığını qeyd edir: Zeqan şivəsi, Savaelya şivəsi, Axalsıx şivəsi, Sur-Boqa şivəsi, Aspindz şivəsi, Axalkələk şivəsi, keçid şivələri [109, 1982, №1, s. 128].

Axısqa türklərinin dilinin ümumi lüğət tərkibinə, ədəbi dilə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin Zeqan, Savaelya, Axalsıx, Sur-Boqa, Axalkələk və s. şivələri üçün səciyyəvi olan sözlər də daxildir.

İndiki şərait, Axısqa türklərinin dilinin müxtəlif regionlarda yaşayan xalqların dillərilə əlaqə və münasibəti bu dildə yeni şivələrin də yaranması üçün müəyyən zəmin hazırlayır. Beləliklə, yerli şivələrin lüğət xüsusiyyətləri hiss edilən dərəcədə öz qüvvəsini hələ də göstərir. Dil nə qədər kütləvi bir xarakter alsada, ayrı-ayrı ərazilərdə, hətta ümumi bir xarakter daşıyan sözlərin müxtəlif şəkildə işlənməsinə təsadüf edilir. Məsələn: ana; ciyi, abay, nənə, ene və s.

Bu şivə Türkiyədə Qars sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərən Qars yerli ağzlarına daxildir. Bu şivədə danışanlar vaxtı ilə Axısqadan Anadolu bölgəsində köç edənlərdir. Dr. Ahmet B.Ercilasun «Kars ili ağzları» (səs bilgisi) əsərində Qars şivələri içərisində Ərdahan-Posov yerli ağzlarını da fərqləndirir. Müəllif yazır ki, Ərdahan-Posov yerli ağzıyla konuşan bu türk qolu Kars ilində ən eski teşekkülə sahib olan qruplardan biridir. Bunlar Ərdahan, (Meşe Ərdahan) və Posov qəza mərkəzləriylə bu mərkəzlərə bağlı olan yerli köylərində yaşayan insanlardır. Bunlar XII əsrdə buralara xristiyan olaraq gəlib yerləşən Qıpçaq axınçılarının övladlarıdır [198, s. 32-33].

Söz sonunda «i»-ləşmə hadisəsi Gürcüstan ərazisində yaşayan axısqalılarda olduğu kimi, Qars və Ərdahan-Posov yerli şivələrində də görünür: Məs.: ğari, sünqi, ğuri, oldi, ğirdi. Garsli, göli, üzi, oni, buni, ölüsi v.b. [198, s. 149].

Fonetik hadisələrdə açıq-aşkar qıpçaq təsiri aydın hiss olunmaqdadır. Ahmed Ercilasun bu təsir haqqında belə bəhs edir: Terekeme ağzında müəyyən təsir buraxan qıpçaqlar,

Ərdahan-Posov yerli ağzında daha başqa izlər buraxmışlar. Bu ağzlarda ən çox diqqəti cəlb edən qıpçaq xüsusiyyəti ön damaq saitlərindən sonra qalın samitlərin (ünlü) gələ bilməsidir. XVI yüzildən qalma erməni qıpçaqcasına aid mətnlərdə kopluxunda, keltirqay, kişiğa kimi kəlmələrdə müşahidə edilən bu xüsusiyyət qıpçaq bakiyesi olan Karayımlarla Ərdahan Posov, Ahıska, Goruh ağzlarında sahasını çox daha fazla genişləndərək həməh-həməh bütün eklerde ünlü uyumunu pozan bir hal almışdır. Məs.: ğal-, kas və s. [198, s. 147].

Digər Anadolu şivələrinin bir çoxunda aradan çıxmış Ərdahan-Posov şivələrində əksinə unudulmayan qaşuh, artuh, başun, qelür, ortaluh kimi nümunələrdəki yuvarlaq ünlülü ekler də şübhəsiz, qıpçaq təsirindən başqa bir şey deyildir.

3.8. Gürcü substratları

«Substrat» sözü fəlsəfi termin olub dilçilikdə də "əsas" mənasında işlədilir [63, s. 284].

Substrat leksemlər alınmalarla bəzən qarışıq salınır, belə leksik-terminoloji vahidlər alınma sözlər deyil. Çox qədim dövrlərdən qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində, qaynayıb-qarışma nəticəsində bir dildən digər dilə keçən sözlərdir.

Bir regionda məskunlaşan, tarixən qaynayıb-qarışan gürcülər və axısqaqlar bir-birindən söz alıb söz vermişlər. İndi Axısqa türklərinin dilində işlədilən xeyli gürcü sözləri tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, XVI yüzilliyə aid edilir [191, s. 50]. Həmin substrat leksemlərin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır və həmin dil vahidləri ümumi-kartvel epoxasını özündə əks etdirir.

Q.A.Klimov bu məqsədlə yazır: Gürcü substratlarının tədqiqi göstərir ki, insan və heyvan orqanlarından ibarət olan belə leksemlər qədim gürcü dilindən qalma qalıqlardır, leksik substratlardır. XVI əsrdən axısqaqların dilində istifadə olunur [191, s. 51].

Müşahidə olunan substrat leksemləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. Kuç «mədə» <gürcüca kuçi. Axısqa türklərinin dilində kuç sözü ilə paralel olaraq mədə/məddə sözü də işlədilir. İndi kuç sözünün işlənmə sahəsi daralmışdır. Hazırda bu söz heyvandarlıq təsərrüfatında istifadə olunur. Bu söz həmçinin kuçitar sözünün bir komponenti kimi işlədilməkdədir. Bu sözün mənası «zəlzələ»; «qorxmaq», «ağciyər» anlamlarına uyğun gəlir. Bu fakt göstərir ki, həmin söz keçmiş dövrlərdə söz yaradıcılığı elementi kimi aktiv olmuşdur.

2. Tuç «dodaq» <tuçi. Bu leksik substratın da işlənmə sahəsi indi məhdudlaşmış, yalnız heyvandarlıq təsərrüfatında istifadə olunmaqdadır. Tuç sözü indi tuçlarni sözünün ilkin komponenti kimi Axısqa türklərinin dilində geniş dairədə işlənməkdədir. Bu söz insanlara da aid edilə bilər. Məsələn, tuçlaruni büzmax (dodaqlarını büzmək -mənasında).

3. Tün «beyin» <tvin twin> gürcüca twini.

Qeyd: Gürcü kompleksi olan Wi türk dilindəki ü/i saitinə uyğun gəlir. Müqayisə et: twin > tün.

Hazırda axısqaqlıların dilində tün sözü tüniboş mürəkkəb sözünün tərkibində işlədilir, yəni, «beyni boş», «ağılsız» mənasında. «Tünsüz» sözü də dildə işləkliyini saxlamaqdadır.

4. Naxülə «öd, səfra», «öd kisəsi», <gürcüca navwela/najweli. Göründüyü kimi, axısqaqlıların dilindəki naxülə sözü gürcü dilindəki najweli sözünün fonetik cəhətdən dəyişdirilmiş şəklidir. Gürcü dilindəki we kompleksi axısqaqlıların dilindəki ö refleksinə uyğun gəlir.

Naxülə sözünün semantik çalarları Axısqa türklərinin dilində zənginləşmişdir. Gürcü dilində navwela təkcə «öd kisəsi» mənasında işləndiyi halda, axısqaqlıların dilində bir neçə mənada istifadə olunmaqdadır: 1. Желчный пузырь; 2. Желчь, яд (в переносном смысле).

Nümulərə diqqət yetirək:

1. Na şülam a şyrijerdi da kurota gettim

2. Corbaya o qədən pırpıla qatmış ki, na şülaja dönmüş [191, s. 53-54].

Axısqaqlıların dilində na şülə sözü ilə paralel olaraq öd, öd kisəsi, zəhər sözləri də işlənməkdədir.

5. Kud «quyruq» <* kud (gürcüca); çan dilində: kudel; meqr kydel; çban-hakwad; haked, akwed [191, s. 68]. Kud sözü ümumkartvel mənşəli əsasdır. Gürcü dilinin ən qədim dövrlərində işlənməmişdir. Lakin kudi şəklində bəzi gürcü dialektlərində istifadə olunmaqdadır.

Axısqaqlıların dilində bu substrat leksemə yanaşı qujruş sözü də işənir.

Kud sözü axısqaqlıların dilində iki sözün tərkibində hazırda müşahidə olunur: 1) kudijan; 2) kuda. Kudijan (kudiani) həm gürcü, həm də axısqaqlıların dilində: 1. Quyruqlu; 2. Kıpəgirən qarı, cadugər qarı, əcinnə mənalarında istifadə olunmaqdadır. Hiss olunur ki, zaman keçdikcə, bu cür leksik substratlar əvvəlki mənasını da itirmək üzrədir. Əlavə mənalar kəsb etməyə meyllidir.

Kuda sözü indi axısqaqlıların və gürcülərin dilində heyvandarlıq sahəsində (1. Quyruqsuz, 2. Qısa quyruq mənalarında) işlənilir.

Gürcü dilində kudian «quyruqlu» deməkdir. Həmin söz məcazilik kəsb edərək «hər bir şeyin biləni» mənasında da istifadə olunmaqdadır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

1. Ban na bilejdim, kudum joxdur ki, bilejdim san golaxaxsun.

2. Kudijan: nanain kudu varimis da oninan sazijermis ki, na olaxax.

3. Atyn qujruşuni ki, kesarsun olur kuda [191, s. 66-67].

6. Zuk (donqar-beldə, burunda) < gürcüca: zurki «bel, dal, kürək». Zuk sözü axısqaqlıların dilinə gürcü dilindəki zurki sözündən keçmişdir. Həmin söz axısqaqlıların dilində forma və mənasını dəyişmişdir.

Axısqa türklərinin dilində bu söz zuk formasına düşmüş, sözün tərkibində olan «r» səsi düşmüşdür: Müq. et. zurki > zuki.

Formal cəhətdən olduğu kimi, həmin leksik substrat mənə baxımından da diferensiasiyaya uğramışdır. Belə ki,

gürcü dilində yuxarıda qeyd olunduğu kimi bel, dal, kürək mənasında işlənən bu söz zaman keçdikcə, Axısqa türklərinin dilində yeni məna, yuxarıdakı məna ilə bir az da olsa səsləşən donqar, qozbel semantikasına sahib çıxmışdır. Sonuncu məna aşağıdakı kontekstdə də ehtiva olunmuşdur: Aydyn tayynın arxasında zuku vardır. Zuk sözünün keçid mənalardan biri də «şəxsi yük» mənasıdır. Məs.: Gendim gedamiyerdim sani da arxama zuk ettim. Gendan niya zuk etmissin? Zuk sözü gürcü şəkilişi ilə morfoloji göstəricisini qəbul edib zukijan sözünü əmələ gətirir: zukijan sözü «qozbel», «donqar» (adam) mənasındadır: Aidyn tajjnan Asma xalaj zukijandurlar.

7. Pexi < pexi (gürcüçə - ayaq). Gürcü dilində «ayaq» mənasında işlənən bu substrat axısqaqların dilində nida kimi fəaliyyət göstərir. İş, fəaliyyət vaxtı Axısqa türkləri bu nidadan inəyin ayaqların qalxıb-enməsi prosesində istifadə edirlər. Məs.: pexi! pexi! (noqa! noqa!). Qeyd: Məna məlumat verən informator Sabircan Cəlilov belə bir izah verdi: ...pexi, pexi, diyerux ki, inək ayaxlaruni aralasan.

8. Menz «omba, bud» < gürcü dilində menze.

9. Turkmel «böyrək» < gürcüçə - tirkmeli «böyrək». Bəzi axısqaqların dilində bu sözlə yanaşı, onun sinonimi bökrək sözü də işlədilir, lakin yaşlı adamlar təkcə turkmel sözündən istifadə edirlər.

10. Tot «ləpir, iz» < *tot - gürcü dilində «budaq», «qob».

11. Tət «pəncə», «ayaq» (heyvanlarda) < tati «pəncə», «ayaq» - gürcü dilində. Axısqa türklərinin dilində bu söz pişiyin ayağı, pəncəsi birləşmələri daxilində işlədilir. Axısqaqlılar pişiyə müraciətlə tət!, ətət də deyirlər (pişiyi qovan zaman). Aydın görünür ki, bu sözlər arasında məntiqi cəhətdən bağlılıq vardır.

12. Nikor «ağ xallı, ləkəli tük» < gürcü dilində nikor. Hər iki dildə bu söz eyni formalı və eyni mənalıdır. Həm gürcü, həm də Axısqa türklərinin dilində ağ xallı heyvanları nikora adlandırırlar. Məs.: Bir nikora öküzüm var idi, yaman güləşən idi [191, s. 67].

13. Kututo «göz qapağı» < gürcü dilində kututo «göz

qapağı». Hər iki dildə bu söz eyni mənadadır. Lakin axısqaqların dilində sözün tərkibində abruptiv (nəfəsli) səslər iştirak etmişdir.

14. Elenta/ələntə «dalaq» < gürcü dilində elenta «dalaq». Zəqan şivəsində gürcü dilində işlənən forma (elenta) qalmışdır.

Savel və digər şivələrdə isə e, a>ə fonetik dəyişikliyi müşahidə olunur.

Bu sözün sinonimi kimi türk mənşəli talax (<dalak) sözü də işlənilməkdədir.

15. Bibilo/biblo «pipik» < *bibil; gürcü dilində bibilo «quşun pipiyi», çan dilində bibil - xoruzun saqqalı mənasında (GSKƏ, 54).

Axısqa türklərinin dilində biblo şəklində işlənən bu sözdə -i- səsi düşmüşdür.

16. Zigel - diş əti < *jrili «diş əti», gürcü dilində: jrzil, meqr. Zirgil; çan. Jizgil [191, s. 207].

Müasir gürcü ədəbi dilində bu söz jrzili şəklində işlədilir. Gürcü və Axısqa türklərinin dilində bu söz epenteza və metateza hadisələrinə uğrayır: jizili - jzili; j~z (jizil>zijel).

Gürcü dilinin inqloy dialektində bu söz jrqli formasındadır.

17. Kakal - türk dilində göz karası «göz qarası». Bu məna gürcü ədəbi dilində dida «веница ока» sözü ilə ifadə olunur. İnqloy dialektində isə kakalay şəklində müşahidə olunur. Bu, kakal sözünün gürcü mənşəli olduğunu təsdiq edir.

18. Nikart - «dimdik» < *ni-kart «dimdik»> gürcü dilində, ni(s) Kart, çan. Nikart-nikrat (GSKƏ, 148). Qeyd etmək lazımdır ki, Axısqa türklərinin dilində bu leksik substratın qədim forması saxlanmışdır.

Bu leksik substrat *krt-wn-i «klevat» - dimdikləmək sadə felindən törəmişdir. *ni və *ni-kap «niqab»-«подбородок» həmin kök əsasında formalaşmışdır. «Nikap»-«üz» mənasında bir sıra türk dillərində, o cümlədən axısqaqların dilində işlənərkəndədir.

Axısqaqların dilində nikart sözünə -an şəkilişini artırmaqla sözün mənası da dəyişir. «Nikartani»-«üz»

mənasında. «Nikartani təküləcəx» jarqonunun feli birləşməsinin tərkibində də bu söz hazırda işlədilir.

19. Kocor «ləçək» < gürcü dilində kocori «ləçək».

Forma və mənada heç bir dəyişkənlik yoxdur.

20. Xeco «boyun ardı», gürcü dilində keco. K > x dəyişkənliyi bu formalarda özünü göstərir. Məna cəhətdən heç bir dəyişiklik görünmür.

21. Xurxi «boğaz» * < xorx «boğaz», gürcü dilində: xorxi «boğaz». * o>u əvəz etməsi bu formalarda özünü göstərir.

22. Kiko «çinədan», «boğaz uru» < gürcü dilində kikvi «çinədan». Məna dəyişkənliyi bu formalarda müşahidə olunmasa da, hər bir dilin daxili qayda-qanunlarına uyğun olaraq sözün formasında interferensiya hadisəsi baş vermişdir.

Maraqlıdır ki, bu dilin Artvin şivəsində kiki «boğaz uru» forması ilə qarşılaşmaq olur.

23. Puş «qarın» < gürcü dilində paşvi (paswi) eyni mənada.

24. Zirkol «şiş», «boğazın şişməsi», < zirkvali: gürcü dilində. Qeyd edilən məna gürcü dilində zirqvali sözü ilə də ifadə edilir. Bu formalar arasında z>z və wa>o əvəzlənməsi özünü göstərir.

25. Çercul «bağırsağ». Bu məna gürcü dilində celi forması ilə ifadə olunur. Axısqa qaiların dilində işlənən çercul sözü gürcü dilindəki çeli sözünün əsasında formalaşmışdır. Burada türk dillərində müşahidə olunan reduplikasiya, yəni qoşalaşma, təkrarlanma əsas rol oynamışdır. Cer-cyl-i (çox bağırsağ).

Ehtimal etmək olar ki, Axısqa toponimi olan Qorqul da bu prinsip əsasında yaranmışdır: gor-gor-i > gorguli.

26. Çip «göz zəifliyi», < gürcü dilində çirpli «göz zəifliyi».

27. Çunçuxo «mədə» (quşun mədəsi). Gürcü dilində buna oxşar məna çinçaxvi leksik vahidi ilə öz ifadəsini tapır.

28. Sulukun «hıçqırmaq» < * slok «hıçqırmaq»; gürcü dilində slokin, meqr sikin; çan. sikin [191, s. 177].

Bətiliklə, biz tədqiqatda axısqa qaiların dilində indi də

qalmış gürcü substratların struktur-semantik inkişafı ilə tanış olduq. Maraqlıdır ki, bu leksemlərin əksəriyyəti insan və heyvanların orqanları ilə bilavasitə əlaqəlidir. Belə sözlər, həqiqətən də, bu toplumun dilində çoxdur. Belə leksik vahidlər müasir gürcü dilindən keçmə deyil. Tədqiqatda göstəriləyi kimi, bu sözlər - bədən üzvləri adları hər iki xalqın birgə heyvandarlıq, quşçuluq təsərrüfatında çalışmaları, birgə ünsiyyət prosesində tarixən belə leksemləri mənisəmələri ilə bağlıdır. Bunlar indiki dövrdə alınma sözlər yox, leksik substratlar kimi başa düşülməli və öyrənilməlidir. Fikrimizcə, bu kimi substratlar gələcəkdə türk-gürcü dil əlaqələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyacaq. Fikrimizcə, həmin substratların hər iki dildə izahlı lüğətini yaratmaq türkologiya üçün də faydalı ola bilər.

3.9. Gürcü dilində Axısqa türklərinin dilinin elementləri

Monoqrafiyanın bu hissəsində türklüyün Gürcüstanla bağlılığı məsələsinə toxunulmuşdur.

Gürcüstan Qafqaz sıra dağlarının güneyində yerləşir. Türkiyə-Ermənistan - Azərbaycan-Dağıstan - Kabartay-Arkazeli və Qaradəniz arasında yerləşən Gürcüstan coğrafi baxımdan, ta qədimdən iki hissəyə ayrılaraq tanınır. Doğu Gürcüstan və Sağ-Gürcüstan.

Ta qədimdən bu yerlərdə türklər yerləşmiş və uzun sürən hakimiyyətə sahib olmuşlar. Türk dili bu ölkədə dərin izlər buraxmışdır. Bir az tarixə baxmamız gərəkdir. Tiflis və Çıldır gölü arasında və Xram çayı hövzəsində yerləşən Tıryal/Tıryalet bölgəsi kurqanlarında Saka (Skuth) atlı köçərilərinə aid çoxlu gümüşdən düzəldilmiş əşyalar əldə olunmuşdur.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Saka adı ilə tanınan bu tayfalar Kür çayı boyunca yuxarı hərəkət edib (28000 ailə - 28 oymaq) Karteldə yerləşərək farsları bu ölkədən qovdular və Sarkinet (Sarkin yurdu) adlı şəhər saldılar. Bu zaman həmin ərazilərdə 6 dildə (kartvelcə-gürcücə, xəzərcə, asurca, yahudicə,

yunanca, ermənicə) danışdırlar. Filipp oğlu Aleksandr m.ə. 320-ci ildə Kartelə gələndə Kür çayı və onun qolları boylarında yəni, «Sağ Gürcüstan» (Tərəkəmə-Gürcüstan kəsiyində) yerləşmiş qorxunc dərəcədə yabanı tayfalarından sayılan Bun-türk (Bön) Saf-oğuzlar kimi yalan və hiylə bilməyən Türk və Qıpçaqlar ilə qarşılaşır. Bunların qoruduqları istehkam: Görüh boyunda və Şavşat quzeyindəki Viran-şəhir yerində yerləşən Tukharis (Tukhari), (Xram çayı boyunda, qədimdən Qartal yurdu mənasında «Orbet» deyilən və Çenastan) ortasayılı türklərin ölkədə Ocaqlı Başkumandan xanədanı «Orbeliyan»ların mərkəzi və «Üç-ök» anlamına gələn), «Şam-Şilde» («Kitabi-Dədə Qorqud» kitabındakı «Şor» boyundan «Şamsoldın» adlı xanədanın malikanəsi) və Kür çayı ilə Xram çayı qovuşduğu torpaq hasar («Kunan»)-Hunlar adlı qalaları bu türklərin şiddətlə müdafiə etdikləri «Kartlis-Skovreba»da anladılır.

M.Brossetin fikrinə, qıpçaq şəhəri Sarkinet üçün «Türk orbeliyanlar yapısı» və «Sam-Şilde» // Sami-solge (Üs-Ok) istehkam mərkəzində oturan Başkumandalar xanədanı içində, haqlı olaraq «Orbelyanlar Gürcüstanda yerləşən türklərdin», bir yurdları da (İmeretdə və Kutayis) Arquetdə (Arqu yurdu) idi [189].

A.Zəki və V.Toğan Türküstan tarixindən bəhs edən əsərlərində yazırlar ki, Sarkinet adını verən türk tayfasının Orta Asiyada qalan qolunun torunları-nəvələri bu gün «Sarıq» və «Sarıq» adları ilə qırğızlar və təkə türkmənləri arasında yaşamaqdadırlar. «Sarkin» adı qıpçaq dillərində «Sarıklar» deməkdir [205, s. 71, 73, 75, 233, 234].

1. Azqur (Axısqa quzeyində qala, Oğuzların «Yazqur»/ Yazır boyundan).
2. Arquet (Kutayisin güneyində bölgə, «Arqu»lardan).
3. Şoraqet (-Şor çayı, Borçalıda Şor / Şor boyundan).
4. Xalxal (Kürün solunda, Şırak - Kızık - düzü kəsimində Alban/Aran hökmdarlar qışlağı).
5. Xoni (Hun, Kutayis elində).
6. Xunan (Hunlar mənasında, Kür-Xram

qovuşduğunda torpaq hasarlı alınmaz sayılan yer).

7. Kankark (erməni dilində - «Kankarlar» mənasında, gürcücə, «Kanqarni» - Kanqarlar güclü qıpçaq boylarındadır, Çıldır gölü sahillərində sancaq adıdır).

8. Kasak (646-cı ildə islam fəthində anılır, Kürün sağında və Tiflis-Gəncə arasında).

9. On-Oğuri 550-ci ildə Fars-Bizans müharibəsində, Şərqi Gürcüstanda Fas/Riyon ırmağı boyunda qədim Çanar-Laz bölgəsində yerləşən Türk uruğu adıyla, təhrif olunmuş şəkildə «Onur-Kurisi»də deyirlər).

10. Sığnak - Alazan çayının sağında ölkə, mərkəz.

11. Taşırık (Taşırılar, mərkəzi Loru (Lore şəhəri olan Borçalı kəsiyində, Potolemeydə Tosaren).

12. Tukhark (Tukharlar, «Kartlis Skhovreba»da «Tukharisi» - Tukharlı, Şavşat quzeyində qədim istehkam qala, Batı Türküstanda Tokhar tayfasının qolu var, Ağqoyunlulardan «Duharlı Yusif bəy».

13. «Kitabi-Dədə Qorqud»da adı çəkilən və bu gün Gürcüstan ərazisində qalan bölgələr aşağıdakılardır:

1. Ak-sıka qalası (Akhıska)
2. Başıaçuk
3. Karaçuk
4. Kökcə-tağ

5. Tumanın (Tumanlar qalası)

Gürcüstanda xalq arasında yaşayan qədim oğuzlardan qalma sözlər:

Cildo - ödü, mükafat mənasında. «KDQ»-da «culdu» şəklində.

Bani - yüksək, çatı, dam mənasında. «KDQ»-da «Ban-ev» - yüksək otaq.

Qosani - ozan, saz şairi.

Xel-Osani - usta, mahir adam, kişi mənasında.

Qosan - sözündə sonralar «q» səsi düşmüş, söz «osan-ozan» şəklində sabitləşmişdir. Sözü «qusan» (aşiq) forması da mənbələrdə qeyd olunur [190, s. 253-255].

Gürcü dilinə keçən türk sözləri. Belə sözlər təkcə türk mənşəli deyil, həmçinin ərəb, fars, rum, yunan mənşəlidir. Gürcü dilinə keçən bu cür sözlər bəzi fonetik dəyişiklərə uğramışdır.

Gürcü dili (bu dilə kartuli də deyirlər - İ.K.) belə sözlərin qəbul edərəkən M.Fahrettin Kırzioğlunun göstərdiyi kimi «səli ilə bitən adların və sözlərin sonuna bir A və çoxluqla birliklənlərək işlənir [207, 23-30. V. 1975, s. 150].

Məsələn:

a) (Türkçə sözlər: adati (adət), alması (almas/elmas taşı), amaqi (yemək), arxi (arıq), bayraqi (bayraq), baği (bağ-bağça), batmani (batman), bulbuli (bülbül), qutani (kotan, pulluk), kabakhi (kabak, nişangah), ocaki (hocak, aile), soloqa (solak), torula (torul, toğrul, toydar kuşu), yalkani (yelgeni), yataqi (yatak), yerışı (yeriş, hucum).

b) Xüsusi adlar: Acara (Acar, qədim eger əvəzinə), Kura (Kür çayı), Batumi (Batum şəhəri), Korkuta (kişi adı-Korkut), Mamuka (kişi adı-Mamuk), Tatarı (Tatar), Türki (Türk).

c) Alınma sözlər. Gürcü dilində işlənən belə sözlərdə leksik vahidin ilk və ya ikinci hecasının saiti düşür. Məs. Rakhsi (Araks, Aras), Rani (Aran), Rat (Arat - qıpçaqlarda kişi adı), Şota (Aşot, Aşut - kişi adı), çraki (çırak, yağkandili), dram (dirhem, direm), Ksani (Kasan-Kür çayının bir qolu), Karçokh (Karaçuk - «KIDQ»-da «Karaçuk-Çoban»), Terqi (Terek çayı) və s.

ç) Gürcü dilində «f» səsi olmadığı üçün onun yerinə «p» və ya «v» səslərindən biri işlənir. Məs.: Pineti (Finet-Fin yurdu, Finlandiya), pəranqi (fırengi, fıreng kömleqi), Səpranqeti) Fıreng eli, ölkəsi, Fransa), alapi (alaf, heyvan yemi), davtari (defter, hesap kitabı), dapi (def, tef çalğısı) və s.

Gürcü dili şəkilçilərini qəbul etmiş türk soyadları

Gürcüstanda XIX yüzilliyin ortalarında türk bəy ailələrinin soyadlarında gürcü dilinə məxsus aşağıdakı morfoloji göstəricilər işlənmişdir.

1. Şvili - oğlu.

2. Dze - fars dilində keçən «zadə», ən çox bəy ailələrində işlənmişdir.

3. İya və ya } Türk dilində nisbət bildirən - li,
4. Eli } -li, -lu, -lü şəkilçisi mənasında.

5. Yani. Türk dillərindəki gil/lər şəkilçilərinin qarşılığı kimi işlənir.

Həmin şəkilçiləri qəbul etmiş 44 bəy ailəsinin soyadları M.Brossetin «Wakhuşt Coğrafiya»sında və «Tavadlar Listesi»nin sənədlərində qeydə alınmışdır [189, s. 487-490; 492-493].

1. Camakuryan (Can - Bakuryan (Orbelyan qolu).

2. Yaralış-şvili.

3. Dolenocis-şvili.

4. Barata-şvili (Orbelyan qolundan Barat-Eli bəyləri).

5. Solaqa-şvili.

6. Arquta-şvili.

7. Amilakhori.

8. Xidir-Beqis-şvili.

9. Cavaxis-şvili.

10. Tumanis-şvili (Orbelyan qolu, Amerikadakı Tarix professoru Prens Tumanov bunlardandır).

11. (A)Ratis-şvili.

12. Tarxanis-şvili (Tarkhan oğlu).

13. Amir-Ecibi (Emir-hacib-saray naziri).

14. Şalıka-şvili.

15. Şolaka-şvili.

16. Turkistanis-şvili (Turkistanlı oğlu).

17. Korkana-şvili.

18. Qarakani-dze.

19. Karaqozis-şvili.

20. Tur(A) Manis-şvili.

21. Urkmazas-şvili (Urkmez oğlu).

22. Tukhar-Eli.

23. Tazis-şvili.

24. Kadaqis-şvili (Kadaklı-Yasaklı oğlu).

25. Lala-dze (Lalazadə).

26. Tula-şvili.
 27. Çubini-şvili (Horasan-sakalı «Bəhrəm-Çubin» nəslindəndir).
 28. Tatis-şvili (Tat (Tatlı oğlu).
 29. Kobyakhi-dze (Kobyakzadə).
 30. Ali-Beqis-şvili (Ali-Beqli oğlu).
 31. Budukh-avuri.
 32. Şaka-şvili.
 33. Ali-Kula-şvili (Şiə müsəlmanı olmuş Ali-Kuli oğlu).
 34. Becanis-şvili (oymak Becanlı oğlu).
 35. Alkahazis-şvili (Alkasın oğlu).
 36. Çaşita-şvili (Çaşit-Devlet-Casusu oğlu).
 37. Çaçika-şvili.
 38. Kay (I) Tmaza-şvili (Kayıtmaz oğlu).
 39. Kabak-şvili (Kabak oğlu).
 40. Tarulis-şvili.
 41. Kar (A) Khana-şvili.
 42. Kodala-şvili (Orta-Toroslardakı Bulqar-Karsak oymağı «Kodallı» adı ilə də tanınan Qıpçaq oymağı qolundan «Kodal oğlu».
 43. Uqana-dze (Uqanzadə).
 44. Ağa-şvili (Ağa oğlu) [207, s. 151-152].
- Gürcülər Axısqa türklərinə məxsus olan sözləri də aşağıdakı formalarda işlətmişlər:
- Ayasi (ayaz, şafak aydınlığı), Baği (bağ, bağçe), Bağa (beğe, hayvan yemliyi), Palakhi (palak, kıraç yerdə bitən incə yarpaqlı ot), Baykuşi (baykuş), Bayraqi (bayraq), Bokhça, Buqa, Bukhari, Burqi (burqu), Burquli (bulqur), Çapa (çapa, emek), Cari (çeri, asker), Ceyrani (ceyran, ceylan), Cilağa (cidağu, atın omuzbaşı), Cildavo (çağatay-qıpçaq şivələrində cilqava, bir soy tilki), Cirdi (cirid oyunu, atlı takım sporu, İstanbul ağızlarında «cirit»), Cird-Oba (ciritçilik, cirt oynama), Cuca (cüce, çox ufak gövdeli kişi), Çanari (canar balığı), Çanqali (çengel, yaba), Güli (gül), Dağ (dağma, damğa), Dinçi (dinc, rahat, hüzurlu), Doşaki (döşək), Dudquna (tutkun burunla danışan), Duşaki (KDQ-da tuşak-

at və insan ayağına vurulan göstək), Qazli (qazil, yun-iplik), Qutani (kotan, 6-12 cift öküz və ya manda ilə çəkilən ağır yerli pulluk), Xali (hali), Xav (tüq, incə dəri), Xizani (göçkün), Kada (kete, su katılmadan yoğurt və ya süd ilə yoğrulan yufkalar yağlanaraq yapılan və «iç» denilən yağla umaqlanmış kısmı ilə çox dayanıqlı yolçu çörəyi (yağ ketesi, tava ketesi, paşa ketesi, şeker ketesi kimi növləri var), Kalaki (kalak, şöhər) Qazax, qırğızlarda da var. «KDQ»-da Oğuz eli çifte başkendindən «Ağça Kala» adı sonundakı «k» səsi düşmüşdür), Kağalki (kağıt, kuru, türkcə - «Kakıt»), Keça (keçe, fərt), Köpaki (köpək), Kaçaği (qaçaq), Kaçaq-Oba (kaçaklıq, kazaklıq), Kadağa (qıpçaqlarda-yasak), Karaçi (karaçi, çox yağız, esmer kimse), Karavuli (karağul, karavul), Karavi (karaev, kıl-çadır), Karkumi (kakum-çöl hayvanı), Koçaği (koçak, yigit), Koçi (koç), Komrali (kumral), Korqani (korqan, kurqan, tümsek və ya dikmetaş), Kutı (kutu), Maraği (merek, yem və ot, saman anbarı), Noxi (Şəki-Nuxa halvəsi), Nokari (monqol dilində nökar, başqasının işçisi və ya malını satan), Oda (ev), Ocaxi (oçak, ailə), Tasma, Tati (tetik, ət yeyən məməlilərin en ayağı, pəncə), Tav (baş, qıpçaq dillərində «tav»-dağ mənasında, tepe (Eristav - Er başı), Tavani (tayan (tavan), Teni (ten, islak, nemli), Tuçi (tuç, tunc), tuniki (tənəkə), Tusaqi (tutsaq, əsir), Tusaq-Oba (tutsaklıq), Urdo (ordu, qadılə), Yağunti (yakut taşi), Yalkani (yelkən), Yataki (yatak), yonca (ot adı).

Geyim adlarında türklüyün izləri:

Çuxa, Vezneli (fişeklili), Çepken, Arkalık, Kuşak, Serhadlık (enli kayış kəmər), Sallama-Kemer (incə və gümüşlü), Matara (kayışdan bıçaq və başqa əşyalar asılır), Şalvar, Görüklü-Ziqva, Çizme (çarık), Kabalak (papak), Xevsu (kaftan), Süslü corap, Peştəmal (önlük), Bönçuk (mercan şüşeli), Cura (sədəfli saz), Abruşumi (ebrüşüm, ipek, ipekli), Arxaluki (arkalık, kişilərin geydiyi uzun cübbə), Atlasi (atlas, kumaş), Bamba/Pamba (farsca - pambık, pam uklu), Bambazi (pamuklu, kutnu), Başliği (başlık), Boxça, Bur/U/Ka (bürük, bürüncek), Cibe (sep), Ciğa (cığa, sorguc), Çanta,

Çekme (ayaqqabı), Me-Çekme (çekmeçi), Çoxa (çuka, kişi çekmeçi), Çuli (çul, bərk qumaşdan hazırlanmış geyim), Dambaça/Tambaça (tabanca), Dolbandi (dölbend, tülband), Dukme/Tokma (düğme), Eleqi (yelek), Qazli (qazil, corablıq yun ipliği), Xalati (ərəbcə - «xilat», xalat, kaftan), Xançali (Xançari-hançer), Kaba (kaba, cübbe, kaftan), Kabalakhi (kabalak, iki yandan başa sarıq kimi dolanan şal - başlıq), Kamari (kemer), Kavuxi (kavuk), Kondaxi (kundak, tüfek), Kürki (kürk), Me-Küke (kürkçü), Kürk-Oba (kürkçülük), Kürtaki (kürdek, qısaqollu qadın kaftanı), Kuti (kutu, koynunda və ya kəmərdə-kuşakda daşınır), Leçaki (leçək, tülədən qadın başörtüyü), Matara, Matraxi (matrak, kamçı), Mesti (mest, mes), Pambuli (pamuklu), Papaxi (papak), Peranqi (firengi gömlek, beyaz və dönmə yaxalı gömlek), Partle (partal, paltar, kumaş), Me-Partle (partalçı, kumaşçı, manifaturaçı), Sima (Sirme-sırma, kaytan, ipekli şerit), Şali (şal), Şalvari/Şarvali (şalvar), Tasma, Tardzi (Terdzi-terzi), Yaraqı (yarağ, kesici silah).

Çalğılarda və oyunlarda türklüyün izləri:

Lek-Uri (lek/ilek/Lezgi oyunu), Mezure (zurnaçı), Medole (davulçu), Vurmali, Doli («tovil», «davul») [202, III, s. 165], Diplipito, «Daura» (Dayra, daire), Zilli-def (tef), Çonquri (çonqür/çeçur, qopuz, bağlama saz), Çıyanuri (üç telli kemençe).

Nəfəsli çalğı alətləri:

Duduki (düdük), Mey/Meyi/- meydan çalğısı, zurnadan kiçik çalğı), Zazandari/Tulumu/- tulum/tulum-zurna, Salamuri (endən altı, arxadan bir deşiyi olan kaval), Zurna (kamuşlu, kışkançalı və tablalı türk zurnası), Ar-La (türküsü), Horovel (xalq şarkısı), Davluri/Davli/Dağhuri (oyun adı), Xorumi (oyun adı), Dağlıların dansı (oyun adı), Davli oyunu, «Koroğlu» oyunu (kılıç ve ya kama ile iki erkek oyunu), «Kılıç-Kalkan» oyunu, Şorani oyunu, Xançer-Barı oyunu, Bıçak oyunu, Kazbek dansı, Qoça-Oba (-koç oyunu, qoç döyüşdürülür), Çida-Oba (-çida/karğı oyunu), Cirit-Oba (-çirit oyunu), Genc Kızların Ağır Dansı, Terekeme, «Karabağ»,

«Camış Girdi Bağa», Ceyrani, Partsa (parça- qıpçaqlarda-barça- bütün- birlikdə oynamaq), Khorum oyunu (Dünya yansa, bir xorum otu yanmaz); Ağzını, bir xorum ot tutmaz (tıkımaz)- deyimleri də axisqalılarda geniş yayılıb. Şavşat-Artvində yaşayan axisqalılar deyirlər ki, «Xorum, bir çeşid oyun» (xalq oyunudur).

Gürcülərdə «xorumi» şəklində söylənməkdədir.

Yemək adları və onlarla bağlı digər sözlər.

Yemək alınan yerlərin adları: Bazar (pazar, çarşı), Bostani (bostan), dukani (dükkan), Me-dukane (dükkançı), Xabazi (ərəbcə-xabbaz - ekmekçi), Xabaz-Oba (ekmekçilik), Kasapi (kasap), Purni (furun).

Qab-qacaq adları:

Badya (badiya, çanak), Cami (cam, ağzı geniş tas, su və şarap içməyə yarar), Çanaxi (çanak), çanqalı (çengel, yemək çatalı), Kobi (küp), kalyani (kalyan, nargile), Kapkuri/kapkiri (kefçir, kevgir), Pincani (fincan), Supça/supri (sofra), Şuşa (şişe, şişe kap), Tabaxi (tabak), Taxta, tapa (tava), Tasi (tas), Tepsı (tepsi), tolça (tolça-dolça), Tulumu (tulum, yağ, bal, pekmez, şarap kibi nesnelər için), Tuci (tuç/tunç, dökme demir tençere), Tunqi (tünqü, şarap ve su için ufak tulum, tavşan tulumu).

Yemək və içki adları:

Abi (hap), Badrican/Patricani (badıncan/patlican), Banqi (bend, afyon, esrar), Birinci (pirinc), Bozbaşı (bozbaş, pirinc- soğan və bibərli haşlama), Burquli (bulqur), Burnuti (burunoti, enfiye), Cadi (çadi-mısır etmeqi/ekmeqi), Çıxıtma (çiklutma- çıkıtma- sirke, etli- yumurtalı- sirkeli çorba), Dombaki (tömbeki, nargile tütünü), Komi (kum darısı, darı), Halva (helva), Xaşi (xaşıl, kotan xaşılı), Xinkali (xingel, bol yoğurt və yağla bişirilən «tatar böreqi»; etli-xingel- mantı- bu da axisqalılarda sultani yeməklərdən sayılır), Kada (kete), Kandi (kand, kelle-şeker), karaki (kerek yağı) tereyağ) azərbaycanca - kərəyağ, karapapaklar və dağıstanlılar «kere/kereğ» deyirlər [207, s. 165], Kava (kahve), Me-Kava (kahveçi), Kavurma, lavaşi (lavaş, incə və uzun ekmeqi).

Ərzurumda «ecem-ekmeqi» deyirlər. Muraba (mürebba, reçel), Plapi (pilav), Şarbatı (şerbet), Tarkhuni (tarxun- güzel kokulu bostan otu), Taro (taru, darı), Tutuni (tütün), Zaprani (za'feran).

Ölçü adları:

1. Ağırlıq ölçüləri: Batmani (batman- 6 okka), Çağurdağı (çekirdek, kuyumçu tartısı), Drami (dirhəm), Kankari (qıpçaqlarda «Kankar»ların adı ilə), Miskhali (4 miskal), Nuki (nüqü), Oka (okka - 400 dirhəm), Tukhti (tukht- 3 yumurta);

2. Taxıl ölçüləri: Çanakhi (çanak- yarım kod), Kharvari (kharva/xalvar- 12,5 kod), Kila (kile), Kodi (kod- buğdası 20, arpası 16 kq. Gəlir), Somari (somar- 16 kod), Tağari (tağar- 3 kod);

3. Sulu yemək ölçüləri: koka (koqa/kova- 12 tünqü), Sital/1/2 tünqü, «Koroğlu» dastanında belə bir cümlə var: «Koroğlu bir oturuşda üç tünqü şarap içər, bir qızarmış qoyun yeyirdi»);

4. Uzunluq ölçüləri: Ağaçi (ağaç, fersax, 5000 m.ə. yaxın yol ölçüsü. «KDQ»-da belə bir ölçü adından istifadə olunmuşdur), Andaza (endazə, terzi, və kumaşçı arşını), Arşuni (arşın- 67 santım);

5. Pul (para) ölçüləri: Abazi (abbasi- 200 dinar- 20 köpük), Altuni (altın- 1 dinar, 5 altın- 1 pul), denqa (tenqe- 1 pul- 5 dinar), min-altuni (bin- altın- 5 abazi (Abbasi- 1 altın), Uz-Altuni (yüz altın- 100 dinar- 10 qəpik- 1 tanqiri (tanqir), Puli (pul- 5 dinar- 1 denqa- yarım qəpik), Tumani (tümən- onbin- 10 bin dinar- 20 altın ruble).

Bu və ya digər dil faktları göstərir ki, Axısqa türklərinin gürcülərlə kontaktları nəticəsində gürcü dilinə türk dilindən qeyd edilən sahələrlə bağlı xeyli sözlər keçmişdir. Gürcü dilində - məişətində belə sözlər daha çox -i- və -a- şəkildələrini qəbul edib işlənmişdir.

3.10. Onomastik leksika

Axısqa türklərinin zəngin tarixi, mədəniyyəti, hələ də öyrənilməmiş dili onun onomastikasında da qorunub saxlanılır. Onomastik leksika bu xalqın tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt kimi onların orijinal tarixi coğrafiyasını, həmçinin insan obrazını, Vətən məfhumunu yaşadır. Bir sıra regionlarda məskunlaşmaları bu elin onomastikasına da öz təsirini göstərmişdir.

3.10.1. Antroponimlər. Onomastik vahidlərin xüsusi bir qrupu antroponimik leksikadır. Bu xalqın onomastikasında elə şəxs adlarına, fəmilialarına, nəsil adları və ləqəblərə rast gəlik ki, bunlar özümlü cəhətləri ilə, eləcə də bu xalqın əmələ gəlmə tarixi ilə bağlı formalaşmışdır.

Şəxs adları bir insanı digərindən fərqləndirir. Quruluşuna görə şəxs adlarını iki qrupa bölmək olar:

1) Sadə şəxs adları: İlim, Bəhri, Mövlud, Məhlüd, Vətən, Fəzli, Usman, Xasan və s.

Sadə şəxs adları kişi və qadın adlarından ibarətdir:

a) Sadə quruluşlu kişi adları: Ömər, Məhəmməd, Hüseyin, Laçın, İlyas və s.

b) Sadə quruluşlu qadın adları: Şuşa, Taci, Süsən və s.

2) Mürəkkəb quruluşlu şəxs adları: Belə şəxs adları iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: Lətifşah, Abubekir, Balabek, Vəlican, Şəhmərdan, Gülsara, Bağdaqül və s.

Mürəkkəb şəxs adları kişi və qadın adlarından ibarət olur.

a) Mürəkkəb quruluşlu kişi adları: Güləhməd, Zeynəli, Şahismayıl, Şahyusif və s.

b) Mürəkkəb quruluşlu qadın adları: Gülzada, Gülşən, Gülhar, Canxanım, Bağdaqül və s.

Kişi adlarının bir hissəsi dini adlardan ibarətdir: Ömər, Ali, Məhəmməd, İslam, Namaz və s.

Kişi adlarının leksik tərkibi müxtəlifdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. "Xan" tərkibli kişi adları: Xanmirzə, Alixan, Vəlixan və s.

2. "Mirzə" tərkibli kişi adları: Təhəmirzə, Balamirzə və s.

3. "Bek" (bəy) tərkibli kişi adları: Balabek, Əhədbek, Ənvərbek və s.

4. "Şah" tərkibli kişi adları: Bədirşah, Şahismayıl, Şahyusif, Muqimşah, Şahvələd, Şəhmərdan, Şahbaz və s.

5. "Can" tərkibli kişi adları: Vəlican, Sabircan və s.

-Jan (джан) komponentli kişi adları (Alimjan) digər türk dillərində də müşahidə edilir. Müasir uyğurlarda -jan (-djan) komponentli adlar 35% təşkil edir [151, s. 192].

6. "Ağa" tərkibli kişi adları: Bədəlağa, Yusifağa və s.

Kişi adlarının tərkibində "Ali" (Əli) sözü çox işlənir: Cumali, Qınalı, Köşəli, Palnəli, Zeynəli, Minəli, Binalı, Sərvəli və s.

7. "Dar" tərkibli kişi adları: Təhmindar, Bayraqdar və s.

Qadın adlarının da leksik tərkibi müxtəlifdir. Bunları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. "Can" tərkibli qadın adları: Gülcan (nənə), Abican və s.

2. "Xanım" tərkibli qadın adları: Gülxanım, Nazxanım, Canxanım, Şəfiqəxanım və s.

3. "Qül" (gül) tərkibli qadın adları: Narqül, Bağdaqül, Qülsara, Qülzadə və s.

"Qül" komponentli kişi adları da var: Güləhməd.

Göründüyü kimi, kişi adlarının tərkibində "xan", "mirzə", "bek", "şah", "din", "can" və s. sözlər, qadın adlarının tərkibində isə "can", "xanım", "qül" və s. leksik vahidlər çox işlənir.

Semantik cəhətdən qadın adlarını bir neçə cür qruplaşdırmaq olar:

1. Planet adlarından ibarət olanlar: Bədriya, Şimşək, Qünəş və s.

2. Metal əşyaların adlarından ibarət olanlar: Altun, Kufə, Furuza və s.

3. Bitki adlarından ibarət olanlar: Lələ (lələ), Reyhan və s.

4. Spesifik qadın adları: Tacı (Kamalova), Zərə nənə.

Qülhar, Bilərxala, Mehri, Şuşa, Nunuş və s.

Kişi adlarını da semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Əşya adlarından ibarət olanlar: Bayraq, Dəmir, Taştan və s.

2. Planet adlarından ibarət olanlar: Şimşək (Atayev): Bu ad həm kişi, həm də qadınlara verilmişdir; Şimşək Dursunov (kişi), Şimşək Faxlulova (qadın), Bədir, Bədirşah və s.

3. Quş adı ilə bağlı kişi adları: Laçın (Türkoğlu), Laçın (Sağrızel) və s.

4. Spesifik kişi adları: Köşəli, Bəhri, Meyyar, Vətən, Qınalı, İlim, Toraman, Şəhri, Qoçalı, Çəlik, Başad və s.

Bu xalqın antroponimik leksikasının bir hissəsi türk, digər hissəsi isə ərəb-fars mənşəlidir.

Türk mənşəli şəxs adları çoxluq təşkil edir: Dursun, Taştan, Dəmir, İşix, Orman, Balabəy, Türən və s.

Bununla belə ərəb-fars mənşəli şəxs adları da müəyyən münasibətlərlə (xüsusən də, dini münasibətlər) əlaqədar bu xalqın məişətinə daxil ola bilmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı şəxs adları xarakterik sayıla bilər: Mövlüd, Məhəmməd, Hüseyin, İlim, İslam, Mikayıl, Bədəl, Ənvər, Heydar, Fərman, Xəlid, Reyhan, Furuza, Mustafa, Ələddin, Osman, İlyas və s.

Ərəb-fars mənşəli qadın adları da çoxdur: Zülfıyyə, Şahzadə, Sayalı, Xeyransa, İzzət, Reyhan və s.

Axısqa türklərinin özlərinin göstərdiyi kimi "dilizdəki hər yüz adamı və qarı adından 90-95 -i arap və fars sözləridir ("Vətən eşqi" qəzetindən). Bu cəhəti Ömər Faiq də məqalələrində döənə-döənə qeyd etmişdir [59].

Şəxs adları leksik-semantik cəhətdən bir neçə cür təsnif olunur:

1. İgidliklə, qəhrəmanlıqla bağlı şəxs adları: Qoçalı, Mərdalı, Qəhrəman və s.

2. Arzu, istək, həsrət mənalı şəxs adları: Murad, Həsərət və s.

3. Əzizləmə mənalı şəxs adları: Vəlican, Sabircan və s.

4. Gözəllik anlayışı ilə bağlı şəxs adları: Qözəl.

5. Vətən anlayışlı şəxs adları: Vətən, Aləm, Dünya. Axısqa türkləri üçün Vətən məfhumu müqəddəs olduğu üçün şəxs adlarına da belə adları veriblər. Bu adda Vətənə məhəbbət, Vətənə sevgi duyğuları öz ifadəsini tapmışdır.

6. Məişət sözləri xüsusiləşərək şəxs adlarına çevrilə bilər. Məsələn, dəmir - Dəmir, taş - Taşan, altun - Altun, almas - Almaz və s.

Bu xalqın familiyalarında müxtəliflik daha çoxdur. Familiyaların tərkibindəki şəkilçilərə görə bunları iki qrupa bölmək olar:

1. Tipik olanlar.

2. Tipik olmayanlar.

Tipik olanlar -lı, -li şəkilçili və oğlı sözünün iştirakı ilə düzələn soy-köklərdir. -lı, -li şəkilçili familiyalar milli xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Məsələn, Ş.Adıgünlü, Yusifli, Muradlı, Şahvələdli və s.

Oğlı sözünün iştirakı ilə düzələn soy-köklər. Məsələn: İlim Şahzadə oğlu, Müsəddin Seyfəddinoğlu və s.

Türk adını, Buntürk adını yaşatmaq üçün Turanşahoglı, Buntürk (Seyfəddin), Türkoğlu (Laçın) kimi soy adlardan istifadə olunur.

Seyfəddin şəxs adının sonunda olan Buntürk təxəllüsü oğuz tayfalarından birini əks etdirir. Buntürk (böntürk) adı altında qədim oğuz eli, oğuz yurdu nəzərdə tutulur. Buntürklər - əsas türklər, yəni qalın oğuzlardır.

Tipik olan familiyalara nümunə olaraq yer adlarına qoşulan -li şəkilçili adları da aid etmək olar. Belə təxəllüslərdən biri Adıgünli adlanır. Bu təxəllüs Adıgün kənd adı ilə əlaqədardır. Adıgün həm də Gürcüstanda Axısqa türklərinin yaşadığı rayonlardan biridir.

Tədqiqat göstərir ki, Axısqa türkləri bu təxəllüsün bir neçə formasından istifadə etmişlər. Birinci variant dialekt, ikinci isə ədəbi dil formasıdır. Hər iki təxəllüs, inisallardan göründüyü kimi, ayrı-ayrı şəxslərə verilmişdir. Tipik olan şəxs adlarına qoşulan təxəllüslərdən biri də X.Acarlı təxəllüsüdür. Təxəllüs "Acar+lı" komponentlərindən ibarətdir.

"Sağrıze" Gürcüstanda türklərin yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Laçın adlı bir şəxs özünə Sağrızelə təxəllüsünü götürmüşdür: Laçın Sağrızelə.

"Varxan" Cənubi Gürcüstanda türklərin yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Meyyar, Nədim adlı şəxslər Varxanlı təxəllüsünü götürmüşdür: Meyyar Varxanlı, Nədim Varxanlı.

"Azqur" Cənubi Gürcüstanda Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Faiq adlı şəxs özünə Azqurlu təxəllüsünü götürmüşdür: Faiq Azqurlu.

"Kaxaret"də Axısqa türklərinin Gürcüstanda yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Şimşək adlı şəxs özünə Kaxaretli təxəllüsünü götürmüşdür: Şimşək Kaxaretli.

"Sakunet"də Axısqa türklərinin Gürcüstanda yaşadığı kəndlərdəndir. Məhəmməd adlı həmin kənddən olan bir şəxs özünə Sakunetli təxəllüsünü götürmüşdür: Sakunetli Məhəmməd.

Kənd adlarından düzələn təxəllüslər sadə şəxs adlarına əlavə olunduğu kimi, mürəkkəb şəxs adlarına da artırılır. Xeveşenli kənd adı bu baxımdan səciyyəvidir. Ali Sultan adlı bir şəxs özünə Xeveşenli təxəllüsünü götürmüşdür.

Bu və ya digər təxəllüslər həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Həmin təxəllüsün familiya əvəzinə işlənməsini müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar.

"Zazola" da kənd adlarından biridir. Cənubi Gürcüstan ərazisindədir. Bu addan Zazolali təxəllüsü meydana gəlmişdir. Həmin təxəllüsü isə Rızayev Nuri adlı bir şəxs daşıyır.

Kalmıkiyada yaşayan Süleyman adlı bir Axısqa türkü də Zazolali təxəllüsünü götürmüşdür.

Sise adlı kənd də Gürcüstanda yerləşir. Astarxanda yaşayan Vəhli adlı bir şəxs bu toponimlə bağlı Siseli təxəllüsündən istifadə edir.

Kikinet toponimindən Kikinetli təxəllüsü əmələ gəlmişdir ki, bu təxəllüsü də Cavab Kikinetli adlı bir şəxs daşıyır. Cavab Kikinetli Axısqa türklərinin məşhur pəhləvanlarındanır.

Qafur Hüseynov adlı bir şəxsin də təxəllüsü Kikinetlidir.

Entel kənd adından Entelli təxəllüsü yaranmışdır ki, bu təxəllüs də Bədəlağa adlı bir şəxsə məxsusdur. Bədəlağa Entelli də axisqalıların məşhur pəhləvanlarındanıdır.

Gürcüstanda Axisqa türklərinin məskunlaşdığı kəndlərdən biri də Qorqisimda adlanır. Abbas adlı bir pəhləvan Qorqisimdalı (Abbas) təxəllüsünü özü üçün seçmişdir.

Təxəllüslər təkcə kişilərə məxsus deyil. Axisqa qadınları da bir sıra təxəllüslərdən istifadə etmişlər: Gülxanım Binali qızının təxəllüsü Laşə kəndinin adı ilə Laşeli əlaqədardır.

Axisqa türkləri familiyalar əvəzinə ata adından daha çox istifadə edirlər. Bunun üçün oğlı, qızı sözlərindən istifadə olunur.

1) oğlı sözü ilə düzələn ata adları: İlim Şahzadə oğlu, Məhəmməd Paşalı oğlu, Köşəli Bəhri oğlu, Murad Əfət oğlu, Cumali Murad oğlu, Müsəddin Seyfəddin oğlu, Eyvaz Əməz oğlu, Məhəmməd Dərvişoğlu, İlyas Hüseynoğlu, Şahbəndər Muradoğlu, Alı Sədimoğlu və s.

2) qızı sözü ilə düzələn ata adları: Səriyyə Mirnağı qızı, Səbriyyə Mizan qızı və s.

Belə ata adları da tipikliyi ilə seçilir.

"i" - şəkilçili familiyalar da qismən yayılmışdır. Məsələn, Bayram Muslimi, Əli Səbri.

Bayraxdarov familiyalı antroponimlər də çoxdur. Bu familiya bütöv bir nəsli əks etdirir. Nəsrətdin Bayraxtarov, Mövlüd Bayraxdarov, Rza Bayraxdarov, Rasim Bayraxdarov və s. Bu familiya tipik deyil. Çünki ov, şəkilçisinin iştirakı ilə əmələ gəlmişdir. Şimşək Dursunov, Şimşək Aytayev, Vahid Validov, Məhəmməd Usmanov, Bəxtiyar Faxlulov və s. kimi familiyalar da tip olmaması ilə fərqlənir. -va, -yeva şəkilçili qadın familiyaları da çoxdur: Xuşminaz Binaliyeva, Gülzadə Faxlulova, Satun Fayzulova, Taci Kamalova, Zülfiyə Mürsəlova, Gülsara Mövlüdoğa və s.

Axisqa türklərinin antroponimik sistemində şəkilçisiz familiyalar, yalnız şəxs adından ibarət olan familiyalar da

üstünlük təşkil edir. Belə adlar da spesifikliyi ilə seçilir. Məsələn: Ömər Faiq, Hüseyn Çəlik, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Zəki, Rza Şahvələd, Sabircan Toraman, Zeynül Yektay və s.

Bu mürəkkəb quruluşlu antroponimlər türk dilinin təsiri ilə formalaşmışdır. Müasir Türkiyədə belə antroponimlər çoxluq təşkil edir.

Tipik olmayan, fars mənşəli zadə şəkilçili familiyalar da az da olsa işlədilir. Məsələn: Şəfiqəxanım Əfəndizadə.

Familiyalarda interferensiya hadisəsi müşahidə olunur. Məsələn:

Azərbaycan dilində, Minəliyev Elmdar ad və familiyası axisqalıların dilində Binaliyev İlimdar şəklindədir.

Əksər ad və familiyalar Azərbaycan ad və familiyaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin son illər türk modelinə uyğun ad və familiyalar formalaşmaqdadır. Məsələn, Məhəmməd Zəki, Zeynül Yektay, Rza Şahvələd, Nasim Dunmas və s.

Tipik olmayan familiyalar regional təsirlərin nəticəsidir. Həmin təsirlər rus, gürcü, özbək və qazax dillərinin nəticəsidir.

Tipik olmayan familiyalar, demək olar ki, şəxsin istəyi və soy-kökü ilə bağlı deyil, burada yad dillərin, yad faktorların təsiri danılmazdır. Məsələn, Axisqa türkləri Vətənə dönmək üçün məcburiyyət qarşısında qalıb öz familiyalarını dəyişmək istəmişlər. Bu fikrə biz "Vatan askı" qəzetinin səhifələrində rast gəlirik. Burada oxuyuruq: "Son zamanlar xalq arasında başxa-başxa ideyalar yayılmaqdadır. Bazıları familiya və millətini dəyişməx yolunu doğru sayıyer, bu yolınan Vətənə dönəcəğimizi düşünüyərlər. Bu yolda "Komsomolğskəə pravda" (02 aprel 1992-ci il) qəzetində çıxan məqalə də xalqı şaşurdiyər. Bütün bunlar bir qrup mənəviyyatca düşgün adamların quramasıdır" [70].

Gürcülər də Axisqa türklərinin gürcü familiyaları qəbul etdiyini təsdiqləyirlər. Məsələn, Mayya Purtseladze "Qarı düşmən dost olmaz" adlı məqaləsində (məqalə tərcümədə "Vətən eşqi" qəzetinin noyabr 1992-ci il sayında dərc edilmişdir - İ.K.) Axisqa türklərinə düşmən münasibət bəsləyərək bir şahidin - Georgi Velicanaşvilinin dilindən

yazırdı ki, familiyaları gürcü familiyası olsa da, məğr gürcüdürlərmi?

Əslinə baxanda, Georgi adlı bu şəxsin familiyası ola Vəlican türk adıdır.

Tipik olmayan familiyalara ən çox gürcü dili təs göstərmişdir. Belə ki, məlumdur ki, 20-30-cu illərdə Axısqa türklərinin familiyaları məkrli siyasətin nəticəsində zorla məcburən gürcüləşdirilmişdir.

N.Marr "Заметки о турецком языке окрестности Абастумани" (1937) məqaləsində 1928-ci ildə Abastumanda Axısqa türklərinin dilinin fonetik və leksik xüsusiyyətlərini öyrənərkən bu siyasətin qurbanı olan həmin xalqın məruz qaldığı problemləri göstərir [137, 27-31].

Beləliklə, məkrli siyasət nəticəsində (Stalin siyasəti) Mesxet-Axısqa türklərinin soykökündə dəyişiklik edilmişdir. Bir çox ad və familiyaları gürcüləşdirilmiş, bir sıra el şairləri Aşıq Mahmud Yaralaşvili, Aşıq Murad İsparəşvili, Yetim Gürcü, Aşıq İşva və b. gürcü sənətkarları kimi təqdim edilmişdir. Halbuki həmin sənətkarların dili, istifadə etdikləri qaynaqlar, öncə milli kolorit həmin sənətkarların əsərlərinin Axısqa türklərinə mənsub olduğundan xəbər verir.

İndi də gürcü familiyalarını daşıyanlar az deyil. Həmin familiyalar dze, şvili şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlmişdir.

1) dze - şəkilçili Axısqa türklərinə məxsus familiyalar: Zakir Tutadze, Sariya Lomidze və s.

2) şvili - şəkilçili Axısqa türklərinə məxsus familiyalar: Xəlil Quzalaşvili, Lətifşah Barataşvili, Trubkay Xəlil Quzalaşvili və s.

Assimilyasiya - gürcüləşmə meylinin nəticəsində Axısqa türklərinin bəzi dərnəkləri (məsələn, "Kısna" dərnəyi) - bizlər. Axısqa türkü deyilik, Axısqa gürcüləriyik - deyirlər, beləliklə, özlərini əsil türklərdən ayırmış olurlar.

Axısqa türkləri Qazaxıstanda da uzun müddət yaşamışlar. Bu uzunmüddətli məskunlaşma onların ad və familiyalarına da öz təsirini göstərmişdir. Raxmatullin, Mustafina familiyaları axısqalıların Qazaxıstan ərazilərində tarixən yaşamaları.

qaynayıb-qarışmaları ilə əlaqədardır.

Axısqa türkləri adın (şəxs adı) ixtisar və əzizləmə formalarından çox istifadə edirlər. İxtisar və əzizləmə formaları aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə əmələ gəlir:

-oş şəkilçisi ilə: İdoş (Hidayət), Xadoş (Xədicə), Saboş (Səbriyyə), Teloş (Telman) və s.

-iş⁴ - şəkilçisi ilə: Bunun üçün sözün birinci hissəsi (iki və ya üç səs) saxlanılır və üzərinə həmin şəkilçi əlavə edilir: İbiş (İbrahim), Diliş (Dilərə), Fatiş (Fatimə) və s. Bu formalara Azərbaycan antroponimik sistemində də rast gəlinir.

-ir şəkilçisi ilə: Kibir (Kəbirə), Fikir (Fikriyyə) və s.

-ik şəkilçisi ilə: Sürük (Süreyya), Mizik (Mizayya), Nazik (Nizami) və s.

-o şəkilçisi ilə: Sabo (Səbriyyə), Kibo (Kibriyyə) və s.

Bəzi hallarda sözün ilk iki hecası saxlanılır və heç bir şəkilçi əlavə edilmir. Məsələn: Fati (Fatimə), Xədi (Xədicə) və s.

-at şəkilçisi ilə: Faxat (Fərhad), Xənzət (Xənzadə) və s.

Adda baş verən belə hadisələrə, əsasən, Azərbaycan dilinin Naxçıvan və Ordubad dialektlərində və bəzi türk dilinin dialektlərində rast gəlmək olur [66, s. 137].

Axısqa türkləri hörmət əlaməti olaraq adın sonuna dədə, nənə sözlərini (qohumluq terminləri - İ.K) əlavə edirlər: Məlik dədə, Kibar dədə, Əhməd dədə, Gülcan nənə, Səkinə nənə, Göyərçin nənə və s.

Ləqəblər axısqalılar arasında çox yayılıb. Ləqəblərlə müraciət dəb halını alıb. Hər kəsi öz işinə, sənətinə, məşğuliyyətinə görə adlandırmaq əsas xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Sənətkarlıqla bağlı ləqəblər intensivliyi ilə seçilir: Davulçu Mərdalı, Davulçu Şahbaz, Qavalçı Əhməd, Zurnaçı Şəhmərdan, Zurnaçı Əmirşah, Zurnaçı Mehri, müğənni Müdir, müğənni Nurəddin, müğənni Mikayıl, müğənni Yunis, müğənni Zülfıqar, müğənni Lətif, müğənni Osman və s.

Bu fakt göstərir ki, Axısqa ellərində sənətkarlar çoxdur.

Bəzi ləqəblərin, təxəllüslərin mənasını açmaq çətinidir. Çünki bu sözlər xalqdan gəlir. Məsələn: Sürü Tüən, Sabircan Toraman və s.

Axısqa türklərinin antroponimləri nitq hissələri ilə ifadəsinə görə 2 yerə bölünür:

a) İsmi antroponimlər;

b) Feli antroponimlər

İsmi antroponimlər adlardan qurulur: Səbriyyə, Mizan, Dərviş, Məhəmməd, Şimşək, Müşür, Nihad, Sazair, Cabir, Şəhri, Xasan və s.

Feli antroponimlər fellərdən ibarət olur: Bunlar sadə düzəltmə və mürəkkəb olur.

1) Sadə formada olan feli antroponimlər: Turdi, Tursun və s.

2) Düzəltmə formada olan feli antroponimlər: Yitgin (Qomoroli).

3) Mürəkkəb formada olan feli antroponimlər: Cumaqeldi, Xudabərdi, Berdişükür, Keldimühəmməd, Durrsunmühəmməd, Qurdumurad və s.

Feli antroponimlər bütöv və yarımçıq formalarda müşahidə olunur. Bu adların həm birinci, həm də ikinci tərəfi fellərdən əmələ gəlir.

1) Birinci tərəfi feldən ibarət olanlar: Berdimurad, Keldiilim və s.

2) İkinci tərəfi feldən ibarət olanlar: Cumavərdi, Tanrıberdi, Dustkeldi və s.

Axısqa türklərinin antroponimikasına məxsus xüsusiyyətlərdən biri şəxs adı, ata adı və familiyanın əvvəlində hansı kənddən olmasının göstərilməsidir. Konkretləşdirilmə baxımından bunun əhəmiyyəti çoxdur. Bu faktı aşağıdakı cədvəldə göstərə bilərik.

Antroponimlərə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri göstərən cədvəl

Cədvəl 3.2.

Kəndin adı	Nəslin adı	Şəxsin adı	Ata adı	Familiya
Ləşeli	Mollakillərdən	Gülxanım	Binəli qızı	Aslanova
Varxanlı	Baxçacığillərdən	Yıldız	Süleyman qızı	-
Saxanlı	Puşukgillərdən	A. Nəcihə	Əhməd qızı	-
Varxanlı	Tellogillərdən	Bahar	Ürfan qızı	Aslanova
Xarcanlı	Daba xgillərdən	Sənəm	a)	-
Varxanlı	-	Zümrüd	əşim qızı	Türəkova
Saxanlı	-	Ruqiyyə	-	Səlimova
Xerolu	Poteləgillərdən	Məlik dədə	Osman qızı	-
Puləteli	Kuşogillərdən	Gülcan	-	-
Adigünlü	Muxtarpaşagillərdən	Məhəmməd dədə	Süleyman qızı	-
Axısqalı	-	Pambux	-	Kamalova
Saxanlı	-	Əmər	-	Səlimov
Abastubanlı	Hacıgillərdən	Katib	-	Aslanov
Utqsubanlı	Topalogullarıgildən	Nəriman	Aslan oğlu	Dursunov
Axısqalı	-	Aygün	-	Kamalova
Soxdeli	-	Hacıyyə	-	-
Çiçolu	-	V. Xeyransa	Abdulla qızı	-
Saxanlı	-	Nəcihə	Mirzə qızı	-
Saxanlı	-	Rəhimə xala	Əhməd qızı	-
Kikinetli	-	Tuntul	-	-
Kikinetli	Mahmudgillərdən	Süsan	-	Tahirova
Çinabətli	Torogillərdən	Göyərçin	Yunus qızı	Eyyubova
Ziqlalı	-	Satun	Salah qızı	Çaxalova
Senibanlı	-	Göyərçin	-	-
Puləteli	Kuşogillərdən	Gülcan	Qoçali qızı	-
Puləteli	-	Güllər	Sarı qızı	-
Puləteli	-	Şuşə	Süleyman qızı	-
Xerolu	-	Züleyxa	Məhəmməd qızı	-
Kikinetli	-	Tuntul	-	Əliyeva
Puləteli	Qayadadəgildən	-	-	Tahirova
Abastubanlı	Hacıgillərdən	-	-	Müftiyev
-	Hemidağakillərdən	-	-	Aslanov
-	-	-	-	Mirabov
-	-	-	-	Dədəyeva ¹

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Axısqa türklərinin bir-birinə çox vaxt adla yox, məhz ləqəblərlə müraciət etmələri qədim magig təsəvvürlərin, insanı şəx qüvvələrdən qorumağa yönəlmiş ad yaşayının qalığıdır. Asif Hacı "Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti" kitabında onların ləqəblərini də toplamış və

Qeyd: Dəqiq məlumat olmadığı üçün bəzi nəslin adı, ata adı və familiya göstərilməmişdir.

geniş yayılmış ləqəblərə aşağıdakıları nümunə göstərmişdir: Aprak (tənbəl), Beç səmə (yelbeyin), Verasiya (avara, səfil), Qaraqyruq (yekəbaş, lovğa), Şoşi (acgöz), Höyrat (eybəcər), Quduz böcek (əsəbi, çilgün), Nakubal (balacaboy), Paşa (səfil veyil), Peçxat (hərfi mənası - köhnə süpürgə, məcazi mənası ələyayağa dolaşan adam), Gecrəvi (dəcəl, zəhlətökən), Xınzır (kobud, qara adam), Tazlax, sırx, Filiç boyli (uzun, nazik adam)... Bundan başqa, fərdi ləqəblər də var. Ağzıqara Rəhim, Zarxoş Qafur, Qanlı Osman, Qurd Çələm, Dindil Xəlil, Tilos Xəlil, Atqafa Məcid, Zıbil Məhlüd [27, s.89].

Fərdi ləqəblər arasında Sabircana məxsus Toraman. İlimə məxsus Səfil ləqəbləri də seçilir. Trubkay Xəlil, Qınalı Gülşən ləqəbləri də maraqlıdır.

Nəsil adları - taxımlar. Nəslin mənşəyi çox zaman nəsil adında - taxımlarda təsbitlənir. Axısqa türklərində nəsil adları - taxımlar soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər və s.-dən doğur. Hər bir taxımda bir neçə ailə, familiya birləşir. Məsələn, hal-hazırda Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayan Abastubanlı Hacıgillər nəslinə - taxımına dörd familiya (Hüseynov, Akifov, İbrahimov, Aslanov) aiddir. Axısqa türkləri, əsasən, bu məqsədlə - gil və -lar, -lər morfoloji göstəricilərindən istifadə etmişlər.

Hər bir türk kəndi müxtəlif uruqlardan - taxımlardan ibarətdir. Bəzi kəndlər üzrə taxım nümunələri bunlardır:

Varxan - Baxçacikil, Abdullagil, Balçigil, Həsərgil, Dabaxgil, Badurgil, Hasanağagil, Mollağil, Reşidağagil, Tillogil, Colakgillər, Bampagil və s.

Seniban - Hasangil, Torogil, Qoçagil, Çolokgil, Qukya-gil, Tosoygil və s.

Abastuban - Hacıgil, Eyyubağagil, Mehriqil, Puşolar, Ciftçigil, Saracoğullarıgil, Qaxgil, Abdıgil, Səfərdədəgil, Xurşidağagil, Hüsigil, Cebeçigil;

Laxis - Mollağil, Dəmirçigil, Qotomangil, Türenağagil, Sulmağagil;

Kikinet - Eyyubgil, Toromangil, Çobangil, İsmayilemçigil, Ahemigil, Qoryagil, Musagil, İstanbullīgillər,

Mahmudgillər, Yetimgil;

Pulate - Qayadədəgil, Hemidağagil, Coşğundədəgil, Təmiroğullarıgil, Əcərəlilər, Dursundədəgil, Yuxalar, Husogil, İşiqdədəgil, Ömürdədəgil, Quşogil, Durajalar, Yeçanağagil;

Utkusuban - Topaloğullarıgil, Şamanlar, Xocagillər, Moşolar;

Xero - Üzeyirlər, Boranlar, Abduraxlar, Totoşlar, İbişlər, Arabağullarıgil;

Zediban - Hacıoğullarıgil, Altunoğlīgil, Həsərlər, Memişlər, Kurtaoğullarıgil;

Cela - Balaşgil, İbogil, Lazgil, Tosogil, Kirtanolar;

Adıgün - Alışangil, Poladgil, Şeyixgil, Xalidgil, Zəkimgillər, Lanqolar;

Çeçla - Yavanoğullarıgil, Canioğullarıgil, Mollağillər, Qırtseleğlīgil, Yaholar, Dadaşoğullarıgil;

Qortuban - Dursunağagil, Qarasupogil, Sivitlər, Çeçelgillər, Mollaosmangil;

Xeveşen - Kekeçgillər, Haytagil, Qırımlar, Qurbangil, Gidellər;

Zanav - Bayraqdarlar, Dədəgil, Qoçalıgil, Danağigil, Hüseynağalar, Reşidağalar, Yetim İbrahmlər və s.

20-ci yüzilliyin əvvəlindən yeni nəsil adları - familiyalar meydana çıxmış, məşhur ziyalı nəsiləri olan Nemanzadələr, Pepinovlar, Emilzadələr və başqalarının yeni tipli taxımları bütün Qafqaza yayılmışdır.

Axısqa türkləri familiyalarının mənfur siyasət nəticəsində dəyişməsinə qarşı da etiraz səsinə qaldırmışlar. Filologiya elmləri doktoru Məhərrəm Qasımlı Qazaxistanın Combul vilayətində elmi səfərdə olarkən Axısqa türklərinin də nümayəndələri ilə görüşüb söhbət edib. Müşür baba ilə olan söhbət familiyalara, soy-kökə münasibət baxımından maraqlıdır. Həmin söhbəti olduğu kimi burada verməyi məqsəduyğun sayırıq:

Müşür baba:

- Bizim oymaqlarımız binayi - qədimdən Anadolu bölgəsinin torpaqları sayılıb. Sonradan sərhəd çəkiblər, biz

qalmışq bu üzədə. Yadımdadır, davadan qabaq əlləşirdilər ki, bizi türklükdən çıxarsınlar. Özü də nə desələr yaxşıdır. Mən bir yalan-palannan uydururdular ki, bəs biz qədimlərdə gürcü olmuşuq, sonradan bizi zorla türkləşdiriblər. Bu torpaqlar da qədim gürcü torpaqlarıdır. Odur ki, gərək biz təzədən qayıdıb gürcüləşək. Çox deyirdilər, yazıb-pozurdular, di gəl bir kimsənin ağına yerləşdirə bilmirdilər;

- Baba, bəs sənin familiyan niyə Paşaladzedir?

Elə biləsən nəyə yarasına toxunur. Sinədolusu qullab vurub söhbətini bir az da isidir:

- Söhbətini elə oraya gətirirəm, oğul. Qəsdən eləyiblər. Gördülər özümüzü gürcüləşdirə bilmirlər, başladılar familiyalarımızı dəyişməyə.

Biz türklərdə familiya məsələsi belədi ki, babanın adına "oğlu" sözü qoşulur. Mənim babamın adı Paşa olub. Bizə də Paşa oğlu deyiblər. Di gəl ki, pasport verəndə Paşaoğlunu zorla çevirib yazdılar Paşaladze. Qonşumuz Dadaşoğluydu, elədilər Dadaşidze. Bir para adları dəyişəndə qəsdən korlayıblar. Mənim xalauşaqlarım var. Zeynalöglu tayfasıdır. O vaxt zorla yazıblar Zenişvili. Hərəni bir yolla kökündən azdırmaq istəyirdilər. Gündə bir hoqqa çıxardırdılar.

- Müşür baba, bəs sonra niyə fikirlərini dəyişdilər. Gürcüləşdirmək istədikləri bir elə əhalini ilan mələyən səhraya sürgün elədilər?!

- Mən bilən baxdılar ki, baş tutan iş deyil. Bizi türklükdən çıxarmaq çətin məsələdir. Özü də bizim haqq-hesabla Stalin, Beriya şəxsən maraqlıydı. Dava vaxtı əllərinə girəvə düşdü.

Axısqa türklərinin soy-kökündə olan məcburi dəyişiklik onların mənaviyyatını sarsıtmadı. Onlar türk adını yüksək şəkildə qorudular. Məhərrəm Qasımlı bu yenilməzliyi aşağıdakı şerində çox gözəl əks etdirmişdir: Sökülməyən bənd-bərələr sökülər,\\ Dəli çaylar yatağından çəkilər,\\ Dağlar - daşlar əriyib də tökülər,\\ Türklüyümüz yenilməz!\\ Qarı düşmən, yüz dəyişsin adımız,\\ Qandan getməz dada-baba odumuz,\\ Gör nə deyir sümüyümüz - südümüz,\\ Türklüyümüz

yenilməz!\\ Sən ha çalış azdırasan yolunu,\\ Tanıyaram ulusumu - ulumu,\\ Bağlasan da qanadımı-qolumu,\\ Türklüyümüz yenilməz!\\ Biz qartalıq, tükü-tükdən seçərik,\\ Gərək olsa, çəkib ağı içərik.\\ Qanlı-qanlı qılınclardan keçərik,\\ Türklüyümüz yenilməz!\\ Müşür baba, söyləyiin o sözü,\\ Tanrı qanımıza yazıbdı özü,\\ Qadir mövlan belə yaradıb bizi -\\ Türklüyümüz yenilməz! [39, s. 53-55]

Soyadların assimilyasiyası tarixi bir prosesdir. Bu proses bir sıra səbəblərlə və sosial amillərlə bağlıdır. Soyadların assimilyasiyasına iki amil təsir göstərir: a) linqvistik amillər; b) sosial amillər. Linqvistik amillərin təsiri müsbət və mütərəqqi təsirdir. Bu istiqamətdə daha çox milli soy-kökə qayıdış ifadə olunur. Soyadlar bu zaman milliləşdirilir, həmin dilin özünəməxsus qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli soyadlarımız əsrlər boyu assimilyasiyaya məruz qalmış, xalqın özü də bilmədən bu adlarda müəyyən əməliyyatlar aparılmış, zorakı təsir millətin mənaviyyatına, tarixi-etnik mədəniyyətinə, milli varlığına hopmuşdur.

Soy-kökə olan əməliyyat-proses "özünüküləşmə siyasəti" ilə bağlı olmuş, türklər heç özləri də bilmədən gürcü və digər familiyaları qəbul etmişlər. Axısqa türkü Cüməli Rasidzenin də bu haqda fikri dediklərimizi təsdiqləyə bilər. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin müxbiri soruşur ki, Cüməli əmi, bəs niyə familiyanız Rasidzedir? - "Eh, onun da uzun tarixcəsi var. O vaxt Gürcüstanda yaşayarkən bizə zorla bu famili verdilər. Özbəgistanda dəyişmək istədik, qoymadılar, dedilər ki, olmaz. Yuxarıdan belə tapşırıblar. Qaldıq məəttəl. Bəlkə indi familimizi dəyişib əslimizə, soy-kökümüzmə qayıdaq... [19, 27.10. 1989].

Əlipaşa Ənsarov "Ahıska türkləri" kitabçasında gürcü millətçilərinin türklərə qarşı çox uzaqgörən bir siyasət yeritdiyini, vəzifə başına keçmək istəyənlərə gürcü familiyaları qəbul etməyi təklif olunmasını göstərmişdir, "Ahıska türkləri arasında zamanın bu ağır millətçilik təzyiqinə, tələbinə boyun əyənlər də oldu, familiyalarını dəyişdirənlər də... Əhali

arasında belə bir ictimai fikir yaratmağa çalışdılar ki, guya Ahıska türkləri mənşə etibarilə gürcüdürlər, yəni gürcüdən dönmədirlər. Adamların bir qismi bu fikrə inansa da, böyük əksəriyyəti bunun təbliğat olduğunu duyur, "biz gürcüdən dönmə deyilik, türkün. Həqiqi türk heç vaxt öz dinindən, millətindən dönməz! [24, s. 7].

"Vətən eşqi" qəzeti Y.Sərvərovun "Подлостм и лижемерие-удел изменников" adlı məqaləsində (3 mart 1992-ci il sayında) "исконную фамилию" daşıyanların siyahısını və onların dönmək çıxmasını göstərmişdir: Matanidze-Matanov, Boxoder (Oşoroli), Korodaşvili - İskanderov Alixan (Abasdumnni), Şavadze-Mamedov Munur (Muxeli), Şavadze Şukri (Kexvanni), Dursunov - Manədze Fatul (Üaxanni), Koçaliev - Koçalidze Said (Zanovli) və b. [169, 03.03.1992].

Şamil Qurbanov "Vətən eşqi" qəzetində "Məhsəti türkləri" adlı məqaləsində familiyalarda baş verən repressiyanın səbəbləri haqqında yazırdı: Türklərin bəzilərinin gürcü familiası daşmasına gəldikdə, demək lazımdır ki, əvvəla, familiya hələ milli mənsubiyyətin yeganə ölçüsü deyildir. Rus familiası ilə çoxlu gürcü (Sisianov, Mouravov, Andronikov və s.) vardır ki, onların gürcü olduğunu heç kəs inkar etmir. İkincisi, o zaman gürcü familiasını daşıyan türklər buna ciddi əhəmiyyət vermirdilər. Gürcü familiası ilə mollalar da vardır. Görünür, buna başqa cür əhəmiyyət verənlər və gələcəkdə müəyyən məqsəd daşıyanlar olmuşdur [45, 03.03.1992].

Ömər Faiq Nemanzadə isə vaxtı ilə yazırdı ki, türklərin yaşadığı yerlərdə "ürəklərdən türklük duyğusunu, ağızlarından türk dilini nə cür olsa çıxarmaq" meylı bir vaxt çox güclənmişdir. Hətta türk olan Əlioğlunu məcburən "Aliidze" yazmaq və türk familiyalarını bu şəkildə dəyişmək siyasəti baş vermişdir [9, 18.01.1917]. Lakin onlar qəlbən də, ruhən də türklüyündə qalmışlar və indi də qalırlar.

3.10.2. Toponimlər. Toponimlər bu xalqın etno-lingvistik yaddaşı kimi qiymətlidir. Keçmiş nəsillərin qoyub getdiyi yer-

yurd adlarına türklər həmişə həssas münasibət bəsləmiş, haraya sürgün olunmuşlarsa, yeni məskən saldığı yerlərə keçmiş məskənlərinin adlarını vermişlər. Bir vaxt Türkoba adı (Böyük və Didi Türkoba) cənubi Gürcüstanda məşhur idi. 1944-cü ildə buradan sürgün olunanda həmin toponimi də özləri ilə Özbəkistana apardılar, oradan ikinci dəfə buraya - Azərbaycana - Abşeronun Şurabad qəsəbəsinə gətirdilər. Yeni salınan kəndə Türkoba adını verdilər. Adı yaşatdılar. Təskinlik tapmaq üçün. Tarixi birliyi yaşatmaq üçün. Eləcə də Axısqa, Adıgün, Azqur, Zeqan, Oşora və digər toponimlər düz 46 ildir ki, yeni-yeni regionlarda öz varlığını qoruyur. Bu əlamət milli mədəniyyətə, el-obaya ehtiramın böyük ifadəsidir.

Axısqa türkləri Cənubi Gürcüstanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyanın bir çox bölgələrində yaşamışlar və orada həm milli toponimlərdən, həm də yerli coğrafi adlardan istifadə etmişlər.

Cənubi Gürcüstanda 300-dən çox türk kəndi qeydə alınıb: Əsasları bunlardır: Axısqa, Adıgün, Azqur, Apiyet, Axaşen, Arzine, Aqara, Amxer, Abastuban, Anni, Aqobil, Andal, Axıləkək, Badela, Bağdad, Balağul, Bolazul, Boqal, Borcom, Bennara, Varxan, Vale, Qaratuban, Qortuban, Qacvi, Qoders, Qorqul, Qorza, Qomoro, Qurgel, Ququnavur, Quratuban, Dersel, Aşağı Entel, Yuxarı Entel, Ərdahan, Böyük Zanav, Küçük Zanav, Zarzin, Zazala, Zarumali, Zir, Zigila, Zeqan, Zediban, Zedeqav, Mivital, İcəret, İncqola, Kortok, Kexvan, Kaxaret, Kilde, Kikinet, Kasaraul, Laşe, Lelivan, Muke, Marel, Muqaret, Naxurdev, Nəmniyavur, Yuxarı Oşora, Aşağı Oşora, Orala, Orçoşan, Paraxa, Parexəz, Pərvanə, Pulate, Posxov, Papoli, Pamoq, Pelvan, Persay, Qabat, Sanqur, Saxan, Sarbastuban, Sarıqıze, Saxtev, Sakunet, Sabzara, Silvan, Sirə, Sivri, Sixisuban, Səvirmə, Sımında, Seniban, Sinil, Sıqara, Böyük Smada, Küçük Smada, Sür, Sulis, Tatonis, Toloş, Temlala, Tisel, Tutacuval, Ude, Utqusuban, Xuro, Xevşşen, Çela, Çeçla, Çixicuban, Çisey, Çarel, Çixeli, Çörxey, Çurçut, Çüntə, Çursutal, Caxsu, Cela, Caxsma, Cüntəy, Şolavər, Şokay, Şurda.

Axisqa türklərində bu və ya digər toponimik adlar müqəddəs anlamlardandır. Heç bir türk adı danışıda doğma yerin adlarını konkretləşdirmir - Vətən deyir. Bu kövrək yasaq nə qədər mifik əskilərə gedib çıxır. Demək olar ki, hər bir uşaq nağıllarına çevrilmiş bu yerlərin - Azqur, Adıgün, Axisqa, Varxan, Abastuban, Axıləkək, Zediban, eləcə də onlara qardaş olan Ağbulaq, Sarvan, Başkeçid, Qarayazı obalarının doğma adlarını, nadir təbiətin gözəlliyini bütün ruhuyla hiss edir [27, s. 40-41].

İndi bu xalqa məxsus olan toponimik adlar çoxlu şer və nəğmələrdə saxlanılır. Aşıq Məhəmməd Səfilinin 38 bəndlik bir qoşmasında bu xalqa məxsus olan 100 kəndin adı çəkilir, onların xarakteri açılır:

Axisqa toponimlərin bəzilərinin mənşəyi və mənası tam aydın deyil. Bu, müəyyən dərəcədə onunla bağlıdır ki, bir sıra yer adları - kənd adları bizə təhrif olunmuş şəkildə gəlib çatmışdır. Bəziləri isə fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, aşağıdakı toponimlər gürcü dilinin fonetikasına uyğun olaraq təhrif edilmiş, ya da onların sonuna a, i səsləri artırılmışdır. Qotura, Pulateli, Qağvi, Tuxi, Laşi, Amxeri, Papoli, Çixeli, Axali və s.

Bu xalqın el nəğməkarı Müdir də türklərində daha çox kənd adlarından istifadə etmişdir. Nərdə kaldı o Zeduban dərəsi? \\ Eşidilməz suların şərşərəsi, \\ Yeşil, gözəl Azqurumuz meşəsi, \\ Gəl, dönəlim o yerlərə arkadaş!

Qoşmada adı çəkilən türk kəndləri və qəsəbələri: Dersel, Kexvan, Zeduban, Pulateli, Qortuban, Apiyet, Adıgün, Zanav, Qağvi, Nəmniyavur, Quqnavur, Kortox, Çixicuban, Muxi, Çela, Çeçla, Səvirma, Laşi, Zarzmalı, Qoders, Utqusuban, Rabat, Sirə, Qorqul, Qaratuban, Pelvan, Sanqur, İcəret, Amxeri, Qorza, Zazala, Kaxaret, Çisey, Xona, Sarbastuban, Marel, Orçoşan, Badila, Papoli, Silvan, Potsxov, Ərdahan, Caxsu, Qomor, Böyük Smada, Küçük Smada, Entel, Bolacur, Şolaver, Unçal, Bennor, Şokay, Xero, Xeveşin, Varxan, Sabzar, Xarcam, Abastuban, Çərmük, Saxan, Tutacuvar, Kinkinet, Anı, Zir, Tsiminda, Quratuban.

Cüntəy, Sürli, Şurda, Boqal, Kilde, Çixeli, Çurçut, Parexəz, Axisqa, Sakunet, Pamac, Temlal, Çorxey, Sinis, Saxtev, Persay, Muqaret, Zigilə, Aqara, Azqur, Borcom [28, 1989, №7, s. 69].

Mesxeti - Cavaxeti Gürcüstanın qədim tarixi - coğrafi ərazisidir. Bu ərazi haqqında aşağıdakı məlumatlar regionun toponimik zənginliyini nümayiş etdirir: Bu ərazidə əhali çox seyrək yaşayır. Belə ki, respublikanın hər kv. km. sahəsində 75 nəfər yaşadığı halda Mesxeti və Cavaxeti ərazisində 4 nəfər yaşayır. Bu rayonun şəhər və şəhər tipli qəsəbələrində (Ədigön, Axiska, Aspinza, Axıləkək, Baqdanovka və Abastuban) yaşayan əhali sənaye ilə məşğul olur. Atarada şəhər çuğunduru emal edilir. Heyvandarlıq, əsasən, Cavaxetidə, meyvəçilik isə Samsxe ("Üç qala" - Axisqa) rayonunda inkişaf etmişdir.

Bu regionun iqtisadiyyatının yüksəlməsində Barjam - Axiska - Vale dəmiryolu və avtomobil nəqliyyatının böyük əhəmiyyəti vardır. Abastuban dünya əhəmiyyətli kurortlardan sayılır [70, 10.04.1952].

Axisqa türklərinin yaşadığı rayonların (5 rayon) adları da fonetik cəhətdən müxtəlif cür tələffüz olunur. Yəni, eyni adın bir neçə variantları mövcuddur. Məsələn: Bu variantlarla yanaşı, həmin adların digər əlamətləri (coğrafi şəraiti) "Vətən eşqi" qəzetində aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

Adigeni (Ədigön) - Ədigön rayonun mərkəzidir. Kobliyan çayının kənarındadır. Sahəsi - 1056 km²-dur. Axisxa dəmir yolu stansiyasından 32 km qərbdə, Batumi - Axisxa avtomobil yolu üstündədir. Əhalisi 2,1 bin nəfərdir (1974). Taxta-şalban və limonat zavodları var.

Axalsixe (Axisxa) - Axisxa rayonunun mərkəzidir. Dəmir yolu stansiyasıdır. Batumi, Axarkəkək və Borcoma gedan yolların kəsişüğüdür. Sahəsi 1208 km², əhalisi 19,3 bin (1975) nəfərdir. Qonur kömür hasilatı mərkəzidir. Nişasta (Kraxmal), şarab, piva, limonat, kirpəc zavodları, ət, ətmək kombinatları, mebel fabriki, tibbi (med.) məktəbi, kənd təsərrüfatı (selxoz) texnikumu, teatr, muzey var. Orta

yüzyilluxlardan qalma Safara monastri Axısxanın yaxınlığındadır. Axıska rayonunda diatomit və əqiq çıxarılıyır.

Aspinda (Aspinza) - Aspinza rayonunun mərkəzidir. Kür çayı kənarında, Axısqa dəmir yolu stansiyasından 34 km cənub-şərqdə, Axısqa-Leninakan şose yolu üstündədir. Ərazisi 796 km², əhalisi 2,6 bin (1974) nəfərdir. 2 taxta-şalban zavodu, limonat zavodu, qənnadı fabriki, xastaxana, muzey və s. vardır.

Axalkalaki (Axarkələk) - Axarkələk rayonunun mərkəzi, Axarkələk çayının kənarında, Axısxa dəmir yolu stansiyasından 74 km cənub-şərqdədir. Şose yolları kəsişədir. Sahəsi 1598 km², əhalisi 11,4 bin (1975) nəfərdir. Yağ-peynir, taxta-şalban, limonat, piva zavodları, pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikomları var.

Axısqalı kənd, dərə, dağ, meşə adlarını, ümumiyyətlə bütün toponimik sərvətlərini türklərində, manilərində vəsi etməkdən yorulmurlar.

Şeirlərdə toponimik adlar geniş şəkildə təbliğ olur. Məsələn, Şimşək Dursunov adlı şair "Vatani qördüm" şeirində Kaxaret, Mlivan, Uaveli, Sonkursya, Avxer, Yayla, Zarzma, Mlaşə kimi yaşayış məskənlərinin adını çəkir: Kaxaretdə veyran qördüm vatani\ Lelivanın camisi kluba donması\ Qazdim Uaveli koşama-koşa\ Simasi kudratdan çakımsı taqınan-taşa.\ Çixdim Sankureya tutıldı dizlarım,\ Avxeri veyrana qordi qozlarım\ Yaylanın elunda koldi izlarım\ Kaq aqliyan meşalar qordumda qaldım\ Şimşək diyar, qetdim Vatan qazmaya,\ Mlaşədan oqradım qeçdim Zarzmaya [70, 01.03.1991].

Axısqa türkləri manilərdə işlətdiyi toponimik adları öz deyim tərzlərinə uyğunlaşdırırmışlar. Başqa sözlə, toponimik vahidlər interferensiya olunmuşdur. Məsələn: Ağ dəvə düzdə kaldı\ Yüki Tevrizdə kaldı\ Oğlani sancı dutdı\ Dərmen kızda kaldı\ Su gəlür harx uzunu\ Qəzəl örter yüzünü\ Əgil Kavkaz tağları,\ Görem yarın yüzünü.

Axısqa türklərinə məxsus toponimlərə bəzi lüğətlərdə və

mənbələrdə toqunulmuşdur. Məsələn, V.A.Nikonov "Краткий топонимический словарь" adlı əsərində "Abastuman" adı və mənşəyi haqqında aşağıdakı məlumat verir: "Абастумани" - пос. в Грузинской ССР. Из грузин. Хабаз "пекарь" и убани "квартил". Fars işğalı dövründə bu ad pul vahidi kimi (abaz və tuma) işlənmişdir [152, s. 14].

M.M.İzzatov "Mesxeti" toponimi haqqında aşağıdakı məlumatı verir: Mesxetiya - qədim gürcü vilayətidir. Adı gün rayonu Gürcüstanın cənub hissəsidir. Vilayətin coğrafi adı Mesxeti - Cavaxetidir. Buraya Axalsix, Adıgün, Aspinza, Axalkələk və Boqdanovka qayonları daxildir [123, 02.VIII.1992].

Axısqa toponimlərini mənşə cəhətdən iki qrupa ayırmaq olar:

- a) Türk mənşəli toponimlər;
- b) Gürcü mənşəli toponimlər.

Türk mənşəli toponimlər oykonim, oronim və hidronimlərdən ibarətdir.

Oykonimlər - yaşayış məskənlərinin adları: Axısqa, Adıgün, Azqur, Axılkalək, Qaratuban, Qortuban, Sarıqize, Utqusuban, Xirtiz, Yenigöy və s.

Eyni kənd adları "yuxarı- aşağı" istiqamətlərinə görə fərqləndirilir. Məsələn: Yuxarı Oşora - Aşağı Oşora, Yuxarı Entel - Aşağı Entel və s.

Asif Hacılı Axısqa mahalının iç dünyasından bəhs edərkən yazır ki, əski etnik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, bir çox kəndlər bir-birilə əkizdir, yəni ənənəvi cüt quruluşa malikdir: Yuxarı Oşora, Aşağı Oşora, Yuxarı Entel, Aşağı Entel. Ümumiyyətlə, bu ulu mahalı təbii şərait iki hissəyə bölüb: yuxarı və aşağı kəndlərə. Bu bölgü yalnız təbii-coğrafi deyil, müəyyən etnoqrafik və dil çalarları ilə də əsaslanır. Aşağı kəndlərlə yuxarıların dialekt fərqləri, əsasən, s - ş (istiyyirik - iştiyyirik), e-ə (emi-əmi) kimi əvəzlənmələrdə təzahür edir. Türk ədəbi dilinə ən yaxın şivə Axısqa-Azqur şivəsidir [27, s. 41].

Oronimlər - obyekt adları: dağ, dərə, təpə, meşə, qaya, yayla, qışla, tarla, çayır-çəmən, bağ və s. adlar.

Dağ adları: Horos, Persat, Abioğli, Bolacul, Fındıqlı, Çekilli, Didimağa, Askilli, Qanlı, Çobanköprülü, Artaclı, Dersel, Əcərə, Saxan, Sosola, Sirit, Yalbuç, Yiləsatan, Alazana, Baxacax, Cebil, Saburtağ.

Bu adların bəziləri dağın bitki örtüyü ilə əlaqədardır. Məsələn, çəkil sözü tut ağacının bir növüdür. Dağ bu ağacın əhatə olunduğu üçün Çekilli adlandırılmışdır. Fındıqlı. Bu dağ fındıq kolları ilə dövrəyə alınmışdır.

Askilli. Oronim Axisqa türklərinin deyim tarzına uyğunlaşdırılmışdır. Askil - əzgil deməkdir. Bu dağda görünür əzgil ağacı çoxluq təşkil edir.

Bəzi Axisqa dağlarının adları antroponimlərlə bağlı olur. Məsələn; Saburtağ (Sabirdağ) və s.

Dağ adları sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu müşahidə olunur.

a) sadə: Horos, Sirit və s.

b) düzəltmə: Çekilli, Askilli (bu adların əmələ gəlməsində -li şəkilçisi əsas rol oynamışdır).

c) mürəkkəb: Abioğli (qohumluq termini ilə oğli sözü birləşməsindən); Çobanköprülü (çoban və köprülü sözlərindən); Yiləsatan və s.

Dərə adları: Dersel, Zediban, Sabiyet, Derin, Dördəş, Degirman, Sabzara, Çaxı, Uzun, Küknəlli və s. Dərə adlarının bəziləri ərazinin bitki örtüyü ilə əlaqədar formalaşmışdır. Məsələn, Küknəlli dərəsi - küknar ağacının çox olması ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

Bəzi dərə adları obyektin həcmi ilə bağlı formalaşmışdır. Məsələn: Uzundərə, Derindərə.

Dərə adları obyektin yerləşdiyi yaxın subyektlə bağlı formalaşmışdır. Məsələn, Dörttaş, Degirmandərə; bu dərəni dəyirmanının yanında yerləşdiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Dərə adları bu obyektədən istifadə edən heyvan adları ilə bağlı da əmələ gəlmişdir. Məsələn: Qoyundərə - bu dərədə çox olduğu üçün qoyun sürülərini burada otarırmışlar.

Bəzi dərə adları gürcü mənşəlidir: Sabiyet, Çaxı və s.

Təpə adları: Böyük sırt, Naomar sırtı, Sekirə sırtı, Dərə

tepesi, Cuvallar tepesi, Satarınbaşı. "Sırt" sözü türk dillərində "təpə" mənasında işlənir. Axisqa türkləri həm "sırt", həm də "təpə" sözündən oronimlərin tərkibində istifadə etmişlər.

Məşə adları: Zediban, Qusxana, Qarasu, Melislər, Qostala, Hamzula, Nakal, Qavaxlı, Nadqur və s. Bunlardan Qarasu, Qostala, Qavaxlı türk mənşəlidir.

Qaya adları: Yaruk, Qüzeyli, Qalabayri, Böyük, İsitmə və s.

"Qalabayri" - yəni, qalanın bayırı, çöli mənasındadır.

"Qüzeyli qaya" - qayanın qüzeydə yerləşməsi ilə əlaqədar adlandırılmışdır.

Böyük sifəti ilə əlaqədar olan bu qaya adı («Böyük») onun böyüklüyü, əzəməti, hündürlüyü ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

Yayla adları: Abastuban, Sarıqaze, Saxan, Xarcan, Varxan, Uraş, Kikinet, Əski, Çoban, Persat, Qaxgilin yaylası, Öküz koxi, Çeçla və s.

Yayla adları da türk və gürcü mənşəlidir.

Türk mənşəli olanlar rəng adı ilə (sarıqaze), peşə adı ilə (Çoban), nəsil adı ilə (Qaxgilin yaylası), heyvan adı ilə (Öküz koxi), dövrə, zamanla (Əski) və s. ilə bağlı yaranmışdır.

Gürcü mənşəlilər: Çeçla, Persat, Uraş, Varxan, Xarcan, Saxan və s.

Yayla adlarının bəziləri (Abastuban, Saxan, Xarcan, Varxan və s.) həm də yaşayış məskənlərinin adıdır. Görünür, bu yerlərin adamları getdikləri yaylalara öz kəndlərinin adını vermişlər.

Qışla və yataq adları: Çillər qışlası, Xurşudun yatağı.

Axisqahlılar qışlalarda, əsasən, heyvanları saxlayırlar. Yataqlarda heyvanlar qoralar tutur.

Tarla adları: Qaramoğli, Zaden, Qara, Böyük, Uzun, Selasu, Tört, Axaşen, Qostama, Qırıqlar, Nariya, Cami, Varazan, Qıraqlar, Çolalar, Sukuletlər, Cuvallar, Cumatar, Meydanlar, Qəssabxana, Xerek, Pisara, Gürgənə, Dərə, Qusxal, Cuhut, Bağbanlar və s.

Tarla adlarının mənə və mənşəyi maraqlıdır. Bəziləri tayfa, millət (Qaramonoğli, Qırıqlar, Qıraqlar, Bağbanlar,

Dağ adları: Horos, Persat, Abioğli, Bolacul, Fındıqlı, Çekilli, Didimağa, Askilli, Qanlı, Çobanköprülü, Artıral, Dersel, Əcərə, Saxan, Sosola, Sirit, Yalbuç, Yiləsatan, Alazana, Baxacax, Cebil, Saburtağ.

Bu adların bəziləri dağın bitki örtüyü ilə əlaqədardır. Məsələn, çəkil sözü tut ağacının bir növüdür. Dağ bu ağacın əhatə olunduğu üçün Çekilli adlandırılmışdır. Fındıqlı. Bu dağ fındıq kolları ilə dövrəyə alınmışdır.

Askilli. Oronim Axisqa türklərinin deyim tərzinə uyğunlaşdırılmışdır. Askil - əzgil deməkdir. Bu dağda görünən əzgil ağacı çoxluq təşkil edir.

Bəzi Axisqa dağlarının adları antroponimlərlə bağlıdır. Məsələn; Saburtağ (Sabirdağ) və s.

Dağ adları sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu müşahidə olunur.

a) sadə: Horos, Sirit və s.

b) düzəltmə: Çekilli, Askilli (bu adların əmələ gəlməsində -li şəkilçisi əsas rol oynamışdır).

c) mürəkkəb: Abioğli (qohumluq termini ilə oğli sözü birləşməsindən); Çobanköprülü (çoban və köprülü sözlərindən); Yiləsatan və s.

Dərə adları: Dersel, Zediban, Sabiyet, Derin, Dördtaş, Degirman, Sabzara, Çaxı, Uzun, Küknebli və s. Dərə adlarının bəziləri ərazinin bitki örtüyü ilə əlaqədar formalaşmışdır. Məsələn, Küknebli dərəsi - küknar ağacının çox olması ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

Bəzi dərə adları obyektin həcmi ilə bağlı formalaşmışdır. Məsələn: Uzundərə, Derindərə.

Dərə adları obyektin yerləşdiyi yaxın subyektlə bağlı formalaşmışdır. Məsələn, Dördtaş, Degirməndərə; bu dərə degirmanın yanında yerləşdiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Dərə adları bu obyektə istifadə edilən heyvan adları ilə bağlı da əmələ gəlmişdir. Məsələn: Qoyundərə - bu dərədə çox olduğu üçün qoyun sürülərini burada otarıbmışlar.

Bəzi dərə adları gürcü mənşəlidir: Sabiyet, Çaxı və s.

Təpə adları: Böyük sırt, Naomar sırtı, Sekirə sırtı, Dərə

tepesi, Cənəddədə puvarları) və s. ilə bağlı qoyulmuşdur.

"təpə" məsl adları: Dibsiz, Cazi, Pərvanə, Qotur, Sabiet, Qara və s.

"təpə" sözlərdən, "Qara", "Dibsiz" adları gölün suyunun Meştinə, həcminə əsasən verilmişdir.

Qostala, İy adları: Kür, Xeveşen, Poskov, Abastuban, Xarcam, Qarasu, Qarzine və s. Çay adlarının əksəriyyəti yaşayış

Qayının adı ilə əlaqədardır. Görünür, çay həmin yaşayış və s. ərazinin yaxınından axır.

"Qalısqalılar çay qovşaqlarına da adlar vermişlər.

"Qüz Çatalsu, Körpülü çatal və s.

adlandırılmışdır (mineral su) adları: Abastuban, Aqobil, Pulate, Böyi Sabiyet, Küknebli, Arazında və s. Bu çərmüklərinin böyükcüstan ərazisində yerləşir, həm türk mənşəli, həm Yayımənşəlidir.

Varxan, lıqat göstərir ki, Axisqa toponimlərinin əksəriyyəti yaylası, Ölxətəlliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də Yaybğuz, Hun-bulqar, kürd və digər tayfa adları ilə bağlı Türkmışdır. Bunların bəzilərini nəzərdən keçirək:

(Çoban), mçur (Samkure) etnotoponimi. Bu toponimin birinci koxi), dövrəti Hun-bulqar tayfalarından olan sam (və ya samar)

Gürdə bağlıdır. Həmin toponimə Adıgün rayonunda, Xarcam, Sui rayonunda isə Samqari şəklində rast gəlirik.

Yaylin ikinci komponenti isə ümumhün etnik adı olan Varxan və məşhur hun tayfaları: onoqur, saraqur, uyğur, utiqur, bu yerlərinə s.) əlaqədardır.

vermişlər. Bu tayfasının adı Özbəkistanın (Səmərqənd - Qışlaq) və Rusiyanın Samara şəhərlərinin adlarında da Axis.

Yataqlardəgün etnotoponimi - gürcüce Adiqene. Qədim türk

Tarlan Adıgün əfsanəvi pravətəni, əski abidələrdə olan Selasu, Tvilayətini yada salır. V.V. Bartold yazır ki, XIX əsrin Varazan, an Qırğızıstanda Adıgün nəslindən olanlar Meydanlar adırlar [91, tom 2, cəstə 1, s. 533].

Qusxal, Çiəti etnotoponimi. Mesxetiyada kənd adıdır. Cənubi

Tarladı da Kobuleti adlı şəhər vardır. Gürcü dilində bu tayfa, milləti «Kobu», «qobi» ölkəsi mənasında işlənir.

Axısqalılardan yaşadığı Aspinza rayonunda Kobixevi, Axalsıxda isə Kobaze adlı yaşayış məntəqələri qeydə alınmışdır [188, s. 24].

Kobu (qobu) tayfasının adı Qafqazın bir sıra yer adlarında öz əksini tapa bilmişdir: Dağıstanda Qobi dağı, Azərbaycanda Bakıdan çox da uzaq olmayan yaşayış məntəqəsinin adı və geniş ərazi Qobustan (türk dilində «qobuların yeri»), respublikanın digər rayonlarında Qobu, Qobustyu, Qobu-Dilağarda kəndləri də mövcuddur. XVIII yüzillikdə kobi köçəri tayfasının Gəncə şəhərindən çox da uzaqda məskunlaşmaları haqda məlumatlar var [208, s. 93].

Qandza etnotoponimi - Gürcüçə Qandzani. Kendjek tayfasının izlərinə Gürcüstanın Cavaxeti ərazisinin Boqdanovka rayonuna məxsus olan Qandza kənd adında rast gəlirik. Kendjek tayfası türk xaqanlığının hakimiyyəti dövründə Qafqazda görünməyə başladılar. X-XII yüzilliklərdə Orta Asiyada tanınan yerli əhali qırğızlarda qendje, türkmən və qazaxlarda kendje adı isə çağırılırdı. Bu adla bağlı toponimlərin geniş arealları mövcuddur. Orta Asiyanın uyğur ölkəsində Kendjek şəhəri və Kendjalu rayonu, Türkmənistanda Kendji-Karabaq, XIX əsrdə Şimali Qafqazda Kenje və Qendje kəndləri, Qendjeçay [118, s. 140], Azərbaycanda məşhur Gəncə şəhəri kendjek tayfasının adını özündə yaşadır.

Kuna, Tazakov, Yençikov etnotoponimləri. Bu etnotoponimlər əsas qıpçaq tayfalarından olan köv (kai, koi) və kuni adlarını özündə qoruyub saxlamışdır. Qeyd edilən etnotoponimlərə Gürcüstanın Aspinza rayonunda olan Kuna, Tazakov («yeni kövlar»), həmçinin Yençikov («yeni kövlar») (Axalsıx rayonunda) yaşayış məntəqələrinin adında rastlaşırıq. Mənbələr göstərir ki, qıpçaq tayfaları arasında kun və kov tayfaları islam dinini qəbul etməyə kimi xristyan olmuşlar [188, s. 34, 35]. Azərbaycanda qov tayfasını iki kənd (Qovlar və Qovlarsarı) özündə qoruyub saxlamışdır. Qovdərə və Qovdaq etnotoponimləri də Azərbaycanda qeydə alınmışdır. Azərbaycana XIX yüzilliyin ortalarından 96 qov tayfasından

olan ailənin köçdüyü də mənbələrdə göstərilmişdir [188, s. 34]. Həmin yüzillikdə qov tayfaları Ermənistana da axın etmiş, burada türk kəndi olan Qovunlu yaşayış məntəqəsini yaratmışlar [101, s. 41; 155, s. 210].

Tuğ etnotoponimi. Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biri də Tuğ adlanır. Kənd Boqdanovka rayonuna məxsusdur. Tuq (tuk, tok) məşhur qıpçaq tayfalarındandır. Qafqazda, o cümlədən Gürcüstanda bir çox yaşayış məntəqələrinin adları bu tayfa ilə əlaqədardır. Şimali Qafqazda Tuq, Tuk, Tok, Tukdaq, Tukovo və s. kəndlər vardır. Azərbaycanda üç Tuğ kəndi, Tuğ çayı, Tuğ dağı və Tuğ yurdu əraziləri məlumdur. Ermənistanda XIX əsrə aid olan xəritələrdə Tuğlu, Tuqun, Tuqut türk kəndlərinin adları öz əksini tapmışdır.

Çala, çela etnotoponimləri. Bu qıpçaq etnosun bir sıra toponimlə bağlılığı mənbələrdə göstərilmişdir [139, vıp. 2, s. 160]. Bu köçəri tayfa adı Mesxetiyanın Axalsıx rayonundakı Çala kəndində, Adıgün rayonundakı Çela kəndində öz inikasını tapmışdır.

Türkiyə ərazisində 7 kənd «Çala» adlanır. Azərbaycanda Çala adlı kənd və göl, Çaldaş, Çalburun kəndləri, Çaldaq adlı dağ vardır. Ermənistanda Çaldaq adlı kənd və dağ, Çaldaş adlı dağ, Çaltəpə adlı iki kənd mövcuddur. Həmçinin Sibirin müxtəlif regionlarında və Mərkəzi Asiyada da xeyli toponimik vahidlər həmin etnosun adını özündə yaşadır.

Bazarxana etnotoponimi. Bazar və ya basar qıpçaq tayfalarındandır. Qafqazın bir çox toponimik vahidlərində bu etnonim əsas komponentlərdən birini təşkil edir.

Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biri də Bazarxana adlanır. Kənd Mesxetiyanın Aspinza rayonunda yerləşir.

Q.Qeybullayev, S.Axinjanov XVII-XIX yüzilliklərin Orta Asiya, həmçinin Şərqi Sibir (qırğız, qaraqalpaq, özbək) mənbələrinə əsaslanaraq bu tayfanın müxtəlif regionların toponimiyasında yayıldığını göstərirlər: Şimali Qafqazda (Bazarört, Bazarkışlak kəndləri), Azərbaycanda (Bazar və

Bazarçay, Bazaryurd və Bazardüzü), Ermənistanda (Bazardıq kəndi, Bazar çayı) [101, s. 50; 83, s. 206, 230].

Çikil etnotoponimi. Çiqil (çikil) məşhur qıpçaq tayfalarındandır. Axısqalıların yaşadığı kəndlərdən biri Adıgün rayonuna məxsus olan Çikil kəndidir. Bu kənd həmin tayfanın adı ilə əlaqədardır. Gürcülər bu kəndin adını Çixçil şəklində təhrif etmişlər. Tədqiqatlar bu tayfanın erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiya çöllərində yaşadığını təsdiqləyir [9, s. 36]. Azərbaycanda Çiqil adlı çay (Sumqayıt ətrafında) vardır ki, həmin tayfanın adı ilə bağlıdır.

Qorqul etnotoponimi. Kerqil (qurqul) oğuz tayfasıdır. Adıgün rayonundakı Qorqul kəndinin adında bu oğuz tayfası öz əksini tapmışdır.

Balta (boltalı) etnotoponimi. Gürcüstanın Laqodexsk və Znaursk rayonlarında Balta adlı kənd qeydə alınmışdır. Balta türk tayfası Mesxetiyyəyə (Samsxe) monqol dövründə XIII-XVII əsrlərdə axın etmişlər. Yerli toponimlərdə bu tayfanın adı qorunmuşdur. Ümumiyyətlə, türklərin yaşadığı ərazilərdə (Şimali Qafqazda - Balta, Balta-Çoxrak kəndləri, Cənubi Azərbaycanda - Balta kəndi), Ermənistanda (Baltadərəsi və Baltaçay və s.) bu tayfanın adı mühafizə edilmişdir.

Xançala etnotoponimi. Axısqalıların yaşadığı Axalkala və Boqdanovka rayonlarında Xançala adlı iki kənd vardır. Xançal tayfasının osmanlı mənbələrində Gürcüstan ərazisində XV-XVII əsrlər arası Kiçik Asiyadan gəldiyi göstərilmişdir. XIX əsrə aid xəritədə Xançal adlı iki kəndin Ermənistan ərazisində - türklərin yaşadığı bölgələrdə olduğu da qeyd edilmişdir.

Qomar etnotoponimi. Cənubi Qafqazın bir çox toponimləri türk tayfası olan kamar (və ya qamar) etnosları ilə əlaqədardır. Bu tayfa hunların tərkibində Qafqazda görünməyə başlamışlar. XIX yüzillikdə Azərbaycan və Ermənistanda 7 kənd Qəmərli (Kamarlı) adlanırdı. 1728-ci ildə Osmanlı türklərinin Gürcüstanda siyahıya alınmasında Qamarlı adlı tayfa da qeydə alınmışdır. Gürcüstanın Borçalı

qəzasında (indiki Bolnisi rayonu) Böyük və Kiçik Qəmərli və Qomareti adlı türk kəndləri də vardır. «Qomareti» - gürcücə «qomar yeri, yurdu» mənasındadır. Mesxetiyyə toponimlərində də bu qədim tayfa öz izlərini buraxmışdır. Adıgün rayonunda Qomar (gürcücə Qomaro) kəndi bu etnosla bağlıdır. Bu kənddə yaşayanların hamısı, demək olar ki, Axısqa türkləridir.

Tədqiqatlar göstərir ki, İranda Kamara, Kamare, Qomar, Qomarabad və s., Türkiyədə Kamarlı adlı oymaqlar vardır [102].

Kola etnotoponimi. XIX əsrdə Gürcüstan toponimikası üç qədim bolqar tayfasının (kul, kol, kuyvar-xubiar) adını özündə qoruyub saxlamışdır. Erkən orta əsr mənbələrində bu tayfalar haqqında müfəssəl məlumatlar vardır. Cənubi Mesxetiyyədə olan Kola vilayəti bu etnonimlə əlaqədardır, Azərbaycanın Qarabağ ərazisində Kolayurd («Kolalar yurdu» - ermənicə Kolt) adlı oymaq var. Gürcü tarixçisi və coğrafiyaşünası Vaxuşti Baqration XVIII əsrdə Xram çayı ətrafında kol/kul tayfasının məskunlaşması barədə məlumat verir. Osmanlı dövründə əhalinin siyahıya alınmasına aid sənədlərdə Kullar adlı kəndin də adı çəkilir [177, s. 35].

Kola etnonimi ilə bağlı toponimlərə geniş şəkildə Orta Asiya, Ural və Sibir ölkələrində rast gəlmək olur.

Qədim bolqar tayfası olan Kuyvar (Xubiar) tərkibli yer adlarına XIX əsrə aid Qafqaza və Azərbaycana aid olan xəritələrdə (Xubiarlı kəndi Azərbaycanda iki rayonda), Dağıstanda Xublar dağı, Xubiyarkənd, Gürcüstanda Xubiar yaşayış məntəqəsi) rast gəlirik.

Kanqar etnotoponimi. Gürcücə Kanqari, ermənicə Kanqark. Erkən orta əsrlərə aid mənbələr xəbər verir ki, V əsrdə Cənubi Qafqaza Kanqar adlı türk tayfası gəlməyə başlayır. Onlar Azərbaycanın şərqində, Naxçıvan və Qazaxda, eləcə də Cənubi Gürcüstanın Ermənistanla olan sərhədlərində məskunlaşırlar. «Letopisğ Kartli»də, «Kartlis Sxovreba»da «Konqar-kəngər ölkəsi» haqqında maraqlı məlumatlar verilir [136, s. 74; 129, s. 306].

Qarabağda da Kəngərli adlı kənd və bu kəndə yaxın

Kəngər dağı vardır.

Azqur etnotoponimi - gürcüce Aükuri. Axalsix rayonunda Azqur kənd adı az tayfasının adı ilə bağlıdır. Orta əsr Gürcüstan tarixində az tayfasının VII-XIII əsrlərdə Altaydan Orta Asiyaya, oradan da Qafqaza miqrasiya olunması haqqında məlumatlar verilir. Türkoloqların fikrincə, müasir qırğızlar «kırkaz», yəni «40 ad» olmuşlar. XIX əsrin sonlarında qırğızları azıq adlandırmışlar [91, tom 2, cəstə 1, s. 36, 474, 485, 533; 76, s. 106-107; 83, s. 60-61; 161, s. 167].

Azlar hun-bolqar tayfalarının tərkibində Qafqaza gəlməmiş və burada məskunlaşmışlar. Həmin tayfanın adı bir sıra toponimlərin tərkibində ilişib qalmışdır: Azov dənizi, Azaklar kəndi (XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda), Aza kəndi (Naxçıvanda), Azqur kəndi (Türkiyənin Gürcüstan və Ermənistanla olan sərhəddində), Azqir (Rumıniyada), Azqir (Qazaxıstanda kənd) [203, s. 139].

Azlar erkən orta əsrlərdə Gürcüstanın Mesxetiya ərazisində məskunlaşmış, bu tayfa adı Azqur (Axalsix rayonunda) və Azqyuda (Axalsix rayonunda) kəndlərinin adında komponent təşkil etmişdir.

Muqareti və Moxe etnotoponimləri. Muqareti (gürcüce, «muqar ölkəsi») kəndi Mesxetiyanın Axalsix rayonuna, Moxe kəndi isə Adıgün rayonuna məxsusdur. Mənbələr moxg, moqg, mukri(n) və ya muqri(n) tayfalarının avarların tərkibində Qafqaza axını haqqında məlumatlar vermişlər [106, s. 227, 231-233, 256, 270]. Cənubi Qafqazda bu tayfa adı bir çox toponimlərdə əks olunmuşdur: Muğan düzü, Muğ qalası kəndi (Azərbaycanda), Muqni və Muqin kəndləri (Ermənistanda - XIX əsrə aid), Muğanlı, Muğançı, Muqlin (Gürcüstanda) və s.

Toloş etnotoponimi - gürcüce Toloşi. Mesxetiyanın Aspinza rayonunda yerləşən toloş kəndinin adı tolos adlı tayfanın fonetik cəhətdən cüzi dəyişiklik hiss olunan formasıdır. Toloslar Qafqazda VI yüzillikdən görünməyə başlamış və müxtəlif variantlarla (tulus, teles, tules) çağırılmağa başlamışlar. Cəbrayıl rayonunda Tulus adlı kənd bu etnosun

Azərbaycanda da yayıldığını sübut edən dəlillərdəndir.

Uran etnohidronimi. XIX əsrə Gürcüstanın Mesxetiya aid olan xəritəsində Kok Uran və Ak Uran çayları və Uran Qutan kəndinin adı çəkilir [102, s. 121-122; 83, s. 128-129].

Uran qıpçaq tayfalarından biridir. Oran və aran variantları müxtəlif areallara yayılmışdır. Sibirin və Qafqazın bir çox regionlarında Uran çayı, Uranqa, Urançıq, Ural gölləri, Aran, Aranbulaq, Arankutan, Aran Mirzə, Aranzamin, Aranyanıqlı, Öran, Öranqala və s. kəndlər qeydə alınmışdır.

Edinja, İndjqla və İndjebla etnotoponimləri. Bu kəndlər Mesxetiyanın Axalsix rayonundadır. XIX əsrə aid Gürcüstan xəritəsində İnça, Ondja-xevi, İndjioqlı, İndjadra, İndjadaq və s. yaşayış məntəqələrinin adları göstərilmişdir.

Bu toponimlərinin ilkin komponentini təşkil edən andja qıpçaq tayfalarından biridir. Toponimik vahidlərin tərkibində bu forma indja, ondja, ança, onça kimi variantlarda da müşahidə olunur. Kök türklər sayılan bu tayfanın Gürcüstanda görünməsi Səlcuqların hərəkəti ilə üst-üstə düşür [107, s. 41].

Orta əsrlərə aid rus əlyazmalarında bu köçəri tayfalarla əlaqədar yaranmış Andja, Andj-oqlı oykonimlərinin adı çəkilir [90, s. 73, 77-8].

Azərbaycanda bu tayfanın adı İncə, İncəli, Oncaqala, İncili, İncir adlı oykonimlərin tərkibində daşlaşmışdır. Dağıstanın Maxaçkala şəhərinin adı əvvəllər - orta əsrlər dövründə Andjikala adlanmışdır.

Zilan və Zazalı etnotoponimləri. Türk tayfaları ilə yanaşı Mesxetiya XV-XVII əsrlərdə yeni kürd tayfaları da axın edirdilər. Onların əksəriyyəti Cənubi Gürcüstanda məskunlaşmışdılar. Bu tayfa zilan və zaza adları ilə məşhur idi. XIX əsrə aid osmanlı və rus sənədlərində həmin tayfalar təqdim olunur. Mesxetiya iki kənd - Zilan (Axalsix rayonunda) və Zazalı (Adıgün rayonunda) kürd tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Tədqiqatçılar Türkiyənin Ərzurum şəhərinin adının da

bu tayfa ilə bağlı əmələ gəldiyini qeyd edirlər [130, s. 45; 81, №2, s. 23; 122, s. 96]. Ermənistanda da Zazançı və Zilan adlı kəndlər vardır.

Damğalı etnotoponimi. Axalsix rayonunda damqa tayfasının adı ilə bağlı formalaşan kəndlərdən biri də Damğalı adlanır. XVI əsrdə Ermənistan ərazisində Damqa adlı kənd də qeydə alınmışdır [93, s. 226, 350, 399].

Axisqa etnotoponimlərini əks etdirən cədvəl

Cədvəl 3.3.

№	Etnosun adı və variantları	Toponimik vahidin adı və yerləşdiyi ərazi
1.	Bozal/bazal	Bazaleti kəndi, Bozalianc, Bozaleti gölləri
2.	Kamar/qamar	Qamar (Qomaro) kəndi, Böyük və Kiçik Kamarlı kəndi, Qomareti kəndi
3.	Udi-udi, udon, utin, utiquri	Ude kəndi (Adıgün r.)
4.	Onoqur	Onqar, Onqora (Aspinza r.)
5.	Kuyvar (xubiar)	Xubiar kəndi
6.	Kanqar	Kanqar ölkəsi (Kanqari)
7.	Sam və ya Samar	Samqur (Samkure) (Adıgün r.), Samqori (Qardabani r.) kəndləri
8.	Az	Azqur (Aükuri) kəndi (Axalsix r.)
9.	Avar və ya abar, varxon	Abari kəndi (Ambrolaur r.), Varxan (Varxani), Vartaxana (Adıgün və Asrinza r.)
10.	Sal	Saliəti, Saloqlı kəndləri
11.	Moxg, moqg, mukri(n), muqri(n)	Muqareti kəndi (Axalsix r.), Moxe kəndi (Adıgün r.)
12.	Tolos-tulus, teles, tules	Tolosi kəndi (Aspinza r.)
13.	Tuba (tubo, tobel, tobol)	Toba, Qurutuban kəndləri (Axalsix r.); Karatuban, Kortuban kəndləri (Adıgün r.); Toba xçı kəndi (Axalsix r.)
14.	Kuzan (kuzen, quzan)	Kola vilayəti (Cənubi Məsxətiya)
15.	Adıgün	Adıgün (Adıqene) rayonu
16.	Kobu (qobu)	Kobuleti şəhəri, Qobietü kəndi, Kobixevi (Aspinza r.); Kobaze (Axalsix r.)
17.	Kendjek	Qandza (Qandzani) (Boqdanovka r.)
18.	Balandjar	Baladjur kəndi (Adıgün r.); Balaçaun küç. (Tbilisi)
19.	Markis (markiz)	Markistan kəndi (Aspinza r.)
20.	Kikan və ya Kikin	Kikinetü kəndi (Adıgün r.)
21.	Uran-oran, aran	Kok Uran, Ak Uran çayları, Uran Qutan kəndi (Aranisi və Duşet r.)

22.	Kov (kai, koi), kuni	Kuna, Tazakov (Aspinza r.); Yenqikov (Axalsix r.) kəndləri
23.	Andja-indja, ondja, ança, onça	Gdinja, Indjqla, İndjebla kəndləri (Məsxətiya); İnça, Ondja-xevi, İndjioqlı, İndjadara, İndjadaq (Gürcüstanda yaşayış məntəqələri)
24.	Tuq (tuk, tok)	Tuq kəndi (Cavaxeti, Boqdanovka r.)
25.	Çala	Çala kəndi (Axalsix r.), Çela (Adıgün r.)
26.	Bazar və ya basar	Bazarxana kəndi (Aspinza r.)
27.	Çiqil (Çikil)	Çikil (Çixelğ) (Adıgün r.) kəndi
28.	Salar	Salardağ (Axalsix r.-da dağ)
29.	Oral/Aral	Oral kəndi (Axalsix r.); Aral kəndi (Adıgün r.)
30.	Avat/abat	Abatxevi (Axalsix r.)
31.	Kerqil/qurqul	Qorqul kəndi (Adıgün r.)
32.	Balta	Balta kəndi (Laqodex və Znaur r.)
33.	Xançal	Xançala kəndi (Axalkələk və Boqdanovka r.)
34.	Damqa	Damğalı kəndi (Axalsix r.)
35.	Zilan, zaza	Zilan kəndi (Axalsix r.), Zazalı kəndi (Adıgün r.)

Oral/Aral kəndləri Adıgün rayonundadır. Oral/Aral/Oğuz tayfasının adında qorunmuşdur. Avat/Abat/tayfa adı isə Axalsix rayonunun Abatxevi kəndinin adında qorunub saxlanmışdır.

Axisqalıların iri tarlalarından birinin adı Qırıxlar adlanırdı. Bu oronim türk tayfalarından kırık/kırız adlı etnoslarla bağlıdır. Mənbələrdə kırık/kırız adlı tayfa adı və XI yüzillikdə həmin tayfanın Türkiyənin Avropa hissəsində yaşadığı ərazinin Qırıxlareli adlandığı qaynaqlarda qeyd edilmişdir [208, s. 89]. Gürcüstanın Marneuli rayonunda da Qırıxlı adlı kənd vardır. Azərbaycanın Tovuz rayonundakı Qırıxlı, Düz qırıxlı kəndlərinin adları da oğuz tayfalarından biri olan kırık tayfasının adı ilə bağlı izah edilir [32, s. 23].

Sarıqize (həm kənd, həm də yayla adı). Türk xalqlarının toponim yaradıcılığında sarı komponentli sözlər də mühüm rol oynamışdır. Sarıqize toponimin tərkibindəki «sarı» sözü isə rəng mənasında işlənməmişdir. «Sarı» sözü çox güman ki, o vaxt Gürcüstana kütləvi şəkildə axın etmiş qıpçaqlara verilən addır. Sarı və qara qıpçaqların XII yüzillikdə Borçalı və Qazax

bölgələrində də yaşamaları bir çox mənbələrdə öz əksini tapa bilmişdir. Aydın Paşayev yazır ki, qədim türklərdə «sar», «sarı» adlı tayfalar da olmuşdur. Həm günəş (od), həm də totem olan «sar» ilə şahinlər sinfinə mənsub olub dəniz və düzənlərdə, qartal kimi dağ zirvələrində yaşayan yırtıcı quşun adıdır. Demək Günəş bütün komnatı işıqlandırdığı kimi, «sar»lar da bütün yer üzündə (suda, quruda və dağda) yaşayan türk tayfalarının totemidir [60, VII, s. 10].

Sarbastuban - (Sarbastubani) toponiminin tərkibindəki sar komponenti də çox güman ki, sarı qıpçaqlarla, sarı tubalarla əlaqədar ola bilər. D.E.Eremeev türklərin etnogenezindən bəhs edərkən «sarı tubo», «sarı tubalar»dan danışır. Bu tayfaların tarixən qədim olduğunu, qıpçaqların tərkibində Qafqaza gəlişini, cənubi Gücüstanda nüfuzunu göstərmişdir [32, s. 35-37].

Gürcüstanın Marneuli rayonunda Aşağı və Yuxarı Saral kəndləri də var. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bu kəndlərin də adı sarı qıpçaqlarla bağlı formalaşmışdır [79, s. 11].

Sarkine şəhərinin adı bəzi mənbələrdə «dəmir tapılan yer» mənasında göstərilir [32, s. 4]. Bəzi mənbələrdə isə sarkine, sarkineti sözlərinin «sarı qala» mənasında olduğu göstərilir [203, s. 41]. Məşhur türk alimi Faherttin Kırzioğlunun fikrinə, «Sarkinet»-Sarkin yurdu» mənasındadır [207, s. 143].

Bəzi tarixi əsərlərdə isə göstərilir ki, «Sarkinete» adını verən türk boyunun Orta Asiyada qalan qolunun nəvə-nəticələri bu gün «Sarıq» və «Sarıq» adı ilə qırğızlar və təkə türkmənləri arasında yaşamaqdadırlar. «Sarıkin» qıpçaqlarda «Sarıklar» deməkdir [83, s. 71, 73, 75, 233, 234].

Səmşvilde toponimi («Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Şor» boyundan, «Şamsoldın» adlı xanədanın adı ilə əlaqədardır).

Axısqalıların bağlarından biri Qazaxlı baxça adlanır ki, bu da Qazax-qasak tayfasının adını özündə yaşadır. Mənbələr göstərir ki, qazaxlar gürcü çarı II Georqa (1072-1089) hərbi qüvvə ilə kömək etmək məqsədilə onların bir hissəsi Şərqi Gürcüstana gəlmiş və sonralar buranın müxtəlif yerlərinə

yayılmışlar. Onların ilk orta yüzilliklərdə Şimali Qafqazda, Kuban çöllərində, «Dəşti-Qıpçaq» deyilən yerdə yaşamaları da göstərilir [27, s. 144].

Axısqa toponimləri komponentlərinə görə müxtəlifdir. Komponentlərinə görə bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təzə komponentli kənd adları: Təzəköv - «köv» sözü türk dilindəki «köy» sözünün fonetik variantıdır. «Kənd» mənasındadır.

2. Yengi komponentli kənd adları: Yenkikov. Axısqa rayonu ərazisində olan yaşayış məntəqəsinin adıdır. Təzəköv kənd adının mənə variantıdır. «Yengi» sözü «yeni» sözünün qədim praformasıdır. Bu söz «yengi» şəklində hazırda axısqalıların dilində işlədilir. «Yengi» sözü təxminən XIX əsrin ortalarına qədər əski formasını saxlamış, get-gedə n-nin tərkibində olan q-samitinin zəifləyib düşməsi ilə yeni şəklində sabitləşmişdir. Yengi sözünə gəldikdə bu, yalnız Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda bütün türk dilli xalqların yazısında müştərək bir orfoqrafiyaya malik olmuşdur [54, s. 74].

3. Oba komponentli kənd adları: Vaşloba. Belə oykonimlərin yaranmasının əsas səbəbi yaxın keçmişə qədər ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinin daha əlverişli, müəyyən mövsümi işlərin görülməsi, maldarlığın inkişaf etdirilməsi üçün daha münasib yerlərdə obaların olması, onların tədricən mənsub kənd sakinləri hesabına genişlənməsi olmuşdur.

4. Qışla (qışlaq) formantlı kənd adları: Taşlıqışla. Yaşayış məntəqəsinin adının mənası qışlanın daşla əhatə olunmasını ifadə edir. Görünür, qışla (qışlaq) daş örtüyü ilə zəngin olan sahədə salınmışdır.

5. Yuxarı və aşağı komponentli kənd adları. Axısqalıların 6 kənd adını bu antonim sözlərin köməyi ilə fərqləndirmişlər: Yuxarıentel - Aşağıentel, Yuxarıtsxis - Aşağıtsxis, Yuxarı-Oşora - Aşağı-Oşora, Yuxarı Varxan - Aşağı Varxan və s.

Aşağı-yuxarı üzrə yerləşmə istiqaməti eyniadlı məntəqələrin şaquli xətt üzrə diferensiallaşmasına şərait yaradır. Bu müxtəliflik türk dilli xalqların toponimik

sistemində də sabit fərqləndirici əlamətlərin ən işlək və geniş yayılmış tipi sayılır.

Axisqalıların toponimik sistemində təkrarlanan coğrafi adlardan bəzilərinin diferensiallaşmasını təmin edən fərqləndirici əlamətlərin digər tipini həmin oykonimlərin adlarını daşıyan yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi ərazinin həcmi, onun tutduğu sahənin böyük və kiçikliyinə bildiren leksik vahidlər təşkil edir. Böyük Zənav - Kiçik Zənav, Böyük Smada - Kiçik Smada, Böyük Sirt - Kiçik Sirt belə cərgələrdəndir.

Təkrarlanma prinsipi ilə əmələ gələn yaşayış məntəqələrinin bir çoxu indi gürcüləşdirilmişdir. Məsələn, Yuxarıtsxis (Zemotsxise), Aşağıtsxis (Kvetotsxise), Aşağı Oşora (Aşoranik), Yuxarı Oşora (Oşoraverx), Yuxarıentel (Zemo-enteli), Aşağıentel (Kvemo-Enteli) və s.

6. Xana formantlı kənd adları: Bazarxana, Vartaxana, Mirşxana. Göründüyü kimi, İran dillərində müstəqil leksik vahid kimi «ev, mənzil» mənasında işlənən xana sözü axisqalıların da dilinə keçərək, onun toponimiyasında bir sıra mürəkkəb oykonimləri formalaşdırmağa xidmət edən topokomponent funksiyasını yerinə yetirmişdir. Müəyyən hallarda bu formant yerli dialekt və işvə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xani şəkilində axisqalıların tələffüzündə istifadə olunmaqdadır (Varxani, Miraşxani və s.).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, axisqalıların toponimik sistemindəki bir sıra onomastik vahidlər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, həm də aid olduğu xalqın, etnosun və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu ərazidə baş vermiş ictimai, siyasi hadisələrin bir çox spesifik cəhətlərini də özündə əks etdirmiş və bunlar da əksər toponimlərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Göründüyü kimi, oykonimlərin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də tayfa adları ilə əlaqədar formalaşmışdır. Qədim türk tayfalarının adının coğrafi adda - yaşayış məntəqələrinin adında inikas olunması etnonimik qanunauyğunluqla əlaqədar olub, bilavasitə etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə topo-

nimə, xüsusən də oykonimə çevrilə biliblər. Məhz axisqalıların toponimlər sistemində coğrafi adların bir hissəsinin və qədim təbəqəsinin də etnonimlərdən əmələ gəlməsi bu faktorun nəticəsi ola bilər.

Axisqa türkləri, əsasən, 5 rayonda yaşayırdılar. Axisqa rayonunda 64, Adıgün rayonunda 71, Aspinza rayonunda 55, Axalkələk rayonunda 11 və Boqdanovka rayonunda 1 kənd türklərin yaşayış yurdu idi. Cəmi 202 kənddə 195 min nəfər yaşayırdı.

Gürcü millətçiləri ən qədim türk yer adlarını da ya tamamilə dəyişir, ya da gürcüləşdirirdilər. Tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün həmin adları saxtalaşdırılmış oykonimlərin (yaşayış məntəqələrinin adları) siyahısını veririk:

Axisqa rayonu: Azqur, Siryox, Tisal, Temlalo, Aqora, Zikila, Qurqəl, Siniban, Saqunet, Blorza, Kobaze, Orpola, Persa, Soxtev, Georgi imdə, Muqaret, Şurdo, Qilde, Tsiniz, Zeyban, Tatanis, Boqa, Sür, Cunta, Eliasminda, Qurutuban, Zir, An, Tekrut, İmlita, Suxlis, Vale, Orjani, Caral, Çağısman, Ab, Xaq, Arjil, Anda, Odunda, Uraşel, Yenikikov, Qoroma, Orsep, Kısətib, Qoltaxsev, Çala, Sxaltuba, Oral, Minaza, Oxera, Toba, Xevot, Vaşloba, Kikinet, Xrian, Tiribon, Çiorza, Azquri, Sirioxi, Tiseli, Tkemlalo, Aqara, Zikila, Qurqeli, Sinibani, Sakuneti, Blorza, Kopadze, Orpola, Persa, Soxtevi, Georgi lında, Muqareti, Şurdo, Klde, Teinisi, Zeibani, Tatanisi, Boqa, Svirı, Çvinta, Eliats minda, Kirtibani, Dziri, Ani, İkruti, İvlita, Sxvilisi, Vale, Ordşani, Carali, Dakismani, Abi, Xaki, Ardşuli, Anda, Odunda, Uraşeli, Eenqikevi, Qroma, Orepi, Kistibi, Koltaxevi, Çala, Tekoltibila, Orali, Minadze, Okera, Toba, Xeoti, Vaşlobi, Kikineti, Xriani, Triboni, Tskorza.

Adıgün rayonu: Kikinet, Tutaçir, Çurqota, Çixel, Səbuzər, Beynarə, Varxan, Xarjam, Tsaxan, Çixnaskaro, Sakraze, Nakirdev, Abastuban, Xevaşel, Untsa, Şoravəl, Yuxarıentel, Aşağıentel, Xero, Şoqa, Bulatsar, Böyüksmada, Cordan, Qomora, Zənav, Sire, Adıgün, Osiet, Malaşə, Arzəne, Plate, Zarama, Utxisiban, Sixisiban, Katsaral, Qoderzi, Çeçla,

Çela, Sairma, Kortuban, Opiet, Dersel, Kakvi, Kekvan, Zeduban, Korotoxi, Kikinaur, Natinour, Moxe, Qorqul, Qaratuban, Lelovan, İjaret, Samqure, Avxer, Kaxaret, Kordze, Xuro, Ude, Aral, Yurxaritsxis, Aşağıtsxis, Zazola, Marel, Orqoşan, Xona, Tearbistuman, Teixis, Kikibo, Parexa, Kiqineti, Tutadşivari, Çurçota, Çixelm, Sabuzara, Benara, Varxani, Xardşami, Tsaxani, İxnaskara, Tsaqradze, Nakirdevi, Abastumani, Xevaşeni, Untsa, Şoraveli, Zemo-Enteli, Kvemo-Enteli, Pxero, Soka, Bolaşamçi, Didismada, Çarçani, Qomaro, Zanavi, Tsre, Adigeni, Osieti, Malaşe, Arzne, Plate, Zarzma, Utxisubani, Tsxisibani, Katsarail, Qoderdzi, Çeçla, Çela, Sairme, Qorotubani, Opieti, Der eli, Qaqvi, Kexovani, Zedubani, Korotoxi, Quqinauri, Natinauri, Moxe, Qorquli, Karatubani, Lelovani, İdşareti, Samkure, Avker, Kaxareti, Kordze, Kiro, Ude, Arali, Zemotsxise, Kvetotsxise, Zazola, Mareli, Orqoşani, Xona, Tearbastumani, Tsixise, Kikibo, Parexa.

Aspinza rayonu: Rustavi, Pertsixe, İndisa, Qəmze, Aşağı Oşora, İdumala, Laşixov, Yuxarı Oşara, Aspinza, Ota, Damala, Kelsuda, Xirtız, Makalekev, Markistan, Colda, Karzamet, Panaket, Varnet, Artax, Niala, Lebis, Aqara, Təzəköv, Van, Qoyundərə, Şalişet, Alanza, Taşlıqışla, Dolay, Atskvit, Kinça, Roçet, Erkota, Oskeriya, Varnet, Axaşen, Saxidabel, Axaşen, Orkora, Kabinet, Çabaret, Buzmaret, Tolerta, Kvarşa, Alejiva, Gilda, Bazarxana, Zeldovarziya, Varxan, Rustavi, Pertsixe, İndusa, Kamza, Aşoranij, İdumala, Mlaşixevi, Oşoraverx, Aspindza, Ota, Damala, Qelsuda, Xertvisi, Makalakeva, Marqistani, Djolda, Karzameti, Panaketi, Varneti, Artaxi, Niala, Lepisi, Aqara, Tazakevi, Vani, Koindara, Şalaşeti, Alandza, Taşlı- Kişla, Tolaş, Atskvite, Kina, Roketi, Erkota, Oskeriya, Varneti, Axaşem, Saxudaveli, Axaşeni, Orqora, Qobieti, Çobareti, Buzmaret, Tolerta, Kvarşa, Aldjva, Kilda, Bazarxana, Zeldoverzu, Vartaxana.

Axalkələk rayonu: Okam, Azmana, Kartseb, Karta, Miraşxana, Xavət, Dabana, Edinça, Murakvali, Damğali,

Kaxaşen, Okami, Dzmana, Kartsevi, Qarta, Miraşxani, Xaveti, Dabania, Edindja, Murakvali, Damkali, Qoqaşeni.

Boqdanovka rayonu: Saramo, Saqamo.

Beləliklə, onomastik leksika bu xalqın tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt kimi onların tarixi coğrafiyasını, insan obrazını və Vətən məfhumunu yaşadır.

Bir sıra regionlarda məskunlaşmaları bu elin onomastikasına da öz təsirini göstərmişdir.

Şəxs adları tərkibcə müxtəlifdir. Qadın adlarının tərkibində "can", "xanım", "qül" və s. kişi adlarının tərkibində isə "xan", "mirzə", "bek", "şah", "ağa", "dar", "din", "can" və s. komponentlər iştirak edir. Kişi adlarının məzmununda dini anlayışlar da əsas yer tutur.

Semantik cəhətdən qadın adları planet, metal əşyalarının adlarından, bitki və s. adlardan ibarətdir. Özümlü cəhətləri ilə seçilən qadın adları da müşahidə olunur. Kişi adları da semantik cəhətdən əşya, planet, quş adlarından ibarətdir. Kişi adlarında da spesifikasi cəhətlər vardır.

Tədqiqat göstərir ki, bu xalqın antroponimik leksikasının bir hissəsi türk, digər hissəsi isə ərəb-fars mənşəlidir.

Leksik-semantik cəhətdən şəxs adları igidliklə, qəhrəmanlıqla, arzu, istəklə, əzizləmə, gözəllik, Vətən anlayışları ilə bağlı təsnif edilmişdir. Familialarda müxtəliflik özünü göstərir. Tipik və tipik olmayan familialar fərqləndirilir. Familialarda gürcü, özbək və qazax dillərinin güclü təsiri olmuşdur. Tipik olmayan familialar regional təsirlərin nəticəsidir. Belə familialar şəxsin istəyi və soy-kökü ilə bağlı deyil, burada yad dillərin, yad faktorların təsiri danılmazdır.

Ləqəblər axisqalılar arasında çox yayılıb. Ləqəblərlə müraciət dəb halını alıb. Hər kəsi öz xarakterinə, işinə, sənətinə, məşğuliyyətinə və s. görə adlandırmaq əsas xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir.

Soyadların assimilyasına bir sıra səbəblər və amillər təsir göstərmişdir: a) linqvistik amillər; b) sosial amillər.

Toponimlər bu xalqın etno-linqvistik yaddaşı kimi qiymətli dir. Axisqa türklərinin yaşadığı məskənlərin adları bütün

zamanlar ərzində fonetik cəhətdən dəyişdirilmiş, bir çox hallarda təhrif edilmişdir (Adıgen - Adıgün - Adıgön - Ədigön; Axalsixə - Axisxa - Axisqa - Axıska; Axalkalaki, Axarkələk və s.).

Gürcü millətçiləri ən qədim türk yer adlarını ya tamamilə dəyişib, ya da gürcüləşdiriblər. Tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün saxtalaşdırılmış oykonimlərin siyahısını vermişik.

3.11. Sözüün semantik strukturu: əsas semantik proseslər

Dildə olan sözlər öz şəkil və mənalara görə çoxmənalı, omonim, sinonim və antonimlərdən ibarət leksik-semantik söz qruplarını təşkil edir.

Çoxmənalılıq. Axısqa türklərinin dilinin sözlərində olan çoxmənalılıq, demək olar ki, əksər nitq hissələrində müşahidə edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər, sifətlər və fellər çoxluq təşkil edir.

1. İsmnin çoxmənalılığı: ayax (davarın ayağı), (işkafın ayağı), ağız (adamın ağzı; bıçağın ağzı) və s.

2. Sifətin çoxmənalılığı: ey (yaxşı və sağlam mənalarda), kalın (Bu mindər kalındır; Onun göni kalındır) və s.

3. Felin çoxmənalılığı: çalmaq (biçmək) - çalmaq (oğurlamaq), kaxmaq (qalmaq) - kaxmaq (bir yerdən başqa yerə köçmək) və s.

Omonimlik. Axısqa türklərinin dilində olan əksər omonimlər digər türk dilləri ilə, o cümlədən, Azərbaycan dili ilə də eyniyyət təşkil edir.

Axısqa türkləri eyni sözün müxtəlif mənalardan istifadə edərək dildə maraqlı doğuran zəngin omonimlik yaratmışlar. Məsələn: çağ (coşmaq mənasında) - çağ (vaxt, zaman mənasında): Haçan ki cuş edib çağlasa sellər, \ Açılar lələlər, sünbüllər, güllər (Cövhəri), \ Güz çaği gətürdün bağına (Hüzuri) \ kurd (canavar) - kurd (həşərat): \ Gezərdi içində avisi, kurdi, \ Çamlı-namudlı meşa haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev), \ Laxanaya kurd düşmişdi (Xeyransa Mirzəyeva).

Tığ (ülgüc, biz) - tığ (buğda, arpa topası mənasında): Tığ

yarasu eylanur, dil yarasu eylanmaz (əski söz), Uzaxdan buğday, arpay tığı görünüyərdi [70, 10.XI.1992].

Sinonimlik. Axısqa türklərinin dilindəki sinonim sözləri müəyyənləşdirmək üçün, öncə, onların leksik-semantik əlamətlərini nəzərə almaq lazımdır. Sinonimlərin əksəriyyəti məna incəliklərinə malik olan, az bir hissəsi isə eyni mənalı sözlərdir.

Bu dildə işlənən sinonimlər bədii dilin imkanlarını zənginləşdirir, məna çalarlarını genişləndirir. Aşağıdakı nümunələr bu cəhətdən xarakterik sayıla bilər:

qəm-qüssə: Xəbər-ətər yox idi, nə qəmdən, nə qüssədən.

çiplax-yalın ayax: Çiplax, yalınayax qaçardux.

ağlamax-sızlamax: Can qalmadı daha bizdə ağlamaya, sızlamaya.

Yer-yurd: Yerimizdə, yurdumuzda başxaları at oynadur [70].

Antonimlik. Antonim sözlər zidd mənalı ifadə edir. Axısqa türklərinin dilindəki əsas nitq hissələrinin hamısında antonimliyə rast gəlmək olur. Məsələn: Məcbur oldux gecəgündüz xısın-xısın söyləməyə. Ölən öldi, qalan qaldı. Bu böyüklük məmləkətdə varlux ikən yoxa döndux. Hər addımda bir mum kimi yanıb söndux. Yaramızın qabuğini biz bağladux, onlar açdı [70].

3.12. Frazoloji vahidlər

Nitqdə hazır şəkildə işlədilən frazeoloji vahidlər axısqalılardan dilinin inkişaf tarixinin indiki mərhələsində söz birləşmələrinin tam və qəti kombinasiyasıdır. Düzəltmə nominativ mənalı əhatə edən frazeoloji vahidlərdə məcazilik çox güclü olur.

Dil faktlarından aydın olur ki, türk dillərinin frazeoloji vahidləri Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, bir sıra ortaqlı əlamətlərə malikdir. Frazoloji vahidlərin müəyyən qismi ta qədimlərdən - müstəqil ümumxalq türk dillərinin formalaşmağa başladığı dövrlərdən mövcud olmuş, sonralar ümumxalq, daha sonralar isə milli dil səcyyəsi daşıyan bu dillərin frazeologiyası tərkibində işlənərək indiyə qədər gəlib

çıxmışdır. Əlbəttə, müstəqil türk dillərinin təşəkkülündən sonra zəmanəmizə qədər dilin başqa sahələrində olduğu kimi, burada da ayrılan cəhətlər meydana gəlmişdir ki, bu da həmin dillərin müstəqil inkişafı ilə əlaqədar olaraq ortaqlı cəhətlərin müəyyən dərəcədə zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Yaxud bu dillərin hər birində özünəməxsus frazeoloji vahidlər də formalaşmışdır [11, s. 65-66; 53, s. 22].

Axısqa türklərinin dilində də belədir. Həm qohum türk dilləri ilə ortaq, həm də spesifik frazeologizmlər bu xalqın dilində də zəngindir. Məsələn, özünəməxsus frazeologizmlər:

Ortalığa çəpər atmaq: O vaxıt «gürcüləşənlər» ortalığa çəpər atıyer (İ.Şahzadə oğlu),

Ömrü sökülmax: Vətən həsrətindən ömrüm söküldi // Gözümdən axıyer yaş birər-birər (L.Sağrızelı),

Yürəginə qor salmaq: Yanuxlı hava idi. Nələsi dağı-dərəyi lərzəyə götürıyerdı, bütün insanların yürəginə qor salıyerdı (Ş.Adıgünli).

Uzun yoli dutmaq: Siz çox uzun yoli turtmuşız. Bizlər isə kesa yoli (İ.Şahzadə oğlu).

Frazeologizmlər axısqa lıların dilində də müxtəlif formalarda ifadə olunur:

Atalar sözü (əski sözlər - deyirlər) və məsəllərlə: Dünyay umidinən yemişlər; Dərd çəkən insanın yüzi gülməz; Bizə də bir gün toğar və s.

Adlarla: qara gün, sönməz yürək, dağ baba, dar həyat, taş yürək, dərdin acısı, qaynar dünya və s. Qara gün bu başıbəlalı xalqı sıxışdırıyerdı (İ.Şahzadə oğlu); Biriklərdür dolax-dolax\ Dağ babanın gözü bulax (C.Xalidov); Əldən gedər ömür, həyat,\ Azmi oldi bu dar həyat (İ.Şahzadə oğlu); Təkcə əsgərlər taş yürəkliydi, verilən tapşuruğa görə onlar belə də olmalıydılar (Ş.Adıgünli); Dışərkilər bizim dərdi nə bülir,\ Dərdin acısını Vətənsiz bülür (L.Sağrızelı); Çəpdım ati, dünya böyük\ Qaynar dünya bənə sönük.

Fellərlə. Bu yolla ifadə olunan frazeologizmlərin ikinci komponenti fellərdən ibarət olur. Məsələn: Yürəkdə qəm bitürmax: Allah deyib oturmuş, Yürəkdə qəm bitürmüş

(İ.Şahzadə oğlu), dərdi qəmə qatmaq: hayıf, çox şey yitürmüş, Dərdi qəmə qatem, Allah (İ.Şahzadə oğlu), sıhırı açmamax: Fələk bizi sıhırlamış, bağlamış, Bu sıhırı açmadım, Vətənim (L.Sağrızelı), perik düşmaq: Perik düşdux quşlar kimi yuvadən, Ömür sürdük həsrətinən, qəminən (G.Şahin), yola vurmaq: Bizi yola vurmağa (yola salmaq - Azərbaycan dilində - İ.K.) az qala bütün köv yığılmışdı (G.Şahin), intizar çəkməx: Onlar da davadakilərinin intizarını çəkiyerdilər (Ş.Adıgünli), gözə degməx: Şindilüğe ailənin böyüki sayılan on dörd yaşlı Məndüf gəlinin gözünə degmədi (Ş.Adıgünli) və s.

IV FƏSİL

MORFOLOGİYA

4.1. Sözün morfoloji quruluşu

Dil sistemində söz iki səviyyədə öyrənilir: Məntiqi-semantik və struktur-qrammatik səviyyələrdə. Axısqa türklərinin dilində sözün morfoloji quruluşunun maddi göstəriciləri öz həyatiliyini və özünəməxsusluğunu mühafizə edib saxlamışdır. Tədqiqat göstərir ki, morfoloji quruluşca Axısqa türklərinin dili zəif inkişaf etmişdir. Şəkilçilərin birvariantda qalması, digər türk dillərində olduğu kimi çoxvariantlılığa meyl etməməsi bu baxımdan səciyyəvi sayıla bilər. Birvariantlı şəkilçilər bunlardır: -çi, -ci, -li, -lux və s.

Axısqa türklərinin dilində çox zaman -çi şəkilçisi əvəzinə -ci şəkilçisi işlənir. Məsələn: Biz quş idux uçaridux havada, \\ Avcı vurdu düşürtdilər yuvadan (Folklor nümunəsi).

Müasir Azərbaycan dilində dörd variantda işlənən -luq şəkilçisi Axısqa dilində yalnız birvariantlıdır (-lux): Nə aylux var, nə illux var əsgərə, \\ Səfərbərlux bizə verməz təzkirə (türkü); Vətənsizlux böyük dərdədir bilənə (İlyas İdrisov).

-lux şəkilçisi qohumluq terminlərinə əlavə olunaraq ögey qohumluq mənasını ifadə edən isimlər əmələ gətirir: analux, babalux, bacilux və s.

-lux şəkilçisi -gil şəkilçisinin funksiyasını da yerinə yetirir: bacilux (bacigil), kardaşlux (kardaşgil) və s.

-lux//nux şəkilçisi adlara qoşularaq keyfiyyət, xasiyyət, peşə, hal-vəziyyət, yer və əşya bildirən isimlər əmələ gətirir: Tağın üstündə düzənnux da bir göl var. Yazluxda padişah vəzir-vəkilənən beklilər ("Şah Abbasınən usta" nağılından); Ləncpərluxda yox barabarı (S.Bayraqdarova) və s.

-çax şəkilçisi: qabçax (tas), yançax, qolçax, sarımçax və s.

Azərbaycan dilinin dialektlərində (Zəngilan, Bakı,

Salyan) həmin şəkilçiyə bu və ya digər fonetik variantlarda təsadüf olunur [12, s. 174; 64, s. 110].

-ğac şəkilçisi: tutğac (əlcək), yaslanğac (yastıq) və s.

-çuk şəkilçisi: qolçuk (Ol yanma, sol yanıma, gəl otur yanıma, Nazik de nazik qolçukların sarçı də boynuma).

-cux şəkilçisi: boncux, qızılçux və s.

-ciy şəkilçisi: məniciy, yabanciy, anaciy və s.

-çə şəkilçisi: kəpçə, çömçə və s.

-mac şəkilçisi: tutmac, bazlamac. "Bazlamac" sözünə "Kitabi-Dədə Qorqud"da da rast gəlirik: ... Əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gövəzlər [38, s. 99].

Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində bu şəkilçi ilə bula-mac, bozlamac, dökmac, tutmac, kəsmac kimi xörək adları düzəldilmişdir.

-lux (nux) şəkilçisi bu əhalinin dilində kəmiyyət kateqoriyasının maddi göstəricisi kimi də çıxış edir. Bu əlamət həmin dili digər türk dillərindən fərqləndirir. Məsələn: Onnux (onlar) hönkür-hönkür ağladı. Tavarluği (davarları) çöllərə haydalasana, kızı! Adamlux (adamlar) dad-fəryad qopardı və s.

Birvariantlı -li şəkilçisi: Qarlı-buzlı dağlar haxlıma gəldi (İlm Şahzadəyev).

-li şəkilçisi ni şəkildə də adi danışq dilində işlənir:

Toromannilər çarşi - bazarda eydir (nağıllardan/

Söz köklərində "i"-ləşmə hadisəsi zəif şəkilçiləşmənin təzahürüdür: qoxi (Kərənlil qoxi neynar); qapi (Dar günündə qapın açan oldumi) və s. Bu hadisə, yəni i,u,ü saitlərinin yerinə "i"-nin işlənməsi ahəng qanununun pozulmasına gətirib çıxarır.

Bəzi söz köklərində də inkişafın ləng getdiyi müşahidə olunur. Məsələn: "tü" sözü ən qədim köklərdəndir. Bu sözün sonrakı inkişafı aşağıdakı kimi olmuşdur: tü- tüü - tüy - tük - tük. Axısqa türklərinin dilində bu söz "tüy" formasında qalmış, daha inkişaf etməmişdir (Tauxun kəndində tüy vardı - nağıllardan).

Dilin inkişafı analitik formaların öz yerini sintetik

formalara verilməsi ilə də səciyyəlidir. Lakin bu əhalinin dilində sintetizmə meyl zəif olduğundan analitik formalar hələ də saxlanılmışdır: bənə qalsa, sana qalsa (məncə, səncə).

-duc şəkilçisi: sağduc, solduc: Aşıq sözünü başlasın, \\ Düşmənlər işini boşlasın, \\ Mövlan sizi çift saxlasın, \\ Ağa güvəgi, bəg sağduci (Qəribəm bu vətəndə, 73).

-ma şəkilçisi: atma, basdurma, buğlama, bozlama, sovutma, kavurma, çıxirtma, kasma, sırma, kovrama və s.

-im şəkilçisi: kəsim.

-ix şəkilçisi: anıx (anıqlamaq - toy gününü bəlli etmək).

-ğun şəkilçisi: burğun, vurğun.

İbrığın uci burğun,

Üç yigit bənə vurğun (mani).

-gək şəkilçisi: süzgək (süzgəc), ilgək.

-gənc şəkilçisi: yüzgənc (üzmək).

-çax şəkilçisi: burçax (əmək aləti).

-a şəkilçisi: çap+a (Sapanla çapa dünyaya bəslər - əski söz).

-qax şəkilçisi: oturqax (oturqax mindəri). İndi müasir Azərbaycan dilində arxaıqlaşmış - qax şəkilçisinin aq,- qa kimi derivatları mövcuddur, "oturqax" sözü isə bizim dilimizdə "otaq" şəklində daşlaşmışdır.

Asemantik şəkilçilərin qalıqları sözün tərkibində açıq-aşkar hiss olunur. Məsələn: köçməkcilux - köçkünlük mənasında: Çünki bizim millətə köçməkcilux yazılmışdır (İ.Səfil); Yanğılış - yanlış mənasında: Yanğılış və əgri yola düşənləri naletliyerim (G.Şahin).

-lük şəkilçisi baxmayaraq ki, qədim xüsusiyyətə malikdir, bununla belə, "bu böyüklük hökumət" ismi söz birləşməsindəki "böyük" sözünün tərkibində asemantikdir.

-lux şəkilçisi "dağlux havası" ismi birləşməsinin birinci tərəfində lüzumsuz yerə işlədilmişdir. Dağlux havası yaradır \\ Dağlar bənım yürəgimdə (C.Xalidov).

Axısqa türklərinin dilində də ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin "si" hissəsi sözdə artıqlıq yaradır: Millətin çoxusi dərddi \\ Dərddən beli iki qatlı (Yitgin Qomoroli). Azərbaycan

dilinin keçid şivələrində bu xüsusiyyətə rast gəlmək olur. Məs.: kolxoz sədrisi, kənd müəlliməsi və s.

4.2. Nitq hissələri

Sözün morfoloji strukturu nitq hissələri adlanan qrup daxilində araşdırılır. Sözün hansı əlamətləri kəsb etməsi, maddiləşməsi, funksiya və rolu, əsas və yardımçı xüsusiyyətləri və s. bu qrup daxilində öyrənilir.

4.2.1. İsim. Güclü yad təsirlər əhatəsində olmasına baxmayaraq, Axısqa türklərinin dilində adlarla bağlı milli, orijinal xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır.

Müxtəlif əşyaların adlarını bildirdiyi üçün isimləri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Şəxs adlarını bildirən isimlər. Xüsusi adların bu növünə kişi və qadın adları, familiyalar və ləqəblər, eləcə də nəsil adları daxildir. Axısqa türklərinin dilində işlədilən şəxs adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) kişi adlarından ibarət olan isimlər: Abbas, Abdul, Bekir, Vətən, Gəfur, Dəmir, İsmət, Kətib, İlim, Osman, Fəzli, Həmit və s.

Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb kişi adları da çox işlənir: Lətifşah, Mərdali, Dursunali, Əmürxan, Bekzadə, Təhəmirzə, Elbəqi, Şahzadə və s.

b) qadın adlarından ibarət olan isimlər: Asli, Altun, Bəlkiya, Qəvhar, Qünəş, Dəstə, İpək, Kəbirə, Niqər (sadə), Yazqül, Şahsənəm, Narqül, Narqözöl, Maşşəkər, Janxanım, Qülbahar, Qüldəstə, Bağdaqül (mürəkkəb).

c) familiya bildirən isimlər -ov, -yev, -yeva şəkilçiləri ilə düzəlir: Akifov, Abidov, Lətifov, Aslanova, Binaliyeva, Heydarova və s.

Axısqa türklərinin dilində gürcü, qazax familiyalarını bildirən isimlərə də rast gəlirik. Bu da, onların həmin ərazilərdə tarixən yaşamaları ilə əlaqədardır: Beridze, Kiknadze, Qoqolaşvili (gürcü), Raxmatullin, Mustafina (qazax).

ç) ləqəblərdən ibarət olan xüsusi isimlər. Ad yasağı ilə bağlı olaraq Axısqa türkləri bir - birinə ləqəblərlə daha çox müraciət edirlər. "Bir-birinə çox vaxt adla yox, məhz belə

ifadələr və ləqəblərlə müraciət etmələri, yəqin ki, qədim magge təsəvvürlərin, insanı şərdən qorumağa yönəlmiş ad yasağının qalığıdır" (27, s. 89). Axısqa türkləri arasında yayılmış əsas ləqəblər bunlardır: Aprak (tənbəl), Beç-səmə (yelbeyin), Verasiya (avara, səfil), Qabaquyruş (yekəbaş, lovğa), Şoş (acgöz), Höyrat (eybəcər), Quduz böcek (əsəbi, çilgin), Nakubal (balacaboy), Poşa (səfil), Peçxat (əl-ayağa doluşan adam), Palabuyruş (lovğa), Sürünti (gəzəyən), Sünəfə (acgöz, qarınqulu), Soxax süpürgəsi (gəzəyən adam), Əgri (yovuşmaz adam), Gecrəvi (dəcəl, zəhlətökən), Xinzir (kobud), Çibil (fağır), Manqurt (tənha, yad), Fetil (zəif), Tazlax, Sırx, Filiş boyli (uzun adam), Ağzıqara (Rəhim), Zarxoş (Qafur), Qanlı (Osman), Qurd (Cələm), Dınbıl (Xəlil), Tilos (Xəlil), Atqafa (Məcid), Zibil (Məhlüd), Zəhət (Zəhəddin), Şamo (Şəhməndər, Təfo (Təvfik), Fato (Fətimə) və s.

d) nəsil adlarından ibarət olan isimlər. Nəslin mənşəyi taxımlarda əks olunur. Axısqa türklərində nəsil adları soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər nəticəsində meydana çıxır. Taxımın hər birində bir neçə ailə, familiya əks olunur. Axısqa türklərində, əsasən, - gil və - lar, - lər şəkilçiləri ilə əmələ gələn taxımlar çoxluq təşkil edir: Balcigil, Dabaxgil, Badurgil, Bampagil, Torogil, Qocagil, Çolakgil, Mehrişil, Qoryagil, Çobangil və s.

-gil şəkilçisi mürəkkəb taxım adlarına da qoşulur: Səfər-dədəgil, Saracoğullarıgil, Süliagəgil, Qayadədəgil, Coşğundədəgil, Ömürdədəgil, Topaloğullarıgil, Yavanoğullarıgil, Cənoğullarıgil və s.

- lar, - lər şəkilçili taxım adları: Boranlar, Abdurazaxlar, Totoşlar, Kirtanalar, Lanqalar, Həkimgillər, Qırımlar, Bayraqdarlar, Gidellər və s.

2. Ümumi insan adlarından ibarət olan isimlər. Belə isimlər qohumluq bildirən terminlərdən ibarətdir: dada (böyük qardaş), nənə, baba, ana, torun (nəvə), şöbere (nəticə), şöşək (kötücə), görüm (baldız), abla (böyük bacı), koja (ər), kari (arvad) və s. Ana qızına taxt vermiş, baba qızına baxt vermiş (əski söz); Kari yüzli adamnan, adam yüzli karidən əlhəzə (əski

söz); Yengələrin evinə düşmüş (türkü) və s.

3. Heyvan adlarını bildirən isimlər. Belə isimlər zooloji terminlərdən ibarətdir: tavar, tay, oğlax, avi, sığın, tavşan, douuz, kuzi və s. Gezərdi içində avisi, kurdi (İlim Şahzadəyev), Büzülər porsux kimi (herslatma), Avi meşədən küsmüş... (əski söz), At olmiyan yerdə eşəg də atdur (əski söz), At yerinə eşəg bağlama (əski söz) və s.

4. Bitki adlarını bildirən isimlər: kirəz (gilas), jəuüz (qoz), ulaf (darı), pirinç (düyü), çarxala (çuğundur), qül, lələ, kar çiçəqi, mənəmşə və s. Bağ başında kirəzlər, Nəçün meyvə verməzlər (mani); Pirincli plavda büşürdilər (türkü); Güzə yaxın meyvələri döşrülür; Pantasi, fūruşi, haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev) və s.

5. Bədənin üzvlərinin adlarından ibarət olan isimlər: yüz, arın, yanax, boyun, boğaz, əl, bel, parmax, kiç və s.

6. Cansız əşyaların adlarından ibarət olan isimlər: zandux, çırağ, taş, yastux, orax, məndil və s.

7. Peşə, vəzifə və ixtisasla bağlı isimlər: Meyxanaçi (Meyxanəçidən şahit iştədilər, sərxoşi göstərdi (əski söz); zurnaçi başı (Zorun var isə, zurnaçi başı ol (əski söz), Avcı (Avcı vurdur düşürtdilər yuvadan (türkü).

8. Toponimik vahidlərdən ibarət olan isimlər: Varxan, Seniban, Abastuban, Laşə, Kikinet, Pulate, Zediban, Cela, Adıgün, Zanav və s.

9. Mücərrəd məfhumların adlarını bildirən isimlər: hetmat (Nə hekmatdur - kavuşsam da, ayrılısam da yaşı sel-sel (C. Xalidov), Həsərət (həsərət çəkdim, səni gördüm (C. Xalidov), qürbət (Qürbətlərdə kimsən yoxmi, təkmisin (İ. İdrisov) və s.

İsmin quruluşca növləri. Digər türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də ismin quruluşca üç növü vardır: a) sadə isimlər; b) düzəltmə isimlər; v) mürəkkəb isimlər.

Sadə isimlər. Axısqa türklərinin dilində sadə isimlərin çoxu təkhəcalıdır: eş, yo, taş, tas, av, aş, ög, ox, yil və s. İkihecalı sadə isimlər də bu dildə çoxluq təşkil edir: abla, torun, koja, dünqür, yenqə, kütən, atmək, tərək və s.

Üçhecalı sadə isimlər əsas etibarlı ilə onomastik vahidlərdən ibarətdir: Qülzadə, Qüldəstə, Narqözöl, Bağdaqül, Janxanim və s.

Elə sadə isimlər vardır ki, bunlar digər türk dilləri ilə müqayisədə işləkliyini itirməmişdir: siqa (kirşə), tağara (təknə), kersan (ləyən), lazut (qarğıdalı), enişta (kürəkən), yegan (bacı və qardaş uşağı), güz (payız), elti (qardaş arvadları arasındakı qohumluq münasibətləri), eş (yaşad, yoldaş) və s.

Bu sadə isimlərə qədim türkdilli abidələrdə də rast gəlmək olur [177; 178; 179].

Düzəltmə isimlər. Axısqa türklərinin dilində bir sıra isim düzəldən şəkilçilərin türk dillərində qarşılıqları vardır, lakin məhsuldarlıq baxımından diferensial cəhətlər də müşahidə edilir.

Axısqa türklərinin dilində də isim düzəldən şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla fərqlənir. Məhsuldar şəkilçilər digər türk dillərində işlənən isim düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən variantlarına, bəzən də yaratdığı sözün mənasına görə fərqlənir.

Axısqa türklərinin dilində isim düzəldən şəkilçilər ad və fellərə artırılır.

1. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər.

-çi şəkilçisi. Bu şəkilçi Axısqa türklərinin dilində ən çox işlənən şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi həmin dildə birvariantda işlənir və peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət və s. mənalı sözlər düzəldir.

Nümunələr: Basmaçılar -daşnaklar hücum etdilər. Günəhsiz türkləri oda atdılar (Müsəddin). Meyxanaçidən şahit istədilər, sərxoşi göstərdi (əski söz), Yalançının quyruğı peşində olur (əski söz), Xalam əvçi dür (danışıqdan), Əvçi -düzəlmə isiminə qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinir [66, s. 133]. Türk dillərində ən qədim sözdüzəldici şəkilçilərdən olan -çı, -çi Orxon - Yenisey abidələrində də işlək olmuşdur. Müasir Azərbaycan, türk, tuvin, şor, kumık, qırğız dillərindən fərqli olaraq, abidələrdə bu şəkilçinin, əsasən, iki variantına rast gəlinir.

-çi şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir sıra yeni sözlər yaranmışdır. Muğan qrupu şivələrində işlənən ayağçı, baltaçı, börkçi (papaqçı), yamağçı (pinəçi, çəkməçi), aşığçı, obaçı, becərənçi, çalançı, bağbançı sözləri bu qəbildəndir [7, s. 75, 76].

-çi şəkilçisinin Axısqa türklərinin dilində inkişafı hələlik müşahidə olunmur. İnkişaf, hər şeydən öncə, variantlaşma ilə bağlı ola bilər. Yəni -çi şəkilçisinin gələcəkdə bu dildə yeni variantlar qazanacağı güman edilir. Müasir türk dillərində bu şəkilçi daha geniş yayılmışdır.

-lux//-nux şəkilçisi. Müasir türk dillərində məhsuldar şəkilçilərdəndir. Əksərən dörd variantda işlənən bu şəkilçi Axısqa türklərinin dilinin morfoloqiyasında iki variantda qalmışdır. Halbuki Azərbaycan dilinin dialektlərində bu şəkilçinin 40 variantına rast gəlinir.

Axısqa türklərinin dilində -lux//-nux şəkilçisi adlara artırılaraq keyfiyyət, xasiyyət, əlamət, peşə, hal-vəziyyət, yer və əşya ifadə edən isimlər əmələ gətirir: adamlux, insannux, qullux, satğunlux, eylux, azlux, çoxlux, samannux, dirgannux, ərgənnux və s.

-lux şəkilçisi qohumluq bildirən sözlərə əlavə olunaraq ögey qohumluq mənasını ifadə edən isimləri əmələ gətirir: bacilux, qardaşlux, analux, babalux və s.

Nümunələr:

Diye ki, oninan biz bacilux oldux; Onunki analux iydi (danışiq dilində).

Qohumluq bildirən sözlərə artırılan lux şəkilçisi bəzən -gil şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: xalalux (xalagil), emilux (emigil), bacilux (bacigil) və s.

Nümunələr:

Anşa bacilux (bacımgil) gəldimi ondan? Analux (anagil) nera getdi?

-li -ni şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə Axısqa türklərinin dilində müxtəlif mənalı isimlər əmələ gəlir: köyli (kəndli), kövli, pulateli, tormanli, sıhrli (seyirli), atli (gəlini gətirmək üçün gedən adam) və s.

-ci şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində birvariantlıdır. Bizim dilimizdəki -çi şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir xüsusiyyətə digər türk dillərində rast gəlmək olmur. Nümunələrə diqqət edək:

Məhəmməd Əfəndi qısa bir vaxtda bir çox gənc müəllimlər və yazıçılar yetişduriyer [48, 03.VII.1992], Zorbacidir bizim siçan [27, s. 136].

-nax şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi ilə topluluq mənasını ifadə edən isim düzəltmək olur: "yığnax". Axısqada ən gözəl el adətlərindən biri də "yığnax" olmuşdur. Yazda bir neçə yaxın kəndin adamları toplaşib bir aylığa dağa "tamaşaya çıxardılar", "yığnax" vaxtı çalğı çalınar, cəng tutular, el-oba şənələnərdi [27, s. 79]; dutnax: Dutnax yerim yox ki, \ Şikayət edəm \ Gözümdən axiyer yaş birər-birər (L.Sağrızel).

-lax şəkilçisi: otlax, yaylax, kışlax və s. Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində yer məzmununu ifadə edən isimlər formalaşır: Mal-qara yaylaxda uzun-uzadı mələşiyərdi [70, XI.1992]; Tavarlar kışlaxa gəliyerlər [70, XI.1992].

-lax şəkilçisi ilə yanaşı olaraq Axısqa türklərinin dilində -lay şəkilçisindən də istifadə olunur:

Orta Asiyanın yılan məliyan otlayları [70, XI.1992]; Bir qarış paprozun uzuni, aldı çaylayı duman, Allah. [70, XI.1992].

-çaq şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi ilə əşya və alət bildirən düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Məsələn:

Ah, xəstə, xəstə! Şorbani qoymur tasta (qabçaqda) əski söz). Bundan əlavə, bu şəkilçi Axısqa türklərinin dilində "sallançaq", "yellənçəq" isimlərini də düzəldir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçinin -caq, -cək variantı işlədilir [31, s. 35].

Dialektlərimizdə -çax (-mçax) şəkilçiləri ilə qol, yan və sarım sözlərindən qolçax (biçin zamanı qola sarıyan dəri), yançax (oturacağın bir tərəfi-adamda), sarımçax (qızların Novruz bayramında ağacdən asdıqları yelləncək (isimləri düzəlir. Misallar: - Qolçax bağhyıllar ki, qılçax adamın qolun yeməsin (T). - Yançağım ağrer, heş yayımı yerə qoyəmmerəm.

(S.) - Qızdar sarımçax asıf yelləncək (M7) [12, s. 174].

Bu şəkilçi (-çax) Quba dialektində və Salyan rayonu şivələrində -çağ şəklində işlənir [64, s. 110]. Həmin şəkilçiyə çox formasında müasir özbək dilində: maktançok "lovğa". Özbəgstanda yaşayan türklərin dilində: maxtançax şəklində təsadüf edirik [186, s. 174]. "Yelləncək" sözünün sonundakı "-cək" şəkilçisi müasir qaqauz dilində "qoç" formasındadır: sallancaq (Axısqa türklərinin dilində) - sallanqoç (müasir qaqauz dilində); yellənçaq (Axısqa türklərinin dilində) - yellənqoç (müasir qaqauz dilində [186, s. 173].

-ğac şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində "yaslanğac" (balış), "tutğac" (ələcək) sözləri əmələ gətirilmişdir.

-çuk -şəkilçisi: qolçuk.

Ol yanıma, sol yanıma, gəl otur yanıma.

Nazik de nazik qolçu kların sarçı də boynuma [27, s. 165]. Göründüyü kimi, "-çuk" şəkilçisi Axısqa türklərinin dilində kiçiltmə mənalı isimlər düzəldir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçinin vəzifəsini -cıq şəkilçisi yerinə yetirir: evcik, gözçük.

-ci y şəkilçisi: mənəciy, yabanciy, anaciy və s.

Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində əzizləmə mənalı isimlər əmələ gəlir:

Müasir Azərbaycan dilində ciy şəkilçisinin funksiyasını -cığaz şəkilçisi yerinə yetirir: qızıçığız, anacıçığız, evciyəz və s.

-cuq, -cux şəkilçisi ilə: boncuq, qızılcuq və s.

"Bon" sözü "boyun" sözünün ilkin formasıdır. Axısqa türklərinin dilində həmin formasını indi də saxlamışdır. "Bon" sözünə artırılan "cuq" şəkilçisi ilə zərgərlik termini əmələ gəlmişdir. Alböncüğü sarı-qəhvəyi rəngdə olur, bir il uşaq onu üstündə gəzdirir, suya salıb suyunu içirdilər [27, s. 98]; İnci böncüq böynunda, \ Bir oğlanın köynunda [27, s. 131].

"Orxon-Yenisey" abidələrində bu sözün "böcuq" formasına rast gəlirik. Görünür, sözün ilkin forması "bo" olmuş, sonradan inkişafıla bağlı türk dillərində müxtəlif variantlar əmələ gəlmişdir. bo-bon-mun-boyun (böcux, böncux, muncux, böyuncux).

"Qızılçux" - bitki adıdır. Axısqa türkləri zoğala qızılçux deyirlər. Görünür, türkdilli xalqlarda "qızıl yel" xəstəliyinin adı da bu bitkinin adı ilə bağlıdır. "Qızılçux" (zoğal) bu xəstəliyin dərmanıdır. Yel ayaq ağrısına qızılçuxu qaynadıb ayağı onun suyunu qoyurlar.

-çux şəkilçisi şəxs adlarına və sifətlərə də artırılaraq bilməz. Emim oğlu Musacux, \ Qoli-budi qısacuk [27, s. 132].

-çə şəkilçisi. "Orxon-Yenisey" abidələrində kəp sözü də rast gəlinir. kəp tutdım (çömçə aldım) [142, s. 36]. "Kəp" sözü qədim türk sözlərindədir, "çömçə" mənasındadır. Axısqa türkləri bu sözü "kəp" kimi deyil, "kəpçə" (kiçiltmə mənasında) şəklində işlədirlər. Məsələn: Yağ taşanda kəpçənin bahası olmaz (əski söz).

-t şəkilçisi: yoğurt. Axısqa türklərinin dilində hazırda işlədilən bu sözə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də rast gəlinir. Ancaq burada sözün sonuna "t" səsi yox, "d" səsi artırılmışdır. Gəlin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar [38, s. 33]. Axısqa türklərinin dilində: \ Yoğurt içində bəkməz, \ Bu bəkməz bizə yetməz, \ Bu Varxanın qızları \ Davulsuz ərə getməz (manə). Bu fakt göstərir ki, Axısqa türklərinin dilini yalnız Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ilə deyil, "Dədə Qorqud" dili ilə müqayisə etmək yaxşı olardı. Ş. Qurbanovun göstərdiyi kimi, "Ölməz "Dədə Qorqud"un dili onların dilinə daha çox yaxındır. Heç olmasa, "Dədə Qorqud"un xatirinə bu dili məhv olmaqdan qorumaq lazımdır [44, IV-V.1992].

-mac şəkilçisi: Bu şəkilçi qədim şəkilçilərdəndir, azməhsuldardır. Axısqa türklərinin dilində iki sözdə müşahidə edilir: tutmac, bazlamac: Oxlavısız tutmac olmaz (əski söz); - El bir bozlamaynan bazlamlanır da, biz bir qırıq bazlamaynan bazlamlanamazmuyux? [27, s. 131].

Məhsulun və əldə edilmiş nəticənin adını bildirən bu şəkilçi "bazlamac" sözünün tərkibində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də işlədilmişdir: əlin-yüzün yumadan

toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər [38, s. 33].

Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində bu şəkilçi ilə dökmac, bulamac, bozlamac, umac, tutmac, kəsmac və s. kulinariya terminləri düzəldilmişdir.

Axısqa türklərinin dilində "mac" şəkilçisinin ən qədim forması olan "maca" "məcə" şəkilçisi də işlədilir: Heç saxlamasın canın, \ Bu razıqdur götür nanın, \ Kərəndəki dəstəxanın, \ Qalan qırmaca yiyan gönül (Usta Mürtəz). Həmin şəkilçi ilə əmələ gələn "dönməcə" sözünə də təsadüf edirik. H. Mirzəzadə -macə, -məcə şəkilçisinin ancaq "Dərbəndnamə"nin dilində olduğunu göstərir və aşağıdakı nümunəni verir: Bir gecə həsarın dibinə ağac və kəsməcə töküb, şəhərə daxil oldular [55, s. 63].

-taş, -diş şəkilçisi: Bu şəkilçi vasitəsi ilə Axısqa türklərinin dilində yoldaşlıqla, həmyerliliklə və toy mərasimi ilə bağlı düzəltmə isimlər formalaşmışdır. Məsələn:- Canım arxataş, nəyə gediyərsin? ("Şah Abbasınən usta" nağılından); Dostlarım və məsləktaşlarım, bədbəxt o millətdir ki, dindən-şəriətdən bəl, imamdan kasaddır [44, IV-V.1992].-diş şəkilçisi Axısqa türklərinin dilində -dici, -duci formalarında da işlədilir: Gəlin evə girdikdən sonra dışarıda "Sağdici - solduci türküsü" deyilir:

-kuç şəkilçisi: Cocux sallankuçda uçiyerdi (danışmaq dilindən). "Sallankuç" sözü "yelləncək" deməkdir. "Kuç" şəkilçisi ilə düzələn isimlərə Azərbaycan dilinin Muğan qrupu sivilərində, həmçinin türkmən dilində təsadüf etmək olur.

-ma şəkilçisi: Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində məişətlə bağlı isimlər əmələ gətirilmişdir: Atmadan atdılar bəni (nağıllardan); Hər çağırılan evdən bu peşəkar təklifçiliyə müəyyən bəxşis (para, şirniyyat, basdurma) verilir [27, s.68]. Aşağıdakı sözlər də bu qəbildəndir: buğlama, bazlama, savutma, kavurma, çixirtmə, kazma, sırma, kavrama və s.

-im şəkilçisi: kəs+im (kəsmək).

-ix şəkilçisi: an+ix: Nişanlanandan sonra cümə axşamlarından birində oğlan adamı qız evinə toy gününü bəlli etməyə (anıqlamağa) və toy şərbətlərini kəsməyə - "kəsim

kəsməyə" gəlir [27, s. 68].

-ig şəkilçisi: Biligə, savada, haxillılığa və gözəl söyləməyə görə duva etməyəcün nəsihət budur (Xalq deyimləri).

-ğun şəkilçisi: İbrığın uci burğun, \ Üç yigit bənə vurğun (mani).

-üş şəkilçisi: Birisi sənə sögsə və sən də sögüşinən cavab versən o sögüşdən sənə də düşərmiş (Xalq deyimləri).

-c şəkilçisi: Dinimizin inanc və ibadət əsaslarından bəziləri də "54 fars" adı ilə bir araya toplanmışdır [48, 03.VII.1992].

-gün şəkilçisi: Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində şəxs bildirən isimlər formalaşır: Adımı Yitgün qoymış (Yitgin Qomoreli).

-man şəkilçisi: Qocamanlar bir-bir köçdi dünyadan \ Nə anamız, nə babamız qalmaq (G.Şahin). \ Yazın ortasında xarmanlar dolar. \ Kusənlər barışur, toy-bayram olar (İ.Şahzadəyev).

-gək şəkilçisi: üzgək (süzgəc), ilgək. "İlgək" sözüne daşlaşmış şəkildə Azərbaycan dilində də rast gəlirik.

-acax, -əcax şəkilçisi: çıxacaq, yanacaq və s.

-am şəkilçisi: tutam. Bu söz türkmən dilində də eynilə işlədilir.

-ənək şəkilçisi: dəgənək, əkənək: Tavarlar əkənəgə qirdilər. Bu şəkilçiyə Bakı dialektində də rast gəlirik: əkənək, biçənək [66, s. 135].

-üd şəkilçisi: Ögüdə qulaq as, Taştan!

-in şəkilçisi: əkin, biçin və s.

-gən şəkilçisi: ərgən.

-gənc şəkilçisi: Cocux yüzgənc (üzmək) öyreniyerdi.

-ür şəkilçisi: gəlür.

-cək, -çək şəkilçisi: əlcək, dilçək və s.

-kar şəkilçisi: Ağanın vari gedər, xizmətkarın canı (əski söz).

-dar şəkilçisi: Aşiq Şennik sənə yardur, Dedi: Vəfadarın vardır (mani).

-uk şəkilçisi: Boynumu buruk koydum, \ El-günün

qarşısında (mani).

-duz şəkilçisi: Çuvalduza yumruq vurulmaz [27, s. 118].

II. Mirzəzadə yazır ki, fars dilindən alınmış bu söz şəkilçi kimi təhrif edilmişdir. Məzmun etibarını ilə peşə, predmet adları bildirir. Azərbaycan dilində çox az məhsuldar olmuşdur. XVIII əsrdə yazılması ehtimalı olunan "Təbibnamə" adlı əsərin dilində cuvalduz sözü özünü göstərir [55, s. 70].

-stan şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi lap qədimlərdən işlənir. Yer-ölkə adı bildirən düzəltmə isimləri əmələ gətirmişdir: Ay çıxar ayıstandan, \ Gün çıxar Gürcüstandan \ Gövlüm bir qarpuz iştər \ Yüz bin iki bostandan (mani).

-ər şəkilçisi: Kesərlət bölüyər.

-çək şəkilçisi: Bur+çək - Axısqa - Axıləkək bölgələrində türk əkinçilərinin istifadə etdiyi əsas əmək alətlərindəndir [27, s. 50].

-ək şəkilçisi: süzək: Axısqa türklərinin əsas mətbəx avadanlığından biri də süz+əkdir.

-ıncı şəkilçisi: yapıncı: Axısqa türklərinin əsas geyim əşyalarından biri yapıncıdır [27, s. 60]. -ıncı şəkilçisi fel köklərinə artırılıb düzəltmə isim əmələ gətirir. Məsələn: Su tapıncı. Türk mifologiyasında ağac tapıncı su kultu ilə ortaqdır [27, s.92].

-gü şəkilçisi: Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də bu şəkilçi qeyri-məhsuldardır. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi ilə düzələn sürgü sözünə təsadüf etmişik. Sürgü-dırmığın bir növüdür [27, s. 51]. Ə. Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilindən bəhs edərkən yazır ki, bu şəkilçi ancaq bir neçə feldən isim düzəltmək üçün işlənmişdir: Xan babamın küyəgisi, qadın anamın sevgisi. [16, s. 70].

Axısqa türklərinin dilində xüsusi isimlərin ixtisar formaları da geniş yayılmışdır. Bu formalar aşağıdakı şəkilçilərlə vasitəsilə düzəlir:

-ış, -iş şəkilçisi ilə: Bunun üçün sözün birinci hissəsi (iki və ya üç səs) saxlanılır və onun üzərinə həmin şəkilçi artırılır:

İbrahim-İbiş, Dilara-Diliş, Fatimə - Fatış və s. Bu formalara Azərbaycan antroponimik sistemində də rast gəlinir.

-oş şəkilçisi: İdoş-Hidayət, Xadoş-Xədicə, Səbəş-Səbriyə, Teloş-Telman və s.

-ir şəkilçisi ilə: Gibir - Kəbirə, Fikir - Fikriyyə və s.

-ik şəkilçisi ilə: Sürük - Sureyyə, Mizik - Mizayya, Nizik-Nizami və s.

-o şəkilçisi ilə: Sabo - Səbriyyə, Kibo - Kibriyyə və s.

Bəzi hallarda sözün ilk iki hecası saxlanılır və heç bir şəkilçi əlavə edilmir. Məs.: Fati - Fatimə, Xədi - Xədicə və s.

Mürəkkəb isimlər. Mürəkkəb isimlər leksik vahid kimi iki və daha artıq kök morfemin birləşməsindən ibarətdir. Mürəkkəb isimlərin tərəfləri arasında bitişdirmə və atributiv əlaqə mövcuddur.

Axisqa türklərinin dilində mürəkkəb isimlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Eyni və müxtəlif nitq hissələrin birləşib xüsusi modellər əmələ gətirir. Məsələn:

İsim + isim modeli. Bunlar leksik-sintaktik və ya morfoloji üsulla əmələ gəlir. Belə isimlər əşya, bitki, vəzifə və s. adları bildirir: Ətməqaşi (ətmək+aş), biləzük (bilək+yüzük), Güləhməd (Gül+Əhməd), qırmaşaker (qırma+şaker) və s.

Sifət + isim modeli. Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isə isimdən ibarət olur: karaağac (kara+ağac), karakış (kara+kış), ağsaxal (ağ+saxal), KaraSA-xal (kara+saxal); Bu yardım edənlərin arasında ağsaxallar, karasaxallar imkanlılarınan yanaşı ağır günlərimizin şahidləri olan, həyatın xeyrini, şərini təzə-təzə anlamaya başlayan cocuqlarımız da var [48, VII.1992]; Kalemkuşun yuvası - Budur sufra duası [27, s. 120] və s.

Axisqa türklərinin dilində "sifət + isim" modelində tərəflər bəzən yerlərini dəyişərək, "isim + sifət" modelinə çevrilir: "bayazsüd (ağ süd) "südbayaz".

Say + isim modeli: Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isə isimdən düzəlir: Əgər xalqımız 47 yillux repressiyaya məruz qalmışsa, dilimiz yüzyilluxların repressiyasına məruz qalmışdır [44, IV-V.1992], Cocuxlar beşdaşoyini

oyniyerlər.

Bəzi mürəkkəb isimlərin xalq deyimlərində mənə və quruluşu göstərilir. Məsələn: Bedva-bedduva deməkdir. Vələdiznə arap sözüdür, iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: vələd+zina deməkdir, zina pozğun qari deməkdir [48, VII.1992].

Mürəkkəb sözlərin böyük bir hissəsini coğrafi adlar təşkil edir.

a) Kənd və rayon adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: Adıgün, Ərdəhan, Orçoşa, Caksu, Sarıqize, Yenigöy, Tutacubar, Türkoba, Öztürkkent, Axıləkək və s.

b) Digər toponimik vahidlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər: Yıləsatan (dağ adı), Satarınbaşı (təpə adı), Qarasu (meşə adı), Gügüpartladan (bulaq adı), Selasu (tarla adı), Çatalı (çay adı) və s.

Axisqa türklərinin dilində digər sahələrlə bağlı mürəkkəb isimlər də işlədilir:

a) Məişətdə işlədilən əşyaların adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: ətməqaşi, boyaynəsi, tatarbəyi, beşbarmaq, bozbaş, paxıraçlama, kələcoş, subörəgi və s.

b) Bağçılıqla bağlı işlədilən mürəkkəb isimlər: şəkərnabad, dedirza, nanəzir, bağriqara, ağırşah (alma növləri) və s.

c) Ot adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: kuzikulağı, çirəçuta, qazayağı, alağunta, çiryançola və s.

ç) Bitki adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: mormənəmşə, gülbaşça, Qamabaxça, Ardmudbaxça, Çəyürməbaxça, Gırəzlibaxça, Ömərəfəndibaxçası, Qazaxlibaxça və s.

d) Oyun adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: dirədögmə, beşdaş, çilinağac, gizlinpuç, tingildönmax və s.

Axisqa türklərinin dilindəki mürəkkəb isimlərin bir hissəsi qoşa sözlərdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər türk dilləri ilə müqayisədə Axisqa türklərinin dilində qoşa sözlər daha çox işlədilir. Məs.: kap-kajak, örti-döşək, dauul-zurna, ana-baba, kari-koca, koni-komşi, zükəm-öskürük, mor-fişnə.

Axisqa türklərinin dilində qoşa sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər təkrar yolu ilə də düzələ bilir: Gəlin deyər

ana-ana,\\ Gəlin deyər baba-baba\\ Gəlin deyər baci-baci\\
Gəlin deyər qardaş-qardaş [27, s. 73].

Maraq doğuran cəhətlərdən biri də bu dildə ay adlarının mürəkkəb quruluşda olmasıdır: karakış, küçükay, orağay, kirəzay, xırmanay, bögrümay, koçay və s.

Mürəkkəb isimlərin bir hissəsi mürəkkəb ixtisarlardan ibarətdir. Axısqa türklərinin dilində işlənən mürəkkəb ixtisarlar, əsasən, rus və ərəb-fars mənşəlidir. Məs.: kolxoz, solxoz, zapxoz, vayinkamat, konsomol, paravoz, samasval, imtes (MTS), zakıs (ZAQS), nalbant, abdas (ab-su, das-əl), zarxoş və s.

Qoşa sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlərin komponentləri əsasən isimlərdən ibarətdir. Məs.: Tavux - çuçullar səs-səsə vermişdi, mal-qara uzun-uzadı mələşiyərdi. "Meşa" sözünü eşidən bəzi adamlar balta-xızar götürməyi də unutmadılar [70, XI.1992].

İsmin kateqoriyaları. Axısqa türklərinin dilində də ismə məxsus bir çox qrammatik kateqoriyalar vardır ki, bunlar sözlər arasında müxtəlif əlaqələr yaranmasına səbəb olur. Ümumi səciyyə daşdığı üçün bu kateqoriyalar təkə ismə aid deyil, digər nitq hissələrinə də şamil edilir.

Türk dilində ismin kateqoriyalarından bəhs edən tədqiqatçılar müxtəlif fikirdədirlər. A.N.Kononov türk ədəbi dilində ismin 5 növ-cins, kəmiyyət, mənsubiyyət, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, eləcə də hal kateqoriyalarının olduğunu göstərir [134, s. 79].

Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı ümumi qrammatik kateqoriyalar mövcuddur: mənsubiyyət kateqoriyası; kəmiyyət kateqoriyası; xəbərlilik kateqoriyası; hal kateqoriyası.

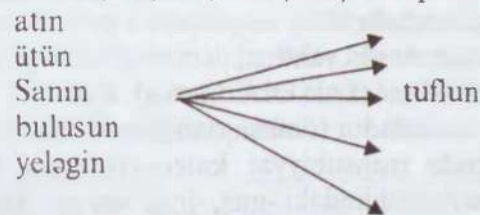
Mənsubiyyət kateqoriyası. Axısqa türklərinin dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji üsulla yaranıb, sahib şəxslə mənsub əşya arasında münasibətləri ifadə edir. Mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən morfoloji göstəricilər bu dilin xarakterik əlamətlərindən birini əks etdirir.

Axısqa türklərinin dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyasının izoqloları aşağıdakı kimidir:

Birinci şəxsin təkli saitle bitən isimlərdə -m, samitle bitən isimlərdə -ım, -im, -um, -üm şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: Gediyərdim yamacdan,\\ Ləçəgim düşdi başdan (mani);\\ Anam bənım ağlasın\\ Boxçami tərs bağlasın (mani).

İnversiya nəticəsində sahib şəxslə mənsub əşya bildirən sözlər öz yerlərini dəyişə bilər. Müq. et: bənım anam // anam bənım. - Digər nümunələr:\\ Qərəfilim, bibərim\\ Bən həpizdən gözəlım [27, s.142]

İkinci şəxsin təkli saitle bitən isimlərdə -n, - samitle bitən isimlərdə -ın, -in, -un, -ün: şəkilçisini qəbul edir:

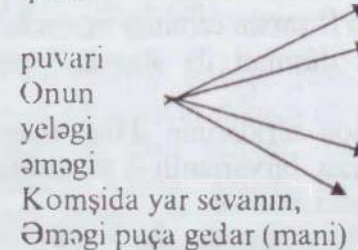

Tarixlərdən aldum sanın sorağın (Fəhlül).

Göründüyü kimi, birinci və ikinci şəxsin təklinin izoqloları müasir Azərbaycan dilində olduğu kimidir.

Üçüncü şəxsin təklinin izoqlosu birvariantlı -i şəkilçisidir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi dördvariantlıdır: -ı, -i, -u, -ü. Aşağıdakı müqayisədən bunu görə bilərik:

Axısqa türklərinin dilində:
quzısı

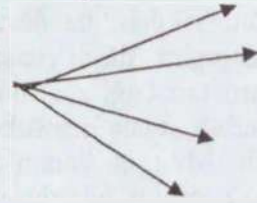

İlim-ilim ıgnası, xatun düğməsi, kim bu masalı çaramasa, beş paradur cəriməsi [27, s.135].

Müasir Azərbaycan dilində:

quzusu
bulağı
Onun
yeləyi
ütüsü

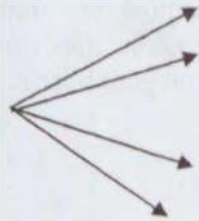

I şəxsin cəmi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi Axısqa türklərinin də dilində -mız, -miz, -muz, -müz, -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz şəklindədir:

Yurd deyə canımız atasda yaxdux,
Allah, mədəd et bizlərə! (Lalə Ələddinova).
Göyimiz gölün yanındadır (danışqıdan).

II şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti müasir Azərbaycan dilindəki -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, -nız, -niz, -nuz, -nüz şəkilçilərindən fərqli olaraq -z, -iz şəklindədir.

bayrağız
çırağız
Sizin
niyatız
sorağız

Göründüyü kimi, bu dildə II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçiləri "sağır nun" səsinin düşməsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır.

III şəxsin cəmində Axısqa türklərinin dilində müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, birvariantlı -i şəkilçisindən istifadə olunur: onların ati, onların əvi və s.

Axısqa türklərinin dilində yalnız qayıdış əvəzliyi olan kəndi sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məs.: onların kəndiləri/onların kendiləri.

Axısqa türklərinin dilində özümlü xüsusiyyətlərdən biri

də I şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti kimi saitlə qurtaran və qohumluq bildirən bəzi sözlərdən sonra -y şəkilçisinin işlənməsidir. Məsələn: anay, babay, dədəy, tayiy və s.

Həmin sözlər birinci şəxsin təkinə aid olduqda mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti ilə işlənən sözdən əvvəl bən (im) əvəzliyi işlənmə bilməz. Məs.: Anay nerdədür?, Babay hani?. (Babam hani?) Bu cümlələri - Bənım babay nerdədür?, Bənım babay hani? şəklində işlətmək olmaz.

-Y şəkilçisi I şəxsin cəmi bildirdikdə isə mütləq mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi qəbul etmiş sözdən əvvəl biz (im) əvəzliyi işlənməlidir. Məs.: Bizim babay baxçay suvariyer.

Axısqa və Azərbaycan dillərinin mənsubiyyət şəkilçilərini aşağıdakı cədvəl

Cədvəl 4.1.

Şəxslər	Axısqa türk dili	Azərbaycan dili
I ş.t.	-m, -ım, -im, um, -üm	-m, -ım, -im, um, -üm
II ş.t.	-n, -ın, -in, -un, -ün	-n, -ın, -in, -un, -ün
III ş.t.	-si, -i	-si, -si, -su, -sü, -ı, -i, -u, -ü
I ş.c.	-mız, -miz, -muz, -müz, -imiz, -imiz, -umuz, -ümüz	-mız, -miz, -muz, -müz, -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz
II ş.c.	-z, -ız, -uz, -üz	-nız, -niz, -nuz, -nüz, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz
III ş.c.	-si, -i, -ləri	-si, -si, -su, -sü, -ı, -i, -u, -ü

Kəmiyyət kateqoriyası. İsmnin kəmiyyət kateqoriyası Axısqa türklərinin dilində də iki növ söz əmələ gətirir: a) tək isimlər; b) cəm isimlər. Tək isimlərin heç bir morfoloji göstəricisi olmur: sapan, tapan, cilğa, çapa, tırpan, kesər, tırmıx, kütən və s.

Cəm isimlərin morfoloji göstəricisi əksər türk dillərində -lar, -lər şəkilçisi və onun variantlarıdır. Axısqa türklərinin dilində də kəmiyyət kateqoriyası, əsasən, -lar, -lər şəkilçisi ilə

düzəlir. Bu şəkilçilərin işlədilməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür:

1. Təkcə -lar şəkilçisini işlədənlər: Zeqan şivəsi və onun təsiri altında olan Əcərə şivəsi: gəlinlər, adamlar, qızlar, utilər və s.

2. Hər iki variantı işlədənlər. Bu qrupa digər şivələr daxildir. Məs.: gəlinlər, adamlar, qızlar, utilər və s.

Axısqa türklərinin dilində də -lar, -lər müxtəlif nitq hissələrinə artırılıb qeyri-müəyyən çoxluq məzmununu yaradır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: Puvara kazlar gəlür\ Nişanlı qızlar gəlür (mani).

Bu yardım edənlərin arasında ağısaxallar, karasaxallar imkanlıların yanaşı, ağır günlərimizin şahidləri olan, həyatın xeyrini, şərini təzə-təzə anlamaya başlayan cocuqlarımız da var [48, 03.VII.1992].

-lar, -lər Axısqa türklərinin dilinə keçən alınma sözlərə də artırılıb cəmlilik anlayışını formalaşdırır. Məsələn, Qazaxıstanda yaşamış türklərin dilində rus mənşəli çulkiilər, tuffilər, nəskilər, kanikullar, ərəb mənşəli əhvallar, fuxaralar, əvlətlər, ədrəflər (tərəflər) və s. sözlərə rast gəlmək olur [78, s. 84-85].

Bu şəkilçinin artırıldığı alınma sözlərə folklor nümunələrinin dilində də rast gəlik: Furun üstündə furun,\ Əngəllər geri durun\ Bu gecə yar gələcax\ Altun iskamlar qurun (mani).

"İskam" sözü Axısqa türklərinin dilində də interferensiya olunmuşdur: iskam/skameyka. Azərbaycan dilində isə bu söz "skamya" şəklində interferensiya olunmuşdur.

-lar, -lər şəkilçiləri ilə yanaşı, Axısqa türklərinin, xüsusən Qazaxıstan türklərinin dilində -nar -nər cəm şəkilçisindən də istifadə olunur: makaronnar, vaqonnar, furgunnar, koyunnar və s.

Axısqa türklərinin dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən bir xüsusiyyət də bəzi hallarda -lux -nux şəkilçisinin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi kimi işlədilməsidir. Maraqlıdır ki, bu dildə "onlar" əvəzliliyi ilə

paralel olaraq "onnux" sözü də işlədilir. Məsələn: adamlux (adamlar), gəlinlux (gəlinlər), tavarlux (tavarlar), tanalux (danalar) və s.

Xəbərlik kateqoriyası. Axısqa türklərinin dilində xəbər vermək funksiyasını xəbər ola bilən bir sıra nitq hissələri, ən çox da isim yerinə yetirə bilər. Bunun üçün müəyyən izoqloslardan istifadə olunur. Əksər dillərdə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün heç bir morfoloji göstərici tələb olunmur, Sadəcə olaraq ayrı-ayrı leksik vahidlər bu işin öhdəsindən gəlir. Məsələn, men student (mən tələbə) cümləsi bəzi türk dillərində xəbərlik funksiyasını sıfır variantda yerinə yetirir. Lakin Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də xəbər vəzifəsini müəyyən şəkilçilər yerinə yetirir. Bu şəkilçilər arasında bəzi fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Axısqa türklərinin dilində xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisi I şəxsin təkində -ım, -im, -um, -üm; yım, -yim, -yum, -yüm şəkilçisidir. Bən bir türküm, adım-sanım ulüdür,\ Bənim içim həsrətinən dolidür [27, s. 153].

Müasir Azərbaycan dilində isə I şəxsin təkinin morfoloji göstəricisi -am, -əm, -yam, -yəm şəkilçisidir: Mən dostam, Mən müəlliməm və s.

II şəxsin təkində xəbərlik kateqoriyasının morfoloji göstəricisi: -sin, -sın, -sun, -sün şəkilçisidir: Həm kəribsin, həm yoçusun arkataş! (İlyas İdrisov); Sən oxucisin. Sən adamsın. Sən urumsun; Sən ömrümün çiçəgisin,\ Sən gövlümün göçəgisin (C.Xalidoğlu).

Müasir Azərbaycan dilində isə II şəxsin təkinə -san, -sən şəkilçisindən istifadə olunur: əlaçısən, tələbəsen, müəllimsən və s.

Axısqa türklərinin dilində III şəxsin təkində iki variantda -dur, -dür şəkilçisi işlədilir; Azərbaycan dilində isə bu şəkilçi dörd variantdadır. Ayrılux havasını çalan qara zurnadur [70, XI.1992].

Axısqa türklərinin dilində I şəxs (cəm) xəbərlik kateqoriyasının şəkli əlaməti aşağıdakılardır: -ux (-yux: oxiciyux, adamux, gəlinux. Müasir Azərbaycan dilində isə I

Şəxslər	Axisqa türk dili	Müasir Azərbaycan dili
I ş.t.	-ım, -im, -um, -üm, -yım, -yim, -yum, - yüm	-am, -əm, -yam, yəm
II ş.t.	-sın, -sin, -sun, sün	-san, -sən
III ş.t.	-dur, -dür	-dır, -dir, -dur, -dür
I ş.c.	-ux, -yux	-ıq, -ik, -uq, -ük, -yıq, - yik, -yuq, -yük
II ş.c.	-sız, -siz, -suz, -sünüz	-sınız, -sınız, -sunuz, -süz
III ş.c.	-durlar, -dürlər	-dırlar, -dırlər, -durlar, - dürlər

şəxsin cəmi -ıq, -ik, -uq, -ük (adamıq, müəllimik, qohumuq, böyüyük) şəkilçilərindən ibarətdir. Saitlə bitən isimlərdə sözlə şəkilçi arasına y bitişdirici samiti artırılır: tələbəyik, gəmiçiyik və s.

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektlərində bu şəkilçinin Axisqa türklərinin dilində olan formasına rast gəlirik: -uğ, -ux, -ük, -ux [66, s. 196].

II şəxs cəmdə xəbərlik kateqoriyasının yaradılmasında Axisqa türklərinin dili osmanlı və Azərbaycan türklərinin dilindən fərqlənir. Belə ki, hər iki dildə ikihecalı -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz şəkilçisi işləndiyi halda, Axisqa türklərinin dilində birhecalıdır: -sız, -siz, -suz, -süz. Məsələn: oxucisiz, adamsız, türksüz, urumsuz və s.

Siz-əvdə qalanlar qocasız, əlilsiz, çəl-çocuxsuz [70, XI.1992].

III şəxs cəmdə bu kateqoriya təkdə olduğu kimi, qapalı dodaqlanan saitli variantlarla ifadə olunur: -durlar, -dürlər; oxucidurlar, türkdürlər, adamdurlar, gəлиндürlər və s.

Zurnasını vaqonun nəfəslüğündən çıxardıb vətən dağlarına doğri səsləndürüyənlər zurnaçidürlər [70, XI.1992].

Bəzən Axisqa türklərinin dilində bu forma (yəni kök+xəbərlik kateqoriyası+kəmiyyət kateqoriyası) yerlərini dəyişir. Belə bir vəziyyətdə cəmlilik kateqoriyasının şəkilçisi xəbər şəkilçisindən önə keçir. Məsələn: Onlar elçilardur (elçidurlar).

Xəbərlik kateqoriyasının inkarı Azərbaycan dilində olduğu kimi, dəgöl (S) döğöl (Z) "deyil" sözü ilə düzəldilir. Fərq yalnız ondadır ki, Azərbaycan ədəbi dilində III şəxsə inkar felindən sonra xəbərlik şəkilçiləri artırılı bildiyi halda, Axisqa türklərinin dilində bu mümkün deyil. Məs.: O oxuci dəgöl (döğöl) - O oxucu deyil/dır. Onlar oxuci dəgüllər (döğüllər) - Onlar oxucu deyildirlər.

Xəbərlik kateqoriyasının şəkilçilərini əks etdirən cədvəl

Hal kateqoriyası. İsim hallarının türk dillərində 6 əsas məhsuldar forması vardır. Bu formalar bir-birin əksini təşkil edən paradigmalardan (qrammatik hallar -adlıq, yiyəlik, təsirlik), məkani (yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar) ibarətdir.

Axisqa türklərinin dilində qədim rekonstruksiyaları da nəzərə almaqla (hazırda qədim tiplər də işləkdir) ismin aşağıdakı halları fərqləndirilir: [109, N 1, s. 122]. Adlıq hal; yiyəlik hal; yönlük hal; təsirlik hal; yerlik hal; çıxışlıq hal; birgəlik hal; müraciət halı.

Adlıq hal. Dilçilik ədəbiyyatında bu hal - əsas, qeyri-müəyyən, mücərrəd və ya şəkilçisiz hal adlandırılır. Bu halın predmetlik, mücərrədlik və qeyri-müəyyənlik bildirdiyi qeyd olunur. Bu, türk dillərinin hamısında, o cümlədən Axisqa türklərinin dilində də özünü doğruldur.

Ümumiyyətlə, adlıq halın türk dillərində heç bir formal əlaməti yoxdur, o sintaktik funksiyanı "sıfır morfem"lə yerinə yetirir.

Türk dillərində adlıq hal təkcə hal kimi çıxış etmir, həm də subyekt kimi fəaliyyət göstərir. O digər halların da funksiyasını yerinə yetirir [119, s. 62].

Axisqa türklərinin dilində adlıq hal spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bəzi hallarda, bu dildə adlıq halı şəkilçi ilə işləndiyini müşahidə etmək olur. Adlıq halda olan sözlərin sonunda -y, -ay morfoloji göstəriciləri işlənir. Həmin şəkilçilər xüsusi adlara və qohumluq bildirən sözlərə əlavə edilir. Məsələn: Cəmiləy çorap toxuyur; Səkinəy aş bişürüyür; Dədəy-babay yurdumuzu kendi gözləriminən görməyi qərara aldım [70, XI.1992]; Baxsana, nənəy yolu keçiyir; Səlimay əvdən bayax qətdi və s.

Maraqlıdır ki, Axisqa türklərinin dilində -y şəkilçisi vasitəsilə həm adlıq, həm də təsirlik hal formalaşa bilər. Bu halları bir-birindən yalnız sual əsasında fərqləndirmək mümkündür. Məsələn: Qapıy açıldı. (adlıq hal) - Qapıy yüzümə, cavan, yüz-gözündən sevinc tökülən bir oğlan açdı (G.Şahin). Birinci cümlədə "Qapıy" sözü "nə?", ikinci cümlədə isə "nəyi?" sualına cavab verir. Aşağıdakı cümlələrdə "dünyay", "gecəy" sözləri də qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənmişdir: Dünyay (dünyanı) umidinən yemişlər [48, 03.VII.1992]; Bütün gecəy (gecəni) yatmıyan babam maşın ehmalca yırğaladuxca mürgiliyərdi... (G.Şahin); Rafikin yanına sabax erikən getməy qərara aldım (G.Şahin).

Axisqa türklərinin dilində müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, təsirlik halda k səsi y səsinə yox, g səsinə keçir. Mənşə etibarını ilə bu keçid prosesi çox qədimdir: Sən ömrümün çiçəgisin (Sən kövlümün gökçəgisin (C.Xalidoğlu).

Təsirlik hal bəzən yönlük halın yerinə işlənir: Vətən - deyib ayağı qaxax [48, 03.VII.1992]; Xalqın tələhinə baxdız\| Axırı ayağı qalxdız (Yitgin Qomoroli).

Yiyəlik hal müasir Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Yönlük hal bəzi şivələrdə şəkilçilərin variantlarına görə fərqlənir. Məsələn: qutiya, dedaya; gəlinə, tüvəngə və s.

Nadir hallarda bu toplumun dilində, xüsusən də, yaşlı nəslin nitqində qədim yönlük hal şəkilçisi -ğa, -gə, də işlədilir. Manilərdə bu faktla qarşılaşırıq: Puvarğa (bulağa) qızlar gəlür,\| Qanadı sızlar gəlür.

-ğa, -gə şəkilçisi türk dillərinin bir çoxu üçün istər qədim,

istərsə də müasir dövrdə mühüm şəkilçi kimi qalmaqdadır. Həmin şəkilçi müasir Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil. Yerlik və çıxışlıq hallar Azərbaycan dilində olduğu kimi -da, -də və -dan, -dən şəkilçiləri ilə düzəlir. Lakin bəzi şivələrdə (Orpola, Sür, Voqa), -ta, -tə, -tan, -tən variantları da işlənir: qaranuxta, qaranuxtən və s.

Türk dillərinin qrammatikalarında birgəlik halı müxtəlif adlar adı altında öyrənilmişdir: «творительно-инструментальный», «совместно-орудный», «орудный», «орудийный», «инструментальный», "instrumentalis" [186, s. 55].

Birgəlik forması indi Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Ancaq birgəlik halın arxaik formalarına (-y, -yn, -dan, -dən) yazılı abidələrdə və klassiklərin əsərlərində, eləcə də dialektlərdə təsadüf etmək olur.

Azərbaycan dilində də birgəlik halının -la, -lə, -nan, -nən formaları da mövcuddur: atamla, atam ilə, atamnan və s.

Akademik M.Şirəliyev «O tvoritel'nom padeje» adlı qiymətli məqaləsində bu halın türk dillərinin müasir dövrlərində də saxlandığını göstərmişdir [183, s. 20-22].

İsmin hallanmasına aid nümunələr

A) Saitlə bitən isimlərin hallanması

Cədvəl 4.3.

№	Hallar	Zəqan şivəsi	Səvel şivəsi	Keçid şivəsi
1	Qeyri-müəyyən adlıq hal	Baba	Nənə	Xala
2	Müəyyən adlıq hal -	Babay	Nənəy	Xalay
3	Yiyəlik hal -	Babanun	Nənənin	Xalanun
4	Yönlük hal -	Babaya	Nənəyə	Xalaya
5	Təsirlik hal -	Babay	Nənəy	Xalay
6	Yerlik hal -	Babada	Nənədə	Xalada
7	Çıxışlıq hal -	Babadan	Nənədən	Xaladan
8	Birgəlik-alət halı -	Babaynan	Nənəynən	Xalaynan
9	Müraciət halı -	Babalı	Nənəli	Xalalı

B) Samitlə bitən isimlərin hallanmasına aid cədvəl

Cədvəl 4.4.

Savel şivəsi			Axalsız şivəsi
Ətmək	Puvar	Kiraz	Yusuf
-	-	-	Yusufay
Ətməğin	Puvarın	Kirazın	Yusufun
Ətməğə	Puvara/puvarğa	Kirazə	Yusufa
Ətməği	Puvari	Kirazi	Yusufi
Ətməkdə	Puvarda	Kirazda	Yusufda
Ətməkdən	Puvardan	Kirazdan	Yusufdan
Ətməğininən	Puvarınan	Kirazınən	Yusufınan

Birgəlik hal öz parametrləri ilə pratürk dilini əks etdirir. Bu hal türk dillərində ən qədim hallardan hesab edilir. Axısqa türklərinin dilində hazırda bu hal işləkliyi geniş şəkildə qoruyub saxlamışdır.

Axısqa türklərinin dilində birgəlik halın allomorfları "inən", "nan" -şəkilçiləridir. S.Cəlilov göstərir ki, bu dilin Zeqan şivəsində birgəlik halının morfoloji göstəricisi birvariantlı -inan (saitlə bitənlərdə) və ynan (samitlə bitənlərdə); digər şivələrdə ikivariantlı -inan, -ynan (saitlə bitənlərdə) və ynan (ynən (samitlə bitənlərdə) şəkilçiləridir [109, № 1, s.124].

Birgəlik hal aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Birgəlik mənasını: Səninən nərdə desən qədər (Zeqan şivəsində); Camiyə tadaynan qətmişdim (Keçid şivəsində).

2. Vasiyyətlik mənasını: Oninən oxuyub adam olmuş da, şimdi oni bəyənmiyə (Keçid şivəsində).

3. İştirak mənasını: Dərslərimi arxataşımınan etdim (Savel şivəsində).

4. Əməkdaşlıq, yoldaşlıq mənasını: Taxili Kamalınan əkdim, Kamalınan da bölüşəcəm (Axalsız şivəsində).

5. Səbəb və nəticə mənasını: Bu qədən oynamaynan heç bişə sahibi olmazsın (Keçid şivəsində).

6. Alət mənasını: Ətməyi biçağınan kəsdim, supraya düzdüm (Savel şivəsində); Başımı maşınkaynan qırxdılar (Keçid şivəsində).

7. "və" bağlayıcısının yerində işlənir. Məs.: Mağazından

ruçkaynan dəftər aldım (Zeqan şivəsində); Abaynan babay səhərə getməyə hazırlaşdılar [109, № 1, s. 124].

4.2.2. Sifət. Axısqa türklərinin dilində də sifət əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və s. bildirən sözlərdir. Məsələn: Əhvalının hərdən bir ey vaxtları qısa da olsa oliyerd [70, XI.1992]; Qutli gün toğuşundan bəllidür (əski söz) və s.

Axısqa türklərinin dilində həm türk ədəbi dilində işlənən (hed, qolay, qavi və s.), həm Azərbaycan dilində işlənən (qırmızı-qırmızı, qara-qara, gözəl-güzəl və s.) və həm də yalnız bu dilin özündə istifadə olunan beç, boto, çintli, putur, qəboti və s. sifətlərə rast gəlirik. Bundan əlavə, əski formasını hələ də saxlayan bəzi sifətlərə bu dildə hələ də təsadüf edirik. Məsələn, yeni sözünün yeni forması öz əski quruluşunu bu dildə hələ də saxlamışdır; Yengi cami minarasi, \\ Yıxıldı cihan qalasi (Sultan əziz türküsi).

Azərbaycan dilində isə "yengi" sifəti təxminən XIX əsrin ortalarına qədər əski formasını saxlamış, get-gedə n-nin tərkibində olan q samitinin zəifləyib düşməsi ilə yeni şəkildə sabitləşmişdir. Yengi sözünün özünə gəldikdə bu, yalnız Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda bütün türk dilli xalqların yazısında müştərək bir orfoqrafiyaya malik olmuşdur [55, s. 74].

Axısqa türklərinin dilində də sifətlər quruluşca üç qrupa bölünür: Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər.

Sadə sifətlər. Belə sözlərin ilkin məzmununda sifətlik mənası mövcuddur. Belə sözlər əsl sifətlər də adlanır. Məsələn: ey, köti, bec (ağılsız), acuzə (zülmkar), boto (həddindən artıq kök), qavi (məhkəm), qəboti (kəbud), gəmaz (paxıl), zırıki (dəcəl), kəsə (kosa), kort (yaşıl yer), qeqeq (sarsaq), kinto (kələkbaz), gəbə (hamilə), loli (yumru), laq (xarab), matramaz (xəbis), nuno (ağılsız), pejan (ala), putur (içi boş), poşa (gəzəyən), pallamuç (ölüvay), papat (uzun), pızikli (nadinc), raxa (yaxşı), rito (ağılsız), səşəni (bənövşəyi), saxat (şikəst), ufax (xırda), fuxara (yoxsul), uki (qarınqulu), çiçiyə (xarab), çapux (cəld) və s.

Düzəltmə sifətlər. Belə sifətlər həm məhsuldar, həm də

qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə düzəldilir. Həmin şəkilçilər isim və fellərə əlavə edilərək düzəltmə sifətləri formalaşdırır.

Axisqa türklərinin dilində sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -li, -ni şəkilçisi. Bu şəkilçi bir çox türk dillərində dördvariantlı olduğu halda, Axisqa türklərinin dilində birvariantlıdır. Həmin şəkilçi ilə keyfiyyət, xasiyyət, əlamət və s. bildiren sifətlər əmələ gəlir: pasli (kilfi), boğozli (qarınqulu), zırıkli (dəcəl), felli (ədəbaz), qanni (qanlı), canni (canlı), nişanni (nişanlı); Buğda-ətməgin yoxisə, tatlı dilin olsun (əski söz)\| Yanuxli hava idi və s. [70, XI.1992].

2.-siz şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə hər hansı bir keyfiyyətin yoxluğu, mövcud olmaması ifadə edilir. Belə bir mənaya görə həmin şəkilçi -li -şəkilçisinin əksini təşkil edir. Məsələn: Buynuzsuz koçun haxi buynuzli koçda qalmaz; Dəvətsiz gedən mindərsiz oturur (əski söz); Axılsız baş əlindən səfil ayax nələr çəkür (əski söz); Adsız kişi tanrıdan qorxar (əski söz); Çobansız tavarı qurd yiyar (əski söz)

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axisqa türklərinin dilində də bu şəkilçi ilə yalnız mənfi çalarlı deyil, həm də müsbət məzmunu malik sifətlər əmələ gətirmək olur: Basmaçılar - daşnaklar hücum etdilər,\| Günəhsiz türkləri oda atdilər (Müsəddin).

Bəzən bu şəkilçinin birvariantlı formasından (siz) bədi əsərlərin dilində istifadə olunur: Kanli-yaşi yer yüzuna tal-qalar\| Başsız-kıcsız çekilməyin xar yana (Mehriban Əliyeva).

3.-acax, -əcax şəkilçisi: Öpüləcəx yuzi tüfrüləcəx etmə (əski söz), Toğacax davar. İnanılacax şeylərə qısaca və topdan inanmaxdır [44, IV-V.1992].

4.-lux şəkilçisi. Axisqa türklərinin dilində bu şəkilçi də birvariantlıdır. Əsasən isim düzəldən şəkilçi olsa da, bəzi məqamlarda söz birləşməsi şəklində ikinci tərəfin əlamət və keyfiyyətini interpretasiya edir: Bitmədi fələgin ayrılux qəmi (M.Paşalı oğlu); Aylux və yillux üzvlük haxları (vznoslar/vaxti-vaxtında yığılmadığından büdcəmizdə para yoxdur [44, IV-V.1992]; Atatürk sual ediyər ki, nəsil oldi ki, təkbaşan o

ağırlux mərmiy qaldura bildin [44, IV-V.1992].

5.-maz, -məz şəkilçisi: Qanmaz (adam), ağnamaz (oğlan) və s.

Axisqalılarının dilində sifət düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti qeyri-məhsuldardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1.-ux şəkilçisi. Bu şəkilçi də birvariantlıdır. -ux şəkilçisi ilə fel köklərindən hal-vəziyyət və keyfiyyət bildiren düzəltmə sifətlər formalaşır: Tava dəlux, tas dəlux, bu da gəldi üstəlux (əski söz); Az idi arux-urux, biri də gəldi cıruş (əski söz); Bulanux suda boy vermə, boyun görünməz (əski söz).

2.-üllü şəkilçisi. Bu şəkilçiyə Azərbaycan dilində təsadüf edilmir. Axisqa türklərinin dilində isə aşağıdakı sözlərin tərkibində işlədilir: bəxtüllü, səvgüllü: Bəxtüllü puvar sana\| Yar yüzünə baxarsın (mani).

3.-gən şəkilçisi: Ərgən oğlan, ərgən qız\| Baxduxca sərinnənür (mani).

4.-ri şəkilçisi: əgri, yaturi (incə). Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügri dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyorsa, başqa bir yuvada yaxunlaşduriyerdi [70, XI.1992] Taştana, yaturi kızdur (danışıqdan) və s.

5.-ağan, -egen şəkilçisi. Fellərə artırılan bu şəkilçi iş və hərəkətin daimi xarakterdə olduğunu, vərdiş halına keçdiyini ifadə edir: Yatağan arslannan gezegen tilki eydir (əski söz).

6.-ici şəkilçisi. Axisqa türklərinin dilində bu şəkilçinin də birvariantından istifadə olunur. Həmin şəkilçi ilə bacarıq mənalı düzəltmə sifətlər əmələ gəlir. Axisqa türklərinin dilində -ici şəkilçisi mürəkkəb sözlərə artırılaraq sifət əmələ gətirir: İnşallah ki, ədalətli, insafverici allahın sayasında, xalqımızın birluği və əzim-davası sayasında Vətənimizi alacavux [44, IV-V.1992], Adamyeyici qaynanasi vermiyer (nağıllardan).

7.-ca, -cə şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə artıqlıq mənalı düzəltmə sifətlər əmələ gəlir: Ağnaşılan ki, bir alaca douzi əskükdür (İ.Səfil); Bir yeşilca taldur vətən (G.Şahin); Buruna bolca su alıb yaxama [48, 03.VII.1992]; Bir gözəlcə amaldayux, Mor mənəmşə xəyaldayux (Cabir Xalidov).

8.-an, -ən şəkilçisi: Gülən günəş, gələn yağış\| Xoş

görüşdux, xoş görüşdux (Cabir Xalidov).

9.-daki, -dəki şəkilçisi. İsimlərə artırılaraq əşyanın mövqeyini təyin edir: Bir baxan yox yürəkdəki dağlara, \ \ Ölən öldi, məraz qaldı sağlara (Məhəmməd Paşalı oğlu).

10. -c şəkilçisi. İsimlərə artırılıb düzəltmə sifət əmələ gətirir. Azərbaycan dilində bu şəkilçinin funksiyasını -ca şəkilçisi yerinə yetirir. Axısqa türkləri bala sözüne -c şəkilçisini artırdığı halda, bu məqsəd üçün Azərbaycan türkləri -ca şəkilçisindən istifadə edirlər:

Bir balac taxça, içi daş mixça (bulmaca); Bir balaca boyu var (Azərbaycan dilində).

11.-ma, -mə şəkilçisi. Bu şəkilçi də fellərə artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirir: Pikalli yaylalar, çatma xanalar (S.Bayraqdarova); \ \ İstanbulda tikmə daş, \ \ Gəliyer iki kardaş (folklor nümunəsi).

12.-k şəkilçisi. Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də fellərə əlavə edilərək düzəltmə sifət əmələ gətirir. \ \ Küçük kövün böyük ağasi (əski söz).

13.-ki şəkilçisi. Birvariantlı formada Axısqa türklərinin dilində istifadə edilir. Bu şəkilçi "bıldır", "içəri", "yarın" və s. zaman məzmunlu sözlərə qoşularaq əşyanın, hadisənin yerini ifadə edən sifətlər əmələ gətirir. Bunlar müəyyən bir əşya və hadisənin yerini göstərməklə onları başqalarından ayırır, təyin etməyə xidmət edir. Bu sifətlər keyfiyyət, hal-vəziyyət, xasiyyət, rəng və s. kimi xüsusiyyətləri göstərə bilmir [31, s. 79]. Bıldırki nasıl oldı [70, XI.1992].

14.-gi şəkilçisi: edərgi, köçərgi və s.

15.-ti şəkilçisi. Fel köklərinə artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirir: sürinti, sülənti və s.

Bu dildə bəzən sifəti sinonimi ilə birlikdə işlədirlər. Sinonim sözlərdən biri sadə, digəri isə düzəltmə olur. Məs.: Qolay - xeyrli olsun işiz [48, 03.VII.1992].

Mürəkkəb sifətlər. Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb sifətlər iki sözün müxtəlif şəkildə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb sifətlərinin tərkibində tarixən olduğu kimi, -li şəkilçisi də iştirak etmişdir. Belə bir quruluş müşahidə

olunur: sifət+isim+li şəkilçisi. Məsələn:

Qaragünlü cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi [70, 02.XI.1992]; Cumadan-cumaya gəlür sədələr, \ \ Ağsuvaxlı, mərmər taşlı odalar (S.Bayraqdarova);

Mesxet türklərinin ağsaxalı Rasim Bayraqdarov çıxış etdi [70, 02.XI.1992]; Elə bir yar səvmişim \ \ Ortaboyli, mor çiçək (mani).

Axısqaqların dilində mürəkkəb sifətlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlmişdir:

1.İki sadə sifətin təkrarı ilə: Uzun-uzun qəmişlər, \ \ Axsam bizə gəlmişlər (bulmaca); Sabağınən qaxdım ki, tarlada başı bayaz-bayaz adamlar oturiyer [48, 03.VII. 1992]; Oyan da, oyan ufax-ufax yavrum \ \ Şafax da yengi atiyer (Cabir Xalidov);

2.İki düzəltmə sifətin yanaşı gəlməsi ilə: Zilli-zilli qoçlar qurban kesiliyerdi (nağıllardan); Haluxli-haluxli dəyələr uzaniyerdi (G.Şahin), Qarlı - buzlı dağlar haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev); Çamli - namudli meşa haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev).

3.Sadə və düzəltmə sifətlərdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: Qolay-xeyrli olsun işiz [48, 03.VII.1992]; Qaragünlü cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi [70, V.1992].

4.-li və -siz şəkilçili eyni sifətin təkrarı ilə: Günahli - günahsız adamlar sürilirdi (G.Şahin).

5.İsim və sifətin yanaşı gəlməsi ilə: Qan qırmızı, südbəyaz, qaz yumurtasından böyük (bulmaca).

6.Bir əsli sifət və bir isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. O, targöz adamdır (danışıqdan); Pitnagöz puvarlar axar (G.Şahin).

7. Birinci tərəfi semantik, ikinci tərəfi asemantik sifətlərin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb sifətlər: Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügrü dağ yolu bizi bir yuvadan ayriyorsa, başqa bir yuvaya yaxınlaşduriyerdi (K.Şahin); Cəməhəti dələk-dəşük vaqonlara doldurdular (Ş.Adıgünlü).

8.Antonim sifətlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Uzak - yaxın (adamlar), alçax - yüksək

(təpələr) və s.

9.Tərəfləri sinonim sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər. Kolay-yünqül (oyunlar), kaba-tavli (cocuxlar).

10.-dan, -dən şəkilçili isimlə, bir sifətin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb sifətlər. Yildənqalma (iş), kiprikdənkənar (qaş) və s.

11.Bir say və bir sadə isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: Dadaşım ikimərtəbə əv tikdiriyer (danışıqdan). Doxxuzarşınli (çit) və s.

Axısqa türklərinin dilində digər dillərdən alınan sifətlərə də rast gəlirik:

a) Ərəb dilindən alınan sifətlər: bayaz, mavi, jəhil, jəsür (tez), xor (biabırçı), havayi, fuxara, zalım və s.

b) Fars dilindən alınan sifətlər: azat, bed, murdal, təzə, siyah, səşəni, narınji və s.

c) Rus dilindən alınan sifətlər: xurom (sapuklar), andatır (papax), iştapil (buluz) və s.

Axısqa türkləri Gürcüstanda əvvəllər yaşadıkları üçün gürcü dilində də bir çox sifətlər mənimsəmişlər: Usta Mürtəz söyləmiyer hənəgi// Kudo öküz ürküdəmöz sinəgi (Aşıq Mürtəz).

Axısqa türklərinin dilində işlədilən sifətlərin əksəriyyəti Azərbaycan və digər türk dilləri ilə eyniyyət təşkil etsə də, fonetik cəhətdən bəzi fərqlənmələr müşahidə edilir. Məsələn, müqayisə et: alovlu (Azərb. dilində) - alavli (Axısqa türklərinin dilində): Alavli yürəgin ataşsız yandı (Xalid Acarli).

Soyuq (Azərb. dilində) - savux (Axısqa türklərinin dilində): Yüz yillux ömürə ömür demazdım,\\ Savux puvarlardan içsaydım, Vətən (G.Şahin); Yaşıl (Azərb. dilində) - yeşil (Axısqa türklərinin dilində): Oleydim təzədən körpə bir çoçux\\ Yeşil dərələrdə qaçeydim, Vətən (G.Şahin).

Axısqa türklərinin dilində indi işlədilən bir sıra sifətlər ən qədim formasını saxlamışdır. Məsələn, yüskək sözü klassiklərin və qədim türkdilli abidələrin dilində işlənmişdir. Dilin sonrakı inkişafı prosesində k-s yerdəyişməsi nəticəsində bu sifət yüskək şəklinə düşmüşdür. Lakin Axısqa türklərinin

dilində ilkin formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. İndi bu əhaliyə məxsus mətbuatın dilində də həmin sifət qədim formasında olduğu kimi işlədilir: Yüskək əvin yanında iki atın bağlı olduğunu görüyür [70, XI.1992]; Tağ qədər yüskək odun yığduryer də... ("Şah Abbasınən usta" nəğilindən) və s.

Axısqa türklərinin dilində işlənən qədim sifətlərdən biri də "dəli" sözüdür. İgid mənasında: Dəli cəmətlərə baxdım,\\ Satıb savub yola çıxdım (Aşıq Mürtəz).

Sifətləşən sözlərdən biri də tuy sözüdür. Qədim türk sözlərindəndir. "Tük" mənasındadır. Aşağıdakı şer parçasında "yastux" sözünün əlamətini ifadə etmişdir:\\ Tuy yastux versə, qoyma başına,\\ Ara qardaş adam, qal qapısında (Aşıq Mürtəz).

Axısqa türklərinin dilində bəzən sifət əşya bildirən sözdən sonra işlənir. Məsələn: Bir çeşmədən süd bəyaz bir göz yaşı,\\ Cabir çeşmədən iç, keçüt keç, tağ aş (C.Xalidov).

Axısqa türklərinin dilində sifətin aşağıdakı mənə növlərinə rast gəlinir:

1.Rəng bildirənlər: Bir gözəlin yanağında\\ Bir qaraca xaldur vətən (C.Xalidov); Bülbülün geydiği yeşil,\\ Kırmızı güllə dolaşur (Musiqi folkloru); Uzaxdan baxarsan - yeşil təpəli,\\ Yaxına gedərsən, gülli-çiçəkli (İlim Şahzadəyev); Ağ axça qara gün içindir (əski söz).

2.Məkan və həcm əlamətləri bildirənlər: Ərəb atlar yaxın eylər irəgi,\\ Yuca dağdan aşan yollar bizimdür (Dadaloğlu); Yaprax uldi kuçuk yürək bədəndə,\\ Vətənsizəm-yabançıyam hər yerdə (Xeyransa Mirzəyeva).

3.Dad bildirən sifətlər:

Zəhmətinən yeyilən aci soğan, minnətinən yeyilən baldan tatlıdır (əski söz).

4.İnsan, heyvan və əşyaların xarici görünüşünü, əlamətlərini bildirən sifətlər: O al yanaqların rəngimi soldı,\\ O gül dodaxların dinməzmi qaldı (Xalid Acarli); Topal eşşəginən karvana qoşulma (əski söz); Uli gözi ilə qız al, ərgən gözi ilə at al (əski söz).

5.Ümumi keyfiyyət bildirən sifətlər: Cik yumurta

soyulmaz (əski söz); Çuruk taxta mux götürməz (əski söz); Çuruk iplə quyuya enilməz (əski söz); Qara bulud başımızı бүürdi, \ Üstümüzdə savuk buzlar ərədi (G.Şahin).

Axısqa türklərinin dilində də sifətlər əşyaları eyni dərəcədə təyin etmir, bir sıra sifətlərin adı (normal) bəzilərininki az, bəzilərininki isə çox olur. Digər sifətlərdə müqayisə etmək bacarığı qüvvətli olur, buradan sifətin müqayisə dərəcələri ortaya çıxır. Bu keyfiyyətlər sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirir.

Axısqa türklərinin dilində sifətin aşağıdakı dərəcələri fərqləndirilir:

1. **Adi dərəcə.** Adi dərəcənin müəyyən göstəricisi yoxdur, bu bütün dərəcələr üçün açaqdır. Digər dərəcələr onun əsasında formalaşır. Məsələn: Paravozun tüstüsü, \ Almarım bən pis kızı, \ Alurum gürcü kızı \ Yanaxları kırmızı [27, s. 47]; Dərədən endim ancax, \ Başımda yeşil sancax, \ Nə qız oldum, nə gəlin, \ Yanaxları kırmızı [27, s. 47]; Ağ alma, qızıl alma \ Gəl yola düzül alma [27, s. 143]; Qara göz, mavi göz, \ Kor, topal, lal, sağıl, gəl \ Sari ipək sararım (mani).

2. **Azaltma dərəcəsi.** Bu dərəcənin əksər türk dillərində morfoloji göstəriciləri mövcuddur. Axısqa türklərinin dilində bu göstəricilərdən nisbətən az istifadə olunur. Bu dərəcə çox vaxt sintetik yolla meydana çıxır. Məsələn, Axısqa türklərinin dilində rəng bildirən sifətlərə açux sözünü artırmaqla azaltma dərəcəsini əmələ gətirmək olur: açux kırmızı. Axısqa türklərinin dilində azaltma dərəcəsini "al" sözünün rəng bildirən sifətlərə əlavə edilməsi ilə də düzəltmək olur. Məsələn: Bir çift gözəl enmiş yola, \ Yollar al-kırmızı ola [27, s. 169].

3. **Müqayisə dərəcəsi.** Bu dərəcə Axısqa türklərinin dilində təvür, çalan, kimi, baxan sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn: qırmızıya çalan, qırmızıya baxan, qırmızı təvür, qırmızı kimi (bütün şivələrdə). Bu sözlərdən Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində müqayisə dərəcəsi düzəltmək üçün istifadə olunur. Təhər sözü ilə qərb dialektində: ansı təhər (G.Qar), baxar, çalar sözləri ilə Qarabağ və Naxçıvan dialektlərində: sarıya baxar, sarıya çalan/çalar (Qar. Nax)

müqayisə dərəcəsi düzəlir [66, s. 181].

4. **Üstünlük dərəcəsi.** Axısqa türklərinin dilində üstünlük dərəcəsi iki şəkildə meydana gəlir: 1) analitik; 2) sintetik. Analitik yolla üstünlük dərəcəsi düzəldilərkən sifətin əvvəlinə müəyyən sözlər artırılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. **Ən sözü ilə əmələ gələn üstünlük dərəcəsi:** ən yaxşı, ən qara, ən mavi, ən gög və s.

2. **Ey sözü ilə:** ey gözəl, ey qolay və s.

3. **Pək sözü ilə:** pək kiçik, pək mavi, pək ufak və s. Ey dərəcə pək uzun dərəcə \ Yola vurdun güzün dərəcə (Cabir Xalidov).

4. **Çox sözü ilə:** çox ey, çox kiçik, çox kötü və s. Bu cocux çox kiçikdir (danışıqdan).

5. **Siyah sözü ilə:** siyah qara, siyah mavi və s.

6. **Mor sözü ilə:** mor - mənəmşə, mor - qara, mor - qırmızı, mor - fişnə və s. Mor-mənəmşə xayaldayux \ Bir tathıca amaldayux (Cabir Xalidov).

7. **Rasa sözü ilə:** rasa qara, rasa gözəl və s. "Rasa" - çox deməkdir.

8. **Tey sözü ilə:** Tey - tamam deməkdir. Tey qara, tey mavi, tey sari və s. Tey sari alma aldım (danışıqdan).

"Tey" sözüne Azərbaycanın bəzi dialektlərində, o cümlədən Cəbrayıl keçid şivəsində də rast gəlirik. Məsələn: Parça tey qırmızıdır: Tey qara kastyum aldım (danışıqdan).

9. **Qattıx sözü ilə:** qattıx təzə, qattıx qara, qattıx mor və s.

10. **Qat sözü ilə:** qat təzə. Azərbaycan dilinin dialektlərində "qət" şəklində işlədilir: qət təzə.

11. **Yaman sözü ilə:** yaman yaxşı, yaman kötü və s.

Axısqa türklərinin dilində yaman sözü əsl mənəsinə, yəni pis sözünün sinonimliyindən kənara çıxıb onun əksi olan ə"la mənəsini də bildirir.

Sifətin üstünlük dərəcəsi sintetik yolla sözün ilk iki səsinə və ya ilk hecasına aşağıdakı səsləri əlavə etməklə əmələ gəlir:

1. **-m-səsi:** bomboş, kömgög, yemyeşil və s. Dərəcənin ədrəfi yem-yeşil xali, \ Çıxanda gezməyə görükməz ardi (İlim Şahzadəyev).

2. **-p-səsi:** bopboz, bapbayaz, qapqara, yepyəşil, dupduru

və s. Əğladuxca axar gözlərim yaşı,\\ Dupduri puvari haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev).

3.1- səsi: çilçiplax. Çilçiplax cocux çayın ədrəfinə uzaniyerdi.

4.-ş səsi: beşbetar.

Bundan əlavə, Axısqa türklərinin dilində sintetik tipli üstünlük dərəcəsinin başqa bir formasına da təsadüf edilir. Belə ki, üstünlük dərəcəsinə bildiren hissə ilə sifət arasına bolom, bolan, balan, pələm, balam, bələm hissəcikləri də əlavə olunur. Məs.: bombolamboş, bapbalam, boz//banbalanboz, düppələmdüz, dünbələndüz və s. Bu xüsusiyyətə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərində də rast gəlinir. Bu dialektlərdə yuxarıda göstərdiyimiz hissəciklərdən ikisi-bələm və balan sözlərə əlavə olunur: gömbələngöy, dümbələndüz, bambalanboş, lümbələnlüt [66, s. 182].

Axısqa türklərinin dilində sifətin üstünlük dərəcəsinə yaratmaq üçün söz kökünün ortasındakı samitin qoşalaşması hadisəsindən də istifadə edilir. Bu hala yalnız qoca sözündə rast gəlinir. Qoca sözünün -c səsi qoşalaşır və sifətin üstünlük dərəcəsinə yaradır. Məsələn: Qocca bir çocux olmuş (3), Qocca adamsında hələ aqnamiyersin (S) və s.

Axısqa türklərinin dilində daha çox üstünlük dərəcəsinə şiddətləndirmək üçün m- səsinə istifadə edilir: Ağ köksün arası zəməzəm puvari,\\ İçsəm öldürürlər, içməsəm ölürüm (Dadaloğlu).

Üstünlük dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün bu dildə -ca -şəkilçisindən də istifadə olunur: qaraca, tatlıca, alaca, yeşilca və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçinin birvariantından (ca) istifadə edilir. Məsələn: Meyvəsi palli ağaçda\\ Bir yeşilca taldur vətən (C.Xalidov); Bir gözəlin yanağında\\ Bir qaraca xaldur vətən (C.Xalidov); Mör-mənəmşə xayaldayux\\ Bir tatlıca amaldayux (C.Xalidov).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də -ca, -cə şəkilçisi sadə və düzəltmə sifətlərin sonuna artırılaraq dərəcə məzmununu ifadə etmişdir; məs.: Ağca qoyun qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçılaysın [55, s. 95].

Axısqa türklərinin dilində keyfiyyət və əlamətin tamlığını, ikiqatlığını bildirmək üçün sifətlərin təkrar formasından da istifadə olunur. Burada iki eyni sifət təkrar edilir. Axısqalılardan dilində geniş şəkildə müşahidə olunan bu əlamət "Kitabi-Dədə Qorqud"un, orta əsr əbidələrinin dilində də çox işlənmişdir. Aşağıdakı müqayisədən də bunu görə bilərik:

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində: Böyük-böyük suların körpüsü ağac. Qara-qara gəmişi ağac. Quru-quru çaylara suçi saldım. Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin qara qovurma bişirin və s. Axısqa türklərinin dilində:\\ Yar əlində toli-toli qədəhlər,\\ Bəni küt eylədi dərtlər-mərəqlər ("Yaralı Mahmud" dastanından); Ağır-ağır urba geydim [27, s. 70]; Ağır-ağır əv süpürdüm,\\ Ağır-ağır süfrə kurdum [27, s. 69];

Sabağınən qaxdım ki, tarlada başı bayaz-bayaz adamlar oturiyer [48, 03.VII.1992]: Ab-havasi sərin-sərin\\ Dərələri dərin-dərin (C.Xalidov),\\ Uzun-uzun qəmişlər,\\ Axşam bizə gəlmişlər (bulmaca).

Türk dillərində geniş yayılmış hadisələrdən biri də bir nitq hissəsinə aid müəyyən sözlərin başqasının yerində işlənməsi, digər nitq hissəsinə keçməsidir. Belə proseslərdən biri sifətin ismə keçməsidir. Bu, sifətin substantivləşməsi də adlanır. Sifət mətn daxilində substantivləşdiyi üçün belə keçid müvəqqəti hesab edilir.

Axısqa türklərinin dilində də bu hadisə geniş müşahidə edilir. Məsələn: Bülbülün geyduği sari\\ Bülbülün geyduğu yeşil (folklor nümunəsi); Karalar geymişin, karadır kaşın,\\ Qüdrətdən çəkilmiş, yasadur başın.\\ Bayazın adı var, qaranın dadi var (əski söz).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də "qara (kara)" sifəti birdəfəlik substantivləşmişdir. Yəni, bu söz həm rəng bildirən sifət kimi, həm də kütlə, yoxsul camaat, sürü və mal-qara mənalarını ifadə edən isim kimi işlənmişdir. Məsələn: Kara cəməət yığılıyerdi [48, 03.VI.1992].

4.2.3. Say. Axısqa türklərinin dilində istifadə olunan saylar digər türk dillərindəki saylarla oxşarlıq təşkil edir. Lakin

bəzi sayların formasında fonetik fərqlər özünü göstərir: alti, doxxuz, un, ottuz, bin və s.

Sayların inkişafındakı sabitlik bir başqa xüsusiyyətlə də təsdiq olunur. Türk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində saylar başqa dillərin təsirinə ən az məruz qalmış nitq hissəsidir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrindəki miqdar saylarının hamısı (monqol dili ilə müştərək hesab edilən tümen sayı müstəsna olmaqla) türk dillərinin özünəməxsus sözləridir [52, s. 32].

Müxtəlif fonetik dəyişikliyə (səsartımı, səsdüşümü, səsdəyişməsi və səsəvzlənməsi hadisələrinə) məruz qalan, eyni zamanda həm abidələrin, həm də Axısqa türklərinin dilində işlədilən saylar: yigirmi (iyirmi), dörd (dört), bin (min), sekiz (səkkiz), doxxuz (doqquz) və s.

Axısqa türklərinin dilində sayların qədim formalarından da istifadə olunur. Məsələn, hazırda adamların dilində ottuzun, doxxuzun kimi mürəkkəb saylar işlənir ki, bu saylar da üç yüz, doxsan kimi sayları əvəz edir. Bu xüsusiyyət abidələrdən gəlmədir. Abidələrin dilindən verilmiş aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: Küli çur sekiz on yasap yok boltı (Küli Çur səksən il yaşayıb yox oldu -KÇ.Z... tokuz on kon utmuş (...doxsan qoyun udmuş) -F. 44.

Bu mürəkkəb saylar sonradan sadələşmişdir.

Səs əvəzlənməsi hadisəsi bu dilin saylarında da müşahidə edilir. Məsələn, beş sayının sonundakı ş-səsi bəzi hallarda - s səsi ilə əvəzlənmişdir: Bes öküzüm var,|| Törti yatiyer,|| Biri işdiyer (bulmaca).

Ümumiyyətlə, ş- səsinin -s -səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi digər sözlərdə də müşahidə olunur: Getdi gül,|| Gəldi bülbül,|| İşter (istər) ağla,|| İşter (istər) gül (Sanama və oyun).

Axısqa türklərinin dilində əlli sayına elek də deyirlər: Altun - elek (əlli),|| Demir selek,|| Salla buni,|| Çek şuni (Sanama və oyun).

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində isə əlli sayı elik şəklində işlədilmişdir [67, s. 100].

Axısqa türklərinin dilində bəzi saylar mənalandırılır,

demək olar ki, sayın semantikasi açılır. Aşağıdakı sanamalarda bu əlamət qabarıq görünür: İki - ikligim,|| Bir - birligim,|| Üç - üçlügüm,|| Dört - törtlügüm,|| Bes-besligim.

Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb sayların qədim formalarında rast gəlmək olur: Binə bir söylə, birə bin söylə (əski söz).

Mürəkkəb saylardan poeziya dilində üslubi məqsədlər üçün də istifadə olunur. Məs.: Otuz iki fərzi bəyan etdin qırx səkkiz cümaynan,|| Üç yüz altmış altı gündür, bir sənə vəda ilən|| Çahar kitab, çahar könül, çahar məzhəb sövdə ilən|| Təsdiqi iqrar etdim, getmədim kənara bən (Aşıq Sümmani).

Axısqa türklərinin dilində sıra saylarını əmələ gətirmək üçün - inçi (birvariantlı) şəkilçisindən istifadə edilir: İkinci kərə gəlin uşağı quyiya, sonra dərəyə atiyer (nağıllardan).

Axısqa türklərinin dilində -nci şəkilçisi əvəzinə -si şəkilçisi sıra saylarını əmələ gətirir: Yeddisi (yeddiinci) günü cinlər gəliyerlər (nağıllardan).

Axısqa türklərinin dilində qədim abidələrimizdə olduğu kimi, ilkinti sayından da indi də istifadə olunur: İlkinti çağı bostana gediyeriz [48, 03.VII.1992].

İlkinti-ikinci deməkdir. Bu, sıra sayının əvəzinə işlədilir. İlkinti sözünün digər bir mənası «günün ikinci yarısı, namaz vaxtı» və s.-dir [52, s. 59].

«KDQ»da ekindü şəklində: Mərə qocalar, ekindü vaxtı munı mana çevirəsiz, yiyəm- dedi.

Azərbaycan dili şivələrində (Qazax, Göyçay, Şəki, Oğuz) ilkinti şəklində «günorta ilə axşam arasındakı vaxt, günbatan vaxt» mənasında işlənir: -İlkinti vaxdı gediv Alpaut kəndinə çatdıx (Qaz.) [5, s. 234].

M.F.Axundov da həmin sıra sayından istifadə etmişdir: ... görək bu gün ilginti çağı buraya yetişsinlər [6, II c., s. 389].

Axısqa türklərinin dilində qeyri-müəyyən saylar (birisi, kimsə, neçələri) substantivləşir: Birisi sinəmdə yanar, birisi də yanub tütər (Xasta Hasan); Kimsə bilməz bu dünyanın işini,|| Neçələri tökmüş köün yaşını (Şimşək Sürgün Kaxaretti).

Bölüşdürmə sayları: Bölüşdürmə sayları əşyanın müəyyən

hissələrinin sayını bildirir. Müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik olmayan bölüşdürmə saylarına hazırda bu əhalinin dilində rast gəlirik. Bölüşdürmə sayları -ar, -ər, -şar, -şər şəkilçiləri vasitəsilə düzəldilir. Məsələn: birər, beşər, onar, ottuzar və s. Nümunələr: Əti ikişər kilodan bölüşdux; Üyəni bax nənə, çepinə almay ikişər-ikişər dürtiyər.

Bölüşdürmə saylarına az da olsa "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində təsadüf edirik: Təpəyən göynək, süsəyən birər at verdi.

A.M.Şerbak qədim özbək dilində -/ş ar -- (ş/ar /birar, ik /k/işar, yrar, tortar, beşar, altışar) bölüşdürmə saylarını formalaşdıran şəkilçilərin olduğunu göstərmişdir [185, s. 139].

Bölüşdürmə saylarına türk (ucər, dorder, ikiser, dokuzar, yarimsar); başqırd (unar, berər, altışar); qaqauz (dordar, beşar, altışar, edişar, sekizar, onedişar); qaraqalpaq (birer, öşər ekiser); qaraçay-balkar (birer, altmışar, altışar, djetişər, öçöşər, gkşər); karaim (birer, gkiser, beser, toğuzar, altışarı); tatar (altışar, yözər) və s. dillərdə də rast gəlirik.

Azərbaycan dilində isə -ar, -ər formalı sayə təsadüf etmirik. Yalnız bir sözdə (birər) bu hal özünü göstərir ki, o da ancaq cüt-cüt işlənərək (birər-birər) zərf kateqoriyasına daxil olur.

F.Zeynalov göstərir ki, Azərbaycan dilində azda olsa, -şar, -şər şəkilçisi ilə əmələ gələn bölgülü say formasına rast gəlinir [74, s. 100].

Axısqa türklərinin dilində bəzən beşin üçü (birinci tərəf yiyəlik hal, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili) formasına da təsadüf olunur.

Numerativ sözlər ("Pustie" imena). Saydan sonra işlənilən onun semantikasını konkretləşdirən, sayla aid olduğu əşya, hərəkət arasında qrammatik əlaqə yaradan numerativ sözlərə Axısqa türklərinin dilində də çox rast gəlirik. Bu dildə aşağıdakı numerativ sözlər işlənilir:

çift: Yeddi çift ignə qullanmamış (nağıllardan), Bir çift gözəl enmiş yola (mani) və s.

təpə: İki təpə əringən oliyer (lətifələrdən).

litrə: Gündə işləduğumuz bir litrə ayran

Oni da bulsax, zanarux bayram (türkü).

ətəg: Bir ətəg kömür götürüb veriyerlər (nağıllardan).

bölük: Gövümüzdə oturdi bir bölük ordi,

Kimin var taqəti çekə bu dərdi (Səkinə Bayraqdarova).

qırax, içim: Bir qırax atmək, bir içim su verməzlər

Qorxem axarında ac olur könül (Usta Mürtəz).

Axısqa türklərinin dilində bir sıra saylar substantivləşir.

Bunun üçün -lar şəkilçisindən istifadə olunur. Bu dildə qırax sayının substantivləşməsinə daha çox rast gəlinir. Çünki qırax sayı sakremental saylardandır:

Kim ki, qıraxlar əlindən badə içdi, o hax aşuği oliyer. Qıraxlar əvliyalardır, eyilərdəndir, onlar gözəgörməzdir (Hax aşuği Kərəm).

Axısqa türklərinin dilində "yüz" və "bin" sayları "başı" sözüə artırılaraq substantivləşir: Əsgərə gediyer baba yigitlər, \\ Yüzbaşı, binbaşı vurür ögüdlər (türkü).

4.2.4. Əvəzlik. Əvəzlilər də dilin leksik vahidlərindəndir. Əvəzlik digər nitq hissələrinin yerində işlənilir, mənacə onları əvəz edir və müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

Axısqa türklərinin dilində şəxs əvəzlilərinin fonetik variantları çoxdur. Bu variantların bəziləri həmin dilin şivələrinə məxsus olsa da, bəziləri türk və Azərbaycan dillərində işlənilən əvəzlilərə uyğun gəlir. Məsələn: ban-ben-bən - men - mən, san - sen - sən, o, u, ü.

Axısqa türklərinin dilində 3-cü şəxsin cəmi iki variantda müşahidə olunur: I v. onnar, unnar; II v. onnux, unnux. Sonuncu variant bu əhalinin dilini digər türk dillərindən ayırır. Məsələn: Onnuği gördüzmi? Onnar nera gidiyerlar?

Aparılmış müşahidələr göstərir ki, Azərbaycana köçüb gəlmiş axısqaqların, hətta qonşu olanların danışığında birinin ban, birinin bən, birinin ben, birinin mən, birinin men, digərinin, onnar, unnar, onnux, unnux və s. işlədilməsinə rast gəlmək olur. Məsələn: Banım etməyimi çaldı. Banım yüzümə kendilərinə qalsa baxmadılar.

Azərbaycan dilində "mənim kimi", "sənin kimi"

qoşmalarla işlənən ifadələr bu dildə "bən kimi", "sen kimi" (qeyri-müəyyən yiyəlik halda) formalarda istifadə olunur: Belə olsa, bən kimi, sen kimi, onun tək türkün həppisi gürcünün dosti oliyer (danışiq dilində).

Axısqa türklərinin dilində o və bu işarə əvəzlilərinin iştirakı ilə əmələ gələn əvəzlilər qrupu mövcuddur. Bunları iki qrupa bölmək olar: o qrupu işarə əvəzliləri; bu qrupu işarə əvəzliləri.

O qrupu əvəzliləri: aştə, haştə, aho, ora, ahora, aştora. Haştəni bənə ver; Ahonə çəvür və s.

Bu qrupu əvəzliləri: abu, habu, belə, abela, əbela, bura, abura, habura. Ötəgi sözlərimi eşitməsiniz də olur, ama habu sözümü eşidin... habu işin davası uzun ola bilər (danışiq dilində).

İşarə əvəzliləri hallanır.

A. aştə, haştə, aho.

Y. aştənin, haştənin, ahonun

Yn. aştəna, haştəna, ahona

T. aştəni, haştəni, ahoni

Yer. aştənda, haştənda, ahonda

Çıx. aştəndan, haştəndan, ahondan.

Müasir türk dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də qayıdış əvəzliyi kendi əvəzliyidir. Bu əvəzliyə Azərbaycan dilinin Qazax və Şəki dialektlərində də rast gəlmək olur. Akademik M.Şirəliyev göstərir ki, kendi əvəzliyi bu dialektlərdə hallanmır [66, s. 191]. Bundan fərqli olaraq Axısqa türklərinin dilində kendi əvəzliyi həm tərkib daxilində, həm də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallanır. Məsələn: U kendi - kendinə nə iş görüyür? Sen kendi-kəndən oxı. O kendi başına gedəməz. Mən kendi qıçımı kəsdim və s. Bu dildə öz əvəzliyi də işlənməkdədir.

Həmin əhalinin dilində qayıdış əvəzlilərinin özümlü cəhətlərindən biri odur ki, qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzliyi ilə əvəzlənə bilər. Məsələn: kendi-kəndimə, bən-bənə, kendi-kəndən; Yol açılır bəxtimizə\ Dönax geri yurdumuza\ Səfil, işliyə biz-bizə\ Xeyri dəşin xalqımıza (Səfil).

Bu əlamətə Qax rayonunun İlisu şivəsində rast gəlirik. Həmin şivədə "öz-özümə" ifadəsi mən-mağa, "özün-özünə" ifadəsi ilə "sən-sağa" formasında işlədilir [66, s. 191].

Axısqa türklərinin dilində sual əvəzliləri aşağıdakılardır: ne, na, yanki, hanki, hənki, niya, nera, nerə, nasıl, nətəvür, nəqılıx, qaç, navaxt və s. Kövün ortasında yığılıb kimləri nəyə çağırmışlar. Nəsil oldu ki, pulatəlilər birinci qaz yaxdılar? (danışiq dilindən).

4.2.5. Fel. Axısqa türklərinin dilində öz zənginliyi və spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən nitq hissələrindən biri də feldir. "Fellər real həyatda baş verən və ya baş vermiş, verəcək hərəkət, vəziyyət, proses, hadisə haqqında müəyyən anlayış əks etdirən nitq hissəsi olduğundan öz mahiyyəti etibarilə dinamika əks etdirir" [75, s. 3].

Axısqa türklərinin dilindəki fellər, hər şeydən əvvəl, milli orijinallığını, ilkin mənalarnı indi də qoruyub saxlamışdır. Məsələn, bişmək feli tarixən yetişmək mənasında işlənməmişdir. Həmin məna Axısqa türklərinin dilində indi də saxlanmışdır: Tutlar da bişdi, yiyamadım bən\ Təzə urbayı geyamadım bən (Cabir Xalidov).

Bişmək felinin mənası inkişafın sonrakı mərhələlərində bir sıra türk dillərində, o cümlədən, müasir Azərbaycan dilində diferensiasiya olunmuş, əlavə mənalara kəsb etmişdir. Yemək bişdi, Ət bişdi kimi cümlələrdəki bişmək feli ilə tut bişdi cümləsindəki "bişmək" feli arasında müəyyən məna fərqləri mövcuddur. Müasir Azərbaycan dilində "tut bişdi" yox, "tut yetişdi" ifadəsi işlədilir.

Bu dildə felin qədim sintetik formaları Azərbaycan dilinin indiki səviyyəsi ilə müqayisədə saxlanılmışdır. Hər iki dildən verilmiş aşağıdakı cümlələrdə bu xüsusiyyət özünü göstərir: - Bizi niyə sürüyürlər? - yazux-yazux dilləndi [70, XI.1992], Sibirə sürgün edirdilər (S.Əhmədov). Cümlələrdən göründüyü kimi, Axısqa türklərinin dilində felin sintetik forması (sürüyürlər), müasir Azərbaycan dilində isə analitik forma (sürgün edirdilər) işlədilmişdir.

Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilən fellərin

indi Axısqa türklərinin dilində işləkliyi həmin dilin qədim xüsusiyyətləri saxlaması ilə bağlıdır. Məsələn, ulaşmaq (çatmaq mənasında) feli M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin dilində XVIII əsrdə işlənmiş, sonralar passivləşərək sıradan çıxmışdır. Vəfa qıl hər bivəfadara ulaşma hər biiqrara (Vidadi) və s.

Axısqa türklərinin dilində: bəni tez əvə ulaştırurun, öliyerim, günlərin bir günündə axşam qaranluğunda bir şəhərə ulaşıyer bir vilayətə ulaşıyerlər ("Şah Abbasınən usta" nağılından).

"Varmaq" qədim fellərdən biridir. "Çatmaq", «getmək» mənalarında Axısqa türklərinin dilində işləkliyi mühafizə etmişdir. Məsələn: Vara-vara vardım o qara daşa (Dadalıoğlu); Unutdun çiçəqin qoxusunmi sən\ Varmanın fərqiinə gözəllüğün sən\ (A.M. Səfili); Vara-vara vardılar yüzə,\ Tərbiyə verürdi gəlinə, qıza (Səkinə Bayraqdarova).

Ağnamax - annamaq mənasında: Bile ağnaşılmaz dünya varından,\ Gəmlənib oturma ahu-zarinən (Usta Mürtəz);

Döşrilməx- toplamaq, yığmaq mənasında: Küzə yaxın meyvələri döşrülür (A.M. Səfili).

«KDQ»da «döşürmək» sözü yığmaq, dənəmək mənasında işlənmişdir: Böylə digəç qırq inə qız yayıldılar. Tac çiçəgi döşürdilər [38, s. 39].

Eyni mənaya Azərbaycan dialektlərində (Tovuz, Şəmkir və s.) də rast gəlik [26, s. 240].

Axısqa türklərinin dilində feli dialektizmlər də daha çox morfoloji yolla əmələ gəlmişdir. Belə fellərin formalaşmasında la, -lə şəkilçisi fəaldır. Məsələn: Yekələnib xub nəvcivan olanda\ Allah muradına oni yetürür gedər (Usta Mürtəz); Muçlamıb bir dibdə yumax kimi sən, Həzz alamasın heç güldən qocalux (Aşiq Məhəmməd Səfili).

Axısqa türklərinin dilində elə fellərə rast gəlik ki, bunlar Azərbaycan dilindəki fellərlə oxşarlıq təşkil edir, lakin həmin sözün tərkibində fonetik fərqlər görünür.

Qaxmax - qalxmaq mənasında: İlk bahar olanda yaylaya qaxar (Aşiq Məhəmməd Səfili).

Diferensiasiya mürəkkəb fellərin quruluşunda da aydın

müşahidə olunur. Məsələn, "yola salmaq" mürəkkəb feli Axısqa türklərinin dilində "yola vurmaq" formasında öz ifadəsini tapmışdır: Bizi yola vurmağa az qala bütün köv yığılmışdı (G.Şahin).

Bu dilə məxsus feli dialektlərimizdən biri də "qataxlamax" sözüdür. Qataxlamax-qovmaq mənasında: Babasının da hersi çıxıyer, oğluna bir sillə çekib qataxliyer ("Şah Abbasınən usta" nağılından); Qapiyə gələnə qataxlamazlar (əski söz).

Çapmax-kəsmək mənasında: Gördilər ki, bir yerdə bir usta ağac çapiyer, yoniyer; Sordi Şah Abbas ustaya ki, sən ağac çapıb yorulursunmi. ("Şah Abbasınən usta" nağılından).

Çalmax-biçmək mənasında: Yazda çalan (biçən) qışda oynar (əski söz).

Şaşmax-azmaq, çaşmaq mənalarında: ...yoxsul düz ovada yolunu şaşurur (əski söz).

Yapmax-tikmək mənasında: Karib kuşun yuvasını allah yapar (əski söz).

Qonmax-oturmaq, sakin, düşmək, düşərgə salmaq, dayanmaq mənalarında: Köçdüğün yurdun qədrini qonduğün yurdda bilürsün (əski söz). Bu felə "Kitabi Dədə Qorqud"da da rast gəlik: Gətirib qara otağa qondurdular; Oğuz yenə əyyamla gəlib yurduna qondu; Ol (qırx) namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı (KDQ).

Tütüməx-tüstüləmək, yanmaq mənalarında: Köyün bacaları tütüyüdü (nağıllardan). Bu söz "tüstüləmək" mənasında digər türk dillərində də işlədilir. L.Budaqov türk-tatar dillərində tütümək, tütəmək - tüstüləmək, papiros çəkmək fellərinin olduğunu göstərərək, aşağıdakı misalları vermişdir: Atəşim yanmadan dütünüm dütür (Odum yanmadan tüstüm tüstüləyir) [94, t. 1, SPb, s. 385]. Türkmən və qaraqalpaq dillərində tüte, başqırd dilində tötöü sözləri də tüstüləmək deməkdir [214, s. 666; 199, s. 665]. Məlumdur ki, bu sözdən "tütün" və "tüstü" mənalarında tütün sözü də əmələ gəlmişdir. N.K.Dmitriyev qeyd edir ki, tütün sözü tüstü mənasında daha sabitdir və bütün türk dillərində işlədilir, tütün (bitki) mənasında isə yalnız Azərbaycan, türk, türkmən dillərində

müşahidə olunur [120, s. 62]. Araşdırmalar göstərir ki, tütün sözü dilimizdə tüstü mənasında yoxdur, tütümək feli isə dialektoloji lüğətlərdə öz əksini tapa bilməyib [37, s. 80].

Sarmax-salmaq mənasında. Felin kökü sa sözüdür. Sa qədim fellərdən biridir. Təkhecalıdır. Axısqa türklərinin dilində sar (max) şəklində sabitləşmişdir: Bən bir türküm, sülhi dostlux ararım\ Savdugümün boynuna qol sararım (C.Xalidoğlu).

Savulmax-çəkilmək mənasında: Gördün dəli, savul geri (əski söz).

Əgləməx-dayandırmaq mənasında: Bir əglət maşini, əglət a qardaş (C.Xalidoğlu).

Yanğılmax-uduzmaq mənasında: Alan vurdi, satan yanğıldi (əski söz).

Axısqa türklərinin dilində fel yaradıcılığı sahəsində zəif inkişaf edən proseslərdən biri analitik üsuldur. Bu üsulla həm mürəkkəb, həm də tərkibi fellər formalaşır. Axısqalılardan dilinin zəif inkişafı vaxtilə yaranmış sintetik formaların analitik formalarla ifadəsini ləngitmiş, nəticədə dəyişkənlik baş verməmişdir. Beləliklə, "deyə bilməmək", "geyə bilməmək" tipli fellər bu dildə "diyamamax", "geyamamax" formalarında öz əksini tapmışdır. Yəni, ilkin quruluş hələ də saxlanmışdır: Yürək sözümi diyamadım (deyə bilmədim) bən\ Təzə urbayi geyamadım (geyə bilmədim) bən (C.Xalidoğlu).

"Qoruya bilmək" forması isə "qoruyamaz" sintetik feli ilə öz ifadəsini aşağıdakı cümlədə tapmışdır: Farzın nə demax olduğunu bilmiyən bir adam dinini, imanını qoruyamaz [70, XI.1992].

Aramax-axtarmaq, bulamax-tapmaq mənalarda: Adamın birinin eşəgi itiyer, kövünü ariyer, bulamiyer (lətifələrdən); Çox aradım, bulamadım fəndimi (Musiqi folkloru).

Yaxmax-yandırmaq mənasında: Biri misəfirluxda sicax çorbayi yiyer, ağzını yaxiyer ("Üfür dağı" nağılından).

Yaxışmax-yarışmaq mənasında: Ağlamax bənə yaxışur (Musiqi folkloru).

Konuşmax-danışmaq mənasında: Biri diyer olan (oğlan)

bir adam oleydi da, konuşaydım ("Bacanaqlar" lətifəsindən).

Ağırlamax-əzizləmək mənasında: İlim müsafirləri ağırladı. Azərbaycan dilinin dialektlərində qalan bu felə "Kitabi-Dədə Qorqud"da da təsadüf edilir: Üç gün tamam ağırladı.

Durur (Turur). Təxminən XVIII əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində öz əksini tapan durur feli digər bir felə yanaşaraq mürəkkəb fel əmələ gətirmişdir. Sonradan bu fel -dır, -dir, -dur, -dür formalarına keçmiş və şəkilçiləşmişdir. Maraqlıdır ki, Axısqa türklərinin dilinin morfoloqiyasında bu proses getməmiş, sadələşmə baş verməmişdir. Müasir el şairlərinin dilindən verilmiş aşağıdakı fakt dediklərimizə sübut ola bilər: Boran olsa taldaya qaç,\ Puvarından aldurur paç (C.Xalidoğlu). Anadoluda yaşamış axısqa aşiq Üzeyir-Usta\Fakirinin də qoşmalarında bu şəkilçiyə rast gəlmək olur: Ahıskaydı burda ellərin hası\Y a k d u r u r ateşe şenligi, nası (M.F.Kızıoğlu. Ahıskalı 14 halk şairimizden birer parça, s.7).

Axısqa türklərinin dilində müstəqil fellərlə düzələn mürəkkəb fellər də çoxluq təşkil edir. Belə fellər həmin dilin morfoloji quruluşunu zənginləşdirən mənbələrdəndir: Onca həsrət çekmiş puvarlar bizə,\ Qocalıq gözünün yaşı qurumış (C.Xalidoğlu); Qulaq verməz ata-ana sözünə (Usta Mürtəz).

"Qulaq verməz" mürəkkəb feli müasir Azərbaycan dilində "qulaq asmaz" formasında öz ifadəsini tapır. Seyrə çeker birikləri,\ Şıryaladur örükləri (C.Xalidoğlu); Perik düşdux quşlar kimi yuvadan,\ Ömür sürdux həsrətinan, qəminan (G.Şahin).

Göründüyü kimi, bu dildə də mürəkkəb felin əmələ gəlmə prosesində köməkçi fellərlə yanaşı, müstəqil fellər, həmçinin idiomatik birləşmələr də fəal iştirak edir.

Felin şəxs kateqoriyası. İş və hərəkətin kim tərəfindən göründüyünü ifadə edən şəxs kateqoriyası xəbərin mübtədaya olan münasibətindən meydana çıxır. Bu kateqoriya xüsusi morfoloji göstəricilərlə əmələ gəlir. Axısqa türklərinin dilində felin şəxs şəkilçiləri digər türk dillərindən bəzi fonetik dəyişiklikləri ilə fərqlənir.

I şəxsin təki: m, -im: Yeşil dərələrə qaçaydı-m, Vətən,\\ Bağlı qapıların açaydı-m, Vətən (Güləhməd Şahin); Yetər yerimdə saymış-im,\\ Qərib adından doymuş-im, Adımı Yitgün qoymuş-im (Yitgin Qomoroli); ...bu gecə kötü rüvə görmüş-im [70, XI.1992].

I şəxsin cəmi: x, ux: Perik düşdü-x quşlar kimi yuvadan,\\ Ömür sürdü-x həsrətinan, qəminan (Güləhməd Şahin); Nənəm, dədəm gezən yollar\\ Xoş görüşdü-x, xoş görüşdü-x (Cabir Xalioğlu); Meşaya gediyər-ux [70, XI.1992].

II şəxsin təki: n, sin, -sın: Demiş-sin, demiş-sin sözün düzünü,\\ Qalsın soxaxlarda ayıran bizi (G.Şahin).

- Netay sanın səvgülli gözlerən, Vətəni görəcəxsın - deyirdilər [70, XI.1992].; Xeyir-dua verənlər və "gedib bizim kövi görürsün" -diyanlar, yarvaranlar çox idi).

II şəxsin cəmi: z, iz: Fond açmayı təklif etdi-z\\ Axır muradıza yetdi-z,\\ Hər qapıya yüz yol getdi-z\\ Ayağız xeyirli olsun (Yitgin Qomoroli); Yigid kimi mərd durmuş-iz\\ Göksə nişan yapdurmış-iz,\\ Qurd rəmzli boyax vurmuş-iz\\ Boyağız xeyirli olsun (Yitgin Qomoroli).

III şəxsin təki: 0 sıfır morfemdə:

Saux-sazax adami qılıc kimi kesiyərdi [70, XI.1992], İlk qar qışın ağır keçəcəğindən xəbər veriyərdi [70, XI.1992].

III şəxsin cəmi: -lər

- Sizidəmi meşaya götürüyər-lər? Çocuqlar da onlara qoşulub dad-fəryad qoparıyər-lər [70, XI.1992].

Axısqa türklərinin dilində idi yarımçıq feli geniş dairədə işlənir. İdi yarımçıq feli ad və fəllərə qoşularaq zəngin semantik çalarlar yaradır.

Adlara qoşulan idi yarımçıq feli: Göz işləduxca hər tərəf bam-bayaz idi [70, XI.1992]; Əli silah tutanların həpisi davada idi [70, XI.1992], Əvdə qalanlar qocalar, əlillər, çəl-çocuxlar idi [70, XI.1992].

Digər türk dillərində reduksiya olunmuş formalara bu dildə təsadüf olunmur. Məsələn, "deyildi" forması bu dildə "dəgül idi" formasında müşahidə edilir: Ağlaşanlar təkcə cəməət dəgül idi [70, XI.1992].

Axısqa türklərinin dilində idi yarımçıq feli adlara qoşulduqda bitişik də yazılır. Məsələn: heç bişədə dözüüm yoxiydi. Hər şey kövrəydi [70, XI.1992]; Təkcə əsgərlər daşürəkliydi, verilən tapşuruğa görə onlar belə də olmalıydılar [70, XI.1992].

Fəllərə qoşulan idi yarımçıq felinin ixtisar forması bu dildə işləkdir: Genə təzələndi esgi dərdlərim\\ Bayramda qol-qanad açaydım, Vətən\\ Sənin gül nəfəsin duymax üçün bən\\ Quş olub havanda uçaydım, Vətən (G.Şahin); Yeşil dərələrdə qaçaydım, Vətən\\ Savux puvarlardan içsaydım, Vətən\\ Hüsünə türkilər qoşaydım, Vətən,\\ Onsuz, bircə kərə görəydım, Vətən! (G.Şahin).

Göründüyü kimi, bu formalar, əsasən, keçmiş zaman anlayışını ifadə edir.

Felin şəkilləri. Hərəkətin obyektiv varlığa olan münasibəti Axısqa türklərinin dilində də felin şəkil kateqoriyasını da əmələ gətirmişdir. Dil faktları göstərir ki, bu dildə felin əmr, xəbər, vacib, arzu, şərt şəkilləri mövcuddur. Lakin ası, -əsi şəkilçili lazım şəklinə, həmçinin sual, davam və bacarıq şəkillərinə bu dildə təsadüf etmək olmur.

Əmr şəkli. Axısqa türklərinin dilində də felin əmr formasının xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur.

Əmr şəklinin I şəxs təki digər türk dillərindən fərqli olaraq -em şəkilçisinin əlavəsi ilə meydana gəlir: Bir əglət maşini, əglət, a qardaş\\ Bir şəkil çekem (C.Xalidov).

Axısqa türklərinin dilində əmr şəklinin I şəxsinin təki qədim -əyim, -ayım şəkilçisi ilə də formalaşır. Bu forma Axısqa türklərinin dilində geniş yayılmışdır: Oyan da, oyan da ufaq da yavrum\\ Bən edəyim firgani (C.Xalidov); Cabirim, gətirəyim tab,\\ Gözəllüğe yoxdur hesab (C.Xalidov).

Yazılı abidələrin dilini nəzərdən keçirdiyimiz zaman bu formaların, başlıca olaraq, dilimizin təşəkkül dövründə, eləcə də XÜI-XÜII əsrlərdə və qismən də XIX əsrin yazılarında işləndiyi məlum olur: Mana rüxsət ver ta varayım və mənə satanlara vida edəyim (Şühədanamə); Aparım satayım çovhər firuşə (Fədəi).

Əmr şəklinin I şəxs cəmi Axısqa türklərinin dilində birvariantlı -ax şəkilçisi ilə formalaşır. Məs.: gedax, seyr edax, saçax (seçmək mənasında) və s. Hayden gedax çıxax tağlar başına\ Biz seyr edax qayasına, taşına (C.Xalidov); İlimi başçı saçax (danışıqdan).

Müasir türk dilində -ax şəkilçisinin funksiyasını -alim, -elim şəkilçisi yerinə yetirir: kalalim, alalim, soralim.

Axısqa türklərinin dilində felin əmr şəklinin sonuna artırılan şəxs şəkilçilərindən biri də -əlim, -alım göstəricisidir. Müasir türk dilləri üçün arxaikləşmiş və istifadədən qalmış bu şəkilçi indi də bu dildə fəaliyyətini davam etdirir: Gəl bizim baxçaya edəlim seyran,\ Bülbul aşiq olmuş bir gülə heyran (Pir Sultan Abdal); Gəl içəlim, qana-qana,\ Şifadur məvlud şərbəti,\ Zikr edəlim dönə-dönə,\ Şifadur məvlud şərbəti.\ Əşk ataşına yanalım,\ Şəmi-pərvanə dönəlim,\ Möminlər için qanalım\ Şifadır məvlud şərbəti\ Nerdə kaldı o Zediban dərəsi?\ Eşidilməz suların şərşərəsi.\ Yeşil, gözəl Azqurumun meşəsi,\ Gəl dönəlim o yerlərə, arkadaş!.. (Müdirin türklərindən).

-alim, -alım şəxs şəkilçisi, əsasən, iş və ya hərəkətin iki və daha çox şəxs tərəfindən birlikdə görüldüyünü bildirir. XX əsrin əvvəllərinə kimi yazılı dildə işlənən -əlim, -alım şəxs şəkilçisi ardıcıl bir inkişaf xətti keçirməmişdir. Materiallar bu şəkilçilərin bütün dövrlərdə bir səviyyədə işləndiyini göstərmir. Müasir canlı danışıq dili də bunun ümumxalq dilinə dərin nüfuz etmədiyini göstərir. Xalq ədəbiyyatı materiallarının dilindən məlum olur ki, əsl Azərbaycan dilinə aid olan bu xüsusiyyət bu şəxs şəkilçisini sıradan çıxarmışdır [55, s. 140].

Əmr şəklinin II şəxs təkinin heç bir morfoloji göstəricisi yoxdur. Bu əlamət Axısqa türklərinin dili üçün də səciyyəvidir. Əmr çalarları bu şəxsədə daha kəskin ifadə olunur. Məs.: qax (qalx), çal (biç), qataxla, əglə, tayarla, yax və s. İş səv. İnsan ol, sən yüzi ağ ol (C.Xalidov); Kaşlarını tayarla, gözəl görünməx üçün (Səfili).

Əmr şəklinin II şəxs cəmi Azərbaycan dilində olduğu kimi -in, -in, -un, -ün şəkilçisi ilə əmələ gəlir: Ey insanlar

eylülərə alışın,\ Umidinən hər bir işə çalışın (C.Xalidov); Aylın, ey türklər Vətən əldən gediyər [70, XI.1992].

Əmr şəklinin III şəxs təki -sın, -sin, -sun, -sün, cəmi isə -lar, -lər (-nar, -nər) şəkilçilərinin əlavəsi ilə yaranır. Məs.: sorsun, bulsun, tayansın, qullansınlar, düzsünnər və s.

Zurnaçıbaşı tayansın, qaval çalinsın (əski söz); Sufralara arpa unnunna bışmiş aş düzsünnər ("Şah Abbasın Usta" nağılından).

Xəbər şəkli üç zamanda - indiki, keçmiş və gələcək zamanlarda əhatə olunur.

İndiki zaman Axısqa türklərinin dilində -iyer (birvariantda) şəkilçisi ilə düzəlir: Pəncərədən baxiyer,\ Almış məndil toxiyer,\ Kız, sənin gözəllüğün\ Bunda bəni yaxiyer (mani).

İndiki zaman şəkilçili fellərə şəxs şəkilçiləri də artırılır. Yəni, felin indiki zamanı hər üç şəxsin tək və cəmində işləmə bilir. Məsələn:

Doğma Vətən toprağında on günlük müsafir olmağın doğrusu babam üçün nə qədər çətin və dözülməz olduğunu onun həyəcanlı səmindən hiss ediyərdim [70, XI.1992]; Əsgərlər isə bağıra-bağıra əmr ediyərdilər [70, XI.1992]; Sizi bu orqanlar ədrəfində birləşməyə çağırıyerux [44, IV-V.1992].

Axısqa türklərinin dilində indiki zamanın -ur şəkilçisi ilə ifadə edilməsi faktına da rast gəlmək olur: Bu elə bir cənnətdur ki, hər qarış torpağını cəh-cəh vurur, dağlarının ən uca zirvələrində qartallar məskən salur (G.Şahin).

-ur şəkilçisi Axısqa türklərinin dilində -ar (qeyri-qəti gələcək zaman) şəkilçisinin funksiyasını da yerinə yetirir. Məsələn: Cabir heyran-heyran durur (durar)\ İlhamına bəzək vurur (vurar) (C.Xalidov); Böyüğün sözünü tutmiyan uluyayuluya qalur (qalar/əski söz); Dəmür nəmdən, insan qəmdən çürür (çürüyər/əski söz); Vaxtını yitürən bəxtini yitirür (itirər) əski söz); Kişi olan sözündə durur (durar) əski söz) və s.

Axısqa türklərinin dilində I şəxsin cəmində indiki zaman şəkilçili fellərə -ux şəkilçisi əlavə olunur: Niyyatızı biliyerux,\ Sizə uğur diliyerux,\ Xoş soraxlar aliyerux (Yitkin Qomoroli).

Keçmiş zaman. Axısqa türklərinin dili üçün həm şühudi

(di), həm də nəqli (miş) keçmiş zaman şəkilçiləri xarakterikdir. Bu şəkilçilər axisqalılardan dilində yalnız birvariantda işlədiyi üçün digər türk dillərindən fərqlənir. Məsələn: Xalqımız ölmədi, işlədi, yapdı, əkdə, tikdi əməksevər bir xalq kimi yaşadı [44, IV-V.1992].

Şühədi keçmiş zamanda işlənən fellər də şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: Xalqın tələhinə baxdız, \ Axırı ayağı qaxdız, \ Qarşımızda çirax yaxdız (Yitkin Qomoroli).

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində II şəxsin cəmində işlənən -nız, -niz, -nuz, -nüz şəkilçilərinin vəzifəsini bu əhalinin dilində yalnız -Z şəkilçisi yerinə yetirir.

Nəqli keçmiş zaman şəkilçili fellərdə isə şəxs şəkilçisi II şəxsin cəmində iz -göstəricisidir: Yigid kimi mərd durmuşuz \ Göskə nişan yapdurmüşuz, \ Qurd rəmzli boyax vurmüşuz (Yitkin Qomoroli).

I şəxsin təkində nəqli keçmiş zaman formalarına - im şəkilçisi artırılır. Azərbaycan dilində bu şəkilçini -am, -əm qrammatik göstərici əvəz edir. Müqayisə et: Yətər yerimdə saymışım, \ Qərrib adından doymuşım, \ Adımı Yitkün qoymuşım (Yitkin Qomoroli).

I şəxsin cəmində nəqli keçmiş zaman formalarına -ux şəkilçisi artırılır. Bu şəxs şəkilçisi də birvariantlıdır: Allah deyib oturmuşux \ Yürəkdə qəm bitürmüşux, \ Hayıf, çox şey yitürmüşux (İ.Şahzadə oğlu).

Türk dillərində nəqli keçmiş zaman tarixən -ib şəkilçisi ilə də ifadə olunmuşdur. Lakin Axisqa türklərinin dilində bu şəkilçinin funksiyasını -ar şəkilçisi yerinə yetirmişdir: Sora sögüdə çıxar da (çixıb) gizlənürsün ("Şah Abbasın Usta" nağılından).

Gələcək zaman. Axisqa türklərinin dilində gələcək zaman struktur - semantik cəhətdən iki formada təzahür edir: qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək. Qəti gələcək zaman acax, -əcağ şəkilçisi ilə ifadə olunur: Qaynar qazan taşacax \ Yol gədükdən aşacax (mani); Cəməhət vaqonları görüb dəhşətə gəldilər, "Beləmi vaqonlarda götürəcəğlər"! [70, XI.1992].

Qəti gələcək zaman şəkilçili fellər də şəxs şəkilçilərini

qəbul edir. Başqa türk dillərindən fərqli olaraq, Axisqa türklərinin dilində II şəxsin cəmində -ux şəkilçisi qəbul edən fellərdə -acax şəkilçisinin sonundakı "x" səsi "v" səsinə keçir. Məsələn, Xalqımızın birluği və əzim-davası sayasında Vətənimizi alacavux [143, IV-V.1992].

Felin qeyri-qəti gələcək zamanı Axisqa türklərinin dilində iki formada -ar, -ər; -ır, -ir, -ur, -ür formalarında intişar tapır. Məsələn: Qarşıda çirax yanar, \ Baxduxca irax yanar (mani); Bənim üstümü açar, əl-ayağımı yaxar ("Şah Abbasın Usta" nağılından); Böyüğün sözüni tutmiyan uluya-uluya qalur (əski söz); Dəmur nəmədən, insan qəmədən çürür (əski söz) və s.

H.Mirzəzadə tarixən həm -ar, həm də -ir şəkilçiləri arasında olan yaxınlıqdan bəhs edərkən göstərir ki, burada zaman anlayışı qismən genişdir. Məhz buna görə də müzərə zamanın morfoloji əlaməti olan -y, -ər, -ar şəkilçisi ilə indiki zamanın morfoloji əlaməti olan -y -ir, -ır, -ür, -ur şəkilçiləri arasında müəyyən qədər yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq özünü həm şəkli cəhətdən, həm də məzmun cəhətdən aydın surətdə göstərir. Yazılı abidələrin dili üzərində apardığımız müşahidələrdən məlum olur ki, bu yaxın keçmişə qədər formal cəhətdən indiki zaman şəkilçiləri ilə ifadə edilən fellər, məzmun etibarını ilə gələcək müzərə zamanı bildirmişlər. Məsələn: Sirri-İlahi bilən şol xəttü xalı bilür hala xəbir olmiyan qanda bu hali bilür (Nəsimi); Nə əhli bilad olmaqla sahibi qəbul olur, nə biyabanlarda durmaqla dana qabili-vəhşət olur (Füzuli) [55, s. 156].

-ar şəkilçili felin qeyri-qəti gələcək zamanı digər türk dillərindən fərqli şəxs şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, II şəxsin təkində bu dil üçün sını şəkilçisi məqbuldur; Puvar, zarxoş axarsın, \ Mor-mənəmşə qoxarsın, \ Bəxtüllü puvar sana \ Yar yüzünə baxarsın (mani).

Axisqa türklərinin dilində müzərə zamanın qədim forması olan -məz, -maz şəkilçisi də işləkdir. Bu şəkilçi inkarlıq bildirir. Məsələn: Bizə güc gələməz boran, qar, savux (G.Şahin); Bazısı arar-bulamaz, bazısı bulur -yiyamaz (əski söz); Asıl azmaz, bal kokmaz (əski söz) və s.

Müasir Azərbaycan dilində bu forma analitik formada (gələ bilməz, yeyə bilməz) işlədilir.

Bu şəkilçi ilə yanaşı müzare zamanının inkarı üçün -man, -mən şəkilçisindən də bu əhalinin dilində istifadə olunur: Corabın naxışları\ Çıxamam yoxuşları (C.Xalidov); Məniyə xoşum gəlir,\ Ağlatman, yaşım gəlir (mani).

Azərbaycan dilinin materiallarından aydın olur ki, -man, -mən şəkilçisi XVIII əsrə qədər dilimizdə işləkliyini saxlamış, sonra fəaliyyətini dayandırmışdır. Klassiklərin dilindən verilmiş aşağıdakı nümunələr də fikrimizi təsdiqləyir: Nəqsi-tavus istəməndən ondan cəmalin yekdurur (Xətai); Yar əbrusinə bənzətmən səni ey mahi-nov (Füzuli).

Bu qədim xüsusiyyət Axisqa türklərinin dilində qalmaqla yanaşı, həmin şəkilçinin -məm, -mam formaları da işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Məsələn: Getdim Kexvana, çəkməm talaşi, Süngəret halvası, ətməgi-aşi (M.Səfili).

-məm, -mam formalı müzare zaman şəkilçilərinə XVII-XVIII yüzilliklərin Azərbaycan aşıq poeziyasında da rast gəlirik: Sənən bənzər Savalanın qarına, Dəğişməm dünyanın küllü-varına (Aşıq Abdullah); Hicran xəstəsiyəm yeməm şəkəri, Qoynundakı nara qıyalım pəri (Aşıq Abbas).

Arzu şəkli. Axisqa türklərinin dilində arzu şəklinin formalaşmasında -a, -e şəkilçisi mühüm yer tutur. Arzu şəklini meydana çıxaran -a, -ə, -e şəkilçiləri əvvəllər bacarıq, mümkünlük anlayışları da yarada bilmişdir [62, s. 98]. Bu anlayışlar bəzi türk dillərində analitik, bəzilərdə isə sintetik yolla əmələ gəlir. Axisqa türklərinin dilində bu anlayışların formalaşmasında sintetik yol əsas yer tutur. Analitizm sonrakı dövrün, inkişafın nəticəsi ola bilər. Belə ki, açə bilmədim, daşa bilmədim, yaşaya bilmədim, coşa bilmədim, uça bilmədim kimi analitik fel formaları bu dildə açamadım, daşamadım, yaşamadım, coşamadım şəkillərində təqdim olunur. Bu anlayışlarda bacarıqla yanaşı, arzu şəklinin mümkünlüyü ifadə olunmuşdur. Aşağıdakı şer parçalarında verilmiş nümunələr bu baxımdan maraqlıdır: Fələk bizi sihriləmiş, bağlamış,\ Bu sihiri açamadım, Vətənim (G.Şahin); O toprağı

qarış-qarış yalıyan,\ Çaylar kimi daşamadım Vətənim (G.Şahin); Bitmədi fələgin ayrılıx qəmi,\ Qucağında yaşamadım, Vətənim\ Na eşqinən puvarlardan su içdim,\ Na ilhamsız coşamadım, Vətənim (C.Xalidov); Tutlar da bişdi, yiyamadım bən\ Təzə urbayı geyamadım bən\ Yillər uzuni sevmişim səni\ Yürək sözümi diyamadım bən (C.Xalidov).

Vacib şəkli. Əksər türk dillərində müşahidə edilməyən felin vacib şəkli Axisqa türklərinin dilində geniş yayılmışdır. Oğuz qrupu dillərində olduğu kimi, bu əhalinin dilində də vacib şəkli -malı, -məli formasında müşahidə edilir. Məsələn: Buni biz türklər bilməliyux. Əldən hər şey çıxsə da, yürəkdən umut çıxmamalidur. Vətənimizin hürmətinə çalışmalıyux ki, Mesxeti adlanan vətənimizə dönə bilax. Ancaq vətənə doğru çalışmalıyux. Konfransın işində 100 nəfərdən çox misəfir iştirak etməliydi [44, IV-V.1992].

Şərt şəkli. İş və hərəkətin icra edilməsini müəyyən şərtlə bağlayan bu şəkil Axisqa türklərinin dilində -sa, -se şəkilçisi ilə yaranır: içsem, alsam, ayıtsa, çeksex və s.

Felin şərt şəkli Axisqa türklərinin dilində şərt çaları ilə yanaşı, arzu və istək mənalarnı da ifadə edə bilər. Məsələn: Yüz yillux ömürə ömür demazdım\ Savux puvarlardan içsaydım, Vətən! (G.Şahin).

Felin şərt şəkli Axisqa türklərinin dilində I şəxsin təkində -m, II şəxsin təkində -n, I şəxsin cəmində -k, x, II şəxsin cəmində -nız, -niz şəxs şəkilçilərini qəbul edir. III şəxsin tək və cəmi oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimidir.

4.2.6. Felin təsriflənməyən formaları. Axisqa türklərinin dilində də felin üç təsriflənməyən forması vardır: məsdər, feli sifət və feli bağlama.

Məsdər. Felin adını bildirməyə xidmət edən məsdər Axisqa türklərinin dilində bir variantlı -max şəkilçisi ilə formalaşır. Məs.: Həm də biz yengmax üzrəydux. Bu nə demax idi. Ağlamaxdan kəndini gücinən saxladı [70, XI.1992]. Yorulmax bilmədən geca-gündüzi, hüsnünə türkilər qoşeydim, Vətən (G.Şahin), Bu işdə yorulmax, yilmax, Deyin, bizə yaxışurmi? (Yitkin Qomoroli).

Axısqa türklərinin dilində məsdərlər hallananda yönlük halda x səsi y səsinə, təsirlik halda isə ğ səsinə keçir. Məs.: ...iztirab və əzab izlərini bizdən gizlətməyə çalışan babamın hər kəlməsində Vətən sevgisi, Vətən həsrəti duyuyordum. Odur ki, dədə-baba yurdumizi kendi gözlərimin görməyi qərara aldım [70, XI.1992].

Feli sifət. Axısqa türklərinin dilində feli sifətlərin xüsusi morfoloji göstəriciləri mövcuddur. Bu morfoloji əlamətlər, əsasən, oğuz qrupu türk dillərindəki şəkilçilərlə uyğun gəlir. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. İndiki zaman feli sifət şəkilçisi -an, -ən: Vətəndə doğulan çocux, \ Qundaxdaydı biz sürüldük (İ.Şahzadə oğlu); Ey dərədə gürlüyan çay \ Yay, səs-sədan ellərə yay (C.Xalidov); Atılan ox geri dönməz (əski söz); Sən, ey gözəl arzu, günəş, \ Dağ köskünə çökən duman (C.Xalidov); Vaxtsiz ötən xorozin başını kəsərlər (əski söz); Zəhmətinən yeyilən aci soğan, \ minnətinən yeyilən baldan tatlıdır (əski söz).

2. Keçmiş zaman feli sifət şəkilçiləri:

-mı: Bismiş aş qazanda qalmaz (əski söz), Bismiş aşı su qatma (əski söz), Qurumuş ağacın kölgəsi olmaz (əski söz) və s. -dığı, -duğı şəkilçili feli sifətlər:

Verduğun bir yumurta, öldürdün dürtə-dürtə (əski söz), İp qırıldığı yerdən bağlanur (əski söz), Köçduğun yurdun qədrini qonduğun yurdda bilürsün (əski söz), Geyduği ipək, yedduği kəpək (əski söz) və s.

Dığı, -duğı feli sifət şəkilçisi Azərbaycan dilinin bütün dövrlərində də geniş miqyasda işlənmişdir. Məs.: Nəsimi sofi dəyişərdi gəmindən geydigi şalı (Nəsimi), Qazdığı quyuya düşərdi əcəl (RƏF).

3. Gələcək zaman feli sifət şəkilçisi -acax, -əcax:

Kölgəsində yatacax ağacı budama (əski söz), Öpüləcəx yüzi tüfrüləcəx etmə (əski söz), İnanıləcəx şeylərə qısaca və topdan inanmaxdır [44, IV-V.1992].

Axısqa türklərinin dilində indiki zaman anlayışı ilə yanaşı, keçmiş zaman məzmununu ifadə edən ağan, -egen, -əyən feli sifət şəkilçisinə də rast gəlirik. Bu şəkilçi məlum və

məchul fellərin sonuna artırılaraq feli sifət əmələ gətirir; şəxsin və ya əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və b. xüsusiyyətini bildirir. Məs.: Yatağan arslandan gezegen tilki eydür (əski söz), Gezağan gəlinən, güləyən qızdan çarşi-bazarda loti eydir (əski söz) və s.

Feli bağlama. Axısqa türklərinin dilində feli bağlamalar fellərə xüsusi morfoloji göstəricilərin artırılması ilə formalaşır. Əksər türk dillərində -ib feli bağlama şəkilçisinə bu dildə təsadüf olunmur. Bu şəkilçinin funksiyasını ər də, ür də və də şəkilçiləri yerinə yetirir.

Axısqa türklərinin dili -ibən, -ubən, -übən feli bağlama şəkilçisinin müasir dövrdə işlətdiyinə görə xüsusi maraq doğurur. Bu qədim feli bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilində XIX əsrin əvvəllərinə kimi geniş miqyasda işlənmişdir. Bütün ədəbi növlərdə yazılmış əsərlərin dilində bu şəkilçi özünü göstərir. Bu isə onun həmin dövrlərin ədəbi dilində normal olduğunu sübut edir [55, s. 171].

Axısqa türklərinin dili bu şəkilçini qoruyub saxladığı üçün qədim xüsusiyyətlərinə sadıq qalmışdır: Öz ətməgin, suyun bölübən verdi \ Dənizlər keçibən çox çaylar aşdı (Müsəddin); Çoxdan bu yerlərə divan tutmuşlər, \ Millətimi qul dəyibən satmışlər \ (Şimşək Sürgün Kaxaretli); Qırx beş yaşında yoruluban murd olur \ Bir də təqavüt olub qocalur könül (Usta Mürtəz); Bu sözümdən əgər hissa almasan, \ Əşna olub söyləyibən gülməsən (Usta Mürtəz).

4.2.7. Zərf. Axısqa türklərinin dilində iş, hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını və s. bildiren zərflər də geniş şəkildə işlədilir. Məsələn: ey, uruşca, çapux (tez), er, yarı, dün, bildir. kışın, qüzün, aşimdi, sora, birəz, aşşağı, yoxarı, şimdi, ebrigün, əvlədə, tey və s.

Dağ aşşağı xizəklərdə enardux (G.Şahin). Əgər aşşaxdakilər sözüməzə baxmasa, yoxarıləcək gedağın (İ.Səfil); Bəlkə bundan sora ey yaşadu. (danışığıdan).

Bu dilin düzəltmə zərfləri -ca, -cə (yengica, usulca, düzca, azca və s.), -inan (axşaminan, gücinan və s.), -cana, -cənə (yaxşıcana, təmizcənə, eyğamaca və s.), -luğinan (eyluğinan,

kötlüğünən və s.), -lari (oyıları, bildirləri və s.), -dan (birdən, çoxdan və s./morfoloji göstəricilər vasitəsi ilə əmələ gəlir. Məsələn: Axşamınən kövə yetişdux. Günnərinən onların kapusunda tursax da... bizi Vətənə buraxmazlar. Bildirləri Salyandan kömür gətiriyerdim... (danışq dilindən).

Mürəkkəb zərflərin də işlək dairəsi genişdir. Ən çox işlənənlər bunlardır: yegin-yegin, qoz-qoz, iləri-geri, üç-üç, sabax erikən, ötagün, olindi, ebrigün, deyzanda, öyanda, biyani, oyani, axşamçağı, öyləvaxtı, yüzbəyüz, yüz-yüzə; Dizin-dizin çıxdım Yolburusa bən\ Seyr etdim gözinən kövləri bir-bir (Aşıq Səfil).

Göründüyü kimi, Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb zərflər eyni sözün təkrarı, müxtəlif sözlərin qovuşması, yanaşması və pə, -bə, -ba ünsürünün iştirakı ilə formalaşmışdır.

4.2.8. Köməkçi nitq hissələri. Sözlə morfemin hüdudunda dayanan, mənası olmayan köməkçi sözlər əsas nitq hissələrindən təcrid olunmuşdur. Belə sözlərin bir qismi leksik vahidlər və ya mürəkkəb konstruksiyaların komponentlərini bir-birinə bağlayır, digər bir qismi isə sözə və ya bütövlükdə cümləyə əlavə semantik çalarlar və estetik rəng verir.

Hər bir dildə köməkçi nitq hissələri müstəqil leksik məna malik olmur, məfhum ifadə etmir, fikir bildirmək predmeti ola bilmir. Bunların əsas funksiyaları, qeyd edilənlərdən əlavə, həm də dildə söz birləşmələrinin komponentlərini bağlamaq, müstəqil semantikaya malik olan sözlərin mənalərini dəqiqləşdirmək və s.-dir.

Axısqa türklərinin dilində köməkçi nitq hissələrinin qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər kimi qeyri-müstəqil söz qrupları fərqləndirilir. Qeyd edək ki, bu toplumun qədim mənbələri olmadığından biz arxaikləşmiş qeyri-müstəqil sözlərə çox az təsadüf etdik. Araşdırdığımız qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində və onun dialektlərində işlənən sözlərdir. Lakin bu sözlər fonetik cəhətdən fərqliliklərə malikdir.

Qoşma. Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı məzmununda qoşmalar işlənir:

1. Zaman bildirənlər:

Sora (sonra). Axısqalılarda dilində daha çox sora şəklində işlənir. H.Mirzazadənin nöqtəyi-nəzərinə, sonra qoşması iki tərkib hissədən (son-ra) əmələ gəlmiş qeyri-sabit qoşmalardandır, çünki həm zaman zərfi, həm də qoşma kimi işlənir [55, s. 196].

Qoşma kimi işlənənlər. Bir müddətdən sonra Sultan istibdadına qarşı gizli çalışan cəhillərə qoşuliyer [48, 03.VII.1992], Axıskaya geri dönəndən sonra səhv etduğun andayıb yazıyerdi (Yenə orada) və s.

Zaman zərfləri kimi: Sora elçilərimiz Dövlət Şurasının rəhbərlərindən olan Tenqiz Ketavaniyənin qeyri-rəsmi söhbət etmişlər [48, VII.1992].

Sonra şəklində də bu sözə mətbuat dilində rast gəlirik: Sonra isə düşduğuz vəziyyəti, yaşadığuz şəraiti araşdırun. İşləməyə də yığduğı paraları bundan sonra qari-qocanın pensiyası olmaq şərtilə 20-30 yil yetər [70, VIII.1992].

Biz axısqalılarda dilində ən çox müşahidə edilən sora sözünü adi danışq dilinin təsiri və sonra formasını isə Azərbaycan ədəbi dilindən gələn təsir hesab edirik. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində də sora forması tələffüzə uyğun olaraq istifadə olunur.

2. İstiqamət və məkan münasibətləri bildirənlər: can, sari, doğr və s.

Burayacan dedüğümüz sizdən asılı olanlara aid idi (İ.Səfil), Son günlər Gürcüstanda çoxsaylı problemlərin fonunda az qala unudulmağa sari gedən məşxet türkləri məsələsi ətrafında söz-söhbət, fikir mübadiləsi yenidən başlanmışdır [48, VII.1992], Ormana doğri qari gediye (danışq dilində) və s.

3. Ziddiyət və qarşılıq münasibətləri əks etdirən qoşmalar: qarşı //karşı// qarşı.

Nümunələr: Biz indi sizin niyyətə qarşı deyilik (İ.Səfil), Qafqazda milli münasibətləri kəskinləşməsi, ağa və beklərin xalqa qarşı töretdüxləri fitnələri açux-aydin və şəkillərinən onları maxsaraya qoymax lüzumu meydana gəliyer [48,

Qarşı qoşması türk dillərində qoşulduğu sözlə birlikdə bir çox mənaları ifadə edir. «Müasir Azərbaycan dili» (1980) kitabında H.Quliyev həmin mənaları aşağıdakı kimi göstərir:

1. Subyektin bir obyektə zidd olan hərəkətini və rəftarını bildirir.

2. Hər hansı obyektin xeyrinə olan hərəkəti, rəftarı və s. bildirir.

Bu halda birinci bənddə göstərilən mənaya əks mənə bildirilir [41, s. 414].

Karşı qoşmasının görmək, baxmaq məzmununu bildirən kara sözündən əmələ gəlmiş türkoloji ədəbiyyatda qeyd olunur. Azərbaycan dilində qarşı, qarşı kimi sabitləşən bu qoşma kara şəklində axisqalıların dilində işlənərkəndir. Lakin H.Mirzəzadənin bu sözə «kara şəklində heç yerdə təsadüf edilməmişdir» fikri qeyri-dəqiq mülahizədir [55, s. 206].

3. Bənzətmə bildirənlər: kimi. Yalnız bənzətmə məzmununu ifadə edən kimi qoşmasına bu əhəlinin dilində rast gəldik. Məsələn: həm də öniçün bən də bir türk oğli kimi Vətəndən ötri sızliyerim [70, VIII.1992], Bənim kimi bu dünyaya yükmissin, heç kəndindən bu sorgiyyi sordunmi? (İ.İdrisov).

Kimi (qibi) qoşması Azərbaycan klassiklərinin dilində olduğu kimi, müasir ədəbi dildə də geniş dairədə işlədilməkdədir. Məsələn:

Güldən iraq gül kibi möhnətü-xar içindəyəm (Nəsimi), Yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəgər (Vidadi), Su buz kimi soyuqdur (danışq dilində) və s.

4. Səbəb bildirənlər: üçün. Üçün qoşması öz mənşəyi etibarilə müstəqil bir sözlə əlaqədardır. Dilçilik ədəbiyyatında bu qoşma haqqında bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri də həmin sözün müstəqil bir söz olan uc-la əlaqədar olması fikridir. Canlı danışq dilində bu fikri doğruldan kifayət qədər material tapmaq mümkündür. Məsələn: Bakı dialektində uc, ucbat sözləri bunu təsdiq edir: Sənin ucundan bu gün gedə bilmədim. Qızın ucbatından mən

də öydə oturdum [55, s. 203].

Bu qoşmanın tərkibi haqqında türkologiyada birinci dəfə O.N.Betlinq fikir söyləmiş və onun iç sözündən əmələ gəldiyini göstərmişdir. Bir neçə il sonra M.Kasteri və sonra isə K.Q.Zaleman həmin qoşmanın uc-dan törətdiyi fikrini irəli sürmüşlər. O.Brokelman və K.Qrenbek bu mülahizələri tənqid etmişlərsə də, özlərinin yeni fikirlərini bildirməmişlər.

J.Deni bu məsələyə ehtiyatla yanaşaraq həmin qoşmanın qədim Osmanlı mətnlərində uc-la bağlı olduğunu söyləmişdir. B.Atalay bunu Anadolu dialektlərində səbəb yerinə uc işləndiyini qeyd edir. J.Denin «Türk dilinin qrammatikası»nın tərcüməçisi A.U.Elove əsərə özündən əlavə etdiyi qeydlərində bunun əvəz, qarşılıq, mənasına gələn əc-lə bağlı olduğunu bildirir [200, s. 564].

A.N.Kononovun fikrincə, üçün qoşması uc sözü ilə əlaqədardır [134, s. 317].

Bu mülahizələrdən sonra «üçün» qoşmasının axisqalıların mətnlərində işlənmiş nümunələrinə diqqət yetirək: İlim bostanı qoruduğu üçün gecələr evə gedəmiyirdi; Gəlin, cəməhət, azbişə olsa da, hər birimiz Vətən üçün çalışsın [70, VIII.1992].

Birinci cümlədə üçün qoşması səbəb, ikinci cümlədə isə məqsəd məzmununu ifadə etmişdir. H.K.Quliyev müasir Azərbaycan dilində qoşmaların hallarla işlənməsi məsələsindən danışarkən, üçün qoşmasının qoşulduğu sözlə birlikdə məqsəd və səbəb mənalarını bildirdiyini maraqlı nümunələr əsasında şərh etmişdir [41, s. 413].

«Görə» qoşması da istinad mənasında bu toplumun dilində hazırda işləkliyi saxlamaqdadır. Məsələn:

Bilgə, savada, haxillilüğe və gözəl söyləməyə görə duva etməyçün nəsihət budur; Eşitduğuma görə yanına xastalar çox oliyer [70, VIII.1992].

Bu qoşma səbəb mənasında da istifadə olunur: Sana görə mənə incidiyərlər (danışq dilində).

İstinad mənasını ifadə etmək üçün bu toplumun dilində başxa, ötri qoşmaları da işlədilir. Məsələn:

Ölümdən başxa hər şeyə çarə var. Mesxet-Cavaxet

dağlarının başğa yalandur (İ.Səfil), həm də onunçün bən də bir türk oğlu kimi Vətəndən ötri sızliyermiş [70, VIII.1992].

Bu qoşmalar, göründüyü kimi, özündən əvvəl gələn sözün ismin çıxışlıq halında olmasını tələb etmişdir. Bu əlamət Azərbaycan dilinin də bütün dövrlərində müşahidə olunmuşdur. Ötri qoşması həm məqsəd, həm də səbəb mənasını da ifadə edə bilir. Sonuncu cümlədə məqsəd məzmunu da özünü göstərir.

Birgəlik bildirənlər: nan, -nən, ilə, -la, -lə.

Məsələn: Özgəsinin əliyənin tikan yolma (K.Şahin), Topal eşşəkinən karvana qoşulma (əski söz), Gəlini davulzurnayla çıxarır (İlim Şahzadəyev).

-nan, -nən qoşması intensivdir, bu əhalinin dilində daha çox inən işlənilir. Bunu adi danışq dilinin təsiri hesab etmək olar. Həmin qoşma birgəlik, alat və vasitə, hərəkətin müəyyən məkan boyunca icra olunduğunu, iş və hərəkətin tərzini ifadə edir. Məsələn:

İlimnən Taşdan arkadaşdılar (birgəlik), Kütənənən toprağı şumleyirlər (alat və vasitə), Yolnan aşsağı endilər (hərəkətin müəyyən məkan boyunca icra olunması), Yürəknən dağlara baxın (iş və hərəkətin tərzini) və s.

Can qoşması da axisqalılının dilində məkan və zaman həddini ifadə edir. Məsələn: Burayacan dedüğümüz sizdən asılı olanlara aid idi [70, IV.1992].

Bağlayıcı. Bağlayıcılar - sözləri, söz birləşmələrini, müxtəlif sintaktik konstruksiyaları və onların komponentlərini bağlamağa xidmət edir. Cümlə üzvləri və cümlələr arasında yaratdıqları münasibətlərə görə bağlayıcılar iki cürdür: a) tabesiz bağlayıcılar; b) tabeli bağlayıcılar.

Axisqqa türklərinin dilində tabesiz bağlayıcıların bir çox semantik qrupları işləkdir: Birləşdirmə - bitişdirmə bağlayıcıları: və, ilə (la, -lə).

Axisqqa dərəsi Mesxet, Arsiyan, Trialet və Eruşet dağlarıyənin dövrlənmişdir [70, IV.1992]. Burada və bağlayıcısı həmcins mübtədaları bir-birinə bağlamağa xidmət göstərmişdir.

Sabircanla İlim arkadaşdılar - Sabircan və İlim arkadaşdılar.

İştirak bildirən bağlayıcılar: həm, həp, həm də, ham. Bu vilayət ham da Axisqqa dərəsi adlanıyer [70, III.1992], Allah həppimizin həm işimizi, həm sounumizi xeyilli etsin (İ.Səfil), Bən yarımı sevərim // həm yürəkdən, həm kannan (mani), Sari rus gəmişi // həp irəli, həp geri (mani), Kendi soydaşlarımız, həm də başqa millətlərdən olanlara, bütün bu ağrı-aciləri görənlərə əlimdən gələn qədər yarım etmişim [70, VIII.1992]. Bu əhalinin dilində həm (ham bağlayıcısının hər iki forması işlənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, həm/ham bağlayıcısı Axisqqa türklərinin dilinə, eləcə də digər türk dillərinə fars dilindən keçmişdir.

Hətta bağlayıcısının hətta şəklində işlədilməsinə bu əhalinin dilində rast gəlirik: Qonuşma çağı, hətta sudda yadda düşəndə qorxuyardı [70, VIII.1992].

İnkərlıq bağlayıcıları: nə // na, nə də / na da. Xəbər-ətər yox idi, nə qəmdən, nə qüssədən (G.Şahin), Na torpağımız kendimizin torpağıdır, na da göyümüz (İ.Şahzadəyev).

Qarşılaşdırma bağlayıcıları. Bu cür bağlayıcılar ya cümlədə verilmiş əlamət, keyfiyyət və təsəvvürləri qarşılaşdırır, bir-birinə zidd təsəvvürləri əlaqələndirir, ya da tabesiz mürəkkəb cümlədə bir-birinə zidd olan iki fikri qarşılaşdıraraq onları bağlamağa xidmət edir. Bağlayıcıdan əvvəl ifadə olunmuş fikirlə bağlayıcıdan sonra gələn fikir bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir [35, s. 441].

Qarşılaşdırma bağlayıcıları bunlardır: ama // hama, ancaq // anjax, fəqət // fakat, halbuki və s.

Qızımız hələ cəyulsa, ama şibşəndur (M.Səfili), - Gördüm ki, dava qurtarmış, hama bəni genə davaya götürmüşlər (Ş.Adıgünli). Halbuki, Azərbaycandakı təşkilatlara 36575 manatlıx kösk nişanı və üzvlux bileti yollanmış [70, 10.IV.1992].

Azərbaycan dilində işlədilən lakin, bəlkə, isə kimi qarşılaşdırma bağlayıcılarına bu dildə rast gəlmək olmur.

Bölüşdürmə bağlayıcıları: Gah // gahi, işter, iştarsa da, ya, ya da.

Ya da tərsinə də ola bülür, elə degülmü? [70, VIII.1992], Qavğadan sora əvvəlcə Ümumittifaq təşkilat komitəsi (VOK), sora «Vətən» Cəmiyyətinin intensiv, yorulmadan işlənməsi nəticəsində işlər keçmiş SSRİ, iştarsa da Gürcistan hökumətinə 200 dəfədən çox nümayəndələr yollanılmışdır (yenə orada), Gah əsərim yellər kimi... Gahi olub cüzmi ümman bizdə var (M.Səfili).

Azərbaycan dilində bölgü bildirən istər, istərsə də bağlayıcısı bu əhalinin dilində işlər, iştarsa da şəklində işlədilir. Bəzi sözlərdə s samitinin ş samiti ilə əvəzlənməsindən dissertasiyanın «Fonetika» bölməsində bəhs olunmuşdur.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, məsələy. Yəni bizdə dela ziyalı adı daşıyacaq adamlar yoxmidur? [70, VIII.1992], hərəkətimizin üçüncü qoli məsələy beynəlmilləşdürmaxdur (yenə orada) və s.

Tabeli bağlayıcılar. Bu dildə istifadə olunan bağlayıcıların bir hissəsi də tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət göstərir. Digər türk dillərində olduğu kimi, bu toplumun dilində də ki bağlayıcısı bu cəhətdən məhsuldardır. Bütün budaq cümlələrin baş cümlə ilə bağlanması bu bağlayıcının aydınlaşdırıcı rolu inkaredilməzdir. Məsələn:

Heppimizə bəllüdür ki, çox şennikimiz uçux yapılərdə əski binalarda yaşiyer [48, 03.VII.1992]. Bu konstruksiyada ki bağlayıcısı tamalıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır.

Ədat. Ədatlar sözlərə və ya bütövlükdə cümləyə müxtəlif və rəngarəng əlavə mənə çalarları, boya və rəng verir. Axısqahlının dilində ədatların nitqə gətirdikləri müxtəlif semantik çalarlarına rast gəlmək olur. Danışq dilinin müəyyən təsiri ilə həmin ədatların digər türk dillərindən fərqlənən variantları özünü göstərir. Məsələn: barı//bari, kaş//keşkə (emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədatlar) ancaq //anjax (məhdudlaşdırıcı ədat), nasıl //nəsil (sual ədatı) və s.

Aşkarluğun gücündən ədalətdə bari hax qazanır (M.Səfili); Nəsil girim toprağa? Sürülmüş xalq anjax türklərdür

(M.Səfili); Fərqiñə hiç varmazdilər keşkə, Yitib yox olsax da biz (M.Səfili) və s.

Məhdudlaşdırıcı ədatlar Azərbaycan dilində olduğu kimidir: yalnız, ancaq, təkcə və s.

Onlar toplum halında yalnız öz tarixi ərazilərində yaşamaq, mədəni muxtariyyətə malik olmaq istədiklərini bildirdilər [48, 03.VII.1992], Bu ancaq bir qrup fırıldaxçı siyasətbazların işidir [70, 10.IV.1992], 1992-ci ilin yanvar-fevral aylarında bu hesaba təkcə Azərbaycan respublikasının Saatlı rayonunun bəzi təsərrüfat və ədaralarından para daxil olmuşdur (yenə orada) və s.

Qüvvətləndirici ədatlar: ki, axır (axı əvəzinə), daha, ela, bela.

Axır bir millətin iştar zorinan, iştarsa da ələcsizləri nayinansa yaldadıb başxa bir millətə çəvürmax, oni mənəvi yox etmax siyasəti dünya praktikasında genosid adlanıyer [48, 03.VII.1992], Bən ki demiyerim, bütün xalx açıqliyer (danışq dilində), Dərənin düzənnüx yerlərində qəhvəyi-meşa, qonur-meşa torpaxları, daha yoxarı yerlərində dağ-çəmən torpaxları yayılmışdır, Axı ziyalı-ışxli, nurli demaxdur, xalqına işxli, nurli yol göstərən demaxdur (İ.Şahzadəyev), Ela biliyerux ki, artux hər keş birinci nömrəy aldi [70, 10.IV.1992], İlk təşkilatların bela zayıf işləməsinin nəticəsidür (yenə orada).

Emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədatlar: kaş, keşkə, bari, hə.

Keşkə bən deyən oleydi. Sanda zaniyersinki belələri xalqa can yanduriyerlər, hə? [70, 10.IV.1992].

Sual ədatları: mi - Görduxların yoldan keçən oldumi, \\ Məxsus gəlib suyun içən oldumi, \\ Dar günündə qapın açan oldumi, \\ Ya dost deyib sən kimsəyə vardunmi? (İ.İdrisov); Bunu çıxış yolu varmı? (danışq dilində) və s.

Əmr ədatları: bax, qoy.

Bax bu cür adamları o çüsursuz Allahü-təla cəhənnəmin ortasına atsın [70, 10.IV.1992], Qoy sürülsinlər, tarix hər şeyi həll edəjek (yenə orada), Qoy gedem yurda bəni // Tapşura qurda bəni (mani) və s.

Modal sözlər. Modallıq - fəlsəfi-məntiqi kateqoriya olub, danışanın xəbər verilənə, təyin edilənə real münasibətini bildirir, mühakimənin gercəkliyini əşya və hadisənin mövcudluğunu göstərir.

Türk dillərində modallıq kateqoriyası, əsasən, fəlin şəkilləri ilə realizə olunur. Fəli və ismi xəbərli cümlələrlə də modallıq ifadə olunur. Bu prosesdə modal sözlər əsas modal vasitə kimi mühüm rol oynayır.

Adi danışq dili modal sözlərin də quruluşuna öz təsirini göstərmişdir: düzi, toğrusi, hakıkatan, əvvəlisi, deməkinən və s.

Düzi budur ki, siftə inqilab oliyer (M.Səfili); Toğrusi ki, məniyə xoşun kəlür. Hakıkatan da Allahın bəlasına gəlürsin. Əvvəlisi, nə gürcilər, nə də gürcü mislimanları kibi heç bir xalq sürülməmişdir (M.Səfili).

Bu nümunələrdə modallıq - modal sözlərin köməyi ilə daha da qabarıqlaşdırılmışdır. Cümlələrin tərkibində verilmiş həmin sözlər modallığın yaranmasında, qüvvətlənməsində və digər semantik çalarların əmələ gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Modal sözlər-modallıq kateqoriyasının ifadə üsullarından biri kimi, dəyişməyən sözlər olub, bütövlükdə danışılana və ya onun bir hissəsinə real münasibəti ifadə edir, qrammatik cəhətdən başqa sözlərlə bağlı olmur, cümlə strukturunda intonasiyaca seçilir. Məsələn:

Əvvələn, biz kimux? Ən nəhayət, 1987-ci yilin əvvəllərindən biyani düz 4 yıldur fasiləsiz mübarizə ediyerux. Bənim fikrimcə, əvvəla Gürci respublikasının və onun millətinin tez-tez kontaktda olmağınan dövlət səviyyəsində nümayəndələrimizin tez-tez görüşməsinə nail olmaq. Əvvələn, hələ qəzet oxucilər tərəfindən alınmamışdı [70, 10.IV.1992].

V FƏSİL

SİNTAKSİS

Dilin sintaktik quruluşu

Axısqa türklərinin dilinin sintaksisinin öyrənilməsinə indiyə kimi təşəbbüs göstərilməmişdir. Bunun səbəbi bir tərəfdən həmin dilin ədəbi dil səviyyəsində işlənməməsilə, digər tərəfdən isə bu dilin sintaktik quruluşunu öyrənməyə cəhd və marağın olmaması ilə bağlıdır.

Materiallarla tanışlıq (bədi nümunələr, danışq dili və qəzet dili)¹ göstərir ki, bu dilin sintaksisi söz birləşmələrindən mürəkkəb mətnlərə kimi zəngin və maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Qohum türk dillərinin sintaktik quruluşu ilə müştərək olan xüsusiyyətlər nə qədər çoxdursa, özünəməxsus əlamətlər də az deyil. Özünəməxsus olan cəhətlər həm söz birləşmələrinin struktur-semantik yaruslarında, həm də cümlə sintaksisinin adi danışq dilindən əldə etdiyi nisbi sərbəstliklə əlaqədardır.

Yazısı və ədəbi dili o qədər də inkişaf etməmiş dillərdə - qaqauz, xələc, karaim, kaşqay, o cümlədən Axısqa türklərinin dillərində sintaktik quruluşun nisbi sərbəstliyi, daha doğrusu, cümlə üzvlərinin və mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin inversiya hadisəsinin indiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında Hind-Avropa, eləcə də rus dilinin təsiri ilə yarandığı göstərilmişdir.

Halbuki müasir oğuz qrupu türk dillərinin istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə sintaksisində cümə üzvləri və komponentlərin yerləşməsinin sərbəstliyi qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlir. Müəyyən sintaktik hadisənin ayrı-ayrı dövrlərdə

Qeyd: Nümunələrin əksəriyyəti «Vətən eşqi» qəzetinin 1992-ci il saylarından seçilmişdir.

dilxarici təsirlərlə bağlı olaraq daha çox işlənməsi isə, dil-nitq sistemindəki hər hansı konkret bir faktı intensivləşdirə bilər, ancaq onu yarada bilməz. Bu baxımdan ən qədim türk dilinin sintaktik arxitoktenikasını müəyyənləşdirmək üçün qaqaüz dili kimi yazısı və ədəbi dili o qədər də inkişaf etməmiş digər dillərin (Axısqa türkləri, xələc, karaim, kaşqay və s. türklər) açıqlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [57, s. 11].

5.1.1. Söz birləşmələri. Axısqa türklərinin dilində söz birləşmələrinin müxtəlif tipləri işlədilir:

İsmi birləşmələr. Bu dildə ismi birləşmələrin ən çox yayılmış formaları bunlardır:

İsim + isim; Tavar oti, kalemkuşun yuvası, camuşların səsi, taxun kanadı, dağ yolu, dədə-baba yurdi, meşə zolağı və s.

Yolumuz dəmür yolunun kənəriynən uzanan meşə zolağının arasından keçiyərdi (G.Şahin); Odur ki, dədə-baba yurdumizi kendi gözləriminan görmağı qərara aldım (G.Şahin); Dağ yolu uzanırdı (G.Şahin) və s.

Axısqa türklərinin dilində də "isim+isim" modelinə uyğun gələn 3-cü növ təyini söz birləşmələrinin arasında müvafiq sözlər artırmaq olur. Məsələn: Orta Asiyanın çölləri - Orta Asiyanın yılan məliyan çölləri; Babamın səhhəti - Babamın ağır səhhəti; Ailənin qöskü - Ailənin dağlanan qöskü və s.

Sifət + isim: - Silahlı əsgərlər (Silahlı əsgərlər onları əvdürüyərdi (Ş.Adıgünli); Üstiaçux maşın (Üstiaçux bir maşın də qapının ağzını kəsdirmişdi (Ş.Adıgünli); Savux Sibir, körpə cocuxlar (Savux Sibir, körpə cocuxlar, hələ yaraları sağalmamış əlsiz-ayaxsızlar (Ş.Adıgünli), yanuxlı hava (Yanuxlı hava idi (Ş.Adıgünli) və s.

Say + isim: Birinci maşın boşalan kimi ikinci maşını vaqona söyküyərdilər (Ş.Adıgünli); Qara vaqonlar şaxtalı bir gündə iki yüz iyirmi kövi - onun dul qalan gəlinlərini, körpələrini, qavğadan yaralı dönənlərini, gücdən düşmüş qocalarını vətəndən ayırıb qara günlərə doğru götürüyərdi (Ş.Adıgünli) və s.

Əvəzlik + isim: - Hələ heç kim belə hava eşitməmişdi (Ş.Adıgünli); Bu səs bir anda bütün köyə yayıldı (Ş.Adıgünli);

Bütün canlılər göz yaşı içindəydi (Ş.Adıgünli).

Fəli sifət + isim: Gədimi anlayandan biyani, qocaman, ağsaçlı, arınının hər qarışında Vətən həsrətinin qoyduğu, açıq-aşkar bilinan iztirab və əzəb izlərini bizdən gizlətməyə çalışan babamın hər kəlməsində Vətən sevgisi, Vətən həsrəti duyuyərdim (G.Şahin); Yolumuz dəmür yolunun kənəriynən uzanan meşə zolağının arasından keçiyərdi (G.Şahin); ...cavanluxda bu yamyaşıl yamaclarda kendilərini köçəcx qızlara göstərməxdən ötəri sabahdan axşama qədər qurşax tutduklarını xəyala gətirəduxca, babam hərdən bir dərindən of çekiye (G.Şahin) və s.

Axısqa türklərinin dilində ismi birləşmələr daha çox sintetik yolla əmələ gəlir. Belə birləşmələrin tərəflərində yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçiləri çox vaxt iştirak edir: Vaqonun nəfəsluğu, vətənin dağları, insanların yürəgi və s.

Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələr də az deyil; belə birləşmələr "şəkilçisiz" struktura malikdir: Doğma Vətən, uzun yol, kiçik köv və s.

Axısqa türklərinin dilində də təyini söz birləşmələrinin üç tipi də işləkdir.

I növ: Qara kağızlar qaç ailənin qöskünü dağliyərdi (Ş.Adıgünli),... bu yol xəritəsi bizə doğma torpağımızda gərəksiz bir əşyaya çevrüləcxədur (G.Şahin); Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügri dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyorsa, başqa bir yuvaya yaxınlaşduriyərdi (G.Şahin) və s.

II növ: dağ döşündən sızılı ilə axan puvarlardan su içduklarını... xəyala gətirəduxca, babam hərdən bir dərindən of çekiye (G.Şahin), dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyərdi (G.Şahin); Bənim və babamın həyatında dəyərdə qiyməti bilinməz dərəcədə bağışlanmış bir nemət, qırx yil həsrətinan alışıb yandığımız Vətən torpağını görmax idi (G.Şahin) və s.

III növ: Babamın səhhətini nəzərə alarax bu səfərə maşınaynan çıxmağı qərara aldux (G.Şahin); Türbəluğun yanından keçəndə dad-fəryad daha da ucaldı (Ş.Adıgünli); İtlərin, camuşların səsi kəsilmiyərdi (Ş.Adıgünli); Əvəz olunmaz bir həqiqətdür Vətənin cənnətluği (G.Şahin) və s.

Feli birləşmələr. Belə birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu anlayışlar arasındakı münasibətlər öz əksini tapır. Bu münasibətlər proseslə onun subyekti, proseslə onun obyektı, proseslə onun zamanı, proseslə onun məkanı, proseslə onun təzi, proseslə onun kəmiyyəti, proseslə onun səbəb və məqsədi arasında mövcud olur.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də feli birləşmələr feli bağlama, feli sifət və məsdərlə başqa sözlərin birliyindən təşkil olunur. Feli bağlama, feli sifət və məsdər birləşmənin ikinci komponentini təşkil edir.

Bu dildə -duxca şəkilçili feli birləşmələr geniş yayılmışdır. Məsələn: Göz işləduxca hər tərəf bam-bayaz idi (Ş.Adıgünli); bu yaşlar onun nurani sifətinə süzölduxca nə qədər aci həyəcan hisləri keçuracağını təsəvvürə gətürməx olduxca çətin oliyerdi (G.Şahin) və s.

-Əndə şəkilçili feli birləşmələr: Qatar tərpənəndə arxa vaqonların birindən zurna səsi eşidildi (Ş.Adıgünli).

-an, -ən şəkilçili feli birləşmələr: Əli silah tutanların həppisi davada idi. Əvdə qalanlar qocalar, əlillər, çəl-çocuxlar idi (Ş.Adıgünli); Qorxidən bayılanlar da oldi (Ş.Adıgünli) və s.

-max şəkilçili feli birləşmələr: 37-ci yilə kimi Ömər Faiqləri olan bir xalqın elmini, mədəniyyətini, belki də kökünü kəsməx üçün götürüyərdi (Ş.Adıgünli), Yeməx, yorğan-döşək götürməyi unutməyin! (Ş.Adıgünli) və s.

Axısqa türklərinin dilində də adlarla fellərdən ibarət feli birləşmələrin formalaşmasında, hissələrin əlaqəyə girməsində hal şəkilçiləri də böyük rol oynayır.

Adlıq halda olan feli birləşmələr. Belə birləşmələri Axısqa türklərinin dilində də feli bağlama şəkilçiləri formalaşdırır. -əndə, -duxca, -ərax, -miş feli bağlama şəkilçiləri bu baxımdan fəaldır.

-anda, -əndə şəkilçili adlıq hallı feli birləşmələr: Qatar tərpənəndə arxa vaqonların birindən zurna səsi eşidildi (Ş.Adıgünli); Döğüləndə "Vətən" dedux, söğüləndə "Vətən" dedux (G.Şahin).

-duxca, -dūxcə şəkilçili adlıq hallı feli birləşmələr: Göz işləduxca hər tərəf bam-bayaz idi (Ş.Adıgünli); Biz qocalduxca yükümüz də artiyer (G.Şahin).

Axısqa türklərinin dilində -ib şəkilçisi adlıq hallı feli birləşmə yarada bilmir. Bu şəkilçili söz özündən əvvəl təsirlik halda olan söz tələb edir: Cəməhət vaqonları görüb dəhşətə gəldilər (Ş.Adıgünli).

-ib şəkilçili söz özündən əvvəl çıxışlıq halda olan söz də tələb edir: Qara vaqonlar şaxtalı bir gündə 220 gövi - onun gücdən düşmüş qocalarını vətəndən ayırub qara günlərə doğru götürüyərdi (Ş.Adıgünli).

Axısqa türklərinin dilində yönlük hallı feli birləşmələr də geniş yayılmışdır. Belə birləşmələrin birinci komponenti yönlük halda olan adlardan, ikinci komponenti isə feli bağlama və məsdərlərdən ibarətdir. Məsələn: Biliyerdim ki, hər dəfə bu sahəyə toxunanda babamın gözləri yaşınan doliyer (G.Şahin); ...bu yaşlar onun nurani sifətinə süzölduxca nə qədər aci həyəcan hisləri keçuracağını təsəvvürə götürməx olduxca çətin oliyerdi (G.Şahin), Qış yuxusuna gedən ağaclar da elə bil oyanmışdı (Ş.Adıgünli).

Təsirlik hallı feli birləşmələr: Fələk bizi daraduxca, dariyer, qocalduxca yükümüz də artiyer (G.Şahin).

Axısqa türklərinin dilində birinci komponenti yerlik hallı feli birləşmələrə də rast gəlmək olur: Yerdə qalan əsgərlərə hücum çekdilər (Ş.Adıgünli); Vaqonlarda qalan cəməhət qışqırıyırdı (Ş.Adıgünli).

Çıxışlıq hallı birləşmələr. Belə birləşmələrdə məkan əlaqəsi mühüm yer tutur. Burada birinci tərəf hərəkətin başlandı-ğı yeri, geniş sahədə hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildirən sözlərlə, ikinci tərəfi isə, bir qayda olaraq hərəkət və iş felləri ilə ifadə olunur [1, s. 86].

Türbəluğun yanından keçəndə dad-fəryad daha da ucaldı (Ş.Adıgünli); Uzaxdan görəndə "can-can" diyardım, Balam, gülümə qurban diyardım (Xalid Acarli), ...qocalarını vətəndən ayırub qara günlərə doğru götürüyərdi (Ş.Adıgünli) və s.

Qoşmalı feli birləşmələr. Belə birləşmələrin formalaşmasında qoşmaların da müəyyən rolu vardır. Kimi, üçün, tərəf və s. qoşmalar müstəqil mənalı sözlə fel arasında işlənərək qoşmalı birləşmələri əmələ gətirir: Bütün stansiyalardan gülə kimi keçən bu qatarlar, iki-üç gündən bir qarlı düzlərdə qısa fasilə ediyərdi (Ş.Adıgünli); Öz peşinə palaz kimi sürütmüş, bilinmiyərlər izlərimiz nədə (G.Şahin); Allah fürsət versə, onların yardımınan Vətən torpağını ziyarət etməyə üçün səfərə çıxacağım (G.Şahin), Artux kiminsə qapısından bir maşın tərpendi, ölənə son mənzilə götürən kimi hönkürdilər (Ş.Adıgünli) və s.

Axısqa türklərinin dilində I növ təyini söz birləşməsinin quruluşunda digər türk dillərindən bəzi fərqli əlamət müşahidə edilir. Məsələn, böyük məmləkət I növ təyini söz birləşməsi bu dildə böyüklük məmləkət şəklinə işlədilir: Bu böyüklük məmləkətdə varlıq ikən yoxa döndü (G.Şahin).

Digər fərqli xüsusiyyətlərdən biri də III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi arasında özünü göstərir. Belə ki, III növ təyini söz birləşməsində I şəxsin təkində uzlaşma əlaqəsi "bəni babam" şəklində olur. Yəni, bən şəxs əvəzliyi I şəxsin təkində "bənim" yox, "bəni" formasında işlədilir. Müqayisə et: Rəhmət sana, bəni babam! (G.Şahin).

Bununla belə, bu dildə həmin əlaqənin (uzlaşmanın) "bənim tamahım", "bənim həyatım" quruluşuna da rast gəlmək olur: Bu dünyada yoxdur bənim tamahım (G.Şahin); Bənim həyatımın mənası anam! (Xalid Acarlı) və s.

"Dağ havası" tipli II növ təyini söz birləşməsi bu əhalinin dilində "dağlıq havası" şəklində müşahidə olunur: Köski gül qaş qaradur, \\ Kendini bənə aradur, \\ Dağlıq havası yaradur \\ Dağlar bənim yürəgimdə (C.Xalidov).

Axısqa türklərinin dilində tərkiblər də geniş yayılmışdır.

1. Feli bağlama tərkibi: Bütün çətinliklərə qatlaşaraq onları qorumağa qadir oldilər (Ş.Adıgünli); Uzaqdan görəndə "can-can" diyərdim (X.Acarlı); Cəməhət vəqonları görəndə dəhşətə gəldilər (Ş.Adıgünli); Göz işləduca hər tərəf bənbayaz idi (Ş.Adıgünli); Bir də görəndə kəsərim quzi, Dağlar

halal edin, biz gedər oldük (Nurəddin Sasiyev).

2. Feli sifət tərkibi: Bişmiş həsrət qalan adamlar da lazıdı, lobyay, arpay cık-cık yiyə-yiyə gediyərdilər (Ş.Adıgünli); Sızdəki hünərə şaşdım, coşa gəldi yatan aşım (Yitgin Qomoroli); Sancılmış bayraq dalğalanıyər (Y.Qomoroli); Vətəndə doğulan çocux qundaxdaydı, biz sürüldük (İ.Şahzadə oğlu), 68 bin məxetə türki yaşayan Azərbaycanda cəmi 50 üzvlük bileti 2000 kösk nişanı paylanmışdır [70, 10.IV.1992].

3. Məsdər tərkibi: Sənin gül nəfəsin duymaq üçün bən, quş olub havada uçuydum, Vətən! (G.Şahin); İslamın şərti 5-dür: namaz qılmaq, kəliməyi şəhadət gətirmək, oruc tutmaq, zəkat vermək, haca getmək [48, 03.VII.1992]; Bizi yola vurmağa az qala bütün köv yığılmışdı (G.Şahin).

Axısqa türklərinin dili, daha çox məsdər tərkiblərinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda müşahidə edilir, bu da danışq dilinin təsirinin nəticəsidir. Məsələn, nəfəsin duymaq (qeyri-müəyyən təsirlik halda) - nəfəsini duymaq (müəyyən təsirlik halda).

5.1.2. Cümlə konstruksiyaları. Axısqa türklərinin dilində cümlə tiplərinin müxtəlif növləri yayılmışdır. Daha çox diqqətə cəlb edən cümlə tipləri bunlardır:

Nəqli cümlə. Nəqli cümlələr bu əhalinin dilində də geniş yayılan sintaktik vahidlərdəndir. Belə cümlələrlə məlumatlar, hökmlər verilir: Dava bu dağlardan çox-çox uzaqlarda gediyərdi. Bizim bir-birimizdən öz ana dilimizdə qonuşmamızı dünya malına - sərvətinə deyişməm [70, 27.III.1992]. Nəqli cümləyə məxsus adı, normal söz sırası, əsasən, bu dildə də saxlanılmışdır: Mənfur qapının möhürünü qırdı (Ş.Adıgünli); Maşınlar uzun müddət yol gəlib Axısqa dəmiryolu stansiyasında durdilər (Ş.Adıgünli). Nəqli cümlələrin xəbəri ən çox felin xəbər şəklində ifadə olunur: Silahlı əsgərlər onları əvdürüyərdi. (Ş.Adıgünli); Qış yuxusuna gedən ağaclar da elə bil oyanmışdı (Ş.Adıgünli).

Nəqli cümlələrin xəbəri felin vacib şəklində ifadə olunur: Biz bu mürəkkəb misalın cavabını, belki də böyük, əzəmətli və qırılmaz bir birləşmədə aramalıyux (M.Paşalı oğlu);

Onlar ideya tərbiyəsinin əsası olan qazetin yayılmasını ön plana çəkəli, bu işi gündəlux işə çevirməlidurlar [70, 10.IV.1992]; Xalqımızın başına gələn və heç bir xıl ölçiyə sığmayan fəlakətlər, biz türkləri daha sıx birləşməyə, bir məqsəd, bir amal uğrunda mübarizə etməyə yaxınlaşdırmalıdır [70, 10.IV.1992].

Axısqa türklərinin dilində də nəqli cümlələrin xəbərləri adlardan da ibarət olur. Məsələn: Bu münasibət Xirosima və Naqasaki fəlakəti ilə müqayisə ediləcəkdir dərəcədə dəhşətlidir [70, 27.III.1992]; Bir qəç günün ərzində həyatlarında hər şeylərini yütürmüş bu insanların dərdləri çox böyükdür [70, 27.III.1992]; Biz böyük türk xalqının əvlədləriyux [70, 10.IV.1992].

Sual cümləsi. Axısqa türklərinin dilində sual cümləsinin müxtəlif tipləri işləkdir. Sual cümlələri sual intonasiası, sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının köməyiylə formalaşır:

1. Sual intonasiası ilə formalaşan sual cümlələri: Fərqa hadisələri yuxuli gözlərimizi açdı, ama tam açmadı, tam oyanmadux? [48, 03.VII.1992]; Yaşamaya umut yeri qaldı? [70, 03.III.1992]; Mum dibinə işıx verməz? (əski söz); Bu qarma-qarışux yüng yığımını daraxlardan daramaliyux? [70, 27.III.1992].

2. Sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə formalaşan sual cümlələri. Belə cümlələrin tərkibində nə, nədən, nəyidi, nədə, kimdə, nasıl, nəyin, kimin, hanki, heç kimsə və s. sual əvəzlilikləri iştirak edir: Bizim qanad açan ilk qələmquşumuza nə arzu edərdim? [70, 27.III.1992], Nədən üstümüzə amansız cəllada döndü bu fəlak?! Nəyidi bizinən ardi-arasi kesilməx bilməyan düşmənçilüğün son niyyəti, bu qədər aff edilməz nə qüsur işləmişdux onun qarşısında? [70, 27.III.1992]; Heç kimsənin bilməduğu suç, iftira və yalanlar, bu ağır və çekilməz yük altından xilas olma, iztirablar çərçivəsindən qara zəncirləri qırıb çıxma bizə qismət olmayəcəx? [70, 27.III.1992], Fərqağadan nasıl yazmiyek? [70, 27.III.1992].

Bəzən cümlədə sual intonasiasını daha da qüvvətləndirmək üçün bir neçə sual əvəzliyi təkrarlanır. Məsələn: Nədə,

kimdə, nəyin və kimin günəhini nerada aramaliyux?, Belə təğdirin qara daşlar üstündə pozulması mümkün olmiyan hərflərlə yazılmasının səbəbini hanki, nasıl suçlar içində aramaliyux? [70, 27.III.1992] və s. Məntiqi vurğu belə cümlələrdə sual bildirən sözlərin üzərinə düşür. Belə cümlələrə cavab axtarmaq lazımlı bilinmir.

3. Sual ədatlarının köməyi ilə formalaşan sual cümlələri. Ədatlar belə cümlələri qüvvətləndirmək, sual anlayışını yüksəltmək üçün işlədilir.

mi-ədatının köməyiylə: Yəni bizdə belə ziyali adi daşıya-cax adamlar yoxmidur? [70, 10.IV.1992]; ... daldan-dala köçməx, bizim məğdirimizmidür? [70, 27.III.1992]; Bu həxdə siza demədilarmi? [70, 27.III.1992]; Ancaq bu, demokratiyanın yengməsimidür? [70, 10.IV.1992]; Həx işimiz çoxmi çekaçax – demiyermi?; Bu çocux bu suali veriyersə, cavabını böyüklərdən beklilər, elə dəğülmü? [48, 03.VII.1992].

Sual cümləsinin xəbəri sual əvəzliyindən də ibarət olur: Onda bu sükutlux nadur? Əvvələn biz kimux? [70, 10.IV.1992].

Sual cümləsinin xəbəri felin vacib formasında da çox işlədilir: Nə etməliyux?; Nasıl iş görəx və ya nə etməliyux? (danışqdan).

Sual cümləsinin xəbəri felin xəbər formasında da işlədilir: Bağımsız Dövlətlər Toplıluğunda, ham da Gürcistanda baş verən siyasi değışuxluxlar bizim Vətən məsələmizin həllinə nə kimi təsir göstərmişdir? [70, 10.IV.1992]; Axı burada - Azərbaycanca yaşayan 70 min türk xalqının ziyalıları nə düşünürlər?; Adıgün ziyalıları harada yaşayırlar? [70, XI.1992].

Bədii əsərlərin dilində ritorik-bədii suallardan da çox istifadə olunur. Belə suallar şərin təsirini yüksəldir, oxucunu düşündürür: Vətənsizim, axır bən necə gedem?\\ Heç illəcim yoxdur, ya bən nə edem? (Laçın Sağrızel); Vətənsiz o vari, dövləti nədə?\\ Məqamı gələndə atar da gedər (Meyyar Varxanlı).

Bu, zamanın hökmimidür? Yerimizdə, yurdumuzda başxaları at oynadur? Axi niyə bu müsibət başımıza gəlməliymiş? Türk olan şəxs, Vətəninə niyə gürcü olmalıymış?

(G.Şahin), Rəhm et bizə, yeri-gögi yaradan, Bir xəbər ver Vətənimiz neredə? Neçə yigid ərlərimiz nerədə? (G.Şahin).

Bu xalqın Vətən haqqında axtarışları, düşüncələri daha çox ritorik sual cümlələri ilə öz ifadəsini tapır.

Əmr cümləsi. Belə cümlələr əmr, xahiş, öyüd, nəsihət, tələb, istək, arzu və s. semantik çalarlar ifadə edir.

-Sizə on beş daqqa vaxt verilyer! Qalın geyinin! Yeməx, yorğan-döşək götürməyi unutmayın! Meşaya gediyerüxl (Ş.Adıgünli); - Durma! Vaxt buni tələb ediyer. Sibirə sürgün ediyerlər! (Ş.Adıgünli).

Axısqa türklərinin dilində əmr cümləsinə elliptik formada da rast gəlirik:

- Vaqonlara! Vaqonlara! Vaqonların içində və qapısında yaranan dad-fəryad gögə qalxdı.

Təkrar olunan cümlədə (əmr cümlə) "minmək" feli xəbəri buraxıldığı üçün cümlə elliptik şəkli düşmüşdür.

Şer dilində də əmr cümləsi çox işlənir: Uçma, ey quş, uçma, dayan, \ Xəş görüşdux, xəş görüşdux (Cabir Xalidov); Ey, dərədə gürlüyan çay \ Yay, səs-sədən ellərə yay (Cabir Xalidov).

Əmr cümləsinin xəbərləri bu dildə də felin təsriflənən formalarından olan əmr, vacib, arzu, xəbər, bacarıq formaları ilə ifadə edilə bilər.

Felin əmr formasında ifadə edilənlər:

Dərdə düşmüş xalqa xidmət etmiyan, heç bir tədbirdə iştirak etməyib kənərdən seyir edən bizim ziyalılar, hay verin! [70, 03.III.1992].

Felin xəbər formasında ifadə edilənlər:

Vətən yolunda çarpışmamızdan, didərginlərimizin yaşayışından, cəmiyyəti və qazetin işini daha da gücləndürməx yollarından yazılarızı, ədət və ənənələrimiz, türli-türli xalq yaraduculuğı nümunələri, ozan aşixlar və el şairlərindən dərləmələr, dədə-babalarımızın müdrük sözlərindən, tariximizə, Vətənimizə aid materiallar toplayıb bizə yollamağızı Sizdən xahiş ediyerux [70, 03.III.1992].

Məsdər və məsdər tərkiblərindən ibarət olan əmr

cümləsi: - Tariximizi araşdurmax və təbliğ etmax; - Yerimiz-yurdumuzi çocuxlarımıza ögrətmax: - Adət-ənənələrimizi ögrənib üzə çıxarmax; - Türk dili dərsluxlarının tərtibatına nail olmax; - xalqımızın ayrı-ayrı regionlarında türk dilinin tədrisini həyata keçürmax! [70, 03.III.1992].

Felin vacib forması ilə ifadə edilənlər: Biz türk kimi də kendi tariximizi, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, dilimizi və milli bənlüğümüzü müəyyən etməliyux [70, 03.III.1992]; Bizim qeyrətli, vətən həsrətli ziyalılarımız cəmiyyətin gələcəx həyat yolunu işixlandurmali, xalqımızı işixlı bir gələcəyə çıxarmaya yardım etməlidürlər [70, 03.III.1992]; - Oğul, bu torpağın havasından yutan, suyundan içən hər bir türk oğli, bu yurdu göz-bəbəği kimi qorimalidur. Heç vaxt oni unutmamalidür (G.Şahin).

Nida cümləsi. Başqa türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin cümlə sintaksisində nida cümlələri də mühüm yer tutur.

Nida cümlələri də bu dildə müxtəlif vasitələrlə əmələ gəlir:

1. Nidaların köməyilə: Eh oğul! üşütdilər, üşümiyan qəlbimizi (G.Şahin). Uçma, ey quş, uçma, dayan! (Cabir Xalidov). Ah ayrilux, ah ayrilux! (Məhəmməd Paşalı oğli); Nikabli avladın nera kaçajak. Ey, callad cavab ver, boqun özunda! (Ramiz Ataşli); Sən, ey əziz baba yurdum, xəş görüşdux, xəş görüşdux (Cabir Xalidov); Ey türk oğli! Ayağa qax! (Yitgin Qomoroli) və s.

Göründüyü kimi, verilmiş nida cümlələrinin tərkibində daha çox çağırış bildirən ey nidası işlənmişdir.

2. İntonasiyanın köməyilə: Axı ziyali-işixli, nurli demaxdur, xalqına, işixli, nurli yol göstərən demaxdur! [70, 10.IV.1992]; Müqəddəs cənnət! Əvəzolunmaz bir həqiqətdür (G.Şahin); Bunda dava başlaniyer! (Ş.Adıgünli); Bir maşın üç əvədür! (Ş.Adıgünli); Kafirlər bizi vətəndən çıxardıyerlər. Sizdən ayırıyerlər! (Ş.Adıgünli) və s.

Nida cümləsinin əmələ gəlməsində nidaların təkrarı da mühüm rol oynayır. Təkrarlar ifadəni gücləndirir: Aman allah,

aman, qaldux biçarə!\\ Yandux, allah, yandux, bizə bir çarə (Şimşək Sürgün Kaxaretlı); Ah ayrılux, ah ayrılux!\\ İcad etdi, kimlər səni? (Məhəmməd Paşalı oğlu).

Nida cümlələrinin bəzisi istək, arzu mənalılarında işlənir: Qırx beş il Vətənsiz, bəxtsiz yaşadux,\\ Gör Vətən təqdirin can Azərbaycan!\\ Analar sızlayır, heç gülməz yüzi,\\ Babalar dərdini bil, Azərbaycan! (Müsəddin).

Kitab da belə cümlələrin formalaşmasında bədii vasitə rolunu oynayır: Ey türk oğlu! Ayağa qax!\\ Vətənə satuxunmi çıxax? (Yitgin Qomoroğlu).

5.1.3. Əlavələr. Axısqa türklərinin dilində özündən əvvəlki üzvün daha aydın, daha dəqiq ifadəsinə xidmət edən əlavəli cümlələrə də rast gəlmək olur. Bu dildə əlavələrin müxtəlif növləri işlədilir.

Əlavəli cümlələr bədii əsərlərin dilində də geniş yayılıb: Doğma ocaq, doğma yurd, doğma torpaq - Vətən həsrəti. yürəklərdə alışıb sönmək bilmiyan elə bir məhəbbət məşəli ki, nə tufan, nə çovğun, nə də yillərin savux yüzgərləri onu söndürməz (Məhəmməd Paşalı oğlu).

"Vətən həsrəti" əlavəsindən hiss edilir ki, bu əhalinin çəkdiyi həsrət doğma ocaq, yurd və torpaqdır.

Qəzet məqalələrinin başlıqları da əlavələrdən düzələ bilər: "Tale yazısı - bədbəxtlux".

Axısqa türklərinin dilində ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin əlavəsi də geniş yayılmışdır.

Mübtədanın əlavəsi: Xar toy - duqunun safalı qeçardi, şenniğin turkiyanın çayır biçardi (Nasim Dunmas); Qatarlar - sürgün qatarları, zulum qatarları adresi bölli olunmiyan tərəfə gedişdi (Ş.Adıgünli); Basmaçılar - daşnaklar hücum etdilər, günəhsiz türkləri oda atdilər (Müsəddin).

Xəbərin əlavəsi: Bura Orta Asiyadır - yılan məliyan çöllərdir.

Zərfliyin əlavəsi: Bu yilin fevral ayının 14-15-də Kabarda - Bolqariya Respublikasının başkəndi Nalçik şəhərində sürgündə olmuş xalqların Konfederasiyasının fəvqəladə qurultayı keçürüldi [70, 27.III.1992].

Tamamlığın əlavəsi: Qara vaqonlar şaxtalı bir gündə 220 kövi - onun dul qalan gəlinlərini, körpələrini, qavğadan yaralı dənənlərini, gücdən düşmüş qocalarını vətəndən ayıraraq qara günlərə doğru götürüyərdi (Ş.Adıgünli); Bizdən - tarixçilərdən, hüquqçılardan, siyasətçilərdən, elmlər doktorlarından, professorlardan bizim çocuxların gələcəği asilidur [70, 03.III.1992].

Xüsusiləşmiş əlavənin bir növü də əlavə ilə özündən əvvəlki üzvün arasına "əsəs" sözünün işlənməsidir. Bu söz xüsusiləşməni daha da qüvvətləndirir. Məsələn: Xalqa, əsəs də, ziyalılara mürəciətimiz cavabsız qalıyır [70, 10.IV.1992].

5.1.4. Cümlədə sözlərin sırası (inversiya). Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində danışq dilinin təsiri daha çox hiss edilir. Bu təsir bədii əsərlərin dilinə də sirayət etmişdir. Cümlədə «ilə» qoşmasının yerinə «nan», «nən» ünsürünün işlədilməsi adi haldır; Yolumuz dəmür yolunun kənəriynən uzanan meşə zolağının arasından keçiyərdi (G.Şahin); Əsgər də avtomatın qundağıynan onun başını yarıdı (Ş.Adıgünli); Padişah vəziriyənən seyrə çıxmış, gəziyərdi («Padşah və vəzirini» nağılından); Allah fürsant versa, onların yardımınan Vətən torpağını ziyarət etmax üçün səfərə çıxacağım (G.Şahin); Əhalisi yüz bindən yoxarı olan bu xalq başqa millətlərinən arxa-arkaya verib çalışıyerdilər (Ş.Adıgünli).

Belə cümlə formalarına Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlmək olur.

Cümlədə -ib fəli bağlama şəkilçisinin yerinə də ədatının işlənməsi. Bu xüsusiyyət də Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində yeni görünür. Nümunələrə diqqət yetirək: Etmə bizi qürbətlərdə padişah,\\ Vətənimdə torba tax da (taxıb) diləndur (İlyas İdrisov); Zurnaçı zurnasını vaqonun nəfəslüğündən çıxardı da (çıxarıb) vətən dağlarına doğru səsləndürüyərdi (Ş.Adıgünli); Çocuxlar da onlara qoşuldu da (qoşulub) dad-fəryad qoparıyerdilər (Ş.Adıgünli).

«Kitabi-İdədə Qorqud»un dilində bu tipli cümlələrə rast gəlmək olur: - Ağ meydanın ortasında baxdı turdı (baxıb durdu); Buğa dəxi oğlana sürdü gəldi (sürüb gəldi) [38, s. 36].

Prof. Kamal Abdullayev bu tip cümlələri köhnə cümlə formaları hesab edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində gətirdiyi «Rəsul Əleyhüssəlam dövrünə yaxın Bayat boyunda Qorqud Ata derlər (deyilən) bir ər qopdu» cümləsinə istinad edərək həmin növ cümlələrin formal baxımdan iki predikativ nöqtəsinin mövcud olduğunu göstərir, bir nöqtə «derlər» elementi ilə ifadə olunur, o biri nöqtə «qopdu» elementi ilə. Buna baxmayaraq, cümlənin quruluşunu bütövlükdə mürəkkəb cümlə kimi müəyyənləşdirmək mümkün deyil, çünki buradakı predikativ elementlərdən biri olan «derlər» orta mərhələyə xas səciyyə kimi digər predikativ element olan «qopdu»dan zəifdir, onların predikativlik dərəcəsi eyni deyil. «Derlər» elementi cümlədə kvazipredikativ element kimi çıxış edir. Beləliklə, ilkin mərhələnin məhsulu kimi cümlənin quruluşunda iki predikativ nöqtə mövcuddur, bunlardan birini tam predikativ nöqtə kimi, o birini kvazipredikativ nöqtə kimi səciyyələndirmək mümkündür. Kvazipredikativliyin yaranmasının səbəblərindən ən başlıcası uyğunsuzluqdur. Elementin strukturunun, formasının onun funksiyasına, cümlə daxilindəki mövqeyinə, vəzifəsinə uyğunsuzluğu üzündən burada predikativlikdən kvazipredikativliyə keçidin şahidi olur [2, s. 15].

Geniş müşahidə edilən sintaktik hadisələrdən biri inversiyadır. Bu dildə də cümlə üzvləri nitqdə kontekstdən, kommunikasiyadan və ekspressiv ifadə funksiyasından asılı olaraq yerlərini dəyişir. Aktualıqla bağlı olaraq əksinə sıra-inversiya meydana çıxır. Məsələn: Soradan ardi-arası kəsilmədi bu məktüblərin. Bir qız Adıgünnən gəlin köçiyer Qule kövünə. Uğuldaşiyerdi maşınlar, uliyerdi itlər, səs-səse vermişdi tavux-çuçullar, mələşiyerdi uzun-uzadı mal-qara. Gediyerux meşaya! Yillar keçdi savux-savux (G.Şahin).

Cümlədə mübtədə və xəbər sırası. Bu əhalinin dilində də sadə cümlədə mübtədanın və xəbər yeri iki cür olur:

3. Normal sıra: Mübtədə + xəbər sırası: Onlar da yatiyerlər (İ.Şahzadə oğlu); Qız səpətə meyvə yığar (Cabir Xalidov).

4. Qeyri-normal sıra; xəbər + mübtədə sırası: Bitmədi

İləğgin ayrilux qəmi (Məhəmməd Paşalı oğlu); Tükənməzdi gəlib-gedan qonağı (G.Şahin); Vətəndədür hər insanın həyat adlı nuri oğlu! (G.Şahin); Sığağ idi Vətən torpağı (G.Şahin).

Cümlədə tamamlığın yeri. Tamamlığın sıralanmasında diqqətli cəlb edən cəhət odur ki, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların sırası son dərəcə sabit, müəyyən vasitəsiz tamamlıqların, eləcə də vasitəli tamamlıqların sırası bir qədər sərbəstdir [1, s. 228].

Axisqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində tamamlıqlar xəbərdən əvvəl və sonra gələ bilər. İki cür sıra meydana çıxır:

5. Normal sıra; tamamlıq + xəbər sırası: Qapıları möhürləmişdi. Maşınə yüksəlsinlər (Ş. Adıgünli).

6. Qeyri-normal sıra; xəbər + tamamlıq sırası: Tez süpürdüm yolları. Sürgün ediyerlər bizi (Nurəddin Sasiyev).

Cümlədə zərfliklərin yeri

7. Normal sıra: zərflik + xəbər sırası: Meşaya gediyerux. Gürcüstanın cənubunda, Türkiyadan uzanıb gələn Örzurum dağlarını, köskündə məskən salmış köyləri, meşələri, dərələri qar basmışdı. Bizi Sibirə sürgün ediyermişlər! (Ş. Adıgünli).

8. Qeyri-normal sıra; xəbər + zərflik: Bu səs yayıldı köyə (Ş. Adıgünli); Xizəklərdə aşardux dağ aşsağı (G.Şahin) və s.

Sonuncu iki cümlədə köyə, dağ aşsağı zərflikləri inversiya nəticəsində xəbərdən sonra gəlmişdir.

Inversiya nəticəsində həm cins zərfliklər cümlənin sonunda işləyə bilər. Bu halla ən çox şer dilində qarşılaşırıq. Məsələn, Güləhməd Şahinin «Babam diyardı ki» adlı mənsur şerində belə cümlələr çox işlənmişdir: Bağladılar hər tərəfdən açılmıyan, qırılmıyan, zencirlənməyən yolumuzi, izimizi. Məcbur oldux geca-gündüz. Vətəndən düşdux ayrı, yürəkimiz daraldı. Başxaları at oynadur yerimizdə, yurdumuza (G.Şahin).

Cümlədə təyinin yeri. Axisqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində təyinin sırası da normal və qeyri-normal vəziyyətdə ola bilər.

9. Normal sıra. Təyin + mübtədə sırası: Bağbansız bağ

gül açmıyer (G.Şahin); Köti hava düzəlür, köti insan düzəlməz; Bu toprax Ana kimi ölməz bir varlux, təmüz bir insan və dirillux rəmzi olan zəməzəm suyudur (G.Şahin); Qara qüvvələr qara niyyatlarına nail olsalar da, qaragünli cəmähətin qəlbindən bir şey silinmədi (Ş.Adıgünli) və s.

Təyinlərin sırasındakı bu sabitlik ondan irəli gəlir ki, sırası pozulan təyinlər isimlə ifadə olunan başqa üzvlərin təyininə, fellə ifadə olunan üzvün zərfliyinə çevrilmək, həmçinin substantivləşərək mübtədə və ya qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olmaq təhlükəsi qarşısında qalar. Bu hal gözlənilmədikdə inversiya hadisəsi baş verir, təyin qeyri-normal sıraya keçir, yəni təyin etdiyi sözdən sonra gəlir.

10. Qeyri-normal sıra. Qucağıma alıb gizlətdim körpə çocuğumi [70, 27.III.1992], Sibir savux, çocuxlar körpə, hələ yaraları sağalmamış əlsiz-ayaxsızlar (Ş.Adıgünli).

Bu cümlələrin birincisində «körpə çocux» normal sıra olduğu halda, «çocuxlar körpə», «Sibir savux» ifadələri qeyri-normal sıraya aiddir. İnversiya nəticəsində sonuncu iki ifadədə təyin etdiyi sözdən (Sibir, körpə) sonra gələ bilməmişdir.

Axısqa türklərinin dilinin sintaktik quruluşunda diqqətli cəlb edən əlamətlərdən biri də idi hissəciyi ilə bitən cümlələrin çox yayılmasıdır. Biz bu cəhəti həmin əhalinin dilinin analitikliyə meyli ilə əlaqələndiririk. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində «Ağlaşanlar təkcə camaat deyildi» - cümləsi onların dilində - «Ağlaşanlar təkcə cəmähət dəgül idi» şəklində öz ifadəsini tapır. Azərbaycan dilində bu hissəciyin qısaldılmış şəklindən, Axısqa türklərinin dilində isə hütöv formasından istifadə olunur.

5.1.5. Cüttərkibli və təktərkibli cümlələr. Cüttərkibli cümlə. Axısqa türklərinin dilində cüttərkibli sadə cümlənin bir neçə tipi işlədilir.

1. Yalnız təşkilədiçi üzvlərdən ibarət olan cüttərkibli sadə cümlələr: Mal-qara mələşiyərdi. Maşınlar uğuldaşiyərdi. Dava gediyərdi və s.

2. Təşkilədiçi üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvləri də olan cüttərkibli sadə cümlələr: Dava bu dağlardan çox-çox

uzaxlarda gediyərdi (Ş.Adıgünli); Silahlı əsgərlər onları əvdüryərdi (Ş.Adıgünli); Qatarlar adresi bəlli olunmiyan tərəfə gediyərdi (Ş.Adıgünli) və s.

3. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədəsi işlənməyən cüttərkibli sadə cümlələr: Vətən eşxinənən yanıyerux. Vətəndən düşdux ayri, yürəgimiz daraldı (G.Şahin); Qocaldım, gedər oldum, güc-qüvvətin qori oğul! (G.Şahin); Sabaha qədər bizdə oturub məsləhətləşdilər (G.Şahin) və s.

Bu cümlələrin birincisində "biz", ikincisində "bən", üçüncüsündə isə "onlar" mübtədəsi buraxılmışdır. Buraxıldığına baxmayaraq belə cümlələr də cüttərkibliyə [14].

Təktərkibli cümlə. Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində həm xəbər, həm də mübtədə qütbi əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr də əsas yer tutur. Bu dildə də mübtədəsiz təktərkibli cümlənin şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə növləri fərqləndirilir.

Şəxssiz cümlə. Belə cümlələrdə mübtədə olmur və təsəvvürə də gəlmir.

Şəxssiz cümlənin xəbəri ismi və feli olur. İsmi xəbər adlarla, ismi söz birləşmələri (II, III) ifadə olunur. Məsələn: Heç bişə də dözüüm yox idi. Yanuxlu hava idi. Yeni havaydı. Gecənin ortasıdır.

Şəxssiz cümlənin xəbəri məsdərlə də ifadə edilir: Hərəkətimizin üçüncü qoli beynəlmilləşdurməx [70, 10.IV.1992]; - Tariximizi araşdurməx və təbliğ etməx; - Yerimiz-yurdumizi çocuxlarımıza ögrətəmx [70, 03.III.1992].

Şəxssiz cümlənin xəbəri şəxssiz fellərlə də ifadə olunur: bizim məsələ həxda marağı (əlaqəsi) olan ölkələrin başçılari qarşısında BMT-nin İnsan Hüquqlari üzrə və Azluxda qalan xalqların müdafiəsi və Diskriminasiyadan (ayrı-seçkiluxdan) Qoriyan komissiyalarında baxılacax [70, 10.IV.1992].

Axısqa türklərinin dilində şəxssiz cümlə məsdər + lazım quruluşunda da müşahidə edilir: Şimdi "cəmiyyəti" hangisinin əvəz etməx lazım? [70, 10.IV.1992].

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə. Təktərkibli cümlənin bu növündə iş görən qeyri-müəyyən olur və belə cümlələrin

mübtədası faktiki olmur, lakin təsəvvür edilə bilər. Təsəvvürə gətirilən III şəxsin cəmi ilə (onlar - əvəzliyi) ifadə olunan mübtədadır. Məsələn: Şənik sığağ yuxasından tökülüşən kimi qapıları möhürlədilər. Elə o daqqa əli güclü olan adamları nərsə götürdülər (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə sual formasında müşahidə edilir: - Sizidəmi meşaya götüriyerlər? (Ş.Adıgünli); - Bizi niyə süriyerlər? (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə əmr formasında müşahidə edilir: - Sizi Sibirə sürgün ediyerlər! (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə nida cümləsindən ibarət ola bilər: "Bizi Sibirə sürgün ediyermişlər"! (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə xəbər şəklinin müxtəlif zaman formalarında işlənə bilər. Axısqa türklərinin dilində belə formalara da tez-tez rast gəlmək olur: 1936-cı yildə babası molla Dursuni də Sibirə sürgün etmişdilər (Ş.Adıgünli); Artux kiminsə qapısından bir maşın tərpendi, ölənı son mənzilə götürən kimi hönkürdilər, saç yeldilər, yaxa cırdılar (Ş.Adıgünli); Sizdən ayırıyerlər! (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin xəbəri bu dildə də felir vacib şəkli ilə də ifadə olunur: Bu yurdi göz-bəbəgi kimi qorimalidurlar (G.Şahin).

Ümumi şəxslı cümlə. Bu cür təktərkibli cümlələrdə iş gərən - icra edən bütün şəxslərdir - hamıdır. Mübtədə belə cümlələrdə ümumi şəkildə təsəvvür edilir. Ümumi şəxslı cümlələr ən çox hökmlərdən ibarət olur: Anasına bax, tanasın al. Ayıb söyləyənın ayıbını söyərler. Bişmiş aşə su qatma Vaxtsiz ötən xorozin başını kəsərler. Verən əli kəsməzler. Qapıyə gələnı qataxlamazlar. Dəmüri sığax-sığax döğərler və s.

Axısqa türklərinin dilində ümumi şəxslı cümlələr xəbər ifadə formasına görə 2 cür olur:

1. Xəbəri II şəxsin təkində olan fellərlə ifadə olunanlar Eski şəhərə təzə nırx qoyma. Edəcəğindən söyləmə etduğundan xəbər ver. Zorun var isə, zurnacıbaşı ol.

2. Xəbəri III şəxsin cəmində olan fellərlə ifadə olunanlar Qapıyə gələnı qataxlamazlar. Yılanı yaralı buraxmazlar

Namusı altuna değışməzler. Xastayı buza yollamazlar. Aşığı sözə yollamazlar.¹

Bu ümumi şəxslı cümlələrin xəbərləri III şəxsin cəmində işlənsə də, məzmun bütün şəxslərə və kəmiyyətlərə aid edilə bilər.

Adlıq cümlə. Mübtədə əsasında əmələ gələn təktərkibli cümlənin tiplərindən biridir. Belə cümlələr adlıq hallı isimlərlə, substantivləşmiş digər söz qrupları ilə və adlıq halda olan təyini söz birləşmələri ilə ifadə edilir.

Adlıq cümlələrdə müxtəlif hadisə və proseslərin yalnız adı çəkilir. Məsələn, Axısqa türkləri birinci dəfə 14 noyabr 1944-cü ildə, Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilmişlər. Bu hadisə Ş.Adıgünlinin "Ayrılux havası" adlı hekayəsinin birinci cümləsində adlıq cümlə şəklində öz ifadəsini tapmışdır: 14 noyabr 1944-cü yıl. Noyabr gecəsi. Sabah namazına yaxın gecənin içində vahiməli bir canlanma vardı.

Adlıq cümlələr toponimik vahidlərdən ibarət olur: Tise köyi. Bu köy Türkiyə sərhəddinə çox yaxındır (Ş.Adıgünli).

Adlıq cümlələr söz və həmin sözdən yaranmış söz birləşmələrindən formalaşır: Qatarlar. Sürgün qatarları, Zülüm qatarları. Adresi bəlli olmiyan tərəfə gediyerdi. Orta Asiyanın yılan məliyan çölləri. Bu xalqı belə yerə səpələdilər (Ş.Adıgünli).

Adlıq cümlə ilə bu xalqın bədii yaradıcılığında - nəsr dilində çox rastlaşmaq olur.

Adlıq cümlələrdə nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri məzmunca yer və zaman bildirməsidir. Məsələn: Sibirə sürgün. Məndüfün gövdəsi boşlaşdı. 1944-ci yılın qışı. Məsxeti türkləri bu tarixi heç vaxt unutmayacaqlar.

5.1.6. Yarımçıq və elliptik cümlələr. Axısqa türklərinin sintaktik sistemində cüttərkibli yarımçıq cümlələr geniş yayılmışdır. Bu cür yarımçıq cümlələr cüttərkibli bütöv cümlələrin funksiyasını yerinə yetirir, ünsiyyət prosesində

Qeyd: Ümumi şəxslı cümlələrə aid verilən nümunələr Asif Hacılinin «Qoribəm bu vətəndə» (Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti. Gənclik. Bakı, 1992, s. 108-119) kitabından götürülmüşdür.

böyük rol oynayır. Cütlərkibli yarımqıq cümlələr dahi çox dialoqlarda reallaşır, dildə kommunikativ vahid kimi informasiya verir. Dialoji nitqin cütlərkibli yarımqıq cümlələri, əsasən, müəyyən sualların tələbindən doğur. Sual əsasında əmələ gəldiyindən belə cümlələr cütlərkibli cavab yarımqıq cümlələr adlanır. Axısqa türklərinin dilində yarımqıq cümlələrin bu cür quruluşu digər türk dilləri üçün ümumi olan, həm də spesifik xarakter daşıyan sual əvəzliləri ilə əmələ gəlir.

Mübtədanın suallarına əsasən əmələ gələn cavab yarımqıq cümlələr: Kim haray - həşir qopardı? - Qarılər; - Kim bizi vətəndən çıxardiyer? - Kafirlər.

Xəbər sualları ilə əlaqədar işlədilən cavab yarımqıq cümlələr. - Günahımız nədür, ilahi? - Günahsızlığımız (Ş.Adıgünli); Bu qürbət ellərin, de, kimiyux biz? - Bir ovuc torpağın yetimi (M.Paşalı oğlu).

Təyinin suallarına əsasən işlədilən cavab yarımqıq cümlələri: - Nasıl xəbər idi? - Dəhşətli.

Zərfliyin suallarına əsasən işlədilən cavab yarımqıq cümlələri: Nədə, kimdə, nəyin və kimin günahını nerada aramaliyux? - Bu qarma - qaruxux yüng yığınında (M.Paşalıoğlu).

Axısqa türklərinin dilində cütlərkibli cavab yarımqıq cümlələr ədatların köməyiylə də düzəlir. Xüsusilə, "mı" ədatının türk dillərində yarımqıq cümlələri formalaşdırmaqda rolu böyükdür [84, s. 11]. Bu ədat sual cümləsinin mənasını daha da qüvvətləndirir. Məsələn: - Bura Axıxadurmu? - deyib yaxından baxmaq üçün maşının yan şüşəsini aşağı endirdi. - Axıxadur.

Ki ədatı da Axısqa türklərinin dilində cavab yarımqıq cümlələrin formalaşmasında müəyyən rol oynayır: - Özün gördün ki? - Gördüm (G.Şahin).

Axısqa türklərinin dilində cütlərkibli cavab yarımqıq cümlələr intonasiyanın köməyiylə də qurulur. Sual əvəzlilərlə əmələ gələn cavab yarımqıq cümlələrdən fərqli olaraq, intonasiya və ədatlarla qurulan bu tipli cavablarda məzmunca təsdiqlik və inkarlıq ehtiva olunur.

Bu əhalinin dili üçün səciyyəvi olan ümumi qanunauyğunluqlardan biri belədir: sual cümləsində olan xəbərlər cavab yarımqıq cümləsində yenidən təkrar edilir: Belə çıxıyer ki, bizdəmi dağılmaliyux? - Dağılmaliyux; - Bunun çıxış yolu varmı? - Var.

Türk dillərində cavab yarımqıq cümləsi yeni üzv nəticəsində əmələ gəlir [89, s. 16]. Yeni üzv nəticəsində əmələ gələn cavab yarımqıq cümlələr mübtədadan, xəbərdən, tamamlıqdan, təyindən ibarət olub, bu əhalinin dilində dialoqları təmin edir.

Məlumdur ki, türk dilləri başqa dillərdən həm də sintaktik quruluşun kompleksivliyinə görə fərqlənir. Hind-Avropa dillərindəki mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar bu dillərdə (o cümlədən, Axısqa türklərinin dilində) çox zaman sadə quruluşda ifadə edilir. Bu baxımdan Axısqa türklərinin sintaktik quruluşunda "çevik" və "yığcam" bir kommunikativ vahid kimi yarımqıq cümlələrin ekspressiv - üslubi imkanları maraqlı doğurur.

Axısqa türklərinin sadə cümlə sintaksisində, onun dialoqlarında nere-ora, ne zaman - o zaman, nə qədər - o qədər və s. korrelyativ cütlüklər paralel olaraq işlənir, bunlardan birincisi sual cümlələrində olur, o biri isə cavab yarımqıq cümlə kimi fəaliyyət göstərir: - Misəfir nere keçiyerdi? - Ora.

Dialoqun sual cümləsində olan bir üzvlə cavab yarımqıq cümləsi informativ şəkildə bağlanır. Məsələn: Nerəyə götüriyerlər? - Meşaya. Bu dialoji nitqdə "nerəyə - meşaya" cütlükləri informativ şəkildə sual və cavab cümlələrini bir-birinə bağlamışdır.

Axısqa türklərinin dilində cütlərkibli cavab yarımqıq cümlələrin quruluş xüsusiyyətlərindən biri də onların təkrarən işlənməsidir. Belə yarımqıq cümlələrə ən çox emosional və həyəcanlı nitqdə rast gəlirik: Hani Məndüf? - Anbara qirdi, anbara qirdi; - Qatarlar nerədən gəlir? - Uzax Sibirdən, uzax Sibirdən (danışıqdan).

Cavab yarımqıq cümlələri həmcins üzvlərdən də qurula bilər: Bişmişə həsrət qalan adamlar nə yeyirdi? - Lazud,

lobyay, arpay (danışıqdan).

Bu dildə əlavədən ibarət olan yarımçıq cümlələr də çox işlənir. Əlavələr yarımçıq cümlənin daxilində özünü göstərir. Yarımçıq cümlənin əlavəsi də yarımçıq olur. Əlavədən ibarət olan cavab yarımçıq cümləsi özündən əvvəlki yarımçıq cümləni mənə cəhətdən konkretləşdirir. Məsələn: Adıgün ziyalıları neredə yaşayırlar? - Axisqada - Çıldır elində, - Qapıları kim möhürləmişdi? - Əli avtomatlılar - əsgərlər (danışıqdan).

Axisqalıların dilində cavab yarımçıq cümlələrin struktur imkanlarından biri də onların söz-cümlə ilə yanaşı işlənməsidir. Yarımçıq cümlə konkretləşdirici olduğu üçün o, söz-cümlədən sonra gəlir: Sizidəmi maşaya götürüyerlər? - Yox, götürmüyərlər (danışıqdan).

Sadə cümlələr arasında maraqlı quruluş xüsusiyyətlərinin böyük bir hissəsi söz sırası ilə bağlıdır. Sadə cümlə sistemində, o cümlədən də yarımçıq cümlələrdə bu əhalinin dilinin söz sırası nisbi sərbəstliyə malikdir. Bu əlamət qaqauz dilində də özünü göstərir. Qaqauz dilində cümlə üzvlərinin yerləşməsindəki sərbəstliyi tədqiqatçılar slavyan dillərinin təsiri hesab edirlər [126, s. 22; 120, s. 258; 160, s. 68]. Bu fikirlə müəyyən mənada razılaşmaq olar. Doğrudan da, həm qaqauz, həm də keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan Axisqa türklərinin dilinin başqa slavyan dilləri ilə yaxın təmasda olması, onlarla bir regionda yerləşməsi belə bir fikrə haqq qazandırır [33, s. 13]. Bununla bərabər, hər iki dildə qaqauz və Axisqa türklərinin dilində yazılı ədəbi əənənlərin olmaması, qaqauz dilinin 50-ci illərə qədər danışıq dili kimi formalaşması da onun, eləcə də yazısı olmayan dillərin sintaktik sistemində söz sırasının sərbəstliyinə səbəb olan başlıca faktorlardandır.

Müəyyən bir üzvün buraxılması yarımçıq cümlə üçün əsas və başlıca sintaktik əlamət hesab edilir. Bu əhalinin dilinin cavab yarımçıq cümlələrində ayrı-ayrılıqda mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərfliklə yanaşı, bir neçə üzv birlikdə də buraxıla bilər.

Cavab yarımçıq cümlələri dialoji şəraitdə üç vəziyyətdə ola bilər: 1. Başlanğıc vəziyyətdə; 2. Orta vəziyyətdə; 3. Son vəziyyətdə.

Bu vəziyyətlər buraxılmanın kəmiyyətinə görə müəyyən edilir. Başlanğıc vəziyyətdə bir üzv, orta vəziyyətdə iki üzv, son vəziyyətdə isə daha çox üzv buraxılır.

Başlanğıc vəziyyətdə mübtədə buraxılır: Hani Məndüf? - Anbara girdi.

Başlanğıc vəziyyətdə xəbər, tamamlıq və zərflik də ayrı-ayrılıqda buraxılır.

Orta vəziyyətdə baş üzvlər birlikdə (mübtədə + xəbər) buraxılır. Buraxılmış mübtədə və xəbər dialoqun sual cümləsində olur: - Nereyə gedəcək bəy əfəndi? - Xastanevə..

Üç üzvün birlikdə buraxılması son vəziyyətdə olur. Cümlədə bir neçə üzvün buraxılması cümlə üzvlərinin çoxluğu ilə bağlıdır. Sual cümləsində dörd üzv iştirak edir, cavab cümləsində onlardan biri qalır, yerdə qalanlar isə buraxılır. "Təyin + tamamlıq + zərflik" qrupu bu dildə - bu dilin cavab cümlələrində buraxılır: Bu cəməhəti kövdə gördün? - Gördüm (danışıqdan).

Təktərkibli yarımçıq cümlələr. Axisqa türklərinin dilinin sadə cümlə sintaksisində təktərkibli yarımçıq cümlələr də əsas yer tutur. Mübtədə əsasında formalaşan adlıq cümlə bədii əsərlərin dilində çox işlənir. Məs.: 14 noyabr 1944-cü yıl. Noyabr gecəsi. Sabah namazına yaxın gecənin içində vahiməli bir canlanma vardı. Tise köyi. Bu köy Türkiyə sərhəddinə çox yaxundur. Qatarlar. Sürgün qatarları. Zulüm qatarları. Adresi həlli olunmayan tərəfə gediydi. Orta Asiyanın yılan məliyan çölləri. Bu xalqın belə yerə səpələdilər (cümlələr Ş. Adıgünlinin "Ayrılux havası" adlı hekayəsindən götürülmüşdür [70, XI.1992].

Göründüyü kimi, adlıq cümlələr bu dildə də adlıq halda olan adlarla, təyini söz birləşmələri ilə (sadə və mürəkkəb) ifadə olunur. Burada həmin xalqın başına gələn faciəli hadisələrin zamanı, yeri və s. göstərilir, lakin onlar barədə heç bir informasiya verilmir.

Söz əhatəsinə görə də adlıq cümlələr bu dildə müxtəlif və geniş formalarda özünü göstərir.

Yalnız bir baş üzvdən ibarət olan adlıq cümlələr

müxtəsərdir. Məs.: Axisqa dərəsi... Qara puvar... Geniş adlıq cümlələrdə baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir. Məs.: 1978-ci yıl. Bu yıl bənim və babamın həyatında dəyərdə qiyməti bilinməz dərəcədə bağışlanmış bir nemət, qırx yıl həsrətinan alışıb yandığumuz Vətən torpağını görmək idi (G.Şahin).

Təktərkiibli cümlələrin bir qismi xəbər əsasında formalaşır və bunlar da dialoji nitqdə reallaşa bilər. Adlıq cümlədə başqa. Dialoji nitqin sual cümləsi təktərkiibli olduqda, onun cavab cümləsi də təktərkiibli və yarımçıq olur. Məs.: - Əskərlərin kimə hirsli tutub? - Molla Dursuna (Ş. Adıgünli) dialoji vahidlərində iki təktərkiibli cümlə var. Birinci cümlə - sual cümləsi təktərkiibli şəxssiz cümlədir, onun tələbilə işlədilər cavab cümləsi də - "Molla Dursuna" təktərkiibli şəxssiz cümlədir. Lakin bu cümlə eyni zamanda yarımçıqdır, daha dəqiq desək, "Molla Dursuna" cümləsi mübtədanın olmamasına görə şəxssiz, xəbərin buraxılmasına görə isə yarımçıqdır. Axisqa türklərinin dilində təktərkiibli cümlələrin yarımçıq növləri aşağıdakılardır:

a) Şəxssiz yarımçıq cümlələr. Xəbərin ifadəsinə görə şəxssiz yarımçıq cümlənin də aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olur.

1. Xəbəri məsdər + olar; (olmaz) quruluşlu şəxssiz yarımçıq cümlələr. Bu tipli şəxssiz yarımçıq cümlələr tam və natamam quruluşlu xəbərdən ibarət olur.

Tam quruluşda olanlar: - Əhalisi yüz bindən yoxarı olan bu xalqı öz kəndi vətəninə qaytarmaq olar? - Qaytarmaq olar (İ.Şahzadə oğlu).

Natamam quruluşda olanlar: - Bu xalqı aldatmaq olar? Olmaz... (İ.Şahzadə oğlu).

Bu cür şəxssiz yarımçıq cümlələr olar, olmaz feli xəbərində ibarət olur. Burada xəbərin məsdər hissəsi iştirak etmədiyində bunlar natamam quruluşlu şəxssiz yarımçıq cümlələr adlanır. Natamam quruluşlu şəxssiz yarımçıq cümlələr yüksək hissə həyəcanla deyiləndə təkrarlanır. Məs.: - Yerli cəməhətin səsi kəsmək olmaz? - Olmaz, əfəndim, olmaz (Ş.Şahzadə oğlu).

2. Xəbəri məsdər + gərək, lazım quruluşlu şəxssiz sual cümlələri əsasında şəxssiz yarımçıq cümlələr törəyir. Bu cür şəxssiz yarımçıq cümlələr tamamlıqdan və zərflikdən ibarət olur. Bu quruluşda olan şəxssiz yarımçıq cümlələrdə xəbər tam (bütövlükdə) buraxılır. Məs.: - Cəməhəti nerdə aramaq lazım? - Vaqonlarda (G.Şahin).

3. Xəbəri məsdərlə ifadə olunan şəxssiz yarımçıq cümlələr. Xəbər bu növdə natamam (bir hissə) buraxılır. A.N.Baskakov türk dilində olan belə cümlələri «масдарные односоставные предложения» adlandırmış, bunun iki növündən ("номинативные масдарные предложения" və "модальные масдарные предложения") bəhs etmişdir [88, s. 6-24].

Axisqa türklərinin dilində şəxssiz yarımçıq cümlənin bu növü geniş yayılmışdır. Məs.: - Susmaq və tanrıya iltica etmək! Bir istiraba son vermax! (İ.Səfil).

4. Buraxılmış xəbəri felin vacib şəklində olan şəxssiz yarımçıq cümlələr. Məs.: - Ne zaman əvə dönülməli? - Axşam (İ.Şahzadə oğlu).

5. Buraxılmış xəbəri şəxssiz növ fellərlə ifadə olunan şəxssiz yarımçıq cümlələr. Bu cür şəxssiz yarımçıq cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərdən (zərflikdən, tamamlıqdan) ibarət olur. Məs.: - Məsələnizə nə vaxt bakıldı? Yarı (İ.Şahzadə oğlu).

Qeyri-müəyyən şəxslə yarımçıq cümlələr. Bu cür yarımçıq cümlələrin özünəməxsus səciyyəvi quruluş xüsusiyyəti xəbərin buraxılması və ikinci dərəcəli üzvlərinin saxlanmasından ibarətdir. Axisqa türklərinin dilində qeyri-müəyyən şəxslə yarımçıq cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur.

1. Tamamlıqdan ibarət olanlar. Məs.: Qəsəbədən istiyerlər. - Kimi? - Bəni (S.Toraman).

Monoloji nitqin yarımçıq cümlələri. Yarımçıq cümlələrin monoloqla bağlı bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri Axisqa türklərinin dilində də müşahidə edilir. Axisqa türklərinin dilində bu sintaktik vahidlərin qəzəb, fikri təsdiq və inkar edən, dəqiqləşdirən, xahiş, arzu və çağırış məzmunlu monoloqlarda işləndiyi, ekepressiv - üslubi imkanlara malik olduğu özünü göstərir.

Monoloji nitqin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də burada dialoji vahidlərin işlənməsidir. Lakin dialoji nitqdən fərqli olaraq, monoloji nitqdə sual verən yarımçıq formada özü cavab verir. Məsələn: Kesə yolun nə olduğunu düşünmüyülmü? Bəncə, düşünüyürlər (İ.Şahzadə oğlu); Belə çıxıyer ki, bizdəmi dağılmalıyux? Yox! Dağılmamalıyux (İ.Səfil).

Monoloji nitqin yarımçıq cümlələri özündən əvvəlki cümlədə olan bir üzvün yenidən təkrar edilməməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, Xızır yanaşıyer. Bir çocuğu yumruqla vurıyer öldürür ("Xızır və Musa" hekayəsindən).

İkinci cümlə ona görə yarımçıqdır ki, bunun buraxılmış mübtədası əvvəlki cümlədə mövcuddur. Əvvəlki cümlədə adı çəkildiyindən (Xızır) sonrakı cümlədə onun təkrarı lazım bilinməmiş, "o" şəxs əvəzliyi ilə də əvəz edilməmişdir.

Monoloji nitqin yarımçıq cümlələri mürəkkəb cümlələrin tərkibində iki yolla əmələ gəlir.

1. Müstəqil yolla əmələ gələnələr. Bu yolla əmələ gələn yarımçıq cümlələr bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlədilir. Bu cür yarımçıq cümlələr Axısqa türklərinin dilində qarşılaşdırma, müqayisə və iştirak məqamlarında əmələ gəlir. Məsələn: Gəlin xəmir daşıyer, qari çorpa.

Axısqa türklərinin dilində monoloji nitqin yarımçıq cümlələrinin struktur - semantik cəhətdən kontekstual və elliptik növləri fərqləndirilir.

Kontekstual cümlələrdə mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik və bir neçə üzv buraxılır.

Xəbərin buraxılması daha çox müşahidə olunur: Ağanın vari gedər, xizmətkarın canı (əski söz); Allah bin dərt vermiş, bin bir də dərman (əski söz); Ana qızına taxt vermiş, baba qızına baxt (əski söz); Bayazın adı var, qaranın dadi (əski söz) və s.

Kontekstual yarımçıq cümlənin qoşulma tipi. Bu cür yarımçıq cümlələr dilçilik ədəbiyyatında göstərilmiş adi yarımçıq cümlələrdən fərqlənir. Türk dillərində qoşulma

yarımçıq cümlələr, demək olar ki, az tədqiq edilmişdir. Rus dilçiliyində P.V.Kobzevin, V.N.Kudimovanın yarımçıq cümlənin bu tipinə dair tədqiqatları bizə Axısqa türklərinin dilindəki belə cümlələri əsaslı şəkildə öyrənməyə istiqamət verir [132; 135].

Qoşulma yarımçıq cümlə məsələsi dilin sintaktik sistemində mövcud olan parselyasiya hadisəsi ilə sıx bağlıdır.

Parsellərə bölünmüş cümlədə iki tərəf-qoşan və qoşulan tərəf olur. Qoşan tərəf əsas tərəfdir, bu bazis cümlə də adlanır. Qoşulan tərəf isə parselyatdır, remaya uyğun gəlir. Əslində qoşulan tərəf qoşan tərəfin bir hissəsidir. Qoşulan tərəf, adətən, quruluşca yarımçıq olduğu üçün belə cümlələri qoşulma yarımçıq cümlə adlandırmaq olar.

Axısqa türklərinin dilində parselyat qoşulma yarımçıq cümlələr kənara çıxma yolu ilə əmələ gəlir. Əsas cümlədən kənara çıxan hissə qoşulma yarımçıq cümlədir. Məsələn: Hər şey kövrək idi. Daş da, torpax da... Qaragünli cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi. Türk adı, türk mədəniyyəti! Dərd köliyerdi. Türk əvlədinin başına eylanması uzun çəkəcəx bir dərd (Ş.Adıgünli).

Axısqa türklərinin dilində qoşulma cümlələrin əksəriyyəti əvvəlki cümlədə olan fikri, üzvü daha da aydınlaşdırmaq, konkretləşdirmək və dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilir.

Qoşulma cümlələr struktur-semantik bütövlüyünü mətn daxilində saxlaya bilir. Belə cümlələr mətnsiz yaşaya bilmir. Buna görə də bu cür cümlələrin yaratdığı semantik çalarlar çoxşaxəlidir. Bunlar aydınlaşdırıcı, konkretləşdirici, dəqiqləşdirici, izahedici, ümumiləşdirici və s. mənələrə malikdir.

Axısqa türklərinin dilində olan bu tip sintaktik konstruksiyalar mətnin komponentlərinin həm qrammatik, həm semantik cəhətdən əlaqələnməsində, onun kommunikativ bir vahid kimi müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır.

Elliptik cümlələr. Elliptik yarımçıq cümlələrdə xəbər "sıfır variant"da olur. Buraxılmış xəbər relyativ - nisbi xarakter daşıyır. Xəbər struktur - semantik cəhətdən fərqlənən aşağıdakı tip cümlələrdə elliptik xarakter daşıyır:

1. Atalar sözlərindən ibarət olan cümlələrdə xəbərin ellipsisi.

2. Əmr - çağırış xarakterli cümlələrdə xəbərin ellipsisi.

3. Arzu mənalı cümlələrdə xəbərin ellipsisi.

Atalar sözlərində xəbər qarşılaşdırma və müqayisə məqamında buraxılır [213, 1954, N 4, s. 87].

Məsələn: Atda qarın, yigiddə burun (....)¹

Ac gezmədən tox ölmax (eydür - ismi xəbəri buraxılıb);
Qarisiz əv - susuz dəgirman ("kimi" qoşması buraxılmışdır).²

"Bəllidür" xəbərinin buraxılması: Qutli gün toğuşundan (əski söz).

"Çürüməx" xəbərinin buraxılması: Dəməür nəmdən, insan qəmdən (əski söz).

"Kərək" (dir) xəbərinin buraxılması: Azan kurda kızan köpək (kərəkdir).

Əmr - çağırış xarakterli elliptik cümlələrdə iş və hərəkət fəlləri buraxılır. Məsələn: Müdirin odasına...; Bögündən qəsəbəyə! və s.

Arzu mənası elliptik cümlələrdə də bəzi fəli xəbərlər buraxılır. Məs.: Saqlıqla... Bənim saqlığıma! (danışq dilindən).

5.1.7. Xüsusiləşmə. Axısqa türklərinin dilində xüsusiləşmənin bir neçə tipi işlədilir. Həmin tiplərdən biri, sözlərin və söz birləşmələrinin əvvəlində gələrək qüvvətləndirən, seçib qeyd edən ələlxüsus, əsəs sözlərdir.

Bu üsulla müxtəlif cümlə üzvü xüsusiləşir. Məsələn: Nadansa axır vaxtlar, ələlxüsus Türkiyə səfərindən sonra bir növ arxayınçılıq və süstlük yaranmışdır (G.Şahin); Eyni zamanda bu ziyalılarımızın məsuliyyətsizliyindən, ələlxüsus onların el arasında nüfuzlarının aşağı səviyyədə olmasının nəticəsidir ki, işimizin nə başlanğıcı, nə də sonu görünmür (G.Şahin); Xalqa, əsəs də, ziyalılara müraciətimiz cavabsız qalir [70, 10.IV.1992].

5.1.8. Xitab və ara cümlələr. Axısqa türklərinin dilinin

cümlə sintaksisində müraciət məqsədilə işlədilən sözlərə - xitablara da çox rast gəlirik. Xitablar ən çox insanlara müraciətlə işlədilir, Vətənə çağırış, Vətənə dönmək, əsasən bu xitabların məzmununu ifadə edir: Gəlin, cəməhət, az bişə olsa da hər birimiz Vətən üçün çalışax (F.Şəhriyev); Ay baba, Vətənə misəfir gedax (G.Şahin); Əziz həmvətənlərimiz! Əli qələm dutan, sözi ötgün ziyalılarımız, söz sizindir (S.Toraman).

Xitablardan şeir dilində də çox istifadə olunur: Usta Mürtəz, işlərsin dünya vəfasın\\ Sındırma heç vaxtı könül qafasın [70, XI.1992].

Ara cümlələr. Axısqa türklərinin dilində cümlə daxilində əlavə cümlələr də işlənir. Bunlar mötərizə içərisində verilir. Belə cümlələrlə danışan əlavə qeydlər edir, müəyyən dəqiqləşmələr aparır. Bu cür cümlələrdəki fikir ya əsas cümlədəki fikirlə bağlı olur, ya da həmin cümlədəki hər hansı bir sözün ifadə etdiyi hadisə barədə əlavə məlumat verir. Məsələn: Xalqımızın başına gələn və heç bir xil ölçiyə sığmayan fəlakətlər, biz türkləri (Kendini bir türk kimi tanımışsa) daha sıx birləşməyə, bir məqsəd, bir amal uğrunda mübarizə etməyə yaxınlaşdırmağımızdır (İ.Səfil).

5.1.9. Mürəkkəb cümlə. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlə. Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb cümlənin tabesiz və tabeli növləri işləkdir. Lakin tabeli mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrlə müqayisədə çox yayılmışdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr, demək olar ki, bu dildə sadə cümlələrlə ifadə olunur. Yəni, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini təşkil edən sadə cümlələr mürəkkəb strukturda özünü az göstərir. Bununla belə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif struktur - semantik tiplərinə də bu dildə rast gəlmək olur.

Tərkib hissələri sadə cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr nisbətən çoxdur. Məs.: Ölən öldi, qalan qaldı (G.Şahin). Bu cümlədə iki tərkib hissə vardır. Tərkib hissələr sadə cümlələrdən qurulmuşdur. Bu tərkib hissələrdə mübtədə substantivləşmiş fəli sifətdən ibarətdir.

Qeyd: 1. Mötərizə içərisindəki nöqtələr buraxılmış üzvü bildirir.

2. «Uşaqsız ev - dəyirmanı daş» (Azərbaycan dilində).

Axisqa türklərinin dilində dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələr də vardır. Məsələn: Maşınlar uğuldaşıyerdı, itlər ulıyerdi, tavux-çuçullar səs-səsə vermişdi, mal-qara uzun-uzadı mələşiyerdı (Ş.Adıgünli). Dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onlarda daha çox zaman əlaqəsi özünü göstərir. Bu fərqi prof. A.Axundov belə göstərir: Dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələr öz xüsusiyyətlərinə görə üç sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən o qədər də fərqlənmişdir. Onların arasında əsas fərq bundan ibarətdir ki, üç sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ən çoxu iki mənə əlaqəsi özünü göstərən bildiyi halda, dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə üç mənə əlaqəsi də özünü göstərə bilər [1, s. 337].

Axisqa türklərinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında aşağıdakı mənə əlaqələri özünü göstərir:

Zaman əlaqəsi. Bu əlaqədə işlədilən cümlələrdə əhvalat hadisə eyni zaman daxilində baş verir: Maşın ehmalca yırğalanur, babam mürğiliyerdı (G.Şahin); Zulum qatarların adresi bəlli olmiyan tərəfə gediyer, vaqonların içindəkilər tövşüyürdilər (Ş.Adıgünli); Savuğa dözmıyan çocux anasının qucağında tir-tir əsiyer, bir gürcü gəlini qarda yıxıla-yıxıla əviyerdı (Ş.Adıgünli); Maşınlar uğuldaşıyerdı, itlər ulıyerdi, tavux-çuçullar səs-səsə vermişdi, mal-qara uzun-uzadı mələşiyerdı (Ş.Adıgünli).

Ardıcılıq əlaqəsi. Bu əlaqədə baş verən hərəkət ardıcıl icra olunur, tərkib hissələri arasında sistemətlilik özünü göstərir. Məsələn: Bişmişə həsrət qalan adamlar lazudı, löbyay, arpay cik-cik, yiya-yiya gediyer, Əzrayıl də onlardan ələ çəkmiyer (Ş.Adıgünli); Kəsildi gədəklər, bağlandı yollar (Laçın Sağrızelı).

Səbəb-nəticə əlaqəsi. Mənə əlaqəsinin bu növündə birinci cümlə - komponent səbəb, ikinci gələn komponent isə nəticədir: Birdən-birə motor susdı, maşın Axisqa dəməryolı tənəsiyasında durdı (danışqdan).

Aydınlaşdırma əlaqəsi. Məlumdur ki, aydınlaşdırma

cümlə üzvlərinə - mübtədaya, xəbərə və tamamlığa görə müəyyənləşir: Cəməhətin ahi-naləsi dağda-daşda əks-sədə verdi: Bizi sürgün ediyermişlər; Məndüf maraqlı şeylərdən danışıyerdı: 37-ci yildə onun babasını Orta Asiyanın yılan məliyan çöllərinə sürmüşdilər. Qar üstündə qan ləkələri yarandı; qarilər haray-həşir qopardı (danışq dilində).

Ziddiyyət əlaqəsi. Bu mənə əlaqəsi ziddiyyət, qarşılaşdırma və fərqləndirmə meyarına görə müəyyənləşir: Zurnaçı zurnasını səsləndürüyerdı, cəməhət nələr çəkdiyerdı (Ş.Adıgünli), Artux kiminsə qapısından bir maşın tərpendi, ölənı son mənzilə götürən kimi hönkürdülər, saç yoldilər, yaxa cırdilər, çocuxlar da onlara qoşulub dad-fəryad qopariyerdilər (Ş.Adıgünli), Məndüf qapının möhürünü qırdı, əsgər də avtomatın qundağıynan onun başını yarıdı (Ş.Adıgünli).

Birləşdirmə əlaqəsi. İkinci tərkib hissə (komponent) birinciyə əlavə kimi qoşulur. Belə cümlələri parselyat - qoşulma mürəkkəb cümlələr adlandıranlar da vardır. Axisqa türklərinin dilində belə cümlələr də geniş yayılmışdır: Tise eyi bir köy idi, özü də Türkiyə sərhəddinə çox yaxındır.

Axisqa türklərinin dilində bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr nisbətən azlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq, ama, lakin qarşılıq bildirən bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur. Məs.: Fərqaqana hadisələri yuxulu gözələrimizi açdı, ama tam açmadı, tam oyanmadux! (F.Şəhriyev), Bütün gecə yatmiyan babam, maşın ehmalca yırğaladuxca mürğileyirdi, lakin o tez-tez gözünü açıb: - hələ çoxmi var? (G.Şahin).

Tabeli mürəkkəb cümlə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Axisqa türklərinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələr çox geniş yayılmışdır. Demək olar ki, budaq cümlələrin hamısına bu dildə rast gəlmək olur. Bu dildə işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin, intonasianın mühüm rolu vardır.

1. Tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin rolu.

Oni-əvəzliyi tamamlıq budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirir: Stalinizm siyasətindən başliyan və yenidənqurma perestroyka ilə qurtaran bu yüzdən irax "siyasət"ın nəticələri

oni göstəriyer ki, indiyəcən yarımız özbək, yarımız qazax, yarımız qırğız, yarımız kabardin- balkar olmuşdux (İ.Səfil).

Bağlayıcı sözün rolu: Kim bu yolda perspektiv yol biliyर्सə, buyurub öz fikirlərini qazet arxalı diya bilur (İ.Səfil).

Kim bağlayıcı sözü mübtədə budaq cümləsinin komponentlərini bir-birinə bağlamışdır.

İntonasiyanın rolu: Uli babalarımız gözəl demişlər: "Balm olsun pətəgi Bağdadan gəlür" (İ.Səfil).

Göründüyü kimi, tamamlıq budaq cümləsinin tərkib hissələri bir-birinə intonasiya ilə bağlanmışdır.

Şəkilçilərin rolu:

sa, -sə: Əgər fəallarımız belə işləyर्सə, başxalarından nə omax? (S.Toroman). Qarşılaşdırma budaq cümləsinin tərkib hissələri sə ədatı ilə əlaqələndirilmişdir.

Axisqa türklərinin dilində budaq cümlənin aşağıdakı növləri işlədilir.

Mübtədə budaq cümləsi. Axisqa türklərinin dilinin sintaktik quruluşu öyrənilmədiyi üçün həmin dildə budaq cümlələrin təsnifi də aparılmamışdır.

Bədii dildən müəyyənləşdirilmiş nümunələr göstərir ki, bu dildə də digər türk dillərində olduğu kimi, iki tip mübtədə budaq cümləsi işlədilir. Tədqiq edilən dil vahidlərinin analitik, sintetik, habelə analitik-sintetik üsullarla baş cümləyə bağlanan və funksional baxımdan fərqləndirilən hər iki tipinin bu və ya digər şəkildə işlənməsi türk dillərində mürəkkəb cümlə sisteminin əsas sintaktik oxşarlıqlarındandır.

I tip. a) Baş cümlədə mübtədə buraxılır; baş cümlə kontekstual "yarımçıq" cümlələrdən ibarət olur, budaq cümlə onun buraxılmış mübtədasını əvəz edir. Budaq cümlə baş cümləyə daha çox "ki" bağlayıcısı, bəzən də -sa², -mı⁴ formaları ilə bağlanır. Məs.: Yaxşı olur ki, imkanlı adamlar, idara, kolxoz rəhbəri olan sözi, hörməti keçən adamlarımız bu işdə "Vətən" cəmiyyətinə yardım etsinlər (S.Toroman); Məktübdə deyiliyer ki, iştər SSRİ-nin, iştərsə də respublikaların konstitusiyalarında millətindən və irqindən asılı olmiyarax bütün adamların hüquq bərabərliyi nəzərdə dutiliyer [70,

27.III.1992]; Məktübdə daha sonra göstərililər ki, Salsk mebel kombinatının işçiləri Mesxet türklərinin taleyində dərindən qəmləniyerlər [70, 27.III.1992]; Dini rəvayətlərdə söyləniyer ki, allah insana zulum edəndə əvvəl onun malını, sora haxlını, axırda da canını aliyer (Xalid Taştanov); Bu yaxınlarda "Vətən" Cəmiyyəti Mərkəzi Şurasından alduğumuz bir sənəddə göstərililər ki, ilk təşkilatlar ham da kendilərin ən əsas işi olan təşkilatçılıx işini da zayıf təşkil ediyerlar (S.Toroman), Həppimizə bəllidür ki, çox şennikimiz uçux yapılərdə, əski binələrdə, məktəblərdə, kulublarda, çadırlarda ağır vəziyyətdə yaşayir (Firidun Şəhriyev); Nəzərdə dutiliyer ki, ilk zamanlar 150 ailə Ardahan və İldır vilayətlərinə alsınlar [70, VIII.1992].

Bu cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə yalnız "ki" bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

II tip. Bu tipli budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Budaq cümlədə bağlayıcı söz, baş cümlədə isə ona qarşı adlıq halda əvəzlik (mübtədə vəzifəsində) iştirak edir. Budaq cümlə ümumilik, baş cümlə isə konkretlik bildirir. Bağlamaqda rolu olan kim bağlayıcı sözün hansı halda, hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsinin fərqi yoxdur [1, s. 359].

Axisqa türklərinin dilində bağlamaqda ən çox "kim" bağlayıcı sözü fəallıq göstərir: Kim bu yolda daha perspektiv yol biliyर्सə, buyurub öz fikirlərini qazet arxalı diya bilur (İ.Səfil).

Budaq cümlənin xəbərində -sa, -sə şəkilçisi işlədilir. Bəzən baş cümlədə şəxs əvəzliyi mübtədanın qəlibi kimi ya işlənilir, ya da nəzərdə tutulur. Belə cümlə qəliblərinə digər türk dillərində də rast gəlmək olur. Məs.: Azərbaycan dili. cümə günü Mələkə Cəlalyyənin hüzuruna kim nə istəyə girsə, əliboş, naümid geri qayıtmayacaq ("Azərbaycan" jurnalı); Türk dili: Oni kim soylemisse, dureduz hattetmis... (A.Nesin); Qaqauz dili: ...kim istaarsa, o qelsin yaşasın Budjakta.. (Budjakdan seslər); Türkmən dilində: Kim grbet aydın aytsa, şol utansın... (A.Qurbanov) [56, 1985, № 2, s. 76-80].

Baş cümlədə mübtədə vəzifəsində "o" şəxs əvəzliyi də işlənilir. Bu tip mübtədə budaq cümləsi Axisqa türklərinin

dilində də vardır: Bu, o deməkdir ki, dilimiz aşındıran yitməyə başlamışdır, yarın -öbürkün də dinimiz yitər (F.Şəhriyev). Bu tip müasir Azərbaycan dilində də işləkdir. Məs.: O doğrudur ki, kəndlilər soyulur, O doğrudur ki, atam heyvan kimi işləyir (C.Cabbarlı) və s.

Xəbər budaq cümləsi. Axısqa türklərinin dilində xəbər budaq cümləsinin bir neçə tipi işlədilir. Bu tiplər baş cümlədəki xəbərə görə müəyyənləşir.

a) xəbər "idi" şəklində: Bu bir yana, iki gün idi ki, köylərə silahli əsgərlər dolmuşdu, cəməhəti siyahıya alıyerdilər (Ş.Adıgünli).

b) "dur" şəkilçisinin baş cümlənin xəbərində işlənməsi: İlk təşkilatların belə zayıf işləməsinin nəticəsidir ki, mərkəzi Şuranın hesabında qalan paraynan fəaliyyət göstərməx mümkün degül (S.Toraman).

v) Xəbər "budur" şəklində: Silahlı əskərlərin məqsədi budur ki, cəməhəti meşaya götürsünlər (Ş.Adıgünli); - Bənim məqsədim budur ki, Vətənə dönəm (G.Şahin) və s.

Tamamlıq budaq cümləsi. Axısqa türklərinin dilində ən çox işlədilən budaq cümlə növlərindən biridir. Bu dildə də tamamlıq budaq cümləsi feli sifətə, feli bağlamaya, məsdərə, şərt şəklinə, sifətə və ismə də aid olur.

Axısqa türklərinin dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə 2 yolla - həm intonasiya, həm "ki" bağlayıcısı ilə bağlanır.

1. İntonasiya ilə bağlananlar: Bu yolla əmələ gələn tamamlıq budaq cümləsi vasitəsiz nitqdən ibarət olur. Məs.: Soruşanda diyerdilər: "Davaynan əlaqəlidir" (Ş.Adıgünli); Belə yerdə demişlər: Zərəlin nərəsindən dönsən xeyirdür (İ.Səfil).

Bu tamamlıq budaq cümləsi feli bağlamaya aiddir.

2. "ki" bağlayıcısı ilə bağlananlar: Birdən yoldaşım Məhəmməd gəlib dedi ki, çocuxlardan muğayat ol [70, 27.III.1992].

Axısqa türklərinin dilində də tamamlıq budaq cümləsi təsriflənən fellərə də aid olur. Məsələn; Bilmənm ki, sabahsızlıx

üzündənmi, nadansa bu yollar olduxca narahat olmuşdu (G.Şahin); Ağniyamierux ki, qazet o adresa çatiyer, ya çatmiyer (S.Toraman).

Feli bağlamaya aid olan tamamlıq budaq cümləsi; Soruşanda ki, belə niyə ediyersiz, diyer ki, siz çox uzun yoli dutmuşsiz (İ.Şahzadəoğlu); Təsriflənən felə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Siçan baxiyer ki, çox qısa bir yoldur (İ.Şahzadəoğlu); Atatürk sual ediyer ki, nəsil oldi ki, təkbaşan ağırlıx mərmiy qaldura bildin. Əskər cavab veriyer ki, paşam sağ olsun, oni bən qaldurmadım (İ.Şahzadəoğlu).

Vacib şəklinə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Bu mənfı hallara cavab vermax üçün biz ziyalilər bütün xalqlara isbat etmalıyux ki, bizim kökümüz türkdür [70, 03.III.1992].

Xəbər şəklinə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Həppiz çox ey biliyersiz ki, çox çətinluxlardan sora 1991-ci yil mart ayında dünyaya göz açmış "Vətən eşqi" qazetinin mərəmi Vətən yolunda çarpışmalarda xalqın yardımçısı olmaxdur [70, 03.III.1992]; Diyerlar ki, atmiyacaxlar; O dedi ki, babasi uzun yillar Türkiyəyə köçəndən sora, hər yil Ardahan dağlarına gediymiş [70, VIII.1992], Zaniyerim ki, bu xalqımız üçün də, bizim üçün də yaxşı olur (G.Şahin).

Şərt şəklinə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Adamın biri qaxıb bir çoxluğun qarşısında desə ki, canım nə əllərimizi qoynumuza yığıb kənərdən baxiyerux (İ.Səfil).

Məsdərə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Başa düşmək görək ki, bir qrup ziyalı heç bir işi çatdıra bilməz (G.Şahin). Azərbaycan dilində bu budaq cümlə "başa düşmək lazımdır ki" şəklində daha çox işlənir: Kəndliləri başa salmaq lazımdır ki, niyə Hacı Atakişinin var-dövləti həddən aşır (Ə.Abasov).

Feli bağlamaya aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Yoxsa qış yuxusuna girib gözləyəkm ki, başımıza nələr gələcək? (G.Şahin).

Çox geniş şəkildə işlədilən tamamlıq budaq cümləsinin Axısqa türklərinin dilində bir neçə tipi vardır.

I tip: Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir, tərkibində bağlayıcı sözlər iştirak edir, baş cümlədə isə tamamlığın "qəlibi" olan əvəzlilər bağlayıcı sözlərlə qarşı-qarşıya işlədilir. Budaq

cümlədə "heç kim" bağlayıcı sözü işlədilir. Məsələn: Heç deməsin ki, bögün bən ey yaşıyırım, əvim var, iş sahəbiyim, vətən lazım dəgül (F.Şəhriyev).

Budaq cümlədə "hər zaman" bağlayıcı sözü işlədilir. Hər zaman diyardı ki, oğulların böyümüş, onları oğul-uşaq etmişim (G.Şahin).

II tip: Axisqa türklərinin dilində bağlayıcılarla əmələ gələn budaq cümlələri də çox işlənir. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə əvvəl gəlir, baş cümlədən sonra "və" bağlayıcısı, sonra isə budaq cümlə işlədilir. Baş cümlədə tamamlığın sualları çıxır, budaq cümlə həmin sualların cavabı olur.

Baş cümlədə oni əvəzliyi tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Axisqa cəmiyyəti deməli ki, bu sahədə cəmiyyət konkret heç bir iş görməmişdir (M.Cəlilov).

Budaq cümlədə oni əvəzliyi tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: Əskər cavab veriyer ki, oni bən qaldurmadım (İ.Şahzadəoğlu).

Tərzi-hərəkət budaq cümləsində olduğu kimi tamamlıq budaq cümləsində fəli xəbərdən əvvəl elə (ela) sözü işlənir. Bunlar qarışıq salmaq olmaz. Ə.Abdullayev bu haqda yazır ki Azərbaycan dilində xəbəri düşünmək, zənn etmək, bilmək (düşünmək mənasında), anlamaq və b.k. təfəkkür felləri ilə ifadə olunan baş cümlələrdə həmin fellərdən qabaq elə (belə) sözü işlənər, ya da işlənəz. Bu iki hal arasında mənə fərqi də nəzərə çarpır. Elə, belə iştirak edən baş cümlələr budaq cümlədəki fəli real olmadığını, şübhəli olduğunu bildirirsə, onlar iştirak etməyər cümlələr isə realıq və qətiyyət ifadə edir [1, s. 371]. Bu tip cümlələr Axisqa türklərinin dilində də vardır: Ela biliyerdux ki, artux hər keş birinci nömrəy aldı (S.Toraman).

Təyin budaq cümləsi. Məlumdur ki, türk dillərində təyin budaq cümləsinin üç tipi mövcuddur. Axisqa türklərinin dilində isə aşağıdakı tiplər vardır.

I tip. Baş cümlədə "elə bir" sözləri "qəlib" kimi iştirak edir. Məsələn: Bu elə bir yerdur ki, hər qarış torpağını müqəddəs sayırlar, mürdal və pinti insanların bu torpaxlara ayax basmalarına yol verməzlər (G.Şahin); Bu elə bir cənnətdur ki, hər qarış torpağını

cəh-cəh vurur, dağlarının ən uca zirvələrində qartallar məskən salur, torpağında isə insanlar od-ocaq qalar, firavan yaşarlar (G.Şahin); Fikrimcə, həlli mümkün olmiyan elə bir şey yoxdur ki, axırı cavabsız olsun (M.Paşalı oğlu); Aşında elə bir vəziyyətə gəlib çıxdux ki, nə etdux, nə qaldux və nə etməliyux kimi çətin suallara cavab bulmadan irali gedamazdux (İ.Səfil); Elə bir yerdə oturub isinmax, deyib-gülmax isitiyerux ki, bir də baxiyen əzrəyilin qara dişi düz başımızın üstündə furlaniyer [70, 27.III.1992].

Baş cümlədə "bir" sözü "qəlib" kimi işlənir. Məs.: İcarıda bir bağırıtı var idi ki, allah irəğ etsin [70, 27.III.1992]; Qazetdən gəldüğünü eşidanda isə bir ağlaşma qopdı ki, Allah heç kimsəyə göstərməsin [70, 27.III.1992].

II tip. Baş cümlədə təyin kimi o işarə əvəzliyi işlənir, sonradan budaq cümlənin işlənəcəyinə işarə edir. Budaq cümlə həmin əvəzliyin məzmununu açmaqla ondan sonrakı ismi də təyin eləmiş olur. Məsələn: Hətta o vəziyyətə gəlmişux ki, ayri-ayri zonalarda yaşıyan ziyalılarımız görüşduxda gəndi fikirlərini, hisslərini bir-birinə ağnatmaq üçün rus dilini, rus sözlərini qullaniyerlər [44, IV-V.1992].

Zərflik budaq cümlələri. Bunun cümlənin bu növünün aşağıdakı görüntüləri işləkdir:

Zaman budaq cümləsi. Baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün zamanını bildirən və zaman zərfliyinin suallarına cavab verən zaman budaq cümləsinin Axisqa türklərinin dilində bir sıra tipləri işləkdir.

Baş və budaq cümlələrdə korrelyativ cütlük kimi nə vaxıt, o vaxıt sözləri işlədilir. Bu cür əmələ gələn zaman budaq cümlələri, bir qayda olaraq, baş cümlədən əvvəl gəlir. Baş cümlə budaq cümləyə -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn: Nə vaxıt "Vətən" cəmiyyəti müvəffəqiyyət qazaniyersə, o vaxıt "gürçüləşənlər" ortaluğa çəpər atiyer (İ.Şahzadə oğlu).

Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Baş cümlədə "onda" sözü işlənir. Məs.: Əliboş kor-pişman geri dönərsin ki, onda görürsün bağırıt xalqınən "iş" görməx itiyən kim imiş (İ.Səfil).

Yer budaq cümləsi. Hal-hərəkətin yerini bildirən və yer

zərfliyinin suallarına cavab verən bu budaq cümləni Axısqa türklərinin dilində bir neçə tipinə rast gəlmək olur. Belə tiplərdən biri budaq cümlədə nəyə, baş cümlədə isə ora korrelyasiya cütlüklərinin işlədilməsidir. Məs.: Kim nəyə çıxıyer, ora çıxıyer (İ.Şahzadə oğlu).

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Baş cümlədəki hərəkətin tərzini və ya hal-vəziyyətin meydana çıxma tərzini bildirən bu budaq cümlənin Axısqa türklərinin dilində bir sıra tipləri işlədilir. Ən çox işlənən və digər türk dillərində müşahidə edilən tip baş cümlədəki ələ sözünün məzmununu açmağa xidmət edən formadır. Ələ sözü baş cümlədə işlənir, baş cümlədə işlənən hərəkətin, hal-vəziyyətin tərzini və onun nəticəsini bildirir. Aşağıdakı cümlələr bu baxımdan xarakterik sayıla bilər: Bu yıl onsuz da cümürün toprağının arası sayca az olan xalqımızı bir avuc taxıl dəni kimi hər tərəfə ələ səpələdi ki, 47 yildur bir yerə yığışarmısa (Məhəmməd Paşalı oğlu); Səfərimizdən çox razıyıq, bənə ələ gəlir ki, məhsuldar işləyə bildik (İ.Şahzadə oğlu); Bizə ələ gəlyer ki, "təşkilat" termini həm məzmunca, həm də formaca işimizi daha yaxundur (M.Cəlilov).

Yuxarıdakı cümlələr tərz-i-hərəkət budaq cümləsinin nəticə növünə aid edilə bilər.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin məqsəd məzmununu bildirən növündə belə sözü "qəlib" kimi baş cümlədə işlənir. Məs. Belə çıxıyer ki, dağılmaliyux? (İ.Səfil).

Kəmiyyət budaq cümləsi. Baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini bildirən bu budaq cümlənin Axısqa türklərinin dilində yalnız bir tipi işlənir. Budaq cümlədə nə qədər bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə "qəlib" kimi - onun korrelyasiya kimi bir o qədər sözü işlənir. Məs.: Dünyaya gələn hər bir əvlət nə qədər sevinc, nə qədər möhübbət bəxş ediyersə, bir o qədər də əvlət qayğıləri yüzə çıxardıyer (İ.Səfil).

Şərt budaq cümləsi. Baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, ondakı hal-hərəkətin və ya hökmün asılı olduğu şərti bildirən şərt budaq cümləsinin Axısqa türklərinin dilində bəzi tipləri işlədilir. Bu tiplərdən biri budaq cümlənin xəbərində şərti şəkilçisi, onun əvvəlində isə əgər bağlayıcısının işləndiyi tiptir. Bə

budaq cümlələrin baş cümlələrində isə onda sözü də iştirak edir. Məsələn: Əgər bu məxeti türk xalqının vahid təşkilatıysa, onda onların həppisi 16 yaşına çatan kimi bunun üzvi olmalıdır (M.Cəlilov); Əgər bizim Cəmiyyət Beynəlxalq status əlsə, onun güci artar, ham da təsir diapozonu genişlənməmiş olur (İ.Səfil).

Səbəb-nəticə budaq cümləsi. Axısqa türklərinin dilində səbəb-nəticə budaq cümləsinin əvvəlcə baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra isə budaq cümlə gələn tipi daha çox işlənir. Baş cümlədə "qəlib" kimi üçün sözü iştirak edir. Məs.: 37-ci yilə kimi Ömər Faiqləri olan bir xalqın elmini, mədəniyyətini, belli ki, kökünü kesməx üçün götürüyerd ki, zaman bir daha belə şəxslər yetüştürməsin (Ş.Adıgünli).

Qarşılaşdırma budaq cümləsi. Baş və budaq cümlənin məzmununu bir-biri ilə qarşılaşdıran qarşılaşdırma budaq cümləsi Axısqa türklərinin dilində ən çox işlənən budaq cümlə növüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu budaq cümlə də tamamlıq budaq cümləsi kimi həmin dildə çox işləkliyi ilə fərqlənir.

Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir. Demək olar ki, qarşılaşdırmanın güzəştli, ziddiyyətli, fərqləndirici, müqayisəli və şərtli növləri bu dildə də yayılmışdır.

Güzəştli-ziddiyyətli qarşılaşdırmada budaq cümlə baş cümləyə -sa da, -sə də göstəricisi ilə bağlanır. Məsələn: Bu qara vaqonların son qaraltısı gözədən yitə də, o qara zurnanın son nələsi yerdə qalan cəmaatin qulaxlarından çəkilmədi (Ş.Adıgünli).

Ziddiyyət bu cümlədə qara vaqon - qara zurna arasındadır.

Aşağıdakı budaq cümlədə isə qara qüvvələrlə qaragünlü cəmaat qarşılaşdırılıb: Qara qüvvələr qara niyyətlərinə nail olsalar da, qaragünlü cəmahətin qəlbindən bir şey silinmədi (Ş.Adıgünli); Allah fürsant versə, onların yardımınan Vətən torpağını ziyarət etməx üçün səfərə çıxacağım (G.Şahin); Bən kendim hələ tələbə olan vaxtlarımdan, kendimizin tarixi keçmişimizə aid olan hər şeyi, gizli qazet və jurnallardan, el ağsaqqallarından ögürənsəm də, bu bənə qane etmiyerd ki, Ömür bənə gün vermişsa, Vətənimizi görəcəğim (G.Şahin).

Fərqləndirici qarşılaşdırma: Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügrü dağ yoli bizi bir yuvadan ayırıyorsa, başxa bir yuvaya

yaxınlaşdırirdi (G.Şahin).

Şərtli qarşılaşdırma: Yolumuz ağır yol olsa da, Tanrı tərəfindən verilmişdir (G.Şahin).

Budaq cümlədə nə qədər bağlayıcı sözü iştirak edir, budaq cümlənin xəbəri şərt şəklindən və da, -də ədatından ibarət olur. Məsələn: Yollarımızın üstündən nə qədər qara buludlar toplansa da, fırtınalar qopsa da, getməliyix (G.Şahin).

Elə qarşılaşdırma budaq cümlələrinə də rast gəlirik ki, bələrləndə budaq cümlə baş cümlədəki işin hansı şəraitdə icra olduğunu da bildirir. Bu cür budaq cümlədə əgər bağlayıcısı və -sa, -sə ədatı iştirak etsə də, şərt məzmunu zəif, qarşılaşdırma mənası ilə çox üstün olur. Ona görə də belə budaq cümlələri qarşılaşdırma budaq cümlə saymaq olar.

Aşağıdakı tip budaq cümlələr bu qəbildəndir: Əgər əvlədin tərbiyəsi, davranışı, hərəkətləri, işgüzarlığı, hörməti, savadı, dini və dünyagörüşü bu kimi müsbət halları, keyfiyyətləri səni razı salmıyarsə, "qız-bibisinə, oğlan dayisinə dönmüş" deməynən iş düzəlmıyer (İ.Səfil); Əgər köküz əl vermıyersə, əgər içəriz ey dəgülišə, sizi istıyerlər dūnyanın ən ey yerində yaşatsalar da, xəyri olmiyacax (İ.Səfil); Əgər aşşaxdakilər sözüümüə baxmasa, yoxarıləracən gedəğın (İ.Səfil) və s.

Bu dildə mürəkkəb sintaktik bütövlər geniş mətnlərin formalaşdırır. Məsələn, aşağıdakı mətndə "cənnət" sözünün aktuallaşması ilə bütöv bir mətn yaranmışdır: Müqəddəs cənnət! Əvəzolunmaz bir həqiqətdir Vətənin cənnətliğı. Bu elə bir cənnətdur ki, hər qarış toprağıni cəh-cəh vurur, dağların ən uca zirvələrində qartallar məskən salur, toprağında insanlar od-ocaq qalar, fırvan yaşarlar. Bu elə bir yerdir ki, hər qarış toprağıni müqəddəs sayarlar. Bu toprax Ana kimi ölməz bir varlux, təmiz bir insan və dirilux rəmzi olan zəməzəm suyidir (G.Şahin).

ПРОГРАММА

Всесоюзного общества "ВАТАН" месхетинских турок

ЯЗЫК

7.1. Общество "Ватан" всегда стояло и стоит на позиции равенства прав всех народов на свое языковое прошлое в принципах наибольшего благоприятствования каждому из языков народов ССРИ.

7.2. Восстанавливая алфавит на основе латыни, развивает на родном языке литературу, фольклор, топонимы и народное творчество.

7.3. Общество "Ватан" поддерживает принципы высокой культуры двуязычия и многоязычия, равенства прав на языковое будущее независимо от количества говорящих на том или ином языке.

7.4. Общество "Ватан" должен добиться равенства прав на беспрепятственное развитие родного языка, письменности и её применение, общественной культурной жизни, право обучения на родном языке и воспитание детей на родном языке в дошкольных учреждениях.

7.5. Общество "Ватан" добивается право на полноязычие, т.е. на полноценное владение языком и его использование как средство не только бытового общения, но и творческого развития культуры, без чего человек обречен на "полуязычие" и "полукультуру".

7.6. Общество "Ватан" считает русский язык как средство межнационального общения и имеет право на свободу общественных объединений по языковым интересам.

NƏTİCƏ

1. Axısqa türklərinin dilinin fonetik sisteminin tədqiqatı göstərir ki, burada tayfa dilindən qalan bir sıra qədim səslər - sağır nun, nq-qovuşuq sə ts) işlənir, abruptiv səslər (k, p, t) mövcuddur. Abruptiv (nəfəsli) samitlər partlayan burun səsləri ilə (k, p, t, ç) omonimləşmiş sözlərdə fonematiik mənə yandır. Qovuşuq nq səsi bu dildə müxtəlif formalarda (ng\ng\ng) təzahür edir. Söz əvvəlində ğ səsinin işlənməsi qədim xüsusiyyətdir və bu toplumun dilində işləkliyini saxlamışdır.

Ahəng qanununun pozulması halları müşahidə olunur ki, bu da, əsasən, "i"-ləşmə hadisəsi ilə bağlıdır. Zəif səslərin güclü səsləri izləməsi halları fonetik sistemdə əsas yerlərdə birini tutur. Labiallaşma, cingiltiləşmə hadisələri qədim dil xüsusiyyətləridir. Səs keçidlərinin əksəriyyəti özünəməxsusdur. Burada cingiltiləşmə hadisəsi Axısqa türklərinin dilində nisbətən zəifdir. Ona görə ki, bu xalqın dili qeyri-adekvat inkişaf prosesi keçirmiş, kar samitlərin cingiltiləşməsi tənzim olunmamışdır.

Fonetik qanun və hadisələrin meydana çıxmasında nitə və dilin diferensiallaşması nəzərə alınmamış, başqa dillərdə fərqli fonetik tərəddüdlər özünü göstərməkdədir.

Fiziki, fizioloji və etnik-psixoloji kökləri dərinə gətirən abruptiv-nəfəsli səslərin mənşəyi, samit keçidləri: n-v (körn-kövül); q-x (eşq-aşx); y-q (söqüt, iqnə), s-z (zarxoş, zanki), p-t (janavar, jəmuş), samit qoşalıqları (doxxuz, ottuzon, aşşapı). Qonşu türk dillərində cingiltili d ilə tələffüz edilən bir sıra sözlərin "KDQ"-da olduğu kimi t ilə tələffüzü və yazılışı (tağ-dağ, taş-daş), aydın nəzərə çarpan h-ləşmə (harx), bizim üçün arxaikləşmiş olan söz önündə y səsi (yigit, yuca), bir sıra sözlərdə labiallaşma (xoroz, av, avci), oğuz qrupunda sonrakı o-ləşmədə olan bir çox sözlərdə əks prosesin- qədim formanın saxlanması, sağır h və qovuşuq nq\ng\ng səslərinə dildə sabitliyi, söz əvvəlində ğ samitinin bol- bol işlənməsi, s

səsinin intensivliyi, ahəng qanununun pozulması halları, - i-ləşmə, cingiltiləşmə hadisələri, fonetik hadisələrin tipikliyi- bütünü bunlar axısqalılardan dilinin fonosemantik sisteminin müəyyənlişməsində, təşəkkülündə həlledici rol oynamışdır.

2. Tədqiqat göstərir ki, leksik şəkilçilər bu əhalinin dilində, əsasən, birvariantlıdır. Bu, dildə zəif şəkilçiləşmə ilə bağlıdır. Adlardan isim düzəldən -çi, lux (nux), li (ni), ci, nax, lax, çaq, ğaç, çuk, ciy, çə, t, mac, taş, diş, kuç, qaq və s. şəkilçilər həm birvariantlı, həm də qədimdir.

Bu əhalinin dilini digər türk dillərindən fərqləndirən bir xüsusiyyət də bəzi hallarda -lux, -nux şəkilçisinin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi kimi işlədilməsidir.

Axısqa türklərinin dilində kök + xəbərlilik kateqoriyası + kəmiyyət kateqoriyası sırası yerlərini dəyişir. Belə bir vəziyyətdə cəm şəkilçisi xəbər kateqoriyasından əvvələ keçir. Onlar elçilardur (elçidurlar).

Axısqa türklərinin dilində hal kateqoriyasının digər türk dillərindən fərqli xüsusiyyətləri özünü göstərir. Yönlük halın qədim forması (-ğa, -gə) işlədilir. Təsirlik halın əsas göstəricisi -y şəkilçisidir. Birgəlik halı (-inən, -nan) geniş yazılmışdır. Müraciət halından (şəkilçiləri "ay" və "li") istifadə edilir. Yönlük halda olan söz hallanarkən türk dilləri üçün qanun olan kök + mənsubiyyət şəkilçisi + hal şəkilçisi forması dəyişilib kök + hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi formasına keçir. Müqayisə et: başna - başan.

Qədim bölüşdürmə sayları (birər, beşər, onar, ikişər) öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilməmişdir.

Dilin inkişafı analitik formaların öz yerini sintetik formalara verilməsi ilə də səciyyələnir. Lakin tədqiqat göstərir ki, bu əhalinin dilində sintetizmə meyl zəif olduğundan analitik formalar hələ də saxlanılmışdır.

3. Axısqa türklərinin dilinin lüğət tərkibi bu əhalinin tarixi inkişafına, mədəni səviyyəsinə, maddi və mənəvi tələblərinə, istehsalat münasibətlərinin dəyişməsinə müvafiq olaraq inkişaf etmişdir. Bu leksikanın əsasında, əsasən, ümumtürk mənşəli sözlər durur. Yad mühitdə, müxtəlif dillərin

əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş Axısqa türklərinin dilinin leksikası bu gün daha çox təsərrüfatla bağlı mövqeyini mühafizə etmişdir. Bu leksikanın işlənmə sahələri genişdir: əkinçilikdə, kənd təsərrüfatı və bostançılıqda, heyvandarlıqda, məişətdə, maddi-mədəniyyət sahələrində və s.

Alınma leksikanın xeyli hissəsi interferensiya hadisəsinə məruz qalmışdır.

Bu əhalinin dilində gürcü substratlarına rast gəlirik ki, məsələn, kuç (mədə), tuç (dodaq), tün (beyin), naxülə (öd), kud (quyruq), pexi (ayaq), tot (ləpir, iz), bibilo (pipik), kakal (göz qarası), nikart (dimdik) və s. bu kimi leksik substratların həmin əhalinin dilinə gürcü dilindən keçidi lap qədimlərə gedib çıxır. Belə gürcü sözləri ümumkartvel epoxasını yaşadır. XVI yüzillikdə keçid prosesinin intensivliyi sübut edir ki, indi belə sözləri alınma hesab etmək doğru deyil, bunlar substrat leksemlərdir. Kökləri çox dərinlərə gedib çıxır. Bu kimi substratlar gələcəkdə türk-gürcü dil əlaqələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyacaq.

Terminoloji leksikanın əsasını fonoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözləri təşkil edir. Ay, gün, həftə, planet və digər adların formalaşmasında xalqın dünyagörüşü, inam və müdriqliyi əsas rol oynamışdır.

Tədqiqat göstərir ki, eyni dil müxtəlif regionlarda diferensial əlamətlər qazana bilər. Təbiidir ki, çox işlənən dilin az işlənən dilə təsiri güclü olur. Dillərin təsiri dəyişən nəticədir və kontaktda olan dillər arasında münasibətin bilavasitə uzun sürən davamıdır.

Dilxarici amillər dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə, müxtəlif dil elementlərinin bir dildən digər bir dilə keçməsinə real şərait yaratmışdır.

Onomastik leksika bu elin tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt (T.Hacıyev) kimi onların orijinal tarixi coğrafiyasını, həmçinin insan obrazını, Vətən məşhurluğunu yaşadır. Bir sıra regionlarda məskunlaşmaları bu əhalinin onomastikasına da öz təsirini göstərmişdir.

Tipik olmayan fəmilialar ekstralinqvistik və regional

təsirlərin nəticəsidir. Məlumdur ki 20-30-cu illərdə Axısqa türklərinin fəmiliaları məkrli siyasət nəticəsində zorla gürcüləşdirilmişdir.

Yaşayış ərazilərinin, digər oykonim və oronimlərin qıpçaq tayfaları ilə bağlılığı axisqalılardan mənşəcə qıpçaqlar olduğunu sübut edən dəlillərdəndir.

4. Cümlə sintaksisində adi danışq dilindən əldə olunan nisbi sərbəstlik özünü göstərir. Tədqiqat göstərir ki, istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə sintaksisində cümlə üzvləri və komponentlərin yerləşməsinin sərbəstliyi qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlir.

5. Beləliklə, tədqiqatda xeyli praformalar üzə çıxarılmış, indi həmin dildə bu qalıqların səbəbləri aydınlaşdırılmış, axisqalılardan dilinin yad mühitdə sıxılma, başqa dillərin əhatəsində olma və həmin dillərdən mənimsəmə xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir.

Dillərin inkişafındakı proses və mərhələlər çoxcəhətliyyəti və mürəkkəbliyi ilə xarakterizə edilir. Bu, dillərin hər birinin eyni səviyyədə inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Axisqalılardan dilinin müstəqilliyini təsdiqləyən vahid bir meyarın olmaması (məsələn, Çin dilinin Pekin və Şanxay dialektlərinin daşıyıcıları bir - birini başa düşmür, lakin buna baxmayaraq həmin dialektləri müstəqil dil sayırlar; Amma azərbaycanlılarla qaqauzlar bir-birini çox asan başa düşdüyü halda, onların dillərini müstəqil hesab edirik) bu işi çətinləşdirir. Bütün bunlar onu göstərir ki, dünya dillərinin hamısı öyrənilməyincə onların bir sıra problemləri də qaranlıq qalacaqdır.¹

Tədqiqatdan son olaraq belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, Axısqa türklərinin dilini nə Türkiyə türkcəsinin, nə də Azərbaycan dilinin dialektlərindən biri hesab etmək olmaz. Diferensiallığın - fərqli cəhətlərin çoxluğu dillərin müstəqilliyini şərtləndirən amillərdən olsa da, şifahi və yazılı ədəbi dilin inkişafı üçün əlverişli zəmin olmaması, "qaba və sət

cizgilərə"rin, qədim əlamətlərin daha çox saxlanması ona, müstəqil dil kimi yanaşmağı yox, məhz tayfa dili kimi öyrənmək imkanı vermişdir. Ümumi kökü- ana kökü qıpçaqlardan olan bu dil çağdaş dövrdə hər iki dil arasında orta (keçid) mövqedə dayanan özünəməxsus dil qrupudur. Çünki hələ çox qədimlərdən Qafqaz və sonralar Orta Asiya mühiti belə bir spesifik tayfa dilinin qalmasına şərait yaratmışdır.

AXISQA TÜRKLƏRİNİN FOLKLORU. DİDƏRGİN XALQIN KÖNÜL YUVASI

Nəsillərin yaddaşı axisqalıların folklor mədəniyyəti ilə də köklənir. Folklor Axisqa türklərinin həyat eşqidir, dünyagörüşü, mənəviyyəti və canlı tarixidir. Ümumtürk mədəniyyətinin bir qolu olan bu sərvətlərdə onların əyilməz ruhu, bitib- tükənməyən daxili enerjisi cəmləşmişdir. Qüdrətli bir həyat eşqinin müdrik toplusu olan Axisqa türklərinin folkloru onların keşməkeşli tarixi ilə bir vaxtda formalaşmış, zaman-zaman, qətrə-qətrə zənginləşmiş və püxtələşmişdir. Zamanın çətin və mürəkkəb sınağından çıxmış bu sərvətlərdə- əski sözlərdə, manilərdə, türkülərdə, şarkılarda, fıkralarda (lətifələrdə), məsəllərdə (nağıllarda), aşiq yaradıcılığında, təkəllümlərdə və s. də xalq taleyin amansız hökmünə qarşı özünün daxili əzablarını, hiss-həyəcanlarını ifadə etmişdir.

Bu etnosun folkloru nikbin və demokratik keyfiyyətləri ilə yadda daha çox qalır. Xalqın həyatı, taleyi, faciəli, sürgün tarixi keçmiş, həmçinin duyğu və düşüncələri folklorlarda real təsvir edilmişdir. Zəngin həyat təcrübəsinin, arzu və istəklərin müdrik ifadəsi olan folklor nümunələri bu başibəlalı xalqın hikmət dolu mənəviyyətini əsrlər boyu yaşatmışdır. Zaman keçdikcə bu nümunələr zəka və düşüncəni gücləndirmək kimi böyük bir amala xidmət göstərmişdir. Mənəviyyətcə zəngin olan folklor qaynaqları hər bir gənc üçün qiymətli örnək olmuşdur. Bu örnəklərdə axisqa gənclərinin mənəvi aləmi, işıqlı amalları, xoş gələcəyi, vətənə dönüş istəkləri tərənnüm olunur: Qızım seni beşiginndə tanurum; Oğlun mərdliyi elin dar günündə tanınar və s.

Bu xalqın ən böyük dərdi Vətəndir. Vətən əl çatmayan bir varlıq, obrazlı şəkildə litotalaşmış, gözəl bir qızın yanağında kiçik bir xalq...

Bir gözəlin yanağında,
Bir qaraca xaldur Vətən.
Bin bir çiçəkdən yapılmış

Bir yapus xas baldur Vətən... (Cabir Xalidoğlu).

İllərlə vətənsizliyin, sürgünlərin qəhrindən olmazın zülmətlər görmüş, müsibətlər çəkmiş qərib soydaşlarımızın Vətən həsrəti, torpaq niskili böyük ümidlərlə xatırlanır:

Vətən deyib ağladım,

Yürəgimi dağladım.

Dedilər, yol açılır,

Ümidə bel bağladım.

Əski Vətənə əli uzalı qalanda, bu həsrətdən folklor örnəkləri doğdu. Ayrılıq dərđini cücartdı bu nümunələr, bu əsərlər «qara həsrətin dərinliyi ilə adamın içini göynətdi, bütün dünyaya səpələnmiş xalqı birləşdirdi, müqəddəs mənəvi çırağı sönməyə qoymadı! - Həsrət və hiddət İnam və Məhəbbəti əzə bilmədi! (Asif Hacılı).

Axısqalılardan əmək nəğmələri, əkinçi türkülləri, holavaları türk dünyasının psixogenezisinin tikip örnəkləridir.

Boynunu bən bağlaram,

Yaman gözü dağlaram.

Tez çək, maral öküzüm,

Geri qalsan ağlaram.

Axısqalılardan əski sözləri zəngin həyat təcrübəsinin müdrikcəsinə ifadəsidir: «Paltar gəzmək öyrədər, para saymaq», «Yol getməginən, borç verməgnən qurtarar»...

Axısqa bulmajaları daha çox məclislərdə əyləncə vasitəsi kimi söylənir:

Altun qantar, ət dartar.- (sırğa)

Dolu gedər, boş gələr.- (qaşıq).

Axısqa sevgisi:

Qərənfil qoxı neynar,

Toxlalar muxi neynar.

Yarım gələn gecəsi.

Gözlərim yuxi neynar.

Axısqa ümidi:

Naçar ağlama,

Gündür keçər, ağlama,

Biri bağliyan kapiy,

Riri haçar, ağlama.

Ağ z a n sığari luxmayi al.

Ax xasta, xasta

Çorbay qoymiyer tasda.

Anasi nəsilisə danasi də elə olur

Türk sögduxca qızar, durduxca bezər.

D ü n y a y umudinən yemişlər.

Ağla dərđin y i t s i n .

Yaxşı niyyat, yarım dəvlətdür.

Köşə daşı köşədən düşməz.

Köti hava düzəlür, köti insan düzəlməz.

Avlu çürür, borc çürümez

Avi meşədən küsmiş, meşənin xəbəri yox!

Aşi yox, oroc tutar.

Aşağı tufürürsən- saxal,

Yoxarı tufürürsən - b u y u x .

Axirətdə q o m ş i haxi sorulur.

Bir taş ilə iki kuş vurulmaz.

Bizə də bir gün t o ğ a r .

Vaxtsiz ötən x o r o z i n başını kəsərlər.

Qapiyə gələn q a t a x l a m a z l a r .

K o y a ç o b a n - t a r l a y a s a p a n .

D o v u z u n bitin ə l ə n alma ki, b a ş a n çıxar.

İki k ö v ü l bir olsa, samanlux da saraydur.

İ ş t i y a n ın bir yüzi qara, vermianın iki yüzi.

Yazda ç a l a n , qışda oynar.

Yağ taşanda kəpçənin bahası olmaz.

Yoxsulun b a y l a n a qardaşı, eşşək atın na yoldaşı.

Keçən günlerin h a r m a n ın i sovurma.

K e s ə r kendi sapını yonmaz.

Gölin inək s a ğ a m a z , h a v l i əgridür diyar.

Soylu soyuni y ü t ü r m ə z ; soyuni y ü t ü r ə n

soysuzdur.

Söz var, aş b ü t ü r ü r , söz var, baş y ü t ü r ü r .

H a x i l l i bildüğünü söyləməz, dəli söyləduğunu bilməz
Çalınçı hər k e ş i çalınçı z a n a r.
Çobansız t a v a r i b ö r i yiyar.¹

Manilər

Yeşilli çit səndədür
Bir uçı də bəndədür
Cənnətdən huri çıxsa,
Gənə meylim səndədür

Bu tağlar neçə tağlar
Baş-başa vurur ağlar
Yarı səndə buldisəm
Yyz bin yaş yaşa tağlar

Al xiyar, yeşil xiyar,
Boyun boyuma uyar
Uzaxdasın, yaxın gel
El haxlidür, tez tuyar

Almay atdım əzildi,
Əsgər yola düzildi
Bir kardeşim var idi
Əsgərbaşı yazildi.

Ağ koy mələr gəlür,
Tağları dələr gəlür
Bənim səvdəli yarım
Geəy bələr gəlür

Ağlarım ağlar kimi,
Dərdim var tağlar kimi,
Bən güzün xəzəl oldum
Saralmış bağlar kimi

Almay ata-ata,
Çarşidə sata-sata,
Belim-burqum kırıldı
Yalağuz yata-yata

Bu dərənin yavşanı,
Yügrək olur tavşanı
Gözəl ona diyarım
Çalınmasın kirşanı

Qarşidə quzi gördüm,
Tuyi qırmızı gördüm
Yıxılacaq sarayda
Səvduğum qızı gördüm

Puvr, zarxoş axarsın,
Mor mənəmşə qoxarsın
Bəxtülli puvar sənə,
Yar yüzünə baxarsın

Su gəlür harx uzuni,
Qəzəl örtər yüzünü
Əgil, Kavkaz tağları.
Görem yarın yüzünü

¹ Asif Hacı. Qərübəm bu vətəndə. Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti. Bakı, Gənclik, 1992.

Əski sözlər

Ağılsız başdan səfil ayaxlar nə çəkər
Axsamın xeyrindən sabahın şəri eydur
Axmlağın buynuzu olmaz
Qurdun adı çıxmış, tulki dünyanı yıxmış
Qızım sənə diyərim, qəlinim sən eşit
Kimsənin ipinən quyuya düşülməz
Qurda qocalanda qeçi buynuzlar
Kimin arabasına binsən, onunq t ü r k ü s ü n ü diyərsən
T i ğ yarası eylanur, dil yarası eynmaz
Quş yuvasında k ü r d u ğ u n u edər
Riştənin iş qurma
Yorğana qurə ayağ uzat
Qomşunun qarnı a ğ ı r a n d a, sən də əlini qarnan qoy
Dəvətsiz qələn(qedən) m i n d ə r s i z oturur
X a r m a n a qiran p o s r u x d i r q ə n ə tayanur
Sənə taş atana, ətmək at
(Söyləyəni: Usmanov Məhəmməd Usman oğlu, Saatlı rayonu, Xanlarkənd orta məktəbin müəllimi).
Aşağı tufürürsən-s a x a l, yoxarı tufürürsən- b u y u x
Bən diyərim qazi-quzi, sən diyərsin p a n t a b o ğ u z i
Qapiyə gələni qataxlamazlar
Dünya yansa, bir x o r u m o t i yanmaz
Zorun var isə, z u r n a c i b a ş i ol
Yağ taşanda k ə p ç ə n i n b a h a s i olmaz
K e s ə r kendi sapını yonmaz
K ə s d ə n ə d ə n çıxmış, qabuğuni bəgənmiyer
Oxlavsız t u t m a c olmaz
Hər keşə kendi Vətəni əzizdür (Söyləyəni: Güləhməd Şahin, Saatlı rayonu, Fətəlikənd kəndi).
Ağ köpek, kara köpek, ikisi də köpekdür
Ağ akça kara qün içində
Atılan ox geri dönmez
Altın pas tutmaz
Abtaldan paşa, taxtadan maşa olaz

Ataş olmiyan yerden duman t ü t m e z
Ataş kış gününün meyvasıdır
Allahdan qorxmayandan sen qorx
At teper, katır teper, arada eşək ölür
Alçacıx eşeqe her keş binər
Araba kırıldıxdan sora yol göstərən çox olar
Araba yağlanmayınca yürümez
Atını dost kibi saxla, düşman kibi bin
A c a v i oynamaz
Acığan iş görən ziyan çeker
Aman diləyəne kılıç vurmazlar
Ana haqqını itirənin əmdiyi süd ağız-burnunna
gələmiş
Ah xasta, xasta! Çorbanı qoymur t a s d a (q a b ç a x d a)
Başxasının çaruğini geyən tez a ç i n u r
Bismillah deməyənin d o m u z bostandan çıxmaz
Buynuzsuz koçun h a x i buynuzlu koçda kalmaz
Əvdən köçən-əv qədər yıxılır, kövdən köçən-köv qədər
yıxılır
Ər olan əkməgini taşdan çıxarır
Zengin arabasını tağdan aşırır, fuxara düz yerdə yolunu
şaşurur
Zenginin könlü olunca fuxaranın canı çıxar
Zaman sana uymazsa, sen zamana uy
Zenginin parası fuxaranın çenesini yorar
İki əl bir baş içində
İki karpuz bir koltuğa sığmaz
İt hürür, kervan y ü r ü r
İnsanın a l a ç a s ı içindədür, hayvanın a l a ç a s ı
dışında
İştittin bir tağda xoroz ö t e r, ama h a n g i tağda
bilmezsən
İnsan insanın aynasıdır
Yetim oğurluğa çıxanda ilk avşamdan ay toğarmış
Yigidin başı dumani gerek
Yaqmurdan qaçarkən doliya tutuldi

Yırtıcı quşun ömrü az olur
Yuxarlanan taş yosun tutmaz
Yol getməninən, borc verməninən qurtarar
Kimin arabasına binirsə, onun türküsünü söylər
Leyləgin ömrü ləkləklə keçər
Laf ilə pilav pişse- çuvalla p i r n ç bəndən
Misafir misafiri sevməz, əv sahəbi heç birini
Öküzün çekdiyini boyunduruxdan soruş
Pilavi yiyən kaşığı yanında t a ş i r
L ü z g ə r əsməyincə yaprax k i m i l d a m a z
Tutulmıyan oğru bəgdən doğri
Tilki tağa küsmiş, tağın xəberi yox
Tavşan ne küçük, kulakları ne böyük
Tilikinin meydanda nə işi var ki, dərisinə qiymət qoyalı
Ucuz ətin y a x n ı s i tatsız olur
Xatır için çiq tavik y e n i r
Ç a l m a elin qıpısını, ç a l a r l a r qapını
Çağrılmayan yerə k e d i ilə köpek qider
Ç ö m l ə k taşa doxunursa, vay çömlegin başına, la
çömlege dokunursa, vay çömlegin başına
Aydınluxdur
Ayın on beş günü karanlux olsa da, on beş gün
aydınluxdur
Atın izi itin izinə karışmaz
Anasının sevgüli oğli çoban olurmuş
Ağzan sığari luxmayı al
Arasan, bulursun
Ana kimi yar olmaz, vətən kimi dövlət-var
Azan quşun ömri az oliyer
Ayvaz –qəssəp, həp bir həsap
Vizə də bir gün doğar
Bir gələn bir daha gəlür, sabır et
Buynukzsuz koçun həxi buynuzli koçda kalmaz
Bir insan atəş olursa da, dünyayı yaxamaz
Başxasının çaruğini geyən tez açınur
Bismillah deməynən domuz bostandan çıxmaz.
Boğulsam da, böyük suda boğulem.

Bir köçmax – yüz talanmax.
Bazısı arar – bulamaz, bazısı bulur – yiyamaz.
Vətən, Vətən deyip sızladı yürək.
Vətən həsrəti çekdem – gözlərimə kan gəldi.
Vətənimə kovuşdum – cəsədimə can gəldi.
Koçun buynuzi koça ağırlux etməz.
Əvdən köçən – ən qədər yıxılır, kövdən köçən – köv
qədər yıxılır.
Yumurthanın sarısından pay oman cəhənnəmlux olurmuş.
Keşə taşi yapıdən düşməz.
Köhülsüz səvmənin gözsüz oğli olur.
Camidən də kaldı, mədrəsədən də.
Zorun var isə, zurnacibaşi ol.
Həm suçli, həm güclü.
Tava dəlux, tas dəlux, bu da gəldi üstəlux.
Türk sögduxca qızar,
Durduxca bezər.
Adami tez qocaldur ilk avşamdan yatan qari.
Cicin edip qocaltma.
Ağlamıyana məmə yoxdur.
Ağla dərdin y i t s i n.
Al qapida, sat qapida
İşin yağisə yat qapida.
Aci söylətmə, toxu təprətmə,
Heç birini də işlətmə.
Ana-baba olanda ana-baba qədrinə y e t ə r s i n.

AXISQALILARIN NAĞIL DÜNYASI

Axisqa türklərinin özünəməxsus nağıl dünyası var. Gülər və Münirə nəninin saatlarla söylədiyi nağıllar adətən qədim qədim Hun dövrünə aparıb çıxarır, qədim türklərin qəhrəmanlığı, həyat uğrunda mübarizəsi ilə ətraflı tanış edirlər. Həmin nağıllar arasında qədim anatürk dövrünə, şamanizmə, əsatirlərinə, islam mifologiyasına və sonrakı tarixi-mədəni mərhələlərlə əlaqədar olanları çoxdur. Bu nağılları toplaşdırıb Əflatun Cemin dediyi kimi, ucsuz, bucaqsız bir dünya bu Koroğlanı da içinə alır, Koroğlanı da, pəri qızını da içinə alır, dev anasını da; səni də içinə alır, məni də. Hələ bir bu nağıl dünyasını gəzib dolaşım deyər dəmir çarıq geyib, ələ dəmir alıb yola düşəsiniz: dərə-təpə düz, altı ayda bir güz getsəniz, bir a r p a y boyu yol gedərsiniz ancax! Vay, nə nağıllar var, nə nağıllar var orda! Qayçı kəsməz, igrə batmaz nağıllar!

Adamı içinə alan nağıllardan biri «Üvey ana»dır. Nağılda Dünya Gözəli adlı bir qızın başına gələn əhvalatlar təsvir olunur. Ögey anası onu hər vasitə ilə aradan götürməyi öhdəyə götürür, bütün çətinliklərə sinə gərən Dünya Gözəli axıda şər qüvvələrə qalib gəlir, bir şahzadə oğlanla ailə qurur və bəxtiyar həyat sürməyə başlayır. Paxıl Üvey anaların xəbəsliliyin qurbanı olurlar.

Axisqalıların nağıllarında xeyir və şər qüvvələri qarşılaşdırılır, həyat, yaşamaq uğrunda mübarizə davam edər və nəhayət ki, xeyir qüvvələr qələbə çalır. «Padişahın dünyaya getməsi» nağılı bu baxımdan səciyyəvidir.

ÜVEY ANA

Bir varmış, bir yoxmuş, bir padişahın qüzel bir kızı varmış. Kızın ismi də Dünya Güzəli imiş. Bir qün Sultan xanım ölmüş, kız öksüz kalmış. Padişah da başqa bir kadınlə evlənmiş. Kadın qüzelmiş ama kız kadar değılmış.

Kadın, üvey kızını kiskanmağa başlamış, nihayət onu ortadan kaybetməğe karar vermiş. Bir cadı kadın çağırmış. Əlinə bir kese altın verərək kız ortadan kaybetməsini söylemiş. Cadı, bir qün Dünya Güzəlinə qiderek:

«Hadı kızım», demiş, «səninlə bir az dolaşmağa çikalım...» Kızı almış, bir dağın təpəsinə çikarmış. Ona:

«Kızım», demiş, «üvey annen seni yok etmək istiyor. Bu işi bana havələ etti. Ben seni buraya kadar qetirdim, fakat bir şey yapmayacağdım. Sən şimdiki buradan istediğın yerə qit, fakat evə dönmə».

Dünya Güzəli dağ başında bir müddən durmuş, ağlamış. Bir aralık arkasına bakmış, qocaman bir saray qörmüş. Həmin sarayın kapısından içəri girmiş. Sofənin ortasında bir sofra qörmüş. Sofrada yedi tabak yemək varmış. Yedisindən də birər lokma almış, yemiş. Sonra odalara qirmış, bir tanesində yedi tene karyola qörmüş. Bunlardan birində yatmış, karyola küçük qelmiş. Diğərində yatmış, o da küçük qelmiş. Nihayət bir tanesi tamam qelmiş, onun içində yatmış. Bir az sonra ev sahibləri qelmişlər. Biri:

«Benim yeməkmən birisi yemiş», diye kıyameti koparmış. Diğeri: «Benim yeməkmən də yemişlər», diyerek söylenmiş. Böylece hepsi də ofkələnmişlər. Sonra yatmağa qelmişlər. Bir tanesi:

«Benim yatağıma birisi yatmış», demiş. Bir diğeri: «Benim yatağıma da yatmışlar», diye hiddənlənmiş. Üçüncüsü, dördüncüsü də həp aynı şikayənmə bulunmuş. Həp birdən bağırmışlar. Ən sınında birisi:

«İştə benim yatağında da yatıyorlar», diyərək kızı kaldırmış. Onun çox qüzel olduğunu qoruncə həpsinin hiddətə keçmiş.

«Sən bizə kardeş olur musun», demişlər. O da «Olurum», diye cavap vermiş. Sabahleyin bu yedi kardeş çalışmağa qitmişlər, kızı evdə burakmışlar. Bu da yeməklər yapmış, evin işlərini qörmüş. Böylece on qün kadar keçmiş. Bu kızın babasının evində bir aynası varmış. Əvvəlcə işi bittiktən sonra bu aynanın karşısına qeçerek:

«Annem mi qüzel, ben mi qüzelim», diye sorarmış. Ayna da: «Sen qüzelsin», diye cavap vermiş. Bir qün üvey anası bu aynanın karşısına qeçmiş:

«Sen mi qüzelsin», diye sormuş. Ayna da:

«Ne bən qüzelim, ne sen», demiş, Dünya Güzeli qüzel. O zaman kadın:

«Vay bu kız hələ mi yaşıyor», diye hiddətlənmiş, bir cadı karı çağıraraq qidin bu kızı öldürmesini söylemiş. Cadı karı yüzlük, bonçuklar almış, bunlardan birisini avsunlamış:

«Bonçuk satarım, yüzük satarım, diye kapı kapı dolaşmağa başlamış. Ən sonunda kızın kapısından qeçerken, kızı:

«Yüzükçü», diye bağırmiş. Cadı karı kapıya qelince, kızı bir çok şeylər qosterdikdən sonra:

«Kızım, bu yüzük parmağına iyi qelir», diyerek yüzüğü kızın parmağına takmış. Kız da həməən ölmüş. Kardeşlər: akşam evə qeldikləri vakit kızı ölü bulmuşlar. Ağlamışlar. Sızlamışlar, sonra parmağındakı yüzüğü qörünce çıkarmışlar. Kız da uyanmış. Başından qeçenleri anlatmış. Bunun üzərində kardeşləri:

- Sen bizdən izinsiz bir şey alma, biz sana ne istersen çarşidan qetiririz», demişlər. Kızı qene evə burakarak işlərini qitmekte devam etmişlər. Bir qün kızın üvey annesi tekrar aynanın karşısına qeçmiş:

«Ayna, ayna», demiş, «sen mi qüzelsin, ben mi qüzelim» Ayna bu sefər də:

«Ne bən qüzelim, ne də sen», diye cavap vermiş, Dünya Güzeli». Bu sözləri işitən kadın:

- Vay bu kız qene yaşıyor mu», diye hiddətlənmiş. Cadı karısını buldurmuş. Cadı karısı, bu sefer əski zaman kuşaklarından satmağa başlamış. Kuşaklar sihirli imiş. Kız, cadı kariya seslənərək:

«Kapı kapalı olmasaydı bir tənə alırdım», demiş. Kadın isə:

«Yok kızım», demiş, «sen üzülmə. İp uzat da bağlayayım». Kız pencərədən aşağı bir ip uzatmış. Cadı kadın kuşağı ipə bağlamış. Kız yukarı çekerek kuşağı belinə bağlayınca ölür. Akşam olunca kardeşləri qelmişlər. Kızı ölü qörünce belindəki kuşağı çıkararak onu diriltmişlər. Yinə darılmışlar:

«Sen niçin bizdən izinsiz alıyorsun, nə istədin də qetirmedik», demişlər. Aradan bir sene qeçmiş. Yinə kızın üvey anası sarayındaki aynanın karşısına qeçmiş: «Ayna-ayna», demiş, «sen mi qüzelsin, ben mi qüzklim» Ayna qenə:

- Ne bən qüzelim, ne sen qüzelsin, Dünya Güzeli qüzel», cavabını vermiş. Kadının tekrar aklı başından qitmiş:

«Bu vax bu kız hələ yaşıyor», diye dövünməyə başlamış. Təkrar bir cadı karısına buldurmuş. Bu cadı karısı əlma almış, isinə afyon doldurmuş. Kızın kapısına qelmiş. Kız da həvəs edərək bir tanə almış yemiş, həməən ölmüş.

Kardeşləri qeldikləri zaman bakmışlar ki, hiç bir yerində bir şey yok. O zaman öldü diye ağlamağa başlamışlar. Buna qüzel bir tabut yaptırmişlar, tabutu bir dağın təpəsinə qötürmüşlər. Kızın bir də bileziği varış ki, parlaklığı sekiz saatlık yerdən qörülürmüş. Kardeşləri, onu dağın tepesində üç qün üç qeçe beklemişlər. Sonra bkrakıp qitmişlər.

Bir qün bir padişahın oğlu kırlara qezmeğe çıkmış. Bakmış ki, karşidan bir şey parlıyor. Lələsi ilə bərabər oraya qitmişlər. Şahzadə kızı atının üzərinə almış. At yolda sıradıqca kızın ağzından elmalar dökülüyormuş. Nihayət kız canlanmış, fakat bir şey anlatamıyormuş. Şəhzadə, dünya Güzəlinə:

«Bana varırmısın», diyə sonrmuş. Kız da başını sallıyaraq:

«Varırım», diyə cavab vermiş. Hazırlıqlar bitirdiktən sonra hər kəs dücünə çağırılmış. Kızın babası və üvey annesi də davet edilmiş. Dügün qünü baba kız birbirlərinə tanımışlar. Baba kızına:

«Kızım», demiş, «ben sana ne yaptım ki, sen beni terkəttin?» Kız da başına qeleni anlatmış. Hər şeyi öqrenən padişah, karsına dönərək:

- Kırk burak mı istersin, kırk at mı», diye sormuş Kadın da:

- «Kırk burak düşmanın başına», demiş, «kırk at isterim».

Bunu kırk atın kuyruğuna bağlamışlar. Hər parçası bir taşa kalmış. Kızla şəhzadə də bəxtiyar olmuşlar.

KIRK HARAMİLƏR

Əvvəl zaman içində Kasım ilə Əli Baba adında iki kardeş varmış. Bunlardan Kasım zənqin, Əli Baba isə fakirmiş. Əli Baba, ailəsini qeçindirmək için hər qün ormana qidərək kesdiqi odunları şəhrə qötürüb satarmış. Yinə bir qün ormanda odun kəsməklə məşqül ikən uzaktan bir çox atlıların dört nalla qeldiklərini qörmüş. Korkusundan bir aqaca tırmanmış, dallarının arasına saklanaraq onları seyrə dalmış. Məgər bunlar Kırk haramilərmiş. Kırk haramilər atlarındakı kırk sandıqla inmişlər. Reisləri, çalılıqlarla örtülü bir karının önündə Əli Babanın işiteçəqi bir səslə: «Açıl susam, açıl», demiş. Dərhal bir kapı açılmış. Bu adam, digərlərinin birə-birə içəri sokmuş. Sonra kendi də qirmiş, kapıyı kapamış.

Haramilər əpəycə bir müddət kayalıktan çıkmadıkları için Əli Baba ağacdən inmemiş. Fakat için Əli Baba ağacdən inmemiş. Fakat içinə də fənalıqlar qelmiyə başlamış. Tam bu sırada kayalık açılmış, Haramilər çıkmışlar. Reisləri yinə:

«Kapan susam, kapan», demiş. Kapı kapanmış. Haramilərin kırkı da atlarına birnərək ormandan uzaklaşmışlar. Əli Baba ağacdən inmiş. O qərip kapının yanına qelmiş:

«Acil susam, açıl» demiş. Kapı açılmış. Əli Baba, içərisinin xəzinələrlə dolu olduğunu qordüğü zaman şaşırmış. Altından, billurdən kasələr içində əlmaslar, incilər, yakutlar duruyormuş. Bunların hesabı yokmuş.

Əli Baba, heybəsində eşəginin qötürəcəqi kadar altın doldurmuş. Dışarı çıkınca da:

«Kapan suman», deməqi unutmamış. Əvinə qelmiş. Məcarayı karısına anlatmış, kimsəyə söyləməməsini tənbih etmiş. Zənqin olmuşlar. Altınları satmağa karar vermişlər. Əli Baba bir tərəzi almak için kardeşi Kasımın əvinə qitmiş. Kasımın karısı, Əli Babanın tərəziyi nə yapacağını mərak etmiş. Tərəzinin bir qözünə bal sürmüş.

Əli Baba işini bitirdiktən sonra tərəziyi iadə etmiş. Fakat bir qözündə yapışaraq kalan altını qörmemiş. Kasımın karısı səbirsizliklə kocasını beklemiş. Kasım qeldiği zaman:

- «Sen bizi zənqin zənnediyorsun, kardeşin bizdən zənqin», demiş. Altınlarını saymıyor da tartıyor...

Kasım bunu kıskanmış. Gecə qözünə uyku qitmemiş. Ertesi sabah Əli Babanın əvinə qitmiş. Əli Əli Babanın karısı, Kasımın işi sezdiğini anlamış. Kasıma:

- «Kimsəyə söyləmə, altınları aramızda paylaşırız», - demiş. Kasım razı olmamış. Əli Babayı sıkıştırmış. Altınları nasıl bulduğunu hikayə ettirmiş. Zənqin olmağa karar vermiş. Katırlar alaraq ormana qitmiş. Kayanın önünə qələrək:

- Susam açıl, - demiş. Kapı açılmış, bir az sonra da içəri qirən Kasımın arkasından kapanmış.

Kasım bir çox altınları, mücəvhərləri katırlara yükləmək için kapıya kadar qitmiş. Fakat orada nə söyləyəcəğini unutmmuş. Nə kadar xububat ismi varsa saymış.

- Arpa açıl, darı açıl, buğday açıl, - demiş durmuş... Fakat kapı açılmamış. Kasım da korkusundan ağlamağa başlamış. Bir kaç saat sonra haramilər mağaralarına dönmüşlər. Kapıda Kasımın katırlarını qörünce sirlərinin

meydana çıktığını anlamışlar. Kılıcların çəkərək kاپیۛ yürümüşlər.

Haramilərin başı:

- Susam açıl – demiş.

Kapı açılınca Kasım kurtulmaq için dışarı atılmış. Fakat Haramilərin əlindən kurtulmamış. Onu xəzinələri içində öldürmüşlər.

MURADINA ERƏN KIZ

Bir varmış bir yokmuş, əvvəl zaman içində dəvə təlləl ikən, bən babamın beşigini tınqır mınqır salları ikən, bir ixtiyar karının qayət sevgili bir kızı varmış ki, qüzəllikdə cihanda eş yoxmuş. Bu kızı bir qün odasında oturub nakış işlərkən akşam üstü pəncərədən bir kuş içirə qirmiş, buna demiş ki: «sen kırı qün bir ölü beklিয়েcəksin, ondan sonra muradına erəcəksin» - demiş. Ondan sonra oradan uçmuş qitmiş. Bu kızı o akşam yatmış uyumuş, ertəsi akşam olunca o kuş qenə qelmiş, qenə eskisi qibi söylemiş qitmiş. Biçarə kızı kuşun söylediğini annesinə söyleyincə annesi: - «kızım, o kuş əcaba nə vaxt qelir?» Kızı da «bu akşam yinə qelir» demiş. Annesi akşam olunca yükün içinə qirmiş saklanmış, kuş qenə qelmiş «sultanın, kırk qün bir ölü beklিয়েcək. Sin, sonra muradına erəcəksin», - demiş, çıkmış qetmiş. Kızın annesi bunu işitincə: «kızım, qel seninlə bu kuşun əlindən kurtulmaq için başqa məmləkətə qaçalım», demiş. Kızı da: «nasıl olursa olsun diyə razı olmuş, bunlar o məmləkətdən çıxmışlar. Bunlar qida-qida bir kaç qün sonra bir məmləkətə varmışlar, o məmləkətdə bir böyük sarayın ətrafında qezərlərkən qecə olmuş bunlar oracıkta yatıp uyumuşlar.

Kuş usulətlə kızı kapın sarayın içində bir odaya burakmış, nədən sonra kızı qözünü açıp bakmış ki, kendisi bir sarayın içində, adanın ortasında da döşək içində bir ölü yatıyor, kızı bunu qörünəcə aklı başından qider, fakat kuşun dediği xatırına qelip: «nə yapayım, bu da allahdan alınmış yazılmış, nə çarə, inşallah sonra xayırdır», diyə orada oturu

beklər. Validəsi sabah olunca uyku dan uyanır bakar ki, kızı yanında yok: «eyvah, kızımı kuştan kaçırđım, yinə kendi elimlə kaybettim» diyərək ağlaya-ağlaya aradan doğru evinə dönər. Kızı qecə qündüz hiç uyumaz, ağlar sızlar, nihayət məhzun bəkarən İran tərəfindən bir qemi qörünür, bu qemi tamam sarayın önündən qeçərəkən kızı kaptana əliylə işarət edər. Kaptan durur, kızı kaptana on bin kuruş verir, bir xalayıq satın alır, ip ilə xalayıqı yukarı saraya çəkər.

ŞAH ABBASINƏN USTA

(Nağıl, Söyləyəni: Vəliyev Rəis Hüseynoğlu (Qomoro), 75 yaşında, Saatlı rayonu, Adıgün kənd sakini, savadsız. Mətn axısqalılarının dilinin İmaret dialektində verilmişdir).

Şah Abbas vəzirinən gəzməyə çıxdılar, görsünlər ki, cə m ə ə t nə iş görüyər. Gördilər ki, bir yerdə bir usta ağac çapıyər, r, y ö n i y e r. Dedi: - L ə l ə, t u r, b i r bundan xəbər alax. Sordı Şah Abbas ustaya ki, sən ağac çapıb, yorulursunmi, yoxsa g ə z ə l oxursunmi, buni bizə de?

Dedi, necə, nə t ə v ü r yani?

Dedi, b ə n q a r ı m d a n xoşbəxtim.

Şah dedi: - Buna ki, xoşbəxt nə üçünsün?

Usta dedi:

- B ə n i ş l ə b avşam əvümə gəcəndə bənim q a r ı m bənə mehribandır. Heç bir ağrımı t u y a m i y e r i m. Bənim üstümü açar, əl-ayağımı y a x a r, ə t m ə g i m, çayım hazırdu, yiyər rahatlanurum. Belə xoşbəxt kimsə (k i s m ə) varmı?

Şah atını sürdü də getdi t a x t ı n a. Dedi:

- L ə l ə, b i r c a z i b u l.

Cazi hazır oldi.

Dedi:

- Cazi, bu adamı, bu ustanın q arısını ayır, bənə iş gör.

Cazi getdi, q a r i y çavürdü şaha. Usta gəldi işdən, qarı buna heç baxmadı. Dedi:

-Ay dün, belə dəgüldün, b ö g ü n nə oldi Xastamisin? Həkim götürəm. Qari dedi:

-Get, q a y m a q a m götür, ayrılax.

-İndi axırı belə dəgüldün, nə oldi?

O avşam m ü z ə d d ə y n a n, i d e a y n a n (i d d a y n a n) qaldilər. Sabax usta aldı baltasını, başladı işə. Bir ağac vurdi, kəsdi qıçını.

Şah bunun b a ş ı n a v a r d i. Dedi:-Ay usta, nə oldi?

Dedi:-Ey qardaşım, d ü n k i gələnin əvi yıxılsın, əvim etdi p e r i ş a n, düşmüşüm qana bən.

Şah buni götürdi həkimə, sağaldı b e y l a t d i, gerə bunları y a r a ş d u r d i. Yazdı ki, şah: «İki səvgülli arasına girən x ı n z ı r sifətində olsun!». Şah Abbas.

ŞAHIN O DÜNYAYA GETMASI

Bir g ö v d ə bir dədəynən bir nənə yaşıyer. Bunlar çox f i x a r a oliyer. Onların bir ə v l ə d i oliyer də... Oğlunun d ə l g ə n l i vaxtı gəliyer. Oğlan bir gecə yuxıda r ü v ə görüyer. Rüyədə görüyer ki, bir dizində ay otiriyer, bir dizində günəş. Sabax yuxıdan q a x i y e r, oyaniyer. Əvdə anasına diyer ki, bən b e gecə rüyə gördüm. Anası diyer:

-Nə rüyə gördün?

-Nə rüyə gördün?

-Rüyə gördüm

-Nə rüyə gördün?-diyer də oğlunu d ö g ü y e r. Oğlan ağliyer, qapiya çıxıyer. Qapıdaış görən babası:-Oğlum, nə oldi?

-Rüyə gördüm də a n a y dögdi.

-Nə rüyə gördün?

-Baba, rüyə gördüm də oniçün anay bəni dögdi.

Babasının da hersi çıxıyer, oğluna bir s i l l ə çekib q a t a x l i y e r. Oğlan o gövdən ağliya-ağliya çıxıb gediyer. A z gediyer, çox gediyer, bir nə qədər yol gediyer. Axırda bir yamacda bir çobana rast gəliyer. Çobanı görən oğlan turt çobana baxıyer. Çoban diyer:

-Canım, a r x a t a ş, n e r ə gediyersin?

Oğlan diyer:

-Rüyə gördüm də gidiyerim.

-Xeyir ola, nə rüyə gördün?

Oğlan «Allah səndən razı olsun!» diyer də r ü v ə y söyliyer:- «Rüyədə gördüm ki, bir dizimdə ay oturiyer, bir dizimdə günəş».

-Çox e y rüyədür, gəl bu rüyə bənə sat.

Oğlan çobanınən raziləşiyer. Bir sürü t a v a r a degişiyer. Çoban rüyə aliyer də yola düşiyer. Az gediyer, çox gediyer. Günlərin bir günündə avşam qaranluğunda bir şəhərə u l a ş i y e r. Çoban şəhərə giriyer. Y ü s k ə k bir əvin yanında iki atın bağlı olduğunu görüyer. Yanına gediyer, baxıyer ki, atın ö g ü n d ə bir adam yuxliyer. Tez oni öldüriyer, oni b a ş x a yerdə gizliyer. G ə n d i gəliyer, atın yanında yatıyer. Az yatıyer, çox yatıyer, bir də görüyer ki, bir gözəl qız m ə r d i v a n d a n enə-enə gəliyer. Bir h ə g b ə d ə a l t u n gətüriyer Gəlib oğlani oyadiyer:

-Q a x, gedax.

Oğlan qaخیyer. Tez ata h ə g b ə y yükliyer. Atlara b i n i y e r l ə r d ə şəhərdən çıxıb bu vilayəti tərki ediyerlər.

S a b a ğ a ç a x at süriyerlər. Sabax açılarda, insan insani gözünən tanıyan v a x ı t gələndə qız baxıyer ki, i ş t ə d u ğ i oğlan dəgül.

Diyer:

-Ey oğlan, sən kimsin, nə işdür bənim başıma...

Çoban etdxlarını söyliyer, diyer ki, bir çobanıım. Çox söyliyandan s o r a qız razilux veriyer.

-O l a n oldi, h a y d e yolumuzda gedax.

Bunlar da bir q a ç günki gediyerlər, bir vilayətə ulaşıyerlər. Bu vilayətin böyük bir şəhərinə yaxın kəndlərinə çadır qurıyerlər. Sora oğlan şəhərə yaxın gəliyer də orada gəndilərinə y u r d qurmağa yer a r i y e r. Bir qoca nənədən yer sorışıyer. Bir qaç gündən sora nənənin yanına gəliyerlər də nənəynən yaşıyerlər. Qız oğlani yanına çağırıyer də diyer:

-Gəl, burada bir əv y a p a x. Get şəhərə nə qədər usta, işçi varisə yığ, p a r a s i bəndən.

Oğlan gidiyer səhərə nə qədər ki lazım, ustaları çağırıyer əv yapmaya.

Ustalar gəliyerlər.Şah qızı onlara diyer ki, elə bir saray yapacaxsınız ki, heç bir vilayətdə olmasın.Bən sizin ha x i z a altun parasi veracam.

Ustalar işə başliyerlər.Bir nə qədər vaxıtdan sora böyü bir saray hazırlıyerlər də çobanınən şah qızın çağırıyerlər.Onlara diyerər:

-Buyurun,sizin sarayız hazırduz.Ustalar altun parasi alıb gedıyerlər.Çobanınən şah qızı burada birəz yaşaduxdan sora qız diyer:

-Çoban, bu vilayətin sa h a b i v a d u r, deməzmi ki,bu kimdür, gəlib izinsiz saray tikmiş.Sora biziçün ey olmaz.Gəl buranın padişahını bir m i s ə f i r l u ğ a çağırax.Sabax sən gedə dəvət et.Sabaxtan oğlan yola düşməx iştiyanda qız diyer:

-Çoban, sən padişahi dəvət edib gətürəndə onlardan irəl sən içəri girib bənə xəbər ver ki, bən misəfir əvində olmiyer,yoxsa bəni padişah görsə, sənın əlindən bəni alur.

Çoban razilux verür də padişahgilə yola düşər.Çoban hüzürünə gedər də, oni kəndilərə misəfirluğa dəvət edər.Gəndi də padişahınən bir yerdə gəliyerlər.Çoban saraya gələndə qızın dedüğü sözləri unudıyer də düz misəfir o d a s ı n a girıyerlər.Padişah odaya girəndə görıyer ki, nə görıyer, elə bir dünya gözəli görıyer də totaxlarını dişliyer.Oniçün ki,qız misəfir odasından çıxmamışdı.Misəfirilər gözəl s u f r a l a r a düzüliyerlər.Yemax, içməx başliyer. Hər k e ş y e m a x, içməx olsun, sizə padişahdan xəbər verem.Padişahın b o ğ o z u n d a n ə t m ə k keçmiyer.Vəzirinə diyer ki, vay mənım qarnım ağırıdı, bəni zəhərlədilər.Çox bağıriyer də, y u v a r l a n ı y e r. «bəni tez əvə ulaştırurun, öliyerim».Padişahi çıxarıb əvıne gətüriyerlər. Padişah gəndi əvinə gələndə yani ki heç xasə dəgül elə oldi. Padişah ç o b a n a d ə n t ö k m a ğ a b a ş l a d ı . V ə z i r - v ə k i l i n i y a n ı n a y ı ğ d ı d ə, d e d i k i, b ə n p a d i ş a h o l e m d e elə gözəl qarım olmiya.

Vəzir dedi:

-Padişahım sağ olsun, sağ adamın qarısını əlindən almax olurmi?

-Bən bilmiyerim, n a s ı l olur-olsun, onun qarısını bənə alacaxsın.

Çox söyliyandan sora axırı belə bir məsləhətə gəldilər.Vəzir dedi:

-Oğlana elə bir iş verax ki,o sağ qalması.

Padişah vəzirə dedi:

-İş sənə qalmışduz.Vəzir c a z i y o l l a r a ə l a t i y e r.Çobani padişahın hüzürünə çağırtduriyer.Çobana xəbər gələndə çoban çox t a r a q a l i y e r.Qarısı diyer:

-Heç qorxmə, bən dedubum yolınən get. Padişah nə desə,razilux ver.Nə desə,buyursa, qırx gün m ö h l ə t alur, çox da mal-dövlət iştərsin.

Çoban padişahın hüzürünə gedıyer, görıyer ki,padişah:- Vay öldüm,vay qaldım-diyer.

Çoban diyer:

-De, nə qulluğ edem?

Oyandan vəzir diyer:

Padişahın dərđinə dərmen çox uzax T u r t a ğ ı n ı n arasındakı s u a t ı n ı n s ü d ü d ü r, oni içsə, eynaur.Gərək sən gedəsin, oniçün ki, sənın əvində xastalandı.

Çoban dedi:

-Bənə qırx gün möhlətinən xarc üçün çox mal-dövlət lazım.

Padişah, vəzir əmr edıyerlər, dedüğundan da arxux mal-dövlət verib yolliyer. Çoban əvə gəliyer.Şah qızına diyer ki, iş b u, məsləbət budur.

Qız diyer:

-Çox eydür.Sən ye, iç, yat. O t t u z doxxuz gündən sora qız diyer çobana:

-Qax

Çoban ati a y a r l i y e r, qaxıyer, ata b i n i y e r. Qız ona vədrə, taş, şarab veriyer, diyer:

-T a ğ ı n üstündə d ü z ə n n u x d a bir göl var. Gölün yanında bir s ö ğ ü d ağacı var. Onun dibində bir p u v a r

çıxıyer. P u v a r heç tolub taşmıyer. Sən gedərsin. Ati gizli bir yerdə bağlansın, yada s a l i verürsün. Sən gedərsin sögüdü yanına, puvardaki suyi boşaldursun, içinə şərabi tökərsin. Sora sögüdə çıxar da gizlənürsün. At göldən çıxar da o puvardan su içər. Şərabi içən su ati z a r x o ş olur da yıxılır. Sora sən tez sögüddən enərsin, atın başına ipi bağlarsın. Zarxoş vaxtında atın südündən sağarsın. At ayılında ati də binər də diş padişahın sarayına gedərsin. V e d r ə y verürsən də əvəz gəlürsün. Çoban elə də ediyer, ola düşüb gediyer.

Ş i m d i gəl xəbər verem padişahdan. Padişah sağ-salamat oni b e k l i y e r, budur ə v l ə t a r t d i. Vəzirlərdə padişahın yan-y o r a s ı n d a beklıyerlər. Bir də gördilər ki, bir dumanlı, y ü z g ə r l i bir şey gəliyer. Görüyerlər ki, çoban əlində vedrə gəliyer. Vəzir görüyer ki, qarısından da gözəl anı var. Çoban vedrəy y a z l u x d a k i vəzirə veriyer də əvinə gediyer.

Ertəsi günü gənə xəbər gəliyer ki, padişah çox ağır xastatur. Çobana şah qızı diyer ki, get nə desələr, baş üstə de.

Vəzir çobana diyer:

-Sənin gətürdüğün dərman padişahi daha da xastaladı, l a c ı n i bul.

Çoban diyer:

-Bəndən nə x i z m ə t, buyurun.

Vəzir diyer:

-T ə b i b l ə r diyer ki, padişaha dərman, ancax su pərisinin südidür. Çoban, «baş üstə»-diyer: Ancax bənə qırx gün möhlət və qırx dəvə xarcını verəcəxsız ki, gedib gətürem.

Vəzir əmr ediyer. B i r ə b e ş çobanın əvinə yollıyer. Düşünüyer ki, onsuz da oləcəx, hər şeyi bizə qaləcəx. Çoban əvə gəlib qarısına vəziyyəti söyliyer. Şah qızı diyer:

-Buna nə var. Şimdi su atını binib o gölə gedərsin. Su atını sögüdə tərəf üç dəfə s ə k i r d ü r s ü n. At n e r d ə ayağını yerə tez-tez vursa, sən atdan enərsin də o r a y ə ş i m ə y ə başlarsın. Bir də görürsün ki, bir qapı var. Yavaşca açarsın da içəri girərsin. Baxarsın ki, orada üç t ə n ə su pərisi yatıyer. Aşaxda yatan su pərisini yavaşca alursan da çıxarursun. Ata

bindürürsün. Ona diyarsın ki, bənə su pərisinin südi lazımdur. Su pərisinin südüni alandan sora su pərisini də alur gəlürsün.

Çoban ottuz doxxuz gün yatandan sora tağdaki gölün yanına gediyer. Şah qızının deduxlarının h ə p p i s i n i ediyer. Su pərisini də onun südüni də alıb yola düşüyer.

Yazluxda padişah vəzir-vəkilinən beklıyer. Avşam t a r a c u ğ u n d a bir də görüyerlər ki, nə gəliyer, çoban qucağında su pərisi, bir əlində vedra gəliyer. Çoban gəlib vedrəy veriyer də su pərisini əvinə gətiriyer.

Padişahın dərdi daha da artıyer. Nə ki cazilər var, həppisini çağırtduriyer, diyer ki, çobani nə təvür olsa da, öldürəcəxsız.

Axırda bir cazi qari diyer ki, bən öldürməx yolunu ögrədürüm.

Padişah onun deduği kimi ediyer. Çobani çağırtduriyer, diyer:

-Bən çox xastayım. Buni babama xəbər ver.

Ona gəndi parmağındaki y ü z ü g i veriyer ki, babası tanısin. Çoban gənə razılux veriyer də, qırx gün möhlət, qırx dəvə yük aliyer. Əvinəki gəliyer, şah qızına diyer:

-Böğün b ə n i m d ə r d i daha da artı. Şah qızı diyer:

-Bən səni iki dəfə ölümdən qurtardım. Şimdi də su pərisi səni qurtarsın.

Su pərisi diyer:

-Buyur, bən hazırım.

Çoban padişahın deduxlarını söyliyer. Su pərisi diyer ki, sən get padişaha de ki, çox y ü s k ə k odun yığdursun. Sən odunun üstünə çıxar da oturursun. Sora sən diyarsın ki, a t a ş verin, yansın. Bən də su atına binər, g ö g d ə n gəlür, t ü t ü n ü n içindən səni alıb gətürürüm əvə. Sora gəlürsün əvdə ottuz doxxuz gün yatarsın. Sora padişahın hüçürünə gedərsin də diyarsın ki, padişahım sağ olsun, buyur, yüzüğün gətirdüm. Baban dedi ki, oğlum bir gəlsin, görem, h ə s r ə t l ə n d i m.

Çoban su pərisinin deduği kimi ediyer də padişahın yanına gediyer. H i s l ə n m i ş y ü z i g i padişaha veriyer də,

diyer ki, baban dedi ki, çox həsrətləndim, tez gəlsin, bir görən də getsin.

Padişah baxdı ki, bu iş də olmadı, heç olmasa, babam görə. O ki o dünyaya gedib-gəlmax var, bən də gedib-gələm. Çobana diyer ki, bən nə s i l gedem.

Çoban diyer:

-Sən daha çox odun yığdur, tez gedər gəlürsün.

Padişah, vəzir, vəkil- həppisi hər yerə xəbər veriyerlər, cəməti saraya çağırıyerlər.

T a ğ qədər y ü s k ə k odun yığduryer də, padişah odunun üstünə çıxıyer. Oradan diyer öz cəmətinə:

-Bən o dünyadan gələnənəcəx çoban bənim yerim də padişahdır. Ataş verin!

Ataş veriyerlər. Padişah da yanıb kül oliyer. Çoban da keyfi-səfada qaliyer. Padişahluğ ediyer. Şah qızininən, su pərisininən yiyer, içiyer, yer altına keçiyerlər.

ADAMYEYİCİ

Bir qız Adıgünnən gəlin köçiyer Qule kövünə. Qaynanası hər kilidin a n a x t a r ı n ı veriyer gəlinə, ama birini vermiyer.

Qaynanası yatanda bu qız həməən anaxtari götüriyer, otağı açıyer, görür g ü v ə c var. Güvəcin qapağını açıyer, içində insan əli, oli görüniyer. Demə, qaynanasıgil adamyeyiciymişlər.

Qız qorxiyer, çıxıb cocuğunu gətiriyer, qaçıyer. Köprüdən keçəndə qaynanası əvdən çıxıyer, cocuğı için qışqırıyer:

- Südən çək, südən çək.

Yəni u r u ğ u n a (nəslinə) çək, adamyeyici ol. Südəmər çocux da uruğuna çəkiyer, anasının döşündən yapışib dişliyer. Ana uşağı köprüdən çaya atıyer, gəndi də dəli oliyer.

NƏNƏNİN ƏBƏLUĞI

Bir gün bir dədə bir nənəynən yol gediyermiş. Birdən bunların ögünə qurbağalar çıxıyer. Nənə diyer ki, bu qurbağanın əbəsi (mamaçası) bən olsam nə eyni oldi.

Günün birində qurbağa çrcuğa yatanda cinlər gəliyer nənəyi götürməyə. Nənəyə diyerlər ki, gəl, hayte, getdux. Nənə soriyer neraya. O da diyer ki, filan meşada ki qurbağanın əbəsi olurum dedin ki, indi o çocuğa yatiyer, vədəsidür, doğacax da, gəldux səni götürəx oraya. Gəl də əbəluğuni et.

Qari də gediyer, əbəluğı edandan sora cinlər buna bir atəg kömür götürüb veriyerlər. Qari də diyer ki, bən bu kömürü nedacam? Kömürü gizlincə qurbağanın döşəğinin altına tökiyer.

Əvə gələndən sora o x ç u r ı n ı (belbağı) açanda ə m ə d ə n ı (qəfil) oxçurundan altun düşiyer. Nənəyə başiyer ah-tuh etməyə ki, o kömürü niyə tökdüm. Sora fikirləşiyer ki, b i ş e etməz, qurbağanın balasını beşiğa qaldurmaya gedanda altuni alurum.

Yeddisi günü cinlər gəliyerlər, nənəyi götüriyerlər. Nənə oriya çatan kimi döşəğın altını a r ı y e r. Baxıyer ki, burada heç bir şey yoxdur. Altunlar ne gezar?

Çocuğı bişiğe qalduriyer, onnan da geri dönüb korpeşman gəliyer əvə.

MOLLANIN TƏLƏBƏLİYİ

(Lətifə)

Keçmişdə bir molla oliyer, gzi də çox aqılmış. Onun bir koçi oliyer. Molla hər gün koçi kəsib üç dəfə ç o r p a büşüriyer, tələbələrinyən yiyer. Sora onun k ə m ü k l ə r ı n ı yığıb dua oxıyer, koç diriliyer.

Bir gün molla nəyəyə gediyer. Tələbələrinə də tapşiriyer ki, koçi kəsmiyasız. Siz oxıyamasız. Koç nadan olur.

Ancax mollanın tələbəsi Nəsrəddin tələbələrə diyer ki, koçi kəsib yiyax, bən oxumay biliyerim. Gəməkləri yığıb oxurum, koç dirilir. Molla nə biləcəx ki, biz koçi yedux.

Koçi kəsib yiyərlər. Sora gəməkləri yığıyər, ancax dı yığımyərlər. Nəsrəddin oxiyer, koç ayağa kaxiyer, ancax nəsrəddin oliyer.

Molla misəfirluxdan gəlib görüyər ki, ki nədandır. Cəmət da baxıb güliyer. Biliyer ki, bu, Nəsrəddin işidür. Diyer ki, bən deməmişdimmi ki, koça böğüm dəgməyin. Səni görem bu koç kimi ellərə gülünci olasin.

Mollanın karğışı Nəsrəddini tutuyer. O gündə Nəsrəddinin bütün sözləri ellərə gülüncidür.

BULMACALAR

Bir öküzüm var, hər yeri otlar, qaya dibini otlamaz.

Sabağınən qalxdım ki, tarlada başı bayaz-bayaz adamı oturiyer. Sabağınən qaxdım çatal quya düyüşdüm.

Bir öküzüm var quyruğundan dutmasan əvə girməz.

*Qarıya çıxdım əlüməlül,
Yaxına getdim kitli dəmür.
Vur başına otur gəmə.*

*Beş öküzüm var.
Dördi yatıyer
Biri otliyer*

*Bən gedərim o gedər.
Ögümdə rak-ruk edər.*

ŞAŞURTMALAR

Hər keş b a z l a m a l a n u r da biz bazlamalanamazmiyux.

Toxmaxliyersin toxmaxla, Toxmaxliyamiyersin gətür toxmaxliyem (Söyləyəni: Cabir Xalidov, Saatlı rayonu, Fətəlikənd orta məktəbinin müəllimi).

XALQ DEYİMLƏRİ

Allahın adınınən duvalar

Allah saxlasın.

Allah q l a y l u x versin.

Allah xeyirli etsin.

Allah adınınən yaşatsın.

Allah qürbətə düşürməsin.

Allah sabır versin.

Allah d ə r g ə h i n ə utanmıyasın.

Allah imanından ayırmasın.

Allah qada-baladan saxlasın.

Allah x i ş m i n d a n saxlasın.

Allah vətəni nəşib etsin.

Allah qavuşdursun.

Allahın rəhmi gəlsin.

Allah bədnazardan saxlasın.

Allah betarından saxlasın.

Allah xeyirli sabaxlara u l a ş d u r s u n.

H a x t ə l ə saxlasın.

Allah bərəkətini artursun.

NƏSƏHƏTLƏR

Sufraya əl uzadanda «Bismillah» de. Yeyib-doyduxdan sora «Yarabbi şükür, əlhəmdülillah» de. «Allah bərəkətini artursun, qazanan-bişürənlərin ömri uzun olsun» sözlərini də də desən daha e y olur.

Yuxidən oyanursunki, qaxanda «Ya allah bir» de də ələ q a x.

«Bismillah» de də ilk addımın at.

Biri yola çıxanda diyarlar:

-Uğur olsun

O da diyar:

-Allah razi olsun.

Bir işin p e ş i n ə bir yerə gedəndə de ki, «Allah işimizi xeyirli-uğurlu etsin».

Biligə, savada, h a x ı l l ı l u ğ a və gözəl söyləməyə görə duva etməyəcün n ə s ə h ə t budur ki, diyarın:

-Allah i z a n ı n açux etsin.

Bu duvayı də ögrənib deməğizi nəsəhət ediyerux.

-Allah darda qoyup da nə edem, n a s ı l edem dedürtməsin.

Birisi təzə bir şey almışsa, ona «xeyirli olsun» diyarlar.

O da diyar:

-Allah razi olsun. Sənə də nəşib olsun.

Birisi bir iş gediysə deməlisin:

-Qolay olsun işin (ya da deməlisin: «Qolay-xeyirli olsun işiz»).

O da cavabında deməlidür.:

-Allah razi olsun.

BEDVALAR (BED DUVALAR), QARĞIŞLAR, SÖGÜŞLƏR

Allah atsin. Heç bir e y l ü k ə ulaşmıyasın.

Allah öldürsin. İki dünyada yüzün qara olsun.

Əzrəyil p ə n ç ə l ə s i n. Allahın n a l e t i yağsın başına.

Y ı l d ı r ı m vuracax.

Yanacax.

Sönəcax.

Böyümiyacax.

Xeyrini görmıyasın.

M u r a d i qaraya gələcax.

Axsın iki işığın ögən.

Allah vursun.

Solacax.

Həsrət qalasin.

Axır-s o v u n i olacax. (hayvanlarınən bağlı söğüşləri yazmıyerux).

Bu nəsəhəti unutmayın:

Birisi sənə sögsə və sən də söğüşinən cavab versən o söğüşdən sənə nə düşərmış, amma ki, sənə sögənə söğüşinən cavap vermıyeymişin o söğüş sögənin gendinə qayıdurmiş.

AXISQA TÜRKLƏRİNDƏ AŞIQ SƏNƏTİ

Aşiq sənəti Axisqa türklərinin tarixən formalaşmış bədii yaradıcılığının mühüm bir hissəsidir. Bu sənət cənubi Gürcüstan torpağında XVIII yüzillikdən təşəkkül tapıb. "Ön Asiya xalqları ilə sıx ünsiyyət nəticəsində, eləcə də türkdilli xalqların Gürcüstan torpaqlarında məskunlaşmaları ilə bağlı olaraq aşıqlar Mesxet-Cavaxetdə XVIII əsrdən əvvəl də mövcud olmuşlar" (M.Çikovani).

Əski Axisqa əyalətində (Poskov, Çıldır, Ardahan, Şavşat, İmirhav, Artvin, Ardanuç, Tavusker və s.) XVII-XVIII yüzilliklərdə 100-dən çox (Ahılkelekli Hasta-Hasan, Altunkalalı Çerkezoğlu, Ahıskalı Mahımud Çirkini, Güllalı Xoca, Ahılkelekli Taşdemir, Emran İşığı, Üzeyir Usta Fakiri, Ahıskalı Kornan, Ahıskalı Pir- Medhi, Hirtızlı Sevdayi, Hirtızlı Nihani, Ahıskalı Şehri, Azğurlu İsmail, Kobliyanlı S e f i l i... və başqa) el aşıqları yaşayıb- yaratmışlar.

Bu günə kimi aşıq Səfilinin əlyazmalarını nəvəsi İlim Şahverdiyev qoruyub saxlayır. Bu əlyazmalar içərisində insan qəlbini rıqətə gətirən qoşmalar, gəraylılar, cıqalı təcnislər,

qəzəllər, deyişmələr, bağlamalar və dastanlar çoxdur. Dünyanın ən böyük dərdi olan vətənsizlik dərindən aşığın dastanları, deyişmələri, qoşmaları, gəraylıları, maniləri, qəzəlləri, türkü və şarkıları və s. doğdu. 1927-ci ildə yaşadığı ərəzidəki bütün türk kəndlərini gəzdikdən sonra 168 misradan ibarət bir dastan qələmə almışdır. Sənətkarın dastanlarından biri "Aşıq Səfili ilə dəyirmançının dastanı"dır.

Kobliyanlı Səfilinin "1915- Ardahan kırımını destanı" da məlumdur.

Aşığın məşhur bağlamaları məlumdur:

Səfili der, sində gördüm,

Zülfünü sində gördüm.

Alti məftə bir kəfəndə.

Onu da sində gördüm.

Dövrün aşıqları bu bağlamaları açma bilmirlər, sazlarını təhvil verirlər.

Həmin aşıqlar o dövrün tarixi hadisələrini, xüsusən də 28 avqust 1828-ci ildə Axısqa'nın Moskva tərəfindən işğal edilməsini, evlərin, kəndlərin yanmasını, insanların şəhid olmasını qoşmalarında ürək ağrısı ilə tərənnüm etmişlər.

Dövrün hadisələri aşıq Güllalı Xocanın qoşmalarında vəsf olunub. Axısqa'nın durumunu, fəlakətlərini tərənnüm edən bir dördlüyündə Axısqa İstanbulun kilidi kimi qeyd olunur:

Ahıska, gül idi qitdi

Bir ehl-i dil idi qitti

Söyleyin Sultan Mahmuda

İstanbul kilidi qitti.

Ahıləkəli Taşdemir yurd duyğulu şeirlər yazmış, türklər söyləmişdir. 1830-cu illər Rus işğalçı ordusu tərəfindən Ərzurum və Qarsın fəlakətə düşər olmasını ağrı-acı kimi qarşılamışdır.

Kanlı yaş tökerek söyliyim halın:

Nicoldu ulusun, hanıya elin?

Bozulmuş gülşanın, nettin bülbülün

Bundan bele oda yan Ahılkelek

Keçiptir çırağın, sön Ahılkelek.

AXISQA TÜRK LƏRİNİN İMAN YERİ-KOBLİYANLI AŞIQ SƏFİLİ

Aşıq Məmməd Səfili (Məmməd Yusufzadə Kuşoyev) 1870-ci ildə (bəzi mənbələrdə 1882) Gürcüstanın Adıgün rayonunun Pulate kəndində dünyaya göz açıb. Uzun boylu və yaraşlıq bir köy xocası idi. "İyi saz vurmuş", Həyatı məhrumiyyətlər içərisində keçib. Qanlı-qadalı 1937-də molla adı ilə ona divan tutulub. Naməlum ünvana sürgün edilib. Vəfatı və dəfn olduğu yer bəlli deyil. Lakin alınan məlumatlara görə Orta Asiyaya aparılıb. Sır-Dərya rayonunun Slavyan kəndindəki körpünün tikintisində Aşıq Məmmədin çalışdığı müəyyənləşdirilib. Körpünün daşları üzərində onun ad-familiyası yazıldığı aşkarlanıb.

...Aşıq Məmməd dövrünün savadlı, dərin bilikli ziyalılardan olub. Mükəmməl dini təhsil görüb, şəriət qanunlarını dərindən mənimsəyib. Eyni zamanda, el-obada istedadlı aşıq kimi tanınıb. Şeirlərinin çoxunu "Molla", "Cindar" və "Səfili" təxəllüsləri ilə yazıb.

El yığnaqları, məclisləri onsuz keçməmiş. Aşıq "Mən kiməm" adlı şeirində belə deyir:

Bən elə bir kitabəm ki, gəzərəm əldən-ələ,

Oxunduqca artar ziyam, düşərim dildən-dilə.

Bən elə bir arıyam ki, uçarım keçə-günüz,

Zəhmətim getməz hədə, qonarım güldən-gülə.

Səfili millətinin qədir-qiyətini bilənləri həmişə sevmiş, onlarla təmasda olmağa can atmışdır. Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə aşığın əlaqəsi də təsadüfi deyil. O, Hacıya dərin hörmət bəsləmiş, hətta milyonçunun yanında bir müddət aşıqlıq da etmişdir. Hacı da öz növbəsində el aşığının hörmət-izzətini saxlamışdır.

"Koroğlu" dastanının mahir ifaçılarından biri də M.Səfili olmuşdur. Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda onun dilindən söylənmiş dastan indiyədək durur. 1929-cu ildə Vəli Xuluflu tərəfindən buraxılmış "Koroğlu" kitabındakı iki qoldan biri M. Səfilinin dilindən yazıya alınmışdır.

1925-ci ildə aşığın qardaşı Maqsud Xoca Posova qaçı gələrək Badele (Türkgözü) köyündə yerləşmiş və burada ölmüşdü. Ağabəyisinin əlyazısı ilə yazılı bir deyişmə (deyişmələr) toplusunu 1937-ci ildə Maqsud Xocada görən M.Fahrettin Kırzioğlu onun sürətini çıxarmışdır.¹

Aşağıdakı həmin dastandan bəzi parçaları "Dədə Qorqud" toplusunun oxucularına ərməğan edirik.

M.Səfili müasirlərindən Murad Zarzamlı, Aşıq Bəzgin, Sakunetli, Aşıq Sümməni, Şəhri Əfəndi, Əhməd Pəpinov, Ağ Bəsir və adları məlum olmayan neçə-neçə söz ustaları ilə deyişmiş və onları bağlamışdır.

Maraqlı bir fakt: Bir dəfə altı aşıq Səfilinin üstünə düşür ki, sən görək bizim hər birimizə bir bağlama deyəsən, kim bu bağlamanı açmasa, sazını sənə verəcək. Aşıq Məmməd cavab verir ki, birinci siz deyin. Razılaşırlar. Baxır ki, olmayacaq özü başlayır. Elə bu vaxt görür ki, bir gəlin altı dəfə təmizlənmiş balığı bir siniyə qoyub, üstünə də ağ parça atıb gəlir. Bunu görən aşıq görək nə deyir:

Aşığın məşhur bağlamaları məlumdur:

Səfili der, sində gördüm,
Zülfünü sində gördüm.
Altı məftə bir kəfəndə.
Onu da sində gördüm.

Dövrün aşıqları bu bağlamanı açə bilmirlər.

Nə qədər eləyirlər bağlamayı açə bilmirlər, uduzduqlarını boyunlarına alıb sazlarını M.Səfiliyə təhvil verirlər.

Ümumiyyətlə, aşığın əldə olunan əsərləri onun yaradıcılığı haqqında yüksək fikirlər söyləməyə imkan verir. Səfilinin zəngin irsini toplayıb çap etdirməklə onun ruhu qarşısında borcumuzu yerinə yetirmiş olardıq.

¹ Bu haqda bax: M. Fahrettin Kırzioğlu. Ahıskalı 14 halk şairimizden birer parça.- Türk kültürü, sayı 47, yıl IV, Eylül 1966, s.96-98.

DASTANLAR

"1918 və 1919 Gürcü savaşı və Kobliyan dastanı"ndan:¹

1. Dinleyin ağalar, vasfedim hali
Değişmenem bir diyara Kobliyan.
Devrettim cihanı, yoktur emsali
Meyil verməz bir ağyare Kobliyan.

2. Salınurlar bağda barı yiyerler
Herbirisi bir kaside diyerler
Güzelleri türlü renkten giyerler
Gark olmuştu sim ü zara Kobliyan.

3. Sim ü zer almıştı herbir yanını
Söylerdiler çay, kahvenin şanını
Gürcü, göstermedi bir nişanını
Dediler: Nikola'y(ı) ara, Kobliyan.

4. Ahir-Şer'e döndü, düştü bir ataş
Dediler: askere kimi edek baş?
Rey-gördüler: (Atabekli) Server Bek olsun, kardaş
Kırlak, inmezden bire Kobliyan.

5. Bir kavga çıktı ki, meded, elaman
Top, tüfenk sesinden koptu bir duman
Ol saatta Gürcü bozuldu heman
Düşürdüler bayır, kıra Kobliyan.

6. Düştü bayır, kıra kavqa kuruldu
Ezeli: Poskov'un adı soruldu
İkinci: Çikhel'de toplar kuruldu
Dolu kimi yağa yere Kobliyan.

¹ Türkiyə türkçəsindədir.

7. Kaçmayın kardaşlar, olalım koçak
Er olanlar cengin kapusun açak
Sıyrın kılıcı, bağlanın bıçak
Kurt, koyun içine gire Kobliyan.

8. Kırım düşmanları, vurun bozulsun
Kesin kelleleri kanı süzölsün
Palaka (falaka)ya cemdekleri düzölsün
Üçüncü: Vale'ye gire Kobliyan.

9. Girdi Ahıska'ya, tikti bayrağı
Düşman yüreğine vurdular dağı
Kesilsin Azgur'dan Anda'nın-Dağı (sınor)
Dünya durduğunca dura Kobliyan.

10. Durup bir zaman da böylece kaldı (14 ay)
Yol açtı İngilis, müzevir oldu (Nisan 1919)
Hayın Gürcü, Azgur-Kalası'n aldı
Şimdi geldi size sıra Kobliyan.

11. Dara kaldı da çok bunğaldı millet
Böyükler içine düştü adavet
Bozuldu Azgur'da, koptu kıyamet
Anda düştü ah ü zara Kobliyan.

12. Verdiler serini, durdular cenge
Haber oldu İngilis, Gürcü, Fireng'e (Katolik-Gürcüye)
Yahudi, ermeni girdiler denge
Korkaram ki bize vura, Kobliyan.

13. Vurdu bu dört millet, İslam üstüne
Umum Haçperestler düştü kaskdine
Kimi süngü, tüfenk almış destine:
Gelin, kılak pare pare Kobliyan.

14. Vira ceng olundu dört gün, dört gece
Devr-i-Adem görmemişti böylece
İngilis topları yucadan yuca
İşter ki dağları yara Kobliyan.

15. Eikara düşende, eğlendi kaldı (Gürcüler)
Talancı, köylere velvele saldı
Heman Ahıska'dan telqraf geldi:
Barışık bayrağın gere Kobliyan.

16. Peder (Bahşı-Bek) den ulaştı bize yardımcı
Ahire yetiştı destanın ucu
İşitenler desin, bu da bir inci
SEFİLİ'den bir ibare Kobliyan

"AŞIX SƏFİLİNAN DEQİRMANÇİNİN DASTANI"

Deyilönlərə görə, aşix Səfilinan deqirmançı İbrahim qardaşlux imişlar. Bir gün vədəsi yetiyer də İbrahim vəfat ediyer. Buni eşiden aşix Səfili İbrahimin kövi olan Zeyubana gəliyer. Deqirmanı boş görüyer. Yürəqi toliyer, dərindən bir uf edində sazi aliyer. Boş qalmış deqirmanı görə nəsil diyer.

Aldi Səfili:

Bir suval sorayım, miras deqirman,
Aşixların sadıx yarı nec olmiş?
Çara yox ölümə, bulunmaz dərmən,
Çift gezan durnanın biri nec olmiş?!

Aldi deqirman:

Söz de cavabına aşixlar piri,
Sanın İbrahimin getdi, gəlmədi,
Bilinməz məkəni, nerdədür yeri
Fələk kəməndinin duti, gəlmədi.

Aldi Səfili:

Bundan belə gezem qürbət elləri,
Əhbəblərin həp bükülmüş belləri,
Hani İbrahimin şirin dilləri
Boş qalmış odası, kendi nec olmuş?

Aldi deqirman:

Bundan belə əhbəb olan nedarlar,
Dünyaya gələnlər bir gün gedarlar.
Bu dünyaynan alış- veriş edarlar
Dünyaya parasız saşdı, gəlmədi.

Aşix Səfili:

Der Səfili, hani simasi mələk?
Rəhmət olsun, yarabbi, budur dilək.
Gözün çıxsın sanın, ey çərxü- fələk,
Deqirmançılardan piri nec olmuş?

Aldi deqirman:

Bu ağır deqirmada eylədi andı
Qohum-qardaş ham ağladı, ham yandı.
Qurumuş suları, pozulmuş bəndi.
Dünyayı parasız saştı gəlmədi.

Sora aşix Səfili kövün kənarındakı məzaristanaya
Yüzünü məzarluğa dutub görax nə dedi?...

Bayğun kimi çöl viranı dutarlar
Ey məzərlux, İbrahimi gördünüzmi?
Əcəl şərbətini içmiş yaşarlar,
Ey məzərlux, İbrahimi gördünüzmi?

Aldi məzərlux:

Al xəbəri aşix, məzaristandan
Sanın İbrahimin gəldi bundadır!
Qurumuş cəsətdə üzülmiş canı
Əcəl şərbətini içmiş, bundadır!

Aldi Səfili:

Fələk qəst eylədi o şirin cana,
Aşxımdan olmuşim deli- divana
Nerdədür məkəni görsədin bənə,
Ey məzərlux, İbrahimi gördünüzmi?

Aldi məzərlux:

Gəldi sələm verdi, soruşdı biznan,
Mərhəbə eylədi, görüşdü biznan.
Əl çəkdi dünyadan qarışdı biznan.
Çıxancan cəsəddən, öldi bundadır.

Aldi Səfili:

Der Səfili, na söylədi, na güldü,
Veran qaldı bağda gülləri soldı.
Tuyduzmi dərdi na oldi öldi
Ey məzərlux, İbrahimi gördünüzmi?

Aldi məzərlux:

Məzaristanda der tükənmiş günü,
Nə qəətən yaşasa, ölümdür sonu.
Aşdı fələk vurdu əcəl oxunu
Karışdı bizlərə gəldi, bundadır.

Məzaristan bir əl qaxdı da aşix Səfiliyə göstərib dedi ki,
sanın qardaşluğun İbrahimin türbəsi deho türbədür. Səfili
onun türbəsinin yanına gəlib də görax İbrahimin türbəsinə
nəsil dedi:

Məzərluxda yatan səvqüllü qardaş,
Əcəb na yatarsın qaax, Molla İbi.
Tovdi didalarımnda qaninan yaş.
Nəzər eylə bənə bax, Molla İbi.

Aldi Molla İbrahim (içəridən):

Dinnə əziz qardaş, dinnə sözümi,
Bən olmuşim bu məzərdən qaxamam.

Çərx fələk kor etdi iki gözümü,
Gör bən nə gündəyim sana baxamam.

Aldi Səfili:

Gözü yaşlı qoydun burda bəni
Ağlar qohum- qardaş yad edir sani
Kimlərə buraxdın san deqirmanı
Növbətçi çağurur çıx, Molla İbi.

Aldi Molla İbrahim:

Amanat yerinə tapşurdum canı
Faniya buraxdım bən deqirmanı.
Növbətçilər gələndə yoxlayın bəni
Qardaş, bu qarannux yerdən çıxamam.

Aldi Səfili:

Der Səfili məcəl yoxmi qıçında
Yorulduymı deqrimanın içində.
Na yatarsın qara toprax içində.
Burax bu məkəni, çıx Molla İbi.

Aldi Molla İbrahim:

İbrahim də der qolum baqlıdur,
Çəkdi qara toprax yolum baqlıdur.
Dutuldum kəməndə qolum baqlıdur
Doxxuz taxta altdan qardaş, çıxamam.

Sora Aşix Səfili oturub da fələqə çox minnət ediyə
Fələqə bir-iki ağır söz də diyer. Səfili başını qaldurub yoxar
baxanda gördü ki, qarşıda bir bayaz atlı gəliyer ona toğr.
Yanına gilib atdan enər-enməz Səfilinin yaxasını topliyer və
diyer: Səfili, sanın qardaşluğun vədəsi yetmiş, ölmüş. bənim nə
günahım ki, bu qədər bənə söqərsin.

Aldi fələk:

Bən yüz çəvürmişim gözəl məvlaya
Na sorarsın deli-divana qardaş
Neçəsini görğ etmişim dəryaya
Nuhinan girmişim o tufana qardaş.

Aldi Səfili:

Yıxdın könül şəhrini, xarab eylədin
Qaraltdın yüzümü arab eylədin
Civan- cəhilləri turab eylədin
Söylənməz dünyada adın, ey fələk.

Aldi fələk:

Topraxdan xalq olan toprağa gedər,
Can çıxar qələsdən yaraba gedər.
Axırı bu dünyay xaraba gedər,
Gümən olmaz fani çıxana, qardaş.

Aldi Səfili:

Nasil pəhlivansın ki, çıxamasın,
Güləş dutub əlimdən sıxamasın.
Ərzə yazsam, oxumasın, baxmasın,
Bu nəməyi dinlamazsın, ey fələk.

Aldi fələk:

Bən bir pəhlivanım kimsə yıxamaz,
Sağ dünyay bir olsa, bəni yıxamaz,
Pəncəmi vursam göz açıb baxamaz
Sərçə na edacax şahana, qardaş.

Aldi Səfili:

Yüqütdün insani, mali, neylədin?
Rüstəm pəhlivani, Zali, neylədin?
Geybəri qoparan Aliy, neylədin?
İçurdun zəhərdən, cami ey fələk.

Aldi fələk:

Yıxdım Rüstəm Zali, Əsvəndiyari
Bənə qüvvət verdi canabi-bari
Sahabi-zülfıqari, Ali-Heydari
Gənə varmi gələ gümənə, qardaş.

Aldi Səfili:

Yıxdın Qafda, Qafa nasi dəyürdün,
San saman kimi hər yerə sayurdun.
Qoymadın gələni, geri çəvürdün
Dutdun Misiri, Hələbi, Şami, ey fələk.

Aldi fələk:

Heç bir canni qurtulamaz ölümdən,
Hər adamın keçməx olmaz yolundan.
Vurub pəncəyi yola saldım əlimdən,
Əl etmişim Hində, Yəmənə, qardaş.

Aldi Səfili:

Atlimi gəlürsün, yoxsam ki, yaya,
Mərhəmət etməzsın, taşmısın, qaya
Kimisini boğub atarsın çaya
Nə olacax bu əncəmin, ey fələk?

Aldi fələk:

Aş görünməz xırdalanur tay olur
Kimisinin gövdəsində qanı zay olur.
Kiminin səbəbi axan çay olur
Onnara oliyer m a h a n a, qardaş.

Aldi Səfili:

Nə kimsəyə tanışb söz diyarsın
Mərhəmətsiz cəhillərə qıyarsın.
Bir gün sıra gəlür bəni yiyarsın,
Yürəgimə vurdun bəgüm cəmi ey fələk.

Aldi fələk:

Söz tanışma, yoxdur mərhəmət bəndə,
Gücünan öldürməm, qəsdim yox cənda,
Saralur yaprağı düşər hər yanda
Bir ataş salarım, cahana qardaş.

Aldi Səfili:

Civan ikən ölüm ulaşdı tezdən,
Gedən getdi yüzi çəvürdi bizdən.
Gülmədi oğuldan, gülmədi qızdan
San bülürsün sərəncəmi, ey fələk.

Aldi fələk:

Hani qələmqaşlı gəzi nargözlər,
Ağlar qohum-qardaş, analar sızlar.
Nişanlı gəlinnər, köçəcəx qızlar
Ölüm baxmaz cəhil-civana, qardaş.

Aldi Səfili:

Dedi sani haqqa qilem şikayət
Aldın əlimdən qardaşımı, ey fələk
Nuhun tufanında verdin əziyyət
Gərg etdin dünyayı gemida, ey fələk.

Aldi fələk:

Çərxü fələk der, gedən gəlmədi.
Bir kəfin gətürdi, bişə olmadı.
Fani dünya Süleymana qalmadı,
Qarışdılar toza- dumana, qardaş.

Aldi Səfili:

Der Səfili sözün kimlər bəzədə,
Bayğun kimi gün keçürdün məzərdə,
Zeyuban qəryasında etdi qəzədə
Netdin Molla İbrahimi, ey fələk.

Bu deyişmələr bunınan qurtuliyer. Yürəqini boşaldı
qardaşluğunun əvinə gəliyer. Onun ölümü münasibətlər
quran oxuyer. Allah rəhmət etsin deyib də əvünə - Pulatçı
gəliyer.

LİRİK ŞEİRLƏRİ

Mesxetiyam bənim

Tarixin uzundur, adınsa əziz,
Baxan gözümsün, Mesxetiyam bənim,
Yaşamax çətündür, dünyada sənsiz,
Axan kanımsın, Mesxetiyam bənim.

Tağların, taşların tarixi vardır.
Bütün həsrətlüğün axırı vardır.
Gələcax bir zaman sən də gülərsin
Bilki, canımsın Mesxetiyam bənim.

"Mesxetiyam"-deyib səsləsən əgər
Səsizə səs verur, yatmış kayalar.
Qırx dördən butanı bənki həsrətim,
Ay gözü yaşlım, Mesxetiyam bənim.

Məşəsinə baxın, dərəyə baxın,
Çayından keçib də, tağına çıxın.
Karına baxın, buzuna da baxın,
Xoş təbiətlim, Mesxetiyam bənim.

Puarların düzilmişdi sıraya,
Gələnə- gedənə olurdun həmdəm.
Kim qazandı, kim yiyacax dünyada?
Pozulur əhvalım, Mesxetiyam bənim.

Sən ey Səfil, yüzün dutsan kıblaya,
Məkkəm, Mədinəm də kaxar ayağa,
Sürgündə yaşamax, kolay gəlməsin,
Təmüz niyyətlim, Mesxetiyam bənim.

Kobilyani

Dərənin halını xəbər alan dost,
Söz verin, tərifə girem meydana.
Desəmki cənnətdür, şübhə etmə sən
Uzağa getmə heç, gör Kobilyani.

Toprağa nə əksən, inkarmi edər?
Laxana, baklacan, qartopi, qoun.
Kara kiraz, fişna, şahi şəfrəni
Taxılı, arpasi var Kobilyani.

Çıxanda tağına, dərəyə enin
Düzündə gezib də, meşəyə çıxın
Puardan, deryadan açılmaz gözün
Axduxca sulari, gur Kobilyani.

Dizin-dizin çıxdım yol burulsa bən
Seyr etdim kızınan kövləri bir-bir
Günüz günəşlidur, gecə işıxli
İşığa gərg olmuş, nur Kobilyani.

Eşitdux xəbəri açılmış yollar
Səvünən kim, aqliyan kim, gülən kim.
Çoxdandır həsrətux, gəl görüşax biz
Var- dövlətin yollara sar Kobilyani.

G ö r ü ş ə n gəlmişim, ana toprağım
Gül- çiçək əlimdə, başım aşısağı
Ey Səfil, cani dildən səvmax üçün
Salem qolumi b o y n a n, yar Kobilyani.

Pulatelilər

Gürcistan diyari Mesxi dərəsi,
Sahabli dünyanın ilkin milləti
Sayılarda sayı dərənin xalqi
Pulate siftəsi, pulatelilər.

Sayılır məkəni Persat yaxası,
Solunda Laşesi, sağda Arznesi
Camida yer olmaz gəlür gerisi
Qılanda namazi, pulatelilər.

Hər kövün özünün olmuş ağasi
Pulate kövündə olmuşdur azi
Sənətə güc vermiş, çoxdur ustasi
Doktroli, mollali pulatelilər.

Ottuz yeddidə ki tufan qopanda
Fitnə-fəsətlərə yol açılarda
Molladan, aşıxdan qurban verəndə
Boş qaldı kövüz ki, pulatelilər.

Vətəndən qırx bini fronta getdi
Qırıldı, sürüldü, itkinə düşdi.
Vətənə heç biri dönmədi geri
Yatağuz yoxmıdı, pulatelilər.

Komendant saati qoyuldu bizə,
Çətin oldi gezmax bizə və sizə.
Komendant, voyenni düşərdi izə,
Öqündən qaçardı, pulatelilər.

Açıldı yolumuz gezdük hər yeri,
Yituxlar tapılır, salarlar mehi.
Əzizin ölmüşdür, gəlsə xəbəri
Yürəqi dağladı, pulatelilər.

Bütün sürülənlər Orta Asiyada
Ağızları çatmışıdı y e n q i ətməqə
Olanda buxqalter, briqadir, zvena
Ünsiyyət bağladı, pulatelilər.

Köçüb də gəldilər Azərbaycana
Ağsaxallar razi oldi Muğana
Süzməsən içilməz Allahın suyi
Su taşını aldı, pulatelilər.

İşləyib yaşayan muğandakiləl
Haxıldan çıxmasın Vətən hər gündə
Bir gecədə yaşamaya Qaliyə
Ottuz t ü t ü n çıxdı, pulatelilər.

Bağlamax olurmi açılmış yoli?
Kim qol çəkər buna, h a n q i bir deli?
Olmiyan bir şeyi bayrax etdilər,
Ayacan yazıldı, pulatelilər.

Yaylalar

İlk bahar olanda yaylaya qaxar
İnəgi, camuşu, tovar sürüsi
Peşinə yollanur, cəil-qocalar
İlk bahar nəfəsli, gülli yaylalar.

Dağlarda olurlar yaylalar qomşi
Arzneli, Laşasi, Pulateli hani?
Nənələr səslərlər altun, narınci...
Dərəsi, təpəsi, otli yaylalar.

Hər axşam hağıllar mallarınan tolar
Tanalar mələşür, əvməz nənələr
Piləkiddən çıxar, bişən çadilər
Varli, bərəkətli, suli yaylalar.

Çobanlar hay verir mola-tavara
Haxıllar boşanur, səs- səsə verir.
Çocuxlar oyanur qaçarlar yola
Sən ey səsli- küyli, halli yaylalar.

Yaylada yanulur saysız, ağarti
Ətməqə sürəndə süzmə, qaymağı
Onlari yiyana xastalux nədə?
Qurutli, peynilli, yağli yaylalar.

Sabağınan pusa olur tağlarda
Yem yeşil otlarda çisali olur.
Çaxallar mələşür, ularlar qurdlar
Taşlida kəsəkli, nəmli yaylalar.

Axşamdan çox olur kingli-sinəqi
Yaxarlar təzəqi, çıxar tütüni.
Çocuxlar qaçınur, havada əllər
Təzəkli-şirəli, hisli yaylalar.

Tağlara çıxardi qızlar-oğlanlar
Kimi oynasa, kimi güləşür
Halaya düzülür, cəil- qocalar
Nənəli, dədəli, sözli yaylalar.

Yaylasi qurtulur, enərlər kövə.
Qocasi, cəili, bütün həppisi
Dizində güci var, sifati tamlar
Sifati işıxli, rəngli yaylalar.

Qırx dördədən biyani yolun duyuxdur
Yaylasi bilinməz, kövi bilinməz
Səfildur dərd çəkib səni soruşan,
Sən həp ey həsrətli, dağli yaylalar.

Vətəniz hani?

Doğulub böyüdüz kiçik topraxda,
Çocuxkən yituran, vətəniz hani?
Oynardız yamacda, gözəl meşədə...
Çocuxkən yituran, Vətəniz hani?

Məclis qurub başliyanda söhbətə
Yərənnüq qurtarmaz çəkardi gecg,
Çekilib əvizə yuxuz gəlməzdi,
Cəyilkən ayrılan, Vətəniz hani?

Aşx oduna düşüb yanduguz vaxıt
Sözüz sabahacan çekduğı vaxıt
Ayrılanda hər səmtə qaçduğuz vaxıt
Nişanlıykən yituran, Vətəniz hani?

Tağlar ətəqinə süri kaxanda
Kızın görüşünə oğlan çıxanda
Dədənin nənəyə tərs- tərs baxması,
Qocaykən tərk edən, Vətəniz hani?

Camida yığılıb namaz qıldız
İmamın vaizini gözəl dinlardız
Kız- gəlin qapıda süküt dururdi,
Şəriəti sevən, Vətəniz hani?

Düzülüb sıraya siz ot biçəndə,
Yorulanda puardan su içəndə
Səslənəndə t ı r p a n l a r qol gücünə
Tırpanını kıran, Vətəniz hani?

Yaylanın yolidur, dağlara kaxar,
Çoban sürüsünə uzaxdan baxar.
Yağ, peynil, yoğurd süzməsi olur,
Şıratına həsrətlənən, Vətəniz hani?

Hitlerin davası yolda büdrədi,
Fronta gedənlər, həp də gəlmədi.
Eşitdilər xəbəri, Vətən olmadı
Frontdan dönənlər, Vətənz hani?

Dünyanın varluğı kimsəyə qalmaz,
Yax yolu yituran kendinə gəlməz.
Xalx bedavasını olan heç də ommaz,
Bedvadan uzax duran, Vətənz hani?

Millətlər içində geridən baxan
Vətəni olub da, köçəri olan
Səfildur, soruşan cəillər adından
Dədəm, babam, anam, Vətənz hani?

Bizim dağlar

Əzəl bahar deyib gəldim yanına,
İzin ver seyr edəm, doyunca dağlar.
Möhtəşəm, möhtəşəm durub yan-yanı
Buluddan alursuz, suyuzi dağlar.

İşlərdi cəməət başi aşşağı,
Yaşardı dünyada kimdən aşşağı?
Günahsız xalq idi, sürgün etdilər.
Olmuş əhvalatın şahidi dağlar.

Qarşında diz çöküb, öpdüm toprağın,
Gördüm dünyayı, gözümə gəldi nur
Vətənimə qalxan olub sən durdun
Düşməmə ox oldun, göz yaşdı dağlar.

Səfilim, meyl etdim bizim tağlara,
Varluğum bağlıdır, anam toprağa.
Gözəl görükürsün qoca dünyaya,
Paluddan yoğrulmuş, damarı dağlar.

Gəlsin irəli

Nəsihət eylərim bütün xalqıma
Ağzını yummiyan, gəlsin irəli.
Yol açılır təprən, anam toprağa
Yatanlar ayılsun, gəlsin irəli.

Vətəni sevmiyan olmasın gərək,
Düz baxaq sabaha əl-ələ verək
Gərək bizlər, yaxınlaşub birləşək
Yatanlar ayılsun, gəlsin irəli.

Millətim yamandur diyən tapılmaz
Diyani varsa da, günü gün olmaz.
Səfil, san da diyarsın vaxt gəlür ki,
Vətəni seyr edən, gəlsin irəli!

Vətən üçün

Əlimdə dəftər, qələm
Yazarım, Vətən üçün
Asıb torba boynuma
Dilənürüm Vətən üçün

Aci-aci baxma bənə
Na kesər, haxlın sənin
Xəncəri vursan bənə
Ölürüm Vətən üçün!

Durub bənə hay vermə
Gözlərini bərəltmə
Uzağı, türmə desən,
Yatarım Vətən üçün

Xalqımın tayı varmi,
Varisə də göstər hani?
Xalqın ki, açılsa bəxti,
Bən yaşarım, Vətən üçün!

Xalqım bilməz yorulmax
Yiqitlərə biz hay verax.
Səfil versələr ki, imkan
Sən yazarsın, Vətən üçün.

A d ə t i m v a r

Baxın ədrəfizə, ədrəfdə kim var?
Yıxılmış qöqülü yıxımaya nə var.
Hər xalxın adəti, ənənəsi var
Adəti yitürəndə nə də haxıl var!

Səslənsin toylarda zurnanın səsi
Patladın dauli, qızışsın meydan
Çalınsın meydə uzun dərəsi
Oxunsun peşinə mənisi onun.

Çıxardız tağlara qara zurnaynan
Cəhillər güləşür, qız-qəlin oynar.
Qalmazdı dünyada na dərd, na da gəm.
Düzülsə halaya cəil-qocalar!

Səfil, ulaşsan da elə bir dövrə
Raziyim səslənsin zurna və meyi
Çalınmasın məzarımda qitara
Oynadıb çalsınlar, bir də ki, sazi!

H a x l ı m a g ə l d i

Həsətini çekduğum gözə] Vətənin
Abu- havasi da haxlıma gəldi.
Ağladuxca axar, gözlərim yaşı
Dup-duri puari, haxlıma gəldi.

Uzaxdan baxarsın yeşil təpəli
Yaxına gedərsin, gülli- çiçəkli
Qarşında tururdi gəlin -ləçəkli
Qarli- buzli tağlar haxlıma gəldi.

Dərənin ədrəfi yem- yeşil xali,
Çıxanda gezməyə görünməz ardi
Yaşardi içində avusi-qurdi
Qamli- paludli meşə, haxlıma gəldi.

Yaradan verurdi havadan suyi
Böyürdi əkinlər qalmazdı geri.
Bazi deqüşürdi hava haxlıni
Yağmurli salidə haxlıma gəldi.

Yazın ortasında xarmanlar tolar
Küsənlər barışur, toy-bayram olur
G ü z ə yaxın meyvələri d ö ş ü r ü l ü r
Pantasi, furuci haxlıma gəldi.

Dərəyə gələndə güzün aylari
Hazırlaşur enməyə onun yaylasi
Möhkəmdür dərədə qışın qapisi
Metro yarımlux qar haxlıma gəldi.

Keçən günlər bu dəftərə sığmazdur
Görməmişim, yazduğum hələ azdur
Səfil, baban ah çəkib diyandaki
Toy- düqünli günlər, haxlıma gəldi.

Morbed qocalar

Boynuza alursuz hər ağır yükü
Yabançı olmuşdur qorxi və hürki
Asıb da başızı, tolanduxca siz
Bilməz rahatluğu, morded qocalar.

Əlindən iş qaçmaz, çatduxca güci
Kimsəyə şər atmaz, olsa da suçi.
Küvənür, yekinur işini görür
Varsa inatluğu, morbed qocalar.

Beş vaxıt namazi keçməz hər gündə,
İşə başliyanda bismillah dildə
Yalvarur Allaha rahat ölməyə
Artduxca təşvişi, morbed qocalar.

Qomşıya yol alur söhbət etməyə
Dərdini- sərini yarı bölməyə
Toruni oyanıb ağlasa əgər
Səsinə can səslər, morbed qocalar.

Qocalux

Yapuşdun sən əsadan
Yol gezarsın kesadan
İştah daha qalmamış
Yemək artar kəsadan

Oxçurun əlindən verəcəx olsan
Yatduğun döşəqi atacax olsan
İşxli dünyada satacax olsan
Sən birdən düşərsin, gözdən qocalux.

Çeynadxca l u x m a y böyür ağzında
Gümənin gəlməzdi rahatca yata.

Çoğuna göz tiksən gözün tayamaz
Heç yoxdan qalursun, azdan qocalux.

Gecalar yatanda çekülür yuxun
Qısaca mürgülər sabaha yaxın.
Ah-uf edib də qaxıb yataxdan
Şikayət edərsin, yaşdan qocalux.

Hər keş əkdüguni bir gün biçəcəx
Əcəl bədəsini kimlər içəcəx?
Əl atıb bir işdən tutəcəx olsan,
Xətirə yanuşma, işdən qocalux.

Qocalar yığışıb başlasa sözə,
Hər biri bir dastan, tolidür sinə.
Keçmiş günlərizi sayarsız bir- bir
Tarixdən yadigar, qalma qocalux.

Unutdun çiçəqin qoxusunu sən
Varmasın fərqinə gözəllüqun sən
Muçlanıb bir dibdə yumax kimisən,
Həzz alamassın heç güldən qocalux.

Gəl

Alıb da əlinə sən tarağını,
Tağların saçını taramaya gəl!
Kurumiş puarın, uçmuş kəhrizin
Dərdini, halını aramaya gəl!

Gələndən- gedəndən yurdi sorama
Əllərin qoynunda kənərdə turma.
Həsretlə ömrünü sən başa vurma
Paraka qoynunda qocallıya gəl!

Yüzi yüz söz desin, bini- binini,
Nə loğmani ara, nə də təbibini,
Qoparıb o tağdan tela otuni,
İrinni yaramı sarımayaya gəl!

Ziyalım gizlənilib kölgədə qalsa,
İrəlində gedənə geridən gülsə,
Xalqın da həsrətdən gözləri salsa,
Günənə gərgən olmuş, ağlamaya gəl!

Y o l a ç ı l s a . . .

Xalqın gəzsin diyar- diyar
Vətənidən yoxdur xəbər
İqna uci kimi əgər
Yol açılsa biz bəxtəvər.

Özbək elim, qazax elim
Möhkəm dəqül bənim belim
Cəhd etduxca bağlı yolum
Qanad verin, qırış qolum.

Hani Tse, hani Varxan
Biz qazansax olur qalxan
Mücdəsinə öküz qurban
Mesxetiyan, bənim arxam.

Uzanduxca əqri yollaro
Tökümi yox, yavan yillər
Sərsəm- sərsəm gəzən ellər
Beldən əqri, döqüx əllər.

Sayıqlama sən yuxıda
Diyermişlər ola- biço
Ye yaprağı çiraqıno
Alafluğa edər niqo.

Tolaşursun oba- oba,
Vətənin neredədir baba?
İnsan kimi yaşamaya
Dönəm gərək ocağıma.

Sıxlətim çox, dilim qısa
Toy, bayramlar dönər yasa
Əzəbkeşə olsa cəfa
Ah-ufundan gəlür cana.

Bən olmuşəm ağır bir yük
Dərdin, sərini palaza bük
Xam bir yerdə sən əvi tik
Vətən olur diyərdin pek?

Babamın var nəsihəti
Qərrib yerdə ölmə dedi.
Can əvlində Vətən dedi
Vətənimə sən get dedi.

Sərsəm- sərsəm gezəmasın
Gezən əgər yatəmasın
Vətən neredə biləmasın
Hax yolunu görəməsin.

G ə l t a y a n b u n a

Dünyada qayğısız gəzən çocuxlar
Nə günəhi, nə səbəbi ağnarlar.
Eşidib biləndə sürgündür onlar
Baxanda g ö z l ə r ə n g ə l t a y a n b u n a !

Məktəbdən bülürux ana və Vətən,
Hər keşə məlumdur, ayrılmaz bədən.
Qırış dördəndən biyani bağlıdur yolun
Vuranda d i z l ə r ə n, g ə l t a y a n b u n a !

Kökümüz uludur, təmüz əslimiz
Dünyada tanınax, çıxsın səsimiz
Ey Səfil, kimsəyə yoxdur qəsdimiz.
Deqəndə h i s s l ə r ə n, gəl tayan bunal.

O ğ l u m a n ə s i h ə t o l s u n

Əldə olsa hünərin,
Dilində yağın olsun.
Uyma çox gədalara,
Başında haxlın olsun.

Elmə sən fikir versən,
Düz yolun yitürməsin.
Dünyada sirr açmaqçün,
Beynində axın olsun.

Uzaxlarda tolaşma,
Xeyr varisə, şər də var.
Xalxa bağlı yürəqin,
Vətənə yaxın olsun.

Vurulmuş var- dövlətə,
Kimsə gəlməz gözünə.
Vətənə xor baxana,
Sancmaya oxun olsun.

Bənluğun əldə saxla,
Çığnatma vicdanın sən.
Açsalar səndə yara,
Axmaya qanın olsun.

Hər qapiya yan alma.
Yaprax kimi saralma.
Yüz ölçüb də bir biç ki,
Alanda sanın olsun.

Nerdə olsan bil ki sən,
Ağac ə k m ə y unutma.
Can qədrinə yetməyə,
Qalmaya bağın olsun.

Başı qarlı tağa çıx,
Yatıb yuxla, qorxma sən.
Təmüz hava almaqçün,
Gezmaya tağın olsun.

Şərt dəqül dəniz olsun
Kanal olsun, göl olsun.
Heç ki bişə olmasa,
Çimməyə çayın olsun.

Sən ey Səfil, bax dosta
Olmaz xəyanət dosta
Dost yolunda bir kərə
Verməyə canın olsun.

Ə c ə m q ı z ı

Gəl sən ilə dost olayım
Sadıx yara əcəm qızı.
Qaşların mehraba bənzər
Gözlərin də əcəm qızı.

Qız sənin ismin, şərifin
Üç hərf ilə oxunur
Biri ləmdür, biri limdür
Sində vara əcəm qızı.

Yükləmiş köçi, kərvani,
Cəvahir ərkəni sən
Satdın, savdun mərd eylədin
Sən ki etdin kəri sən.

Öldürdün aşix Səfili,
Genə oldin qanlı sən.
Boyu uzun, beli incə,
Zülfü qarə əcəm qızı.

Y a x ş i d u r

Gör nələr xəlq etdi yaradan canı,
Şölə üçün ay -günəşi y axşidur.
Cahanda söylənür gözəlin şanı
Geyinmaya al- qumaşi yaxşidur.

Ölüm eydur aci kəlmə demadan,
Haxıl kəşf olunmaz dəli- səmədən.
Namərdin də yağlısını yemədən
Mərd yigidin quri aşi yaxşidur.

Səfili der, bir yadigar de səndən,
Toymax olmaz paldan, tatlı lisandan
Bivəfa qaridan, pinti insandan
Sarılmaya bayır taşi yaxşidur.

M a n i l ə r

Gün çıxar meşələrdə
Gül suyi şüşələrdə
Hər keş vətəndə yaşar
Biz qaldux köşələrdə.

Tağlarsız nə tağlarsız,
Qardan kəmər bağlarsız.
Gül sizdə çiçək sizdə,
Dərdiz nədür ağlarsız?

Dağıstan tağ yeridur
Gürcistan bağ yeridur.
Veran qalmış Axısxa
Gözəlin çağ yeridur.

Aşix der vətən qari
Kömləqi kətən qari
Adamın əvünü yıxar
Axşamdan yatan qari.

Yeşilmi çit səndədür
Bir uci də bəndədür
Cənnətdən huri çıxsa,
Qənə meylim səndədür.

Bu tağlar necə tağlar
Baş-başa verur ağlar
Yarı səndə buldisəm
Yüz bin yaş yaşa tağlar

Qarşıda çəvürmələr
İçində tavar mələr
Quzusini qurt qapmış
Onunçün yangun mələr.

D ö r d l ü k l ə r

Vətən deyib ağladım
Yürəgimi dağladım.
Dedilər, yol açılır
Ümidə bel bağladım.

Yetimə gün verməzlər,
Yetim kimi qalxux biz.
Fərqi nə heç varmazlar
Yitib yox olsax da biz.

Haxlımdan çıxmaz
Vətən həsrəti
Canıma yatmaz
Tavar, mal əti.

Sən ey Səfil ümid varmı?
Xalxın Vətən diyacaxmı?
Babalardan bir misal var
Dönmiş t ə k i r bir də dönər!

E d a r ı m (qəzəl)

Atıb başımı yerə, hər yeri qan edarım
İncimiş dəli könlüm, hər günü zar edarım!

Əlimin an əkdim, böyütdüm, bu almani, nari.
Yaşarım xalkınan, hər yeri gülizar edarım!

Vətəndə də əkmişdüm, bu almani, bu güli,
Əlim üzülmüş oradan, hər yerə car edərim!

Yada düşsə bizim ellər, çəkiyerim bən də ah!
Siz verur yaram, hər yerə haray edarım!

Səfilim, şaşib hər şeyə, guman edərim,
Sabrum tükənsə birdən, coşub tufan edarım!

AXISQALI 14 XALQ AŞIĞI

Bu aşıqlar haqqında ilk dəfə M. Fahrettin Kırzioğlu məlumat vermişdir. O, 1966-cı ildə « Türk kultürü» (sayı 47, IÜ, Eylül, 1966) dərgisində axisqalı 14 xalq aşığı haqqında məlumatları və bəzi şeirlərindən nümunələr dərij etdirmişdir. Həmin aşıqlar haqqında məlumatlar Azərbaycanı yaşayan Axisqa türkləri və Azərbaycan türkləri üçün maraqlı olduğunu nəzərə alaraq onları oxujularımıza təqdim edirik.

F. Kırzioğlu yazır ki, 1936-1937-ci illərdə on ay Axisqaya qonşu Posofda Əzəl İdarə Təhsil Müfəttişi olaraq, atlı bir məmurluqda bulunduq. Bunu fürsət bilərək, Karsın 76 kəndini bir neçə dəfə dolaşdıq. Bu arada fürsət tapıb folklor və xalq aşıqlarının şeirlərini də toplamağa müvəffəq oldum, böyük əmək sərf etdim. Axisqalı 14 aşıq barədə də məlumat topladım. Bu aşıqlar XÜII, XÜIII və XIX yüzilliklərdə əski Axisqa əyalətinin Poskov, Çıldır, Ərdahan, Şavşat, İmirhav, Artvin, Ardanuç, Tavusker (Şenkaya-Oltu) və s. güney, quzey sanjaqlarında yaşayıb yaratmışlar. Onların əsərlərinə jünlərdə rast gəlmək olur, həmçinin xalqın yaddaşında həmin örnəklər qalmaqdadır. Həmin aşıqlar o dövrün tarixi hadisələrini, xüsusən də 28 avqust 1828-ci ildə Axisqanın Moskva tərəfindən işğal edilməsini, evlərin, kəndlərin yanmasını, insanların şəhid olmasını qoşqularında ürək ağrısı ilə tərənnüm etmişlər.

F. Kırzioğlunun yazdığına görə 14 xalq və saz aşıqlarından başqa, Axisqa-Ahılkelek bölgələrində 100-dən çox şair yetişmişdir. Onlar və əsərləri haqqında məlumata jünlərdə, məjmuələrdə rast gəlmək olur. Məsələn: Kobliyan\Zazola köylü TAYYAR BEK\TAYYARI (1858-1933); Kobliyanlı İZZET; Ahılkelek\Toğ köylü HAŞIM BEK\HAŞİMİ (XIX əsr); Ahılkalı NURU (XIX-XX əsrlər) və b.

-1-AHİLKELEKLİ HASTA HASAN

Hasta Hasan XÜII yüzilliyin sonu XÜIII yüzilliyə əvvəllərində yaşayıb - yaratmışdır. Diyarbəkirdə saxlanılan jünlərdə saxlanılan şerləri göstərir ki, o, məşhur bir saz sənətməçisi olmuşdur. O, «Tərəkəmə Gürcüstanı» deyilən ərazilərdə Borçalı və Kazak boyları arasında çox tanınmışdır. Hətta ərazidən Qarsa köçən ailələrdən olduğu bilinməkdədir. Özünün də «javak-Terekemesi» (Karakalpak) boyundan olduğu anlaşılır. Ahilkelek sanjağının Lebis köyündə yaşadığı təsbit edilmişdir.

Kimdə var?

1. Ey fələk senin elindən bu sitarə kimde var?
Menim kimi sine-dağlı, bahtı-kara kimde var?
İki jihan-serveri bir Mustafanın aşkına
Bulam, dolanam başına, derde çare kimde var?
2. Her kişinin bir derdi var, benimkindən beş-beter
Bir janan su ısıdarken, birisi tas-tas töker
Birisi ağlar, sızlar; birisi yanar, t ü t e r
Tabib gelmez, melhem almaz; böyle yara kimde var?

3. Hasta Hasan der, bu sözümlə: konuşma namerdinen
Çok çalış ki dost olasin, bir eli jomardınan
Neçe aşık yandı nara, illah Kerem derdinen
Böyle atas, böyle yanğun, böyle çıra kimde var?

-2-

ÇERKEZOĞLU

Axisqanın Kobliyan (Altunkale) bölgəsindədir. Babasının adı Çerkez olmuş, aşiq da öz babasının adını daşımışdır. 1297-ji il tarixli bir Posov jüngündən alınan məlumata görə, onun 1801-ji ildə Tiflis, 1806-ji ildə Şirvan – rusa savaşıda həyatda olduğu bildirilir.

Çerkezoğlu zəhmətsevər bir adam olmuş, həyatı az sahasında- bağçasında yorulmaq bilmədən çalışmış. Bir də

oradan keçən bir xoja: «dünya malına çox yemək vermənin boş bir şey olduğunu, ölməyəjək qədər keçimin yetəjayini» söyləməsi Çerkezoğluna çox təsir etmiş, o da javab olaraq aşağıdakı qoşmanı demişdir:

1. Allahı seversen, kandırma nası
Hoja, bu yaptığın hezryan degil mi?
Qayrətlə minnetsiz yaşamayı sen
«Hubb-i siva» dersin, yalan degil mi?

2. «Baki qibi çalış, buyurdu Resul
«Helal devlet kazan, etme teseül»
Dünyada rahatja yaşamak, hasılı
Furkaanda, Hadiste beyan degil mi?

3. Görürsün ne şevket buldu, düşmanı (Moskov)
Günbegün qayretle tuttu jihanı
İslam zebun kaldı, Küffardan yanı
Gözümüz önünde eyen degil mi?

4. Koja Genje, Şirvan alkan boyandı
Ulema yatağı Şeki de yandı
Tiflisdən Azqura geldi dayandı
Bunlar bize hitab:»uyan!», degil mi?

5. Jahülü jühela meydanı aldı
Hunkar, Vezir, Kadı qaflete daldı
Qayret bizden kalktı, Küffarı buldu
İbret alan yoktur; ziyan degil mi?

6. Çerkezoğlunda dert, çoktur, ey Hoja
Bari sen de dinle, et kadrin yuja
Bize çalışmaktır kar gündüz geje
Bu yolu bırakan, yayan degil mi?

-3-

ÇİRKİNİ

Axısqa'nın mərkəzi köylərindəndir. (Bax: S.N.Eroğlu, Türk şairləri, 111. 114). Adı Mahmuddur. XÜIII yüzilliyin sonlarında və XIX yüzilliyin başlanğıcında yaşayıb-yaradığını bildirilir. Axısqa'ya düşərkən (1828-ci ildə) çox yaşlı olduğunu məlum müharibədə şəhid edildiyi söylənməkdədir. Deyilənə görə, şairin özü («insan-güzeli») çox gözəl qamətə, bəxşinə malik olmuş, göz dəyməsin deyə özünə «Çirkini» təxəllüsünü götürmüşdür. Aşağıdakı şerində də bu məsələ bir qədər toxunmuşdur.

1. Ey könül öyle bir mesnede er ki
Diyeler»alemin görkünü aldı» (görk: ihtişam)
Bindir gönül kazan, söylənsin dilde:
«Dost tuttu el-günü, erkini aldı».
2. Bal-dodaktan kendin ıraq eylegil
Qiybetsiz bir yerde duraq eylegil
Herçayı gözəldən fəraq eylegil
Görürsen ki senin terkinə aldı.
3. Bir bada varsan ki, bəri olmamış
Eldegme birinə haddin bulmamış
Baktım ki, dünyada ham ad kalmamış
Ol sebepten Mahmud, ÇİRKİNİ aldı.

-4-

GÜLALİ HOCA

Aşığın dörd qoşması (25 bənd) F. Kırzioğlu tərəfindən 1828-ji ildə Axısqa Ağıtı «Halk Bilgisi Haberleri» dərgisində Şubat 1941 (112) sayında çap edilmişdir. Bu tarixi dastanın bəndini Orta Anadolu jünlərində taparaq M.Zəki adlı bir neçə eyni dərginin 86 sayında (1938-ji ildə) yayımlamışdır. «Vay haraboldu güzel Ahıska» nəqaratı yanında yer dəyişik olara eş söylənən «Bozuldu bağları, hazel Ahıska», « Bu zülm görmədi ezəl, Ahıska», «İfritlər elində qazal, Ahıska» «Özünə çare bul, düzel Ahıska» misraları da bu böyük mütə

duygulu Hoja-Aşık Gülalınıdır. Hətta, ötədən bəri Axısqa'lı və ya oradan anayurda köçmə ailələrdən gələn adamların dilindəki

Dövrün hadisələri aşık Gülalı Xocanın qoşmalarında vəsf olunub. Axısqa'nın durumunu, fəlakətlərini tərənnüm edən bu dördlüyün də, Axısqa'lı Gülalı xoca olduğu söylənilir:

Ahıska, gül idi qitdi
Bir ehl-i dil idi qitti
Söyleyin Sultan Mahmuda
İstanbul kilidi qitti.

Axısqa'nın içindən olub, adı və məhləsi Gül-Alı Gülalı-Hoja olan bu dəyərli xalq şairi, saz çalmaz, deyişmələrini özü ahənglə, ritmlə oxuyarmış. 1880-ji ildə Qarslı Aşık Tüjarı ilə Axısqa'da görüşdüyü, deyişdiyi haqqında məlumatlar da xalq arasında dolaşmaqdadır. Onun qoşmalarından Axısqa fəlakətindən əvvəlki illəri vəsf edən və o dövrün saz şairlərini təəjjübləndirən bir «Hoja-Aşık» olduğu anlaşılır.

KIRMIZI

1. Yıgılıban seyrangaha çıksalar
Ya yeşil diyerler, ya da kırmızı.
Yeşili benzettim nazlı sonama
Ne hoş olur qiyse, sade kırmızı.

2. Oğru olan qitmez yolu, düzbedüz
Namerd olan sözü demez düzbedüz
Oturaydım canan ile dizbediz
İçeydim aşkına bade kırmızı

3. Səfil Gülalının yoktur mecalı.
Başında tam degil aklı, kemalı
Bir gözəl isterem esmer simalı
Ne beyaz, ne sarı, ne de kırmızı.

-5-

AHİLKELEKLİ TAŞDEMİR Ahılkelek köylərində Cavak-Tərəkəmə boyundan olan bu saz aşığının adı Taşdemirdir. Köyü və nə zaman vəfat etdiyi bilinmir. O, duyğulu şeirlər yazmış, türkülər söyləmişdir.

Keçiptir çırağın, sön Ahılkelek. 1830-cu illər Rus işğalçı ordusu tərəfindən Ərzurum və Qarsın fəlakətə düşər olmasının ağrı-acı kimi qarşılamışdır.

1. Kanlı yaş tökerek söylüyüm halın:

Nicoldu ulusun, hanıya elin?

Bozulmuş gülşanın, nettin bülbülün

Bundan bele oda yan Ahılkelek

Keçiptir çırağın, sön Ahılkelek.

2. Yardan ayırmışlar, kalıp şivana

Gülü solmuş, bilbil düşüp fiğana

Veranında baykuş (rus) kuruyor bina

İndi oldun tam veran Ahılkelek

Ne zaman olacan, şen Ahılkelek?

3. Çekdigin zulumlar Arşa dayandı

Yaradana müşkül halın ayandı (r)

Taşdemir, eriyip, odlara yandı

Sen idin ellere-han, Ahılkelek

Çıktın elden, qitti şən Ahılkelek.

-6-

AHISKALI EMRAH\ İŞİĞİ

Aşıq Emran Axısqa'nın Varnet köyündəndir. Hicri 1240-cı ildə Axısqa hadisələri arasında «Cəvdət Tarihi»ndə anılan Hırtışlı Topçubaşı «Ağzıaçık Mehmed Ağa»nın kirvəsi imiş. O, Axısqa fəlakətini görmüş və az sonra kəndində vəfat etmişdir. Xalqın dilindəki «Emrah» adı, uyğurca mətləbi: «sevgili, sevik» anlamında keçən «amrak»dan gəlir. Belə ki, Axısqa Emrahın, «dodaq-dəyməz» söylərkən, dodağına yox batmasın və bacarıqsız sayılmasın deyə tapşırması (məhlə edinməsi), Emrah adının belə bir mənaya gələ biləcəyini düşündürür. O, əvvəlki deyişmələrində də Emrah adında istifadə etmişdir. Anılan dodaq-dəyməz şeri isə budur:

(Xalq şairləri, dodaq səsləri keçməyən sözlər istifadə etmək məcburiyyətində olduqları üçün bu türlü deyişmələri söylərkən, iki dodaqları arasına tikiş iynəsi qoyaraq söyləyirmişlər ki, dodaqları toxunarsa, batıb qanasın və yarışmada yeniləri qəbul etsin).

1. Ateşə yakar cihanı aşk ile narın senin

Ah ettin, Arşa dayandı ah ile zarın senin

Nas içinde destan oldun, düştün dildən dillere

Yar elindən serserisin, ya hanı arın senin.

2. Aşkın, aşnan ararsın, ah edersin derindən

Aşnan sadıq yarın ise der: sana ne narından

Sad-hezar naz ile senin aqlın ala serindən

Şay eder gizli sırların hərcayi yarın senin.

3. İşığı der, sıdık ile gel sen çalış Hak rahına

Git uzak şeytan şerindən, sığın Şahlarşahına

Seni halk eden Hallakın secde kıl dergahına

Her ne dilek dilesen ihsan eder Taarın (Tanrın) senin.

-7-

ÜZEYİR USTA\ FAKİRİ XÜH-H-XIX yüzilliyin ən məşhur saz aşığından olub. Kirmanşah, Aslabəy, Mustafabəy, Ahmedxan adlı dörd türkülü xalq hekayəsi düzmüş olan Üzeyir Ustanın məhləsi Fakiri idi. Yuxarı Poskovun Hevet/Hevat köyündəndir, oğlu Ferhad Feryadı və nəvəsi Süleyman da şair və hikayəçi idi. 1828-ci ildə Axısqa fəlakətindən az sonra vəfat etmiş, Axısqada Əhmədiyyə camisi tikilərkən (1850) 15 yaşında olduğu söyənilir. Özü eşq macərəsini (Hüsniyə ilə olan sevgisini) "«Kara-Gelin» və məşhur eşq dastanı Kərəm ilə Əslinin sonunu «muradlarına çatmış» göstərərək, maraqlı gənc dinləyicilərinin hişmindən qurtulmaq üzərə «Ərzinjean-Bağlar» adı ilə birer xalq hekayəsi biçiminə soxmuşdur. Nümunə olaraq, Üzeyir Ustanın, 1830-cu ilin yazında yeni dövlət sınoru kesilərkən

Axısqanın düşməne təhvil verilməsi üzərinə qonşularına söylədiyi bu ağıni təqdim edirik.

1830 AHISKA AĞITI

1. Hey kardaşlar yanak, yanak ağılyak
Ölkemiz sultanı elden gidiyor.
Al, yeşil töküp; kara bağılyak
Al-Osmanın şanı elden gidiyor.
2. Ahıskaydı burda ellərin hası
Yakıldı ataşe şenligi, nası
Kurtuluncayadek çekecek yası
Yesir olmuş, canı elden gidiyor.
3. Kafir Moskova baş-ölke verilir
Kesilir sınırlar, korqan* kurulur
Yedi yerden FAKİR beli kırılır
Ehl-İslam vatanı elden gidiyor

(*) K o r q a n: Çukura odun- kömürü gömerek yapılan sınırı belitmeye yarayan tümsek.

AHISKALI KORHAN

Axısqanın Oral kəndi bəylərindən Pertev Bəg bu mahlasla gözəl qoşmalar- deyişmələr söyləmişdir. Ataları Kobliyan sancağı mərkəzi Adıqondan bu kəndə gəlmişdir. Çox yaşlı ikən, 1905-ci ildə Rus-Yapon savaşından az ömür görmüşdür. Axısqanın içindən evlənmişdi. Çar II Nikolay çağında İstanbuldan Kurani-Kerim və Mevlid kimi din kitabları dışında yayın və qəzet gətirmək qadağa olduğu halda, Pertev Bəg, Batum yolu ilə qaçaraq Osmanlı qəzetləri gətirdiyi üçün, ixtiyar çağında yaxalanaraq Axısqada həbs edilmişdir. Bu haqsızlıq sırasındakı üzüntülü çağında söylədiyi bu qoşma çox təsirlidir.

1. Bu benim bahtımdan, kem talahımdan
Felek vurdu bu sineme, çalğundur.
Ne vakt menedildim kendi rahımdan

- Dizde fer yok, gönül katı kalqundur.
2. Könlümüzde mamur qamın kalası
Hiç olur mu böyle derdin çaresi
Bir yigidin yada düşse silası
Açılmaz neşatı, qame dalğundur.
3. KORHANım işime hile kattılar
Gamü mihnet ile tutsak ettiler
Şahan idim, bir zağ deyin tuttular
Uçabilmem, kanatlarım yorğundur.

-9- AHISKALI PİR MEDHİ

Axısqanın Kisetip kəndində 1820-ci ildə doğulmuşdur. Kırım müharibəsində sırasında ordunun Axısqaya girişi üzərinə Ruslarla çarpışan yerli türklər arasında könüllü olaraq iştirak etmişdir. Bu üzdən, ordu geri çəkilərkən, 1854-cü ildə ailəsilə Ərdahanə köçərək Ölçək kəndində məskunlaşmışdır. Adı Ali, babasının adı isə Salihdir. İlk mahlası Medhi, yaşa dolduqda isə Pir Medhi idi. 1878-ci ildə Ərdahan köylərindən türk xalqının Ərzuruma doğru köçmələrində, pasport işlərində öncüllük etdiyindən, Rus ajanları tərəfindən aranarkən, gizlicə Ərzuruma qaçmış; sonradan II Nikolayın taxta çıxışıyla yapılan genel aftan faydalanaraq Ölçək kəndinə ailə ocağına dönmüş (1885), 1895-ci ildə burada vəfat etmişdir. Nəvəsi Mehmet Doğru və bunun oğlu Dr. Abdulmecid Doğru da şairdirlər. 1915-ci ildə rus kazaklarının silahsız Ərdahan köyünü və qəsəbədəki adamlara tutduğu divan onların qoşmalarında öz ifadəsini tapmışdır. Onlar bu qırğında öldürülmüşdür. Pir Medhi aşağıdakı qoşmasını 65 yaşında ikən, səkkiz illik bir ayrılıqdan sonra Ölçək kəndinə dönərkən onunla görüşməyə gələn qonşularına söyləmişdir:

1. Tükəndi ömrümün varı kalmadı
Altmışbeşə yetti sinim, kardaşlar.
İsterim ömrümün beratın alam
Qam ile tükəndi günüm, kardaşlar.
2. Kara toprak yorğun yorğun çağırır

Kemiklerim her yerimde ağırır
Zalim felek topuz ile yoğurur
Ulaşamaz bir yana ünüm, kardaşlar.
3. PİR MEDHİyim her işleri sezmişim
Osanmışım, tatlı candan bezmişim
Vazkeçib dünyadan, elim üzmüşüm
Görün neyə varır sonum, kardaşlar.

-10-

HIRTIZLI SEVDAYI

Hirtız\Hirtız ilçesindən yetişən Sevdayi 1890 -ci ildə yaşında ikən vəfat etmişdir. Öz adı təsbit edilməmişdir. Onun gəncliyində söylədiyi aşağıdakı kesik-türkü indi də gövələnmə məqam ilə toy-düyündə və dərnəklərdə söylənməkdədir.

HIRTIZIN GÜZELLƏRİ

1.Sabahtan bade sundurur
Dostu, düşmanı kondurur
Giden aşığı yandırır
Şu Hirtızın güzelləri.
Benim canım, gözüm kızlar
Görende memeler sızlar.

2.Zülüflerin muyundandır
Her güzelin huyundandır
O mübarek suyundandır
Şu Hirtızın güzelləri

(Nakarat)

3.Üste düzmək gümüşləri
Tut döşürməkdir işləri
Dünyada yoktur eşləri
Şu Hirtızın güzelləri

(Nakarat)

4.Ernik*, kırşan** sürünmezler

Çar, ehrama bürünmezler

Her ne desem,erinmezler

Şu Hirtızın Güzelləri

(Nakarat)

5.SEVDAYI, söyler halleri

Ne pek şirindir dilləri

Bir pula degmez (dokunmaz) elləri

Şu Hirtızın güzelləri

(Nakarat)

-11-

HIRTIZLI NİHANİ

Hirtızın Orpala nəndindəndir. Adı İskəndərdir, təxəllüsü Nihanidir. Yaxşı hekayələr söyləmiş, güclü bir saz aşığı idi. 1867-ci illərdə köyündə doğmuş, 1877 (93) fəlakət üzərinə Posof və Artvin kəndlərinə də, saz çalmaq və nağıl söyləyərək keçinmək üçün getmişdir. 1897-ci ildə Yozqata köçərək oradan Örhen kəndində məskunlaşmışdı. Burada Muhtar ikən, 1919-cu ildə köyə dönən əskər qaçaqlarını Milli Mücadilə təşkilatına duyurduğu üçün, Yozqata bu xəbərlə gedərkən, bir qaçaq tərəfindən yolda tüfənglə öldürülmüşdür. Köçmədən öncə Posof və Artvin kəndlərində söylədiyi deyişmələr, qoşmalar çünglərdə və bəzi dəyişik formalarla ağızlarda qalmaqdadır. Bir öyüdləməni örnək kimi veririk:

1.Ademoğlu bilir misin meskenin:

Zulumat yerlərdə yatması çətin

Al abdesi, kıl namaz, sığın Yezdana

Hakkın Divanında gitməsi çətin.

2.Herkim «çor» diyerse, sen söyle «beeli»

Kimseye mülk olmaz dünyanın malı

Eylik et, hoş keçin, doğru tut yolu

Amelin yoğusa, etməsi çətin.

3. NİHANİ, qurbette yamandır işin

Ölüm yastığına gelende başın

Melekül-Mevt gelir, eder teftişin

Ecel şerbetini tatması çətin.

(*) Ernik: Allık.

(**) Pudra yerine keçən aklık boyası, kırşan.

AHISKALI ŞEHİRİ

Axısqa'nın Mukhe kəndindən mədrəsə təhsili gələn Şerif Efendinin məhləsidir. 1914-cü ilin səfərbərliyində 20 yaşında olan Şehri türk ordusunun rusları məhv edən Ərdahan üzərindən gəlib Axısqa'ya əsarətdən qurtararaq yolunda gizlicə yazıb kəndlərə «tapşırma» yolla «koçaklama» və müjdə dastanları ilə, yerli türklərin ümidinə doğruldurdu. Bu kimi koçaklama-dastanlardan biri də Qasımda Köprükəydə rusların məğlubiyyətindən bəhs edərək yayılıb. 1914-cü ilin aralıq ayında Sarıkamış savaşını başlandıqda sırada Posof kəndlərində yaşamışdı. Bundan bilinənləri ömürümüzə veririk:

1914-te Ordumuzun illerlemesine Umut Destanı

1. Efendiler müjdə, müjdə sizlərə
Karşılarız Al-Osmanı bərabər.
Huda, emegimiz verməsin zaya
Yardımcımız Keremkanı bərabər.
2. Uyandı şahənlər, kurarlar cəngi
Kızılkəna bəndü karataş rəngi
Bozarlar kafiri, kırarlar zəngi
Kəadir-Allah bərdir, şanı bərabər.
3. Bizim yardımçımız Şaşlarınşahı
Kırın kafirleri, yoxtur günahı
Yaşasın padişah, islam pənəhi
Sultan Reşad, Hamid-Hanı bərabər.
4. Bozuldu, şaşırdı Moskof-Kıralı
Gündə onbeş fərqu gider yaralı
Haykırıp, titredir Hazreti Ali
Emisi Hamze-Pehlivanı bərabər.
5. Moskof-Kıralının halın sordular
Üç padişah müşevreyi kurdular
Düzüldü koşunlar, niçə ordular
Avustruya, həm Almanı bərabər.
6. Huda, sən nüsret ver Ehl-i İmana
Emrine bizlər kıldık eda, ne?

Hafızlar okurlar:»İnna Fəthna»

Avaz ilə Qurani bərabər.

7. Gəldi Anadolandan koşun serteser

Paşaları badi-seba tək esər

Sarıkamışı ilk çıxışta basar

Kopardılar dad, fiğanı bərabər.

8. Enver paşa düşmüş önünə nasın

Bozar, alır Ərdahanın kalasın

Siz də silahlanın, kökünü kesin

Koyman Urum, bir Ermani bərabər.

9. Kars ilə Batuma kılın savaşı

Verin topu, yıxsın dağ ilə taşı

Ahıska için hiç çekmen talası

Bir top yıkar burç, bedanı bərabər.

10. Alam Ahıskayı, kıram Ermani

Kılıçtan özge yok anın dermanı

Tiflisde okuyam büyük fərmanı

Dalğalansın bəhr-umanni bərabər.

11. ŞEHİRİ dər, çekmeyin sakın kederi

Bizim yardımçımız cənabi-bəri

Moskoflar bozulur, gider z e m h e r i

Açar islamın gülşanı bərabər.

AZQURLU İSMAİL

Azqur qəsəbəsindən Bolubegioğlu ailəsindən Süleyman oğlu İsmail, öz adını «tapşırma» yerində istifadə edərək gözəl deyişmələr yazmışdır. İngilislərin 13 nisan 1919-cu ildə hiylə ilə Karsı işğal edərək Milli Şura Mərkəzini dağıtması üzərinə bir həftə sonra gürcü ordusu da Axısqa və Ərdahanı top və xüsusi hazırlıqlı əsgərlərlə işğal və yağmalamağa başladı. Bu fəlakət üzərinə Azqurlu İsmail əfəndi Çıldır Aşıq Şenlik tərəfindən söylənən 93 (1877) Çıldır-Ərdahan işğalı ağıtına nəzirə kimi eyni qafiyə və hava ilə 1919-cu ilin baharında bu ağıni yazmışdır:

1919.Gürcü işğalı ağıtı

- 1.Kulak verin ehli-islam olanlar
Dinleyin sözümü nasıl iş oldu.
Münafıklar murad aldı, sevindi
Muminler ağlaştı, gözü yaş oldu.
- 2.Gürcüler islama attı hareket
Yer yüzünde kalktı hayır, bereket
Martın sonlarında eyyamı şiddet
Zehir döktü, nevbaharı kış oldu.
- 3.Gürcü, Acaraya hem dedi: «urra»
Gerçi mekanından bizim sinora
Azqur ahalisi çekildi dara
Kimin aba, kimi hırka-puş oldu.
- 4.İbtida ki vurdu, geldi Acara,
Kafir olan daldı altın, m a c a r a (macar altını)
Bundan milletimiz kaldı biçare
Yesir düşenimiz ellibeş oldu.
- 5.Codlisin-Başından eyledi hücum
Gelmedi imdada, yetmedi gücüm
Kimsenin evinde kalmadı cecim
İmdad gözekledi, gözü yaş oldu.
- 6.Kafirler topladı geldi tahılı
İçimizde bulunmadı akılı
Halı, kilim, k e r s e n ile p a k ı r ı
Görmiyen gözlere hayal, düş oldu.
- 7.Zoret-Deresinden atılar topu
Azqurda yıkıldı niçe bir yapı
Sivrildi kullaplar, kırıldı kapı
Ğafil Müslümana Gürcü baş oldu.
- 8.Poskov uydu Ahmed-Beqin sözüne
Gürcünün o vakt gün çaldı yüzüne
Çol-çocuk düştü Ağara-Düzüne
Niçe bin yigidin canı leş oldu.
- 9.Kobliyan (ı) kurtardı bir İnce-Bahşı
Gördüz milletimiz, oldu mu yahşı

- Talana kaçıyor Solohan-Çoşu
Üste de mal gitti, evi boş oldu.
10.Kamzaotalılar gitti talana
Bilmeyen, sözümü sanar yalana
Fakır hakkı yiyen, hayır görene
Yedügi, içdigi şifa-nuş oldu.
11.İgne-Korcu gitti aldı saati
Komser ordum diye aldı berati
Hanı Katha-Çahal, sen nettin atı
İçince şarabı pek serhoş oldu.
12. Oğulları tutar dört yıldır yası
Milletimiz oldu Allaha ası
Tanırmısız Koyhologlu Abbasi
Alacakarqayken, kartal-kuş oldu.
13. İSMAIL der Otuzbeşte bu sözü
Nice milletimiz yanar öz-özü
Ya Resul şefaate eyle sen bizi
Zengin olanların bağı taş oldu.

AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN AXISQA ŞAİRLƏRİNİN ŞEİRLƏRİNDƏN ÖRNƏKLƏR

CABİR XALİDOV

TOY

Can qardaşım, sənə sala m söyliyem,
Toy-bayramdur günü, ayi şennigin.
Kövül iştər, düşəm dövrən eyliyem,
Qoy çox olsun belə toyi şennigin.

Cigər-cügüm sevincindən tel olur,
Hər adamın əl tutanı, el olur.
Nişan, urba, düğün puli sel olur,
Bin bərəkətlüdür payi şennigin.

Zurnalar çalınur, davul dögülür,
Yan-yana gezan, tənə alur, sögülür.
Qızlar saraflanur, oğlan ögülür,
Hər cürə çalınur meyi, şennigin.

Nənə, dədə böyüklərdür ən başda,
Adam, qarı, oğlan fərqi var yaşda.
Gəlinlər fərəhli, qızlar tələşdə
Çocuğınan artar sayı, şennigin.

Bura toydur, etmə ayıp, ar, oyna,
Çıx meydana, sən də eşin çar, oyna.
İştiiyर्सin halaya gəl, bar, oyna
Toyda toğar günü, ayi şennigin.

Toyda təzə, gözəl urba geyilür,
«Bir yastuxda qocalsınlar» deyilür.
Çorba, pilav, qavurmalar yeyilür,
Bu yeməkdür-eyi, zayi, şennigin.

Hər keş burda eş-əhpəbli oturur,
İxtiyarlar söylər, misal gətürür.
Yürək yansa çaycı çayi yetürür,
Şərbətmidür acap çayi, şennigin.

Xoş sözinan məclis coşar şennanur,
«Güləş»-deyi gənlux tərlər, tənənür.
Çəyil-cümrü bir boy artar ennənür,
Qoy ucalsın, cinsi, soyi, şennigin.

O, dildur ki, tatlilərin tatlisi,
O, Vətəndür, var-dövlətin həppisi
Yolda qalmaz yolçılarının atlisi,
Şennik bulsun-yoxdur nayi şennigin.

CABİR sözi çeşmə kimi qaynadur,
Ağniyana öz qomşusu aynadur.
Dənizlər qurudur, tağlar oynadur,
Bir olsa qüvvəti, hayi şennigin.

VƏTƏN

Bir gözəlin yanağında
Bir qaraca xaldur Vətən
Bir bir çiçəkdən yapılmış
Bin yipux xas baldur Vətən.

Həm haxıldur, həm də dildur
Datlı-datlı gün, ay, ildur
Sən mərəmin ona bildur
Gör ki, Rüstəm Zaldur Vətən

Ab-havasi sərin-sərin
Dərələri dərin-dərin
Yetməz güci yüzgərlərin
Bir qayadur, saldur Vətən

Desan əv yap nərəsində
Yamacında, dərəsində
Taş və gömük arasında
Altun elli naldur Vətən

Yağmuri var narın-narın
Torpağında işlə bərin
Qızların, həm oğlanların
Bəxtinə xoş faldur Vətən

On beş çatallı ağacda
Budaxlı-telli ağacda
Meyvəsi pallı ağacda
Bir yeşilca taldur Vətən

Həm anadur, həm də övlət
Tükənmiyan bir var-dövlət
Sən zəhmət çek, helbet-helbet
İpəkdür, həm şaldur Vətən

Nera baxsan bir xoş məni
Puvarlarına al təmənni
Ağniyana bir-bir nənni
Ağnamaza laldur Vətən

Oyansın bəxti yuxidan
Həsətdür gəmli oxudan
Oniçün yaz yaş axıdan
Qışda başı çaldur Vətən

Yad yüzgərlər sarıp sıxsa
Şər üstələp xeyiri yıxsa
Oğulları nəmərt çıxsa
Bağrı başı aldur Vətən

CABİR, düşün yaza-yaza
Doyupdurmi gəzə-gəzə
Könül adli telli saza
Bir solmiyan güldür Vətən.

XOŞ GÖRÜŞDÜX

Sən, ey əziz baba yurdum,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük
Həsət çekdim, səni gördüm
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Sən, ey gözəl arzu, gümən,
Dağ köskünə çökən duman.
Uçma, ey quş, uçma, dayan,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Ey, dərədə gülriyan çay,
Yay, səs-sədən ellərə yay,
Gözəllükdən alduğum pay,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Qız səpətə meyvə yığar
Qaya qopdı tarap tappar
Nənəm, dədəm gezən yollar.
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

İnsanlardur yurda naxış.
Uli toprax, sənə alqış!
Gülən günəş, gələn yağış
Xış görüşdük, xoş görüşdük.

Biriklərdür dolax-dolax,
Dağ babanın gözi bulax
Gəlmişim ki, tanış olax,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Bir gözəlcə amaldayux,
Mör mənəmşə xəyaldayux,
Acap navaxt vüsaldayux.
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Yetmiş iki kövli dərə,
Barabarsın simuzərə.
Gəldim qanat kərə-kərə
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Qalmadı

Bu dünyaya qərib gəldük, gedarux
Söyləməyə dastanımız qalmadı.
Qürbət eldə çadırlarda yatarux
Əkməyə heç bostanımız qalmadı.

Qurulmuşdur fani dünya yalandan
Söylə baxem dünyadan kəm alandan
Qocalanlar bir -bir köçdi dünyadan
Na anamız,na babamız qalmadı.

Çərxi- fələk etduğunu ediyer
Türbəmizi nerdə gəldi qaziyer
Gələn-gedan sayımızı sayiyer
Bilinmiyer, heç sayvmız qalmadı.

Bu dünyanın acılığını gördük biz
Ətmək nadur, boş otunu yedük biz
Tatlıdan çox, acısını gördük biz
Ağlamağa heç halımız qalmadı (Güləhməd Şahin)

Bir şəkil çekem (Usta İsmixan dadaya)
Bir yurtda yüz mindür kövlərin sayı,
Burdan ayax açar bizim Kür çayı.
Yayulur nənnisi, hayi-harayı
Bir qaya bir çaya baş əgmişdür, baş.
Bir əglət maşini, əglət, a qardaş
Bir şəkil çekem.

Nahax duymamışux bu hüsni, nahax
Meşəsinə seyr et, yaylasına çıx.
Sən həyat aşqına, hekmata bir bax
Bir cami gögərtmiş k ö s k ü n d ə bir taş,
Bir əglət maşini, əglət, a qardaş
Bir şəkil çekem (Cabir Xalidov)

Nəsihət

Sağlam qalem deyir sən yüksək tağ ol
İşi səv, insan ol, sən yüzi ağ ol.
Savuxdan, acluxdan,yuxusuzluxdan
Bu üç şeydən qorun, çalış uzağ ol (Cabir Xalidov)

Nalə-fəğan
Tutlar da bişdi, yiyamadım bən
Təzə urbayı geyamadım bən.
Yillər uzuni səvmişəm səni
Yürək sözümi diyamadım bən (Cabir Xalidov).

Türk qızları
Gizlin- gizlin baxan bizim pərilər,
Biz yoldan keçəndə baxışiyersiz
Kortluğa mənəmsə nəsil yaxuşur
Sizdə kövümüzə yaxışiyersiz.

Məndilizdən gəlir çiçək qoxusu
Gözlərdür hər zaman gökçək uğrusi
Yərənnük deyilsə sırım doğrusi
Gəfil bir- birizə çalxışiyersiz

Cabirim, bən sizdə görmiyem eyip
Şad edem sizləri var olun deyip
Axşamlar yeşili, alqırmızı geyip
P u v a r l a r başına axışiyersiz (Cabir Xalidov)

Yürəgində
Bundan sora kobliyan çay,
Çağlar bənim yürəgimdə
Derselin üstündəki ay
Ağlar bənim yürəgimdə.

K ö s k i gül qaşi qaradur,
Kendini bənə aradur,
D a ğ l u x h a v a s i yaradur
Dağlar bənim yürəgimdə (Cabir Xalidov).

GÜLƏHMƏD ŞAHİN

VƏTƏN

Genə təzələndi esgi dərdlərim
Bayramda qol-qanad açeydim, Vətən!
Sənin gül nəfəsin duymax üçün bən
Quş olub havanda uəydim, Vətən.

Bizə güc gələməz boran, qar, savux,
Qırx yildə bunları biz çox görmüşux,
Oleydim təzədən körpə bir çoçux
Yeşil dərələrdə qaçeydim, Vətən.

Sönməz yürəgimin Vətən sevgisi
Çıxsa da canımın axır nəfəsi
Oleydim dünyanın ən qüvvətlişi
Bağlı qapılərin açeydim, Vətən.

Sandan gözəlinə gözəl demazdım,
Sənin gözlərini ağlar görməzdim.
Yüz yillux ömürə ömür demazdım
Savux puvarlardan içsaydım, Vətən.

Demişim, diyacam sözün düzüni,
Qalsın soxaxlarda ayıran bizi
Yorulmax bilmədən gəca-gündüzi
Hüsnünə türkilar qoşeydim, Vətən.

Analar saçını yolar Vətənsiz.
Babamın gözləri dolar Vətənsiz,
Güləhməd, güllərin solar Vətənsiz
Onsuz, bircə kərə göreydim, Vətən!

NERƏDƏ

Fələk bizi kəfəninə bürümüş
Bilinmiyer məzərimiz nerədə?
Öz peşinə palaz kimi sürütmüş
Bilinmiyer izlərimiz nerədə?

Gözlərimiz bir Vətəni ariyer,
Fələk bizi daraduxca, dariyer,
Qocalduxca yükümüzdə artiyer,
Cəhil-cavan yillərimiz nerədə?

Bu dünyaya yoxdur bənim tamahım.
Bir kimsəyə çatmadı heç ahım.
Dörd yanımı tikan almış, Allahım,
Bilinmiyer, güllərimiz nerədə?

Yəpi yapdux, uçurtdılar, sökdilər,
Əşya kimi səhralara tökdilər,
Yalğuz görüb qolumuzi bükdilər,
Neçə yigid ərlərimiz nerədə?

Perik düşdux quşlar kimi yuvadan,
Ömür sürdux həsrətinan, qəminan,
Rəhm et bizə, yeri-gögi yaradan,
Bir xəbər ver Vətənimiz nerədə?

İLİM ŞAHZADƏOĞLI

VƏTƏNSİZMİ GEDEM, ALLAH
Çapdım ati, dünya böyük
Qaynar dünya bənə sönük
Nə etmişim, çoxdur dönük?
De, kimə sığınem, Allah?

Vətəndə doğulan çocux
Qundaxdaydı, biz sürüldux
Ömür keçər, biz yanarux
Vətənsizim, neydem Allah?

Vətən oğli bir-bir gedər,
Gözlərində həsrət, kədər.
Cəil nəsil suçli gezər
Qürbət eldə, neydem Allah?

Allah diyib oturmuşux,
Yürəkdə qəm bitirmişux,
Hayıf, çox şey yitürmüşux
Dərdi qəmə qatem, Allah.

Əldən gedər ömür, həyat,
Azmi oldi bu dar həyat?
Səfil, vardur əşrəf saat
Vətənsizmi gedem, Allah?

XALİD ACARLI
ANACAN

Uzaxdan görəndə «can-can» diyardın,
Balam, gülümə qurban diyardın,
Bəni güldürürdün, bənə gülərdin,
Bənim həyatımın mənası anam.

O al yanaxların rəngimi soldı,
O gül dodaxların dinməzmi qaldı,
Alavli yürəgin ataşsız yandı,
Bənim həyatımın mənası anam!

YİTGÜN QOMOROLI

YAXIŞURMI?

Vətənə umursuz olmax,
Bögün bizə yaxışurmi?
Bu işdə yorulmax, yilmax.
Deyin, bizə yaxışurmi?

İnsaf edin, gəlin yola
Möhkəm verağın qol-qola.
Öz yurdumuz ola-ola,
Sürgün bizə yaxışurmi?

Millətin çoxusi dərdli.
Dərddən beli iki qatli.
Belə ağır müsibətli,
Oyun bizə yaxuşurmi?

Ey türk oğli! Ayağa qax!
Vətənə satuxunmi sıxax?
Dön geri, öz tarixən bax.
Satğun bizə yaxuşurmi?

Yetər yerimdə saymışım,
Qərib adından doymuşım.
Adımı Yitgün qoymuşım
Yitgün bizə yaxışurmi?

VƏTƏNİM

Bitmədi fələgin ayrılux qəmi,
Qucağında yaşamadım, Vətənim.
Na eşqinan puvarlardan su içdim,
Na ilhamsız coşamadım, Vətənim.

Ad alıb sənininəndə ucalan,
Bahar fəsli təbiətdən güc alan,
O toprağı qarış-qarış yaliyan,
Çaylar kimi daşamadım, Vətənim.

Bir baxan yox yürəkdəki dağlara,
Ölən öldi, mərəz qaldı sağlara,
El arxasi, başı qarlı dağlara,
Bir-iki söz qoşamadım, Vətənim.

Hani, varmi bizim kimi ağlamış?
Dərd-qəm seli kövlümüzi dağlamış.
Fələk bizi sıhırlamış, bağlamış.
Bu sıhırı açamadım, Vətənim.

Sənsiz yüz yil ömür sürsəm dünyada
Sönməz qəlbim sənə qarşı sevdada.
Sən olursun axır sözüm genə də
Diyarım ki, yaşamadım, Vətənim.

Hayra,şere el tutan
Bu Anşa ninem benim,
Hem eziz, hem mehriban
Bu Anşa ninem benim.
Bağrı dolu sözinen,
Ateşinen, közinen.
Söylər sözü gözünen

Bu Anşa ninem benim.
Meclislerde tapılsa,
Keçmişlere qapılsa,
Göşki defter, açılsa
Bu Anşa ninem benim
Söyledikce dürr keser,
Her kelmesi bir eser
Hazinedir, muhtaser
Bu Anşa ninem benim. (Güləhmet Şahin).

Anşa nəvənin manilərindən:

Ben aşık, nere çıktı,
Ahım gör nere çıktı.
Oğul, «Vatan» demekten
Dilimde yara çıktı.

**

Ben aşık, Karalandı,
Ay doğdu paralandı,
Vatansız yanan kalbim
Biçahsız yaralandı.

**

Bağa girdim bağbansız,
Deve gördüm karvansız,
Ellere loğman idik
Ölüyoruz ilaçsız.

«Vətən eşqi» qəzetinin səhifələrindən nümunələr

Babam diyardı ki... (mənsur şeir)

Bürəm-bürəm qar yağardı. Toprağa jandur, insana qandur diyardı. Oyniyərdux, gülərdux. Dağ aşşağı xizəkərdə enərdux. Xəbər-ətər yox idi, na qəmdən, na qüssədən. Çiplax yalınayax qaçardı. Gəndimiz gəndimizə yol açardı. Üşüməx na idi bilməzdux.

Çünki toprağıız kendimizin toprağıdi. Pambux kimi bayaz qari bizim üçün yorğan idi. Sijağ idi Vətən toprağı. Tükənməzdi gəlib- gedən qonağı.

Eh...oğul! Üşütdilər, üşümiyan qəlbimizi. Bağladılar bəzə tələfdən açılmıyan, qırılmıyan, zənjirlər qnan yolumuz. izimizi. Məjbur oldux geja- gündüz xısın-xısın söyləməyə. qan qaldımı daha bizdə ağlamaya, sızlamaya. Yaşamaya umut verən qalmamışdı. Allah tala hər bir türkə bir Əzrəyil yollamışdı.

Ölən öldi, qalan qaldı. Vətəndən düşdüx ayri, yürəgimiz daraldı. Bu böyüklük məmləkətdə varlux ikən yoxa döndü. Hər addımda bir mum kimi yanıb söndüx.¹

Birəz gerçək, birəz yərənnük

Siz ey cəyil-cavan, ana-babalar! Dünyaya gələn hər bir əvlət nə qədər sevinc, nə qədər möhübbət bəxş ediyərsə, bir o qədər də əvlət qayğıları yüzə çıxardıyer. «Bu bənim qızındur. bu bənim oğlumdur» deyip! Də sahaplux ediyerux. Bu təbiidür. B a x ş a jür ola bilməz. Netay o ana-babanın jənnəti ki, bir məjlisdə oturanda onun əvlətləri haqqında xoş sözlər. ana- babanın özi yox, məjlisdəki bəxşaları söyliyər. Əgər əvlədin tərbiyəsi, davranışı, hərəkətləri, işguzərluğu, hörmətli. savadi, dini və dünya görüşü bu kimi müsbət hallapra. keyfiyyətləri səni razi salmiyersə "qız bibisinə, oğlan dayısına dönmüş" deməynən iş düzəlmiyər. Tərbiyəsizlux ağır dərddür.

¹ Güləhməd Şahin. "Vətən eşqi" qəzeti, 3 mart 1992- ci il.

böyük beladur. Naraziluxların əsas beləsi çoxcəhətli və köki dərinlərə gedən bir sosial bələdur. Çocuxların yürəginə, qəlbinə girməx lazımdur. Baxməx lazımdur ki, bu çocuxların ən əvvəl ana-babasına, millətinə, toprağına, Vətəninə, qohumlarına: qonşilərənə və s. saydudərumuz eylülüklər münasibəti nəsilədur. Bütün bu çocuxlarımızın yürəqində sıraynan yaxşilux cəhətdən yerlərini dutmuşlormı? Ya da tərsinə də ola bülür, elə döğülmü? Əvlədizin istər yaxşı cəhətləri, istərsə də köti cəhətləri varisə, onda özüzə dönün. Bir ana-baba kimi öz köküzü araşdurun. Sonra isə düşdüğüz vəziyyəti yaşadığüz şəreiti araşdurun. Əgər köküz əl vermiyərsə, əgər içəriz ey dəğülişə sizi istiyerlər dünyanın ən ey yerində yaşatsalar da xeyri odmiyacax.

Misal üçün. Adamın biri qaxıb bir çoxluğun qarşısında desə ki, canım nə əllərimizi qoynumuza yığıb kənərdən baxiyerux. Gedəx da şikayət edəx ki, niyə paralarımızı vermiyerlər və ya qazandığumuz az hesablamışlər və s. Əgər aşşaxdakilər sözüməzə baxmasa, yoxarıləcəcn gedəğin. Kənərdən baxan üçün bütün bunlar çox eydur. Fikirləşür ki, xalqın qayğısına qalmax istiyerlər, xalqa canları yaniyer. Ey işdə də, köti işdə də lider oliyer. Liderluğu ələ alməx üçün var səsinən bağıran adamlar ola bilür. Hər keş bir kövdə yaşadığı üçün bir-birini ey tanıyer. Genti köti olup da bağıran «liderlər»dən, kişilərdən bir misal gənə:

-İşləməsə də yığıduğı paraları bundan sonra qari-qocanın pensiyası olmax şərtilə 20-30 yil yetər. Amma gənə ələykən, işləyib qazandıxlarını vaxtında alamıyanlardan irəli düşiyer. Kənərdən biri gəlib o biri duranın qulağına diyanda ki, kişinin peşinə, ən nahayət insanın peşinə gedərlər. Daha beləsinin yox, ola. Ağnaşılan ki, bir alajadouzi əskükdür. Bunun burada belə söyləməsinə baxma, əvinə bir kərə "Vətən" jəmiyəti üçün paraya getsən, başan keçənləri görürsün. Əliboş kor pişiman geri dönərsin ki, onda görürsün bağırıb xalqınən «iş» görməx istiyən kim imiş. Sanda zaniyersənki belələri xalqa can yanduriyerlər, hə? Yalandur, inanmayın. Bax bu cür adamları o qüsursuz Allahü tələ cəhənnəmin ortasına atsın, onda da

dəva edərlər ki, bənim yerim buray dəgöl.

Bu sort adamların kökünü araşdırmaq lazımdır. Çünki bizim millətə köçmək ilux yazılmışdır. Toprax, vəza bilməzux. Belə olduxda kamil bir insan yetişdirməyə də qan olacaxdur. Belə yerdə demişlər: Zərəlin nerəsindən dönsən xeyirdür. Hələ zərəldəyux, birləşməyə, çalışmaq Vətənə gətə da qurtulax. Allah həppimizin həm işimizi, həm sounumuz keyilli etsin¹

İ.Səfilin «Vətən eşqi» qəzetində çap olunmuş «Yolumuz məsləgimiz» adlı yazısında:

Xalqımızın başına gələn və heç bir xil ölçiyə sığmayan fəlakətlər, biz türkləri (gendini bir türk kimi tanımışsa) daha da birləşməyə, bir məqsəd, bir amal uğrunda mübarizə etməyə yaxınlaşdırılmalıdır... şindi yəcən yarımız özbək, yarımız qırğız, yarımız kabardin-balkar olmuşdur. Bu yetməmiş kimi şindi də gürcü, rus, ukrain, çeçen, kalmık və başqa xalqlara parçalanmayan bizləri də öz kökümüzdən, türklüğümüzdən uzaxlaşdırmaq iştiyerlər.

Aşindi elə bir vəziyyətə gəlib çıxdux ki, nə etdük, nədə qaldux və nə etməliyux kimi çətin suallara cavab bulmadux irali gedamazux.

Əvvələn biz kimux? Biz böyük türk xalqının əvlədləriyux. Düz 47 yıl gendi Vətənindən ötri çarpışan məsxet türklər. (İ.Səfil. Yolumuz, məsləgimiz. «Vətən eşqi» qəzeti, 10 aprel 1992-ci il, s. 4).

«Biz yanmasax»

Vətən eşxininən yanıyerux. Vətən eşxindən qanlı yaşlar tökiyerux. Yaşadığımız bu yerlərdə də səpilməmiş xalqımız Vətənin veilməsini həsrətinən beqliyer.

Həppimizə bəllidür ki, çox şənnigimiz uçux yapılərdə, əski binalarda, məktəblərdə, kulublarda, çadırlarda ağır

vəziyyətdə yaşıyer. Çox şənniklərimiz mərəqindən, sıxılmadan, həsrətlux dərindən qırılıyer. Üstəlik öləndə də dost-tanışını, cigər əxrəbəsini görməziyə dünyadan həsrətinən gediyer. Qürbət ellərdə həsrətinən öliyerux, qürbət ellərdə türbələr açılıyer, həsrət türbələrinin sayısı gündən-günə artiyer. Heç kim deməsin ki, bögün bən ey yaşıyerim, əvim var, iş sahibiyim, bənə vətən lazım dəgöl Yox, bir tək bögünkü güninən yaşamaq olmaz, yarınki günü də törəmələrimizin gələjəğini də düşünməyimiz lazımdır. Fərgana hadisələri yuxuli gözlərimizi açdı, ama tam açmadımı, tam oyanmadux! Ama bən təkrəl-təkrəl genə oni diyarım ki, bizə Vətən lazım.

Dədə-babalarımızın topraxlarına qavuşmaq sevgisi bizim yürəgimizdə, qanımızda olmalıdır (Firiddin Şəhriyev, «Vətən» cəmiyyəti Volqoqrad və Saratov zona rəhbəri. «Vətən eşqi», 03 iyul 1992-ci il, s. 2)

***

¹ İ. Səfil. "Vətən eşqi" qəzeti, avqust 1992- ci il.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Tofiq Hacıyevin rəyi: Bizim öz tarixi yükümüz var, biz onu daşmalıyıq. Azərbaycan tarixi çəkisi – ədəbi, elmi, mədəni məzmunu coğrafiyasından çox-çox böyükdür. Tarixən belə olub, indi də Azərbaycan alimi yalnız öz tarixinə qapılmayıb, yardım ehtiyacı olan qardaşını da öyrənməlidir. Bunu dövlətçiliyimizin səviyyəsi də tələb edir. İndi ictimai humanitar elmin öz qanunları çəkilməli olduğu dövr deyil. İndi öz sözünü demək üçün də «böyük qardaşın» icazəsinə ehtiyac yoxdur. Vaxtı türkologiyanı türk dilçiliyinə çevirən rus siyasəti türklərin birinin tarixinə bələd olmaq imkanından məhrum etmişdi. İndi həmin məhrumiyət çərçivəsi sınıb, ancaq bu çərçivəni cəsarətlə çıxan filoloqlardır.

Babalarını, əcdadlarını heç kəs filoloqlar qədər tanımayan İqrar Əliyev Füzulini nə tanıyır? Tanısa da, belə tanıyır ki, Füzuli Məcnun adlı bir dəlidən və ata-anasının sözünə baxmayıb bu dəlini sevən Leyli adlı bir özbaşına qadına danışır. Əslən tanısa, görərdi ki, Füzuli Nofəli türk sərkərdəsi kimi verib. Yəni Füzuli milli tarixini sevib. İqrar Nəsimini tanısa, bilərdi ki, dünya tarixində ilk dəfə şirvanlı Nəsimi ədəbiyyatı azadlıq bayrağına, ideya silahına çevirib. O bilirdi ki, Nəsimi öz əqidəsi, məsləki yolunda qətl olunandan 25 il sonra Cordano Bruno anadan olacaqdı. İqrar M.Hadımın «Qoymuş meləl imzasını övraqi – həyata, yox millətimizin xatirəsinə bu imzalar içində» misralarından xəbərsizdir. İqrar Hüseynzadə Əlibəyi gözünün düşməni bilir ki, o, türklüyün imamı sayılır. O, «Füyuzat»ın 1-ci nömrəsində dünyəvi memarlığının qaşığı olan Tac mahalın şəklini verib dedi ki, onun memarı türkdür. Həmin 1-ci nömrədə «Faust»dan tərcümə verdi ki, Füzulinin nəvələri Avropadan xəbərsiz deyil. Nəsimi Kamalı L.Tolstoyla müqayisə etdi ki, Avropanın Tolstoyunu Şərqə tanıtсын və qərbə desin ki, bizim Tolstoy boyda Nəsimi

Kamalımız var. Ancaq bunları bilən tarixçi bizim obyektiv elmi tariximizi yazar. Əvvəl olduğu kimi, yenə bizim elmimiz üçün deyilməmiş sözü filoloq deyir. Bu söz Kazımov İsmayıl Babas oğlunun «Axisqa türklərinin dili» adlı doktorluq dissertasiyasıdır. Dissertant tədqiqatını təhlil edəcəyi dilin sahiblərinin tarixindən və tarixi coğrafiyasından məlumatla başlayır. Bu məlumat iki baxımdan gərəklidir. Birinci ona görə ki, dilin tarixi kateqoriya kimi inkişafı xalqın tarixi ilə bilavasitə bağlıdır və bu dilin məzmununu qavramaq üçün həmin tarix oxuyana yardım göstərir. Yəni deyək ki, axisqalıların özləri qıpçaqdırlar, ancaq onların dilində çoxlu oğuz ünsürlərinin olması nə ilə şərtlənir. Lügət tərkibi, xüsusilə toponimlərinin mənzərəsini aydınlaşdırmaqda, ədəbi dilin ancaq folklor dili kimi mövcudluğu haqqında təsəvvürü əyaniləşdirmək üçün bu tarixi məlumat bizə bələdçilik edir. İkinci, bu xalq haqqında sistemli tədqiqatlar, tarix əsərləri azdır, onlar müxtəlif münasibətlərlə epizodlar şəklində yad olunmuşlar, başqa xalqların tarixindən danışarlarkən yeri gələndə onların barəsində iki gəlmə deyilmiş. İ.Kazımov həmin epizodları və «iki kəlmələri» yığıb bir yerə gətirmiş və axisqalılar haqqında az-çox sistemli məlumat vermişdir. Bununla yanaşı, bizim üçün bir aktuallığı da ondadır ki, bu tədqiqatın tarixi məlumatı dolayı şəkildə yox, məhz bilavasitə azərbaycanşünaslıqla bağlıdır. Çünki dissertant Zaqafqaziyanı qədim türk coğrafiyası kimi təhlil edir. Bu təhlil mənim, sənin, ya başqa bir azərbaycanlının yox, gürcünün, avropalının tədqiqatlarına söykənir. Gürcü öz tarixi coğrafiyasını havayidan türkün ayağına yazarmı? Gör fakt nə qədər qaçılmazdır ki, gürcü bu qədim gürcü coğrafiyasında türkün məskunluğunu etiraf edir. Və deməli, bu tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan da daxil olmaqla qədim Zaqafqaziya tarixi türk kontekstindən kənarında tarix deyil.

İ.Kazımov axisqalıların tarixi vətəni olan cənub-şərqi Gürcüstanda bu gün Xona və Xoni adlı kəndlərin, Xunan qalasının olduğunu aşkar edir. Bu toponimlər ciddi tarixi damğalardır. Bunlar hun etnoniminin gürcü tələffüzüdür. Bu,

türk sözü deyil ki, deyəsən, Şah Abbasın istilasına bağli. Oğuz deyil ki, 8-ci əsrdən sonraya aid edəsən. Məlumdur ki hun dövrü V əsrdə qurtarır. Deməli, bu toponimlə axisqalıların və ümumiyyətlə, türklərin həmin ərazidə yaşayışı tarixin dərinliyinə aparır. Axisqalıların quruluşu ərazisində Azqur kəndi var. Bunun az (qədim türk tayfası) Orxon abidələrində adı keçən və Azərbaycan adındakı az qur (quzlloqurluqur türk etnonimləri) hissələrindən ibarət olması göz qabağındadır. Axisqalıların Gürcüstan ərazilərində yaşadıqları ərazilərdə hun-bulqar, qıpçaq tayfalarından olan qul, çol, udi, toba etnoslarının adları ilə ifadə olunan Ude, At Qullar, Çol, Toba||Tuba (həmçinin Sxaltuba, Xeltubana) Qurutuban toponimlərində tubi, tubani, tuban tərkib hissələrində diqqət yetirin) yaşayış məntəqələri də öz qədim sakinlərinə xəbər verir.

Abastuman||Abastuban toponimi də həmin qəbilələrdən Hesab etmək olar ki, toponimin abas hissəsi də avas qıpçaq tayfa adının fonetik təzahürüdür. Eyni dərəcədə müxtəlif tayfaların məskunlaşmasının nəticəsi kimi çalın etnotoponimlərin yaranması geniş yayılmış hadisədir. Abastuman || tuban avasların və tubaların yaşadıqları yerlərin ifadə etmişdir (yuxarıda Azqurun azlar və qurları bildirməsi kimi). Hətta ilk orta əsrlərdə Gürcüstanın Kartveloba (Kartvel||Gürcü+oba) və Didi Türkoba (Böyük Türkoba – oba – indiki –stan şəkilçisinin əvəzidir) adı ilə iki hissəyə ayrılması məlumdur. Dissertant mötəbər mənbələr əsasında, həm də məhz Gürcüstanlıqda qəbul olunan elmi ədəbiyyatlarda çıxış edərək göstərir ki, eramızın VIII əsridə Gürcüstan ərazisində geniş dairədə xəzərcə danışmış – yadıma bu tarixi faktları salsaq ki, həmin əsrdə həqiqətən xəzər dövlətçiliyi qədim yüksək inkişaf və nüfuz dövrünü yaşayırdı, məsələn, Bizansla ərəblərə müqavimət üçün xəzər ordusundan istifadə edirdi. Xəzər dilinin Zaqafqaziyadakı işləkliyini, ünsiyyət dairəsinin genişliyini təsdiq etmək gərəkdir. Yəni elmi mənbələr təsdiqləyir ki, eramızın XI-XII əsrlərində Kartlidə əhalinin ümumi balansında türklər üstünlük təşkil etmişdir. B.

ərazilərdə türkün məskunluğunun qədim tarixə malik olduğunu bildirən dissertant hələ e.ə. VI-IV əsrlərdə burada buntürk adlı etnosun varlığını təsdiqləyən elmi mənbələri göstərir. Prof. E.Əzizovun və bu sətirlərin müəllifinin etimologiyasına görə buntürk «qalintürk» (qalın-gur, çox, böyük mənalarında) deməkdir. Bu qalın türklər o yerlərdə qeydə alınır ki, «Dədə-Qorqud kitabı»nda Qalın Oğuz dövləti həmin ərazidə təsvir olunur. Deməli, prinsipcə Qalın Oğuz Qalın Türkün (Bun Türkün) varisi dir.

Zaqafqaziyada türk etnoslarının e.ə. başlayaraq mövcud olmuş olması ilə bağlı dissertantın gətirdiyi mənbələri bir xeyli də artırmaq olar. Ancaq bunlarla da inanmaq olur ki, Zaqafqaziyanın, bütövlükdə qafqazın etnik və siyasi coğrafiyasında çox-çox qədimlərdən türk fəal iştirak etmişdir. Bu, bir dilçi alimin mövcud faktlara dayanaraq gəldiyi nəticədir. Ancaq bizim Tarix İnstitutunun direktoru İqrar Əliyev vaxtilə Rus - Sovet imperiyasının sifarişi ilə e.ə. və ilk orta əsrlərdə Zaqafqaziyada türkün izi-tozu, əsər-ələməti olmadığını deyir. Və qəribə deyilmə ki, bu gün müstəqil Azərbaycanın Tarix İnstitutunun rəhbəri kimi də həmin mövqeyindən əl çəkmir. Heç yuxarıdakı faktların hamısını demirəm, məktəblilərin də, tələbələrin də bildiyi buntürk faktını İqrar Əliyev bilmirsə, nə tarixçidir, bilirsə, ancaq danırsa, onda o bu xalqın düşmənidir. Tarixi mənbələrdə türkün maddi mədəniyyəti, döyüş vasitələri, silahları və döyüş üslubu, geyimləri, süfrəsi (yeməyi, içməyi), adətləri və onunla bağlı davranışları (toy, yas mərasimləri), dövlətçiliyi, eləcə də coğrafiyası haqqında kifayət qədər məlumatlar var. Skiflər – saklar haqqında analoji təsvirləri əlaqələndirib də onların türklərlə etnik-genetik birliyini qavramayan adamın özünə tarixçi deməyə nə haqqı var? Skifin at üstündə oturuşunun, at üstündə ox atmasının təsvirində türkü görməyən alimin düşüncəsində məntiq axtarmaq nə qədər məntiqə söykənir? Türklə skifdən başqa hansı etnosun atın südündən və ətindən qida kimi istifadə etməsini tarix qeydə alıb? Türkün tanrıçılıq inancında skifin teoloji təsəvvürünü oxuya bilməmək üçün

tarixçi gözlərini qara ilə örtsün gərək. Uzaq Şərqdən, Yapon dənizindən Dunaya qədər torpaqlarda yollara at belincə ancaq türk və skif adlanan etnoslar eyni dərəcədə bələddir: bunlar ya bir-birini təqib edən düşmənlərdir, ya da eyni etnoslardır. Avrasiyaya bu dərəcədə sahiblik edən iki yolla ancaq bir etnos var. Avrasiya anlayışı ancaq türkün adı ilə bağlıdır. Arxeoloji sənədlərin dili ilə Okladnikov təsdiq edir ki, Avropa Sibirdən başlanır. Sibiri Avropaya daşıyan türkdür. Deməli, həmin yolu eyni nəqliyyatla, eyni sür'ətlə eyni hərəkət üslubu ilə keçən skif elə həmin o özüdür. Bir yunan filosofu deyir ki, eyni suya iki dəfə düşmək olmaz. Eyni zamanda kəsiyində, eyni coğrafiyada yaşayan etnosu bir ölkənin tarixçisi türk, başqa ölkənin ki skif kimi təqdir edirsə, bu etnoslarda eyni tarixi subyekti görməmək o deməkdir ki, bu axar suya iki dəfə düşmək mümkündür – bizim Təhsil İnstitutunun direktoru İqrar Əliyevin fəlsəfi -məntiqi idrakı belədir.

İsmayıl Kazımovun tədqiqatı həm qafqazşünaslığa, həm də türkologiyaya başqa bir aydınlıq da gətirir. Adətən tarixçilər hesab etmişlər ki, türkün Sibirdən – Altaydan Avropaya axını – hərəkəti iki məcrə ilə getmişdir: Xəzər dənizindən, Şimaldan, Qafqazın şimalı boyunca və Xəzərin cənubundan. Anadolu boyunca. Fikir belədir ki, şimaldan qıpçaqlar cənubdan Oğuzlar axın etmişlər. Bunu təsdiqləyən göstəricilər də var: şimal yolu boyunca başqırdlar, qazan tatarları (askıya bolqar adı ilə), qumuqlar, qaraçaylar, balkarlar, Ukrayna və Bolqarıstan türkləri; cənub yolu boyunca türkmənlər, Azərbaycan, Anadolu və Balkan türkləri.

Axisqa türklərinin dili qıpçaq mənşəlidir. Ancaq onları məskunlaşdığı coğrafiya oğuz yolunun üstüdür. Elm mənbələrinin təsdiqləməsinə görə Axisqa türklərinin cənub-qərbi Gürcüstanda məskunlaşması Altay-Dunay marşrutu üzrə hun dalgaları ilə bağlı olmuşdur. Axisqa bölgəsi «tayfalar qapısı» adlanıb. Bura Asiyadan Avropaya keçid məntəqədir; hər etnik dalğa çöküntü verir. Ən gur və ən sür'ətli dalğa hunların olub-axısqaqlar da onların yadigarıdır. Buradan birinci o nəticə

hasil olur ki, axisqaqların dili M.Kaşğarlının «Divan»dakı türk tayfalarının klassifikasiyasına müvafiq gəlir. Və ümumiyyətlə, «Divan»dakından əvvəlki türkcənin yaşanıdır. Axisqaqların dilində oğuz-qıpçaq hibridi görünür. Əlbəttə, bunu müəyyən dərəcədə Anadolu oğuzcasının qonşuluğu ilə də əlaqələndirmək olar. Ancaq burada Anadolu – Səlcuq oğuzcasından daha qədim, deyək ki, Orxon-Yenisey kitabələrindəki oğuzcunun izləri özünü göstərir. Yəni Kaşğarlıdakı oğuz-qıpçaq diferensiallığı sonrakı hadisədir. Ondan çox-çox əvvəllər, görünür, oğuzca-qıpçaqcanın hun konsolidasiyası getmişdir. Axisqa türklərinin dili həmin konsolidasiya dövrünün yadigarıdır.

Axisqa coğrafiyası vaxtilə uzun bir məsafə qət edən hun köçünün mütləq dayanacaq – yurdlarından olmuşdur. Bu, çox təbii baş vermişdir. Quru yolu ilə gələn böyük insan kütləsi dəniz ilə qarşılaşır onun burada dayanması yalnız dincəlmək, nəfəsini dərmək üçün deyil, həm də, bəlkə də ən çox düşünmək, qorulaşmaq üçündür. «Yolu necə davam etdirmək lazımdır?» sualına cavab axtarılır. Qara dənizin cənubu və Balkanların, şimalı və Azovətrafi coğrafiyanın tarixi – etnik mənzərəsi göstərir ki, burada hunlar bölünmüş, bir hissəsi Qara dənizin cənubu ilə yoluna davam etmiş, bir hissəsi də, bəlkə daha böyük kütləsi Qafqazın şimalına doğru hərəkət etmiş və Qara dənizin şimalı boyunca, Kırmıdan və Azovun üstündən, Dunay yolunu seçmişlər. Bura haçalanma məntəqəsi olmuşdur. Biz dissertantın Axisqa etnonimini «ağ saka» şəklində etimolojişəkləndirməsinə şərik oluruq. Ümumiyyətlə, «ağ hun» (eftalitlər) anlayışı var. Beləliklə, həmin ayrılma məntəqəsi ağ sakaların (sonralar: axisqaqlar) oturaq yerinə – vətəninə çevrilmişdir.

Bu aydın və zəruri tarixi məlumatlardan sonra və onun işığında dissertant Axisqa türklərinin dilinin monoqrafik təhlilini verir, Axisqa dilini fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik yaruslarda tədqiq edir.

Axisqa türklərinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri, birinci, fonemlər sistemində görünür. Dissertant bu dilin vokal

və konsonant sistemlərinin mənzərəsini bütöv canlandırmaq bu məxsusilikləri əyani göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz daha uzaq qədimliyin əlamətləri, ilk növbədə, fonetik-tələffüz faktlarında qorunub saxlanmışdır. Qovuşuq *nq\ng, ts, dz* səsləri bu baxımdan diqqəti xüsusi cəlb edir. Maraqlıdır ki, bu səslər Azərbaycan türkcəsinin dialektlərində də var. Məsələn, *nq\ng* səsləri ilə Azərbaycan dialektlərində, ümumən, donquz və yengi, cəbrayıl şivələrində sonqra sözləri işlənir. Göründüyü kimi, həmin qovuşuq səs, bizdə, ancaq konkret sözlərdə qalır, ancaq Axisqa türkcəsində onun işlənməsi sistem təşkil edir - müvafiq məxrəcdə istisnasız olaraq özünü büruzə verir. Bu da diqqəti çəkir ki, həmin qovuşuq səsin cilalanması ilə baş verən səs keçidi də həm Azərbaycan, həm də Axisqa türkcəsində müşahidə olunur. Axisqa türkcəsindəki könlü əvəzinə kövül, donuz əvəzinə dovuz deyilişi bu qəbildəndir. Əslində burada *n*-*v* keçidi yox, daha mürəkkəb, çoxkeçidli mürəkkəb təkamül getmişdir: *nq* qovuşuq səsində (könlül) *n* yarım məxrəci itmiş, qalan *q* ünsürü iki sait arasında *ğ* səsinə, *o* da *v* səsinə keçmişdir. Göründüyü kimi, qədim mürəkkəb səsin ardıcıl sadələşmə prosesi gedir.

Axisqa türkcəsindəki *ts* və *dz* qovuşuq səslərini Azərbaycan şivələrində də təsadüf olunması Qafqazın qədim türk etnik tərkibi ilə bağlıdır. Naxçıvan və Cəbrayıl (Sirik kəndi) şivələrində *ç a y* sözünün *t s a y*, çəmən sözünün *t s i m ə n* fonetikasi ilə Axisqa türkcəsinə uyğunluğu nə axisqacanın azərbaycancaya, nə də azərbaycancanın axisqacaya təsiri sayıla bilər. Bu, qədim hun-qıpçaq dalgasının bütün Qafqaz əhatə etməsi faktının təzahürlərindəndir. Tarixçilər bunu tarixi-etnik, dil arxeologiyası faktı kimi qəbul etməli və əzizləməlidirlər. Yaxud, cəbrayıl rayonunun Sirik kəndində *ca n* sözü *dzan*, ciyər sözü *d z i y a r* şəklində deyilir ki, bu eyni dərəcədə qədimliyin yadigarıdır. Axisqa türkcəsində Azərbaycan dialektlərində, eləcə də başqa türkcələrdəki *ts, dz* (*dj*) səslərini türkoloqlar *ç* və *c* məxrəcləri ilə bağlayırlar. Yəni bu qovuşuq səslər *ç* və *c* afrikatlarının mənşəyi olmaq etibarilə daha qədim dil hadisələridir.

Axisqa türkcəsində nəfəsli və nəfəssiz səslərin fonem məzmunu daşıyaraq sözlərdə məna fərqi verməsi maraqlı fonetik hadisədir: *t i k a n* nəfəsli *t* ilə *i y n ə*, nəfəssizlə *ç ə p i ş*, oğlaq, *ç a ğ* nəfəsli *ç* ilə vaxt, adi deyilişlə *ş ə b ə k ə* mənalarını bildirir. Düzdür, ümumən, ərəb və gürcü sözlərində olsa da, söz başında *ğ* səsinin işlənməsi, görünür, qədim boğaz səsi olmuş *q*-nin qalığıdır. Bu faktların hər ikisi, həm nəfəslilik, həm söz başında *ğ* çox qədim və əslində ibtidai dövrün tələffüz qalığıdır.

Məlum olduğu kimi, söz ortasında samitlərin qoşalaşması (geminatlar) türkcələrdə əlamət, kəmiyyət bildirən lüğət vahidlərində müşahidə olunur. Axisqa türkcəsində belə nümunələr qeydə alınır: *d o x x u z* (doqquz), *o t t u z* (otuz), *h ə p p i m i z* (hamımız), *a ş ş a ğ ı v ə s*. Bu hadisə samit qoşalaşmasının morfoloji məzmun daşdığı dövrün faktı olmaqla, bizi dilin arxeoloji dərinliyinə aparır.

Tədqiqatda geniş nümunələrlə müşayiət olunan *y-ğ* (öğüd), *s-ş* (istər-ıştər), *s-z* (sərxoş-zarxoş), *c-j* (bonjuk-muncuq), *m-b* (mənməşə-bənövşə) Axisqa türkcəsinin fonetikasını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir.

Axisqa türkcəsinin leksikasının təhlilində tədqiqatçı dilin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsini canlandırmaqda həm də bu xalqın maddi mədəniyyəti, həyat tərzini, təsərrüfatı ilə bağlı təsəvvür yaradır. Terminoloji səciyyəli leksikanın məzmunu özlüyündə tarixi yük daşıyır. Kənd təsərrüfatı, əkin-biçin və heyvandarlıqla bağlı terminlər Axisqa türklərinin qədimdən oturaq əməklə məşğul olmasından xəbər verir. Bir tərəfdən, axisqalıların hun-qıpçaq əsilli olmaları, o biri tərəfdən, əkinçiliklə, oturaq təsərrüfatla məşğul olmaları bir daha dəlalət edir ki, hun köçləri didərginlik, təsərrüfatsızlıq, evsizlik-şinniksizlik nəticəsi deyil, əksinə, dolğun təsərrüfat üçün münbit torpaq axtarışı, quruculuq üçün sabit məkan qazanmaq istəkləridir. Bu leksikada Türkiyə türkcəsi ilə səsleşmələr və ya oradan mənimsəmələr (çocux, nərə, nasıl və s.), Azərbaycan oğuzcasındakı ilə eynən səsleşən nümunələr (qurd, yorğan, yarpuz, pəncər və s.) ilə yanaşı, çox əski semantikasi və fonetikasi ilə seçilən lüğət materialı diqqəti cəlb

edir (güz, tüy, kuşak, qızılçux «zoğal», buğday, arpay, hağı «ağıl», boncux və s.). Məsələn, bu, çox maraqlıdır ki, qonşu türkcədə o r m a n (Türkiyə türkcəsi), o biri qonşu Türkcədə m e ş ə (Azərb. türkcəsi) kimi işlənən leksik vahid Axisqa türkcəsində Z. Yampolskinin «Avesta»nın dilində aşkar etdiyi fonetika ilə m e ş a şəklində özünü göstərir.

Axisqa türkcəsinin müstəqil dil kimi göstəriciləri sırasında başqa dillərdən alınan sözlərin öz yeri vardır. Təbii ki, burada canlı əhatə öz işini görür: ərəb, fars, rus- Avropa sözləri ilə bir sırada qonşu gürcü dilindən mənimsəmələr müəyyən yer tutur. Maraqlı odur ki, bu alınmaları axisqalılar türk fonetikasına uyğunlaşdırırlar: kırış (krişa-rusca), illiktr (elektrik), kuartal (kvartal) və s. Yuxarıda dediyimiz kimi, Axisqa türkcəsinin leksikasında toponimlər tarixi semantika ilə diqqəti xüsusi çəkir. Məsələn, Xoni, Başaçuk, Xabul (indi: kənd adı; tarixən hun hökmdarının iqamətgahı), Sığnak, Ak-sıka, Azqur, Karaçuk və s. kimi onlarla kənd, şəhər, qala adlarından hər biri əslində bu gün bizim üçün bir tarixi kitabə abidə sayıla bilər. Bununla belə bu günkü Axisqa onomastikasında dissertantın qeydə aldığı Zakir Tutadze, Səriya Lomidze, Xəlil Quzalaşvili, Lətifşah Barataşvili və s. soy adları leksik material yox, xalqın tarixi müsibətlərini göstəricisi olan dil faciəsidir.

Tədqiqatın qrammatika bəhsində Axisqa türkcəsinin morfoloji və sintaktik kateqoriyalarının mənzərəsi əks olunur və elmi şərhini tapır. Morfologiya bəhsində hər nitq hissəsinin söz yaradıcılığından özündə bəhs olunur. Yəni ayrıca söz yaradıcılığı bəhsi açılmaz, isim düzəldən sözlüzlərdə şəkilçilərdən isim, sifət düzəldəndən sifət bəhslərində və s. danışılır ki, monoqrafik tədqiqat üçün bu qəlib qənaətbəxşdir. Təbiidir ki, türk dilləri üçün səciyyəvi olan leksik şəkilçilər burada da özünü göstərir. Maraqlı bir cəhət odur ki, axisqacada bu leksik şəkilçilər əski morfolojiyası ilə çıxış edir. -ğac (tutğac - «əlcək», yaslanğac - «yastıq» və s.). Bu yol Azərbaycan türkcəsi üçün orta əsrlərə qədər keçilmişdir. İkinci tərəfdən, bəzi şəkilçilər Azərbaycan türkcəsində arxaikləşdir.

haldə, Axisqa türkcəsində məhsuldar şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn, -mac, -gək, -nax və s. Tədqiqatçı dilin müasir mənzərəsini olduğu kimi verir. Bəzi qrammatik şəkilçilərin paralelliyini görürük. Məsələn, ismin yönlük halından danışarkən həm -a, həm də -ğa şəkilçisi göstərilir və belə bir qeyd verilir ki, -ğa şəkilçisi ümumən yaşlı nəslin dilində işlənir. Əslində hun-qıpçaq dili olmaq etibarilə burada -ğa sistem təşkil etməli idi. Deməli, bu dil deformasiyaya məruz qalıb. Görünür, axisqalılar öz vətənlərindən- Gürcüstanın cənub-qərbində yerləşən Mesxeti diyarından didərgin düşəndən sonra gənclər yerli türkcələrin təsiri altına düşüblər. Bu xüsusiyyət hal kateqoriyasında da, mənsubiyyətdə də, felin forma şəkilçilərində də görünür – gah Türkiyə, gah Azərbaycan, gah da özbək türkcələri ilə səsləşmələr var. Maraqlıdır ki, əvəzlilərdə Azərbaycan türkcəsinin Şəki dialekti ilə uyğunluqlar diqqəti cəlb edir. Halbuki axisqalılar Şəki bölgəsi ilə canlı əlaqədə olmayıblar. Deməli, bu, tarixi faktıdır. Yəni Şəki dialektində Azərbaycanın başqa şivələri və ədəbi dil ilə müqayisədə daha qədim nümunələr işlənir. Axisqa türkcəsində də əski hun-qıpçaq əvəzlik formaları saxlanılır. Bütövlükdə tədqiqatda Axisqa türkcəsinin morfoloji mənzərəsi haqqında tam təsəvvür yaradılır.

Məlum olduğu kimi, yüksək abstraksiya xarakterinə görə, ümumiyyətlə, türkcələrin sintaktik quruluşunda diqqəti çəkən fərqli cəhətlər yoxdur. Dissertant söz birləşmələri, sadə cümlə tipləri, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrinin təsviri və tədqiqi ilə Axisqa türkcəsinin sintaktik quruluşu haqqında yaratdığı təsəvvürlə həmin fikri bir daha təsdiqləmiş olur. Aydın olur ki, axisqalıların azlıq təşkil etməsinə və pərakəndə halda yaşamasına baxmayaraq dillərinin mükəmməl sintaksisi var. Məhz bu sintaksisin kamilliyi ilə Axisqa manilərinin dilindəki bədii-emosional məzmun və təsir qədim və zəngin ədəbi dil olan Azərbaycan türkcəsindəki bayatıların səviyyəsində görünür. Bu nümunələrə diqqət yetirək:

Yeşilli çit səndədur,
Bir uci də bəndədur.
cənnətdən huri çıxsa,
Gənə meylüm səndədur.
Yaxud:
Bu tağlar neçə tağlar,
Baş-başa vurur, ağlar.
Yari səndə buldisəm,
Yuz bin yaş yaşa, tağlar.

Eyni dil mükəmməlliyi məsəl və ata sözlərində də görünür – bu nümunələrdə atalar sözlərinə məxsus müdriklik, yığcamlıq göz önündədir: Yaxşı niyyət yarım dəvlətdür. Kötü hava düzəlir, köti insan düzəlməz. İki kövül bir olsa, samanı da saraydur. Yoxsulun bayla na qardaşı, eşşək atın na yoldaşı. Tiğ yarası eylanur, dil yarası eylanmaz və s. Bunlardan hər bir müəyyən leksik kəlamdır ki, axisqaların min illər boyu gələn həyat müşahidələrinin fəlsəfi ifadəsidir. Buradakı macazlar ümumiləşdirmələr yetkin bir dilin enerjisini göstərir. Çox sadə görünən adi məişət faktına bənzəyən bir məsəl: «Çobanı tavarı böri yiyar». Halbuki çox ibrətli bir siyasi-tarixi ayin ki, aydınca deyir: bir xalqın, bir etnik kollektivin fərasətli başçısı, istedadlı rəhbəri olmasa, gölə vəziyyətinə düşər əsarətdə yaşayar. Axisqalılar Metoni, Atillanı yada salıb, belə sözü deyiblər. Dilin kamilliyi nəticəsində belə dərindən mana çox sadə şəkildə ifadə olunur. Bu aforistik dil vahidlərinin tarixliliyini «Dədə Qorqud kitabı» ilə müqayisə edərdik. Axisqa türkü deyir: Anası nəsil isə, danası da elə olur» Dədə Qorqud deyir: «Qız anadan görməyincə öyüd almaz» Axisqa türkü deyir: «Türk sögdüxca qızar, durduxca bezər». «Dədə Qorqud»da bəylər bəyi Qazan xan Oğuz bəylərinə belə deyir: «Yata-yata yanıma ağrıdı, dura-dura belimiz qurudu. yürüyəlim, a bəylər!» Sanki Axisqa türkünün türkün xarakteri haqqında ümumi şəkildə dediyi bu sözün məzmununu Qazan xan əyani şəkildə açıb göstərir. Dissertant Axisqa türkcəsinin sintaksisinin bu gücdə olduğunu açıb göstərir.

Bu dəyərli tədqiqat işində müəllifin bəzi mülahizələri ilə mübahisə etmək olar. 1. Biz tədqiqatçının «türkdilli hunlar» ifadəsi ilə razılaşmırıq. Bu, sovet ideologiyasından gələn bir təyinatdır. Sovet dövründə türk xalqlarına «türkdilli xalqlar» deyilirdi. Mənası bu idi ki, bu xalqlar etnik cəhətdən türk deyillər, zorakılıqla türkcəni qəbul ediblər. 2. Müəllif deyir ki, yeni eranın IV əsrindən hunların Qafqaza geniş miqyaslı axını başlayır. Halbuki hunların sürəkli axınları eradan əvvəl aiddir, eranın IV əsrindən səngiməyə başlayır və V əsrdən dayanır. 3. Deyilir ki, Axisqa türkləri həm antropologiyasına, həm də dil və mədəniyyətinə görə tatarlardan fərqlənirlər. Axisqalılar ağ hunlar, ağ sakalar sayan dissertant antropoloji əlamətdə haqlı ola bilər, ancaq tatarlar da, axisqalılar da qıpçaq sayılırlarsa, bu fərqlərin niyəliyi əsaslandırılmalı idi. 4. Şəkilçilərin bir variantda işlənməsini dissertant dilin təşəkkül səviyyəsinin nisbətən zəifliyi ilə izah edir. Halbuki, bu, türkcələrin qədim xüsusiyyətlərindədir və deməli, Axisqa türkcəsi əski morfologiyasını saxlayır. Məsələn, Füzuli dövrü ədəbi dilimizdə dörd variantlı -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi bir variantda işlənilir: ovçı, gözçi, başçı, bələdçi. Təbii ki, Füzulinin və dövrünün Azərbaycan türkcəsinin səviyyəsi məlumdur. 5. Axisqa türkcəsində ismin 9 halı göstərilir. Yəqin ki, bu kəmiyyət canlı, bugünkü Axisqa türkcəsinin hal sistemindən yox, bu dilə aid ədəbiyyatlardan gəlir. Təsədüfi deyil ki, əvəzlilərin hallanmasında məhz 6 hal göstərilir.

Əlbəttə, həmin qeydlər bu ciddi tədqiqatın səviyyəsinə xələl gətirmir. Bu fikirdəyəm ki, İsmayıl Babaş oğlu Kazımovun «Axisqa türklərinin dili» adlı tədqiqatı doktorluq dissertasiyası tələblərinə tamamilə cavab verir. Bu əsər həm də müqayisəli dilçiliyin tələbləri ilə yazılmışdır. Tədqiqatda ümumtürk konteksti nəzərə alınmaqla yanaşı, Türkiyə və Azərbaycan türkcələri, gürcü dili ilə bağlı müntəzəm müqayisələr aparılır ki, həmin mövzu məhz bu metodla işlənməli idi. Həmin tədqiqat elminizin böhran keçirdiyi bir dövrdə Azərbaycan dilçiliyinin öz səviyyəsində davam etdiyini göstərir. Eyni zamanda bu iş müsibətli tarixlər yaşamış Axisqa

türklərinə, ümumiyyətlə, axisqaşünaslığa qardaş Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətçiliyinin bir hədiyyəsidir.

Prof. Mübariz Yusifovun rəyi: Axisqa türkləri bir neçə dəfə deportasiyalara məruz qalmış, hələ də öz azad torpaqlarına qayıda bilməyən didərgin xalqlardandır. Taleyi kimi, adı da zaman-zaman müxtəlifləşmiş, "Buntürklər", "Axisqa türkləri", "Adıgün türkləri", "Azqur türkləri", "Qazaxıstan türkləri", "Gürcü müsəlmanları", "Mesxet türkləri", "Anadolu türkləri" adı altına tanınmışlar. Soyadları da zorla dəyişdirilmiş-gürcüləşdirilmiş, lakin öz milli mentalitetlərini göz-bəbəyi kimi qoruyub saxlamışlar. Dilə assimilyasiya uğramış, yad dillərin təsiri altına düşmüş, ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmək üçün əlverişli zəmin olmamış, tayfa dili qalıqlarını mühafizə etmişlər. Lakin buna baxmayaraq, «Axisqa türklərinin dili» adlı doktorluq dissertasiyasının müəllifinin axtarışları göstərir ki, axisqalılardan dili gürcü mühitində vaxtı ilə çox işlək olmuş, hətta Gürcüstanın türkləşməsi qorxusu (Şengeliyanın fikridir-M.Y.) yaranmışdır. Bu dildə folklor nümunələri yazıya alınmış, qoşuqlar qoşulmuş, türkülər oxunmuşdur. Teatr əsərləri bu dildə tamaşaya qoyulmuş, bir sıra qəzetlər nəşr edilmişdir. Bu faktlar barədə N.Y.Marrın, S.cikiyanın qeyd və gündəliklərində də müəyyən işarələr vardır.

Fikrimizcə, dissertant böyük zəhmət çəkmiş, çox iş görmüş, əvvəlcə ağır-acılı bir tale yaşayan axisqalılardan folklor nümunələrini toplamış, el şairləri və yazıçılarından əsərlərini, bu xalqa məxsus dövrü mətbuatı əldə etmiş, dil faktlarını qruplaşdırmış, müxtəlif dil səviyyələri üzrə təhlillər aparmışdır.

Müəllif, doğru olaraq, əvvəlcə bu xalqın tarixən məskunlaşdığı Axisqa bölgəsinin geostrateji cəhətlərini, "tayfalar qapısı" olmasını, türk axınlarının-qıpçaqların, hunların, oğuzların bu bölgədən keçib getdiyini, indi həmin etnosların Axisqa toponimlərində izlərinin qaldığını tarixi mənbələrə və faktlara əsaslanaraq göstərmişdir. Axisqa türklərinin dil və etnik tarixi bir neçə dövrə bölünərək

(dissertasiyanın I fəslində) (1-ci dövr-II-VIII əsrlər; 2-ci dövr - IX-XIII əsrlər; 3-cü dövr - osmanlı imperiyası dövrü; sonuncu dövr - XIX-XX əsrlər) şərh olunmuş, həmin dövrlərdə müxtəlif türk tayfalarının, məsələn, basil, onoqur, hun, tuba, avar, xəzər, bozal, iskit, sak, bulqar, suvar və s. etnosların cənub-qərbi Qafqazda ciddi qüvvəyə çevrildiyini, həmin tayfa adlarının yerli toponimlərdə, o cümlədən Mesxetdə mövcud olan coğrafi adlarda təsbit olunduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, axisqalılardan ən qədim coğrafi adlarının əsəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də, qeyd edilən tayfaların adları ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Məsələn: Xona kəndi, Xoni kəndi, Xunan qalası, Ude kəndi, Samqur kəndi, Abari kəndi, Toba kəndi, Çol kəndi, Saloğlu, Balacaur, Çortan, Edincə, Oral kənd və s.

Dissertant Axisqa türklərinin mənşəyi üzərində dayanmış, mövcud fikirləri açıqlamış, həmin məsələ haqqında düşünərkən üç faktorunu (istifadə olunan dil, mədəniyyət və fiziki-antropoloji əlamət) əsas götürərək axisqalılardan buntürkləri olmadığını, gürcülərə, Osmanlı türklərinə bənzəmədiyini, dil cəhətdən oğuzlardan bəzi fərqli cəhətlərə malik olmasını, fiziki baxımdan onların daha çox qıpçaqlara oxşadığını göstərmişdir.

Dissertant Axisqa türklərinin dil xüsusiyyətlərindən vaxtı ilə bəhs etmiş N.Marrın, S.cikiyanın, R.Şorun, F.Əliyevin, F.Kırzioğlunun, A.Ercilasunun, S.cəlilovun əsərlərindən də elmi mənbə kimi istifadə etmiş, onlara öz münasibətini bildirmişdir.

Dissertasiyanın II fəslində axisqalılardan dilinin fonetik sistemi ilə bağlıdır. Müəllif, ilk növbədə, axisqalılardan dilində özünü göstərən qədim səslərə (bizim dilimizin tarixi inkişafı prosesində uğursuz bir yol keçmiş, işqlənmə yeri olduqca məhdud olan n-sağır nunun, onun iki növünün- velyarın n-nın və qovuşuq "nq" (n+q) ətrafında fizioloji- akustik təhlil verməyi lazım bilmiş, axisqalılardan dilində təzahür formalarını (ng\ñq\ñğ) və fərqləndirici əlamətlərini göstərmişdir. Tədqiqat göstərir digər türk dilləri kimi, axisqalılardan dili də spesifik

qanun daxilində inkişaf edərək, bir çox ortaq cəhətlər qoruyub saxlamışdır. Demək olar ki, həmin qədim səslər heç bir iz buraxmamış, öz yerini "n" fonemina verməmişdir. Tədqiqatdan məlum olur ki, Azərbaycan dilində çox məhdud dairədə müşahidə olunan nəfəsləşmə (abruptivləşmə) hadisəsi axisqalıların dilində işlənmə intensivliyi ilə səciyyələnir. Axisqalı türklərinin dilində sadə və abruptiv (nəfəsli) samitlər vardır ki, bu səslər omonimləşmiş sözlərdə fonematik mənə əmələ gətirir (məsələn, kav-lovğa, kav-qarmaq;çağ- yaş, çağ-əlcək və s.) İkinci bölmədə qeyd olunan abruptiv samitlərin törəmə yolları və mənşəyi məsələsindən danışılır, həmin fonemlərin fizioloji-akustik xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda təsvir olunur və onların fonematik mənaya görə sadə samitlərdən ayrılan oppozisiya təşkil etmə əlamətləri izah olunur. Müəllif R.Şorun, N.Marrın fikirlərinə istinadən abruptiv samitlərin mənşəyini İber-Qafqaz və Dağıstan dilləri ilə əlaqələndirir. Həmin qalıqlara Azərbaycanın Zaqatala və Qax şivələrində də rast gəlindiyini göstərir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bu etnosun dilində fonetik hadisələr geniş yayılıb. Həmin hadisələr (ts-laşma, i-ləşmə, abruptivləşmə-nəfəsləşmə, h-laşma, zəif cingiltiləşmə, labiallaşma və s.) qədim tayfa dilinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayıb. Bu fonetik hadisələr arasında iltisqılıyi pozan i-ləşmə hadisəsi, demək olar ki, heç bir türk dilində müşahidə edilmir. Müəllif ahəng qanununun bu hadisə nəticəsində türkmənşəli sözlərdə pozulması səbəblərini göstərir, saitlərin ahəngi, samitlərin məxrəcələri ilə bağlı keçid istiqamətlərində "güclü-zəif" iyerarxiyasının aparıcı rolunu əsaslandırır və həmin ahəngin Azərbaycan dilində təzahürolunma imkanlarını qeyd edir. Dissertant səslərin bir-birilə əvəz olunması istiqamətində bu etnosun dilinin özümlü cəhətləri üzərində dayanır, digər türk dilləri ilə müqayisələr aparır və sait keçidlərindəki ləngimənin əsas səbəblərini göstərək, belə güman edir ki, nə vaxtsa həmin proses o biri türk dillərində olduğu kimi, bu xalqın dilində də baş verə bilər. Beləliklə, müxtəlif və çoxsaylı fonetik hadisələrin bu etnosun dilində

fonetik sistemin təkamülü ilə bağlı meydana çıxdığı tədqiqatda əsaslandırılır ki, bu da müasir türk dillərinin (azsaylı, az öyrənilmiş və s.) müqayisəli fonetikasının gələcəkdə hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinə çıxır açmış olur.

Müəllif, təkcə Azərbaycanda yaşayan axisqalıların dil xüsusiyyətlərini öyrənməyib, o eyni zamanda Anadoluda, Qazaxıstanda, Özbəgistanda, Qırğızıstanda, Rusiyanın müxtəlif bölgələrində (Krasnodar) məskunlaşmış axisqalıların dillərini də müqayisəli şəkildə araşdırmış, dialekt fərqlərini aydınlaşdırmışdır.

Fonetik hadisələrin, xüsusilə də səslərin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə hadisəsinin təhlilində Anadolu ağızları ilə aparılan müqayisələr və ümumi, fərqli əlamətlərin tapılması yerinə düşmüşdür. Fonetik sistemlə bağlı aparılmış təhlillər, bizim fikrimizcə, axisqalıların dilinin fonosemantik quruluşunun müəyyən olunmasında, formalaşmasında əsaslı rol oynaya bilər.

Əsərin III fəslində tədqiq olunan dilin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Leksik layın öyrənilməsində sözün, ifadənin mənşəcə mənzərəsi rəngarəng olmuşdur: türkmənşəli sözlər, alınmalar və substratlar. Tədqiqat göstərir ki, bu etnosun dilinin lüğət tərkibinin əsasını fonomorfoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözləri təşkil edir. Bununla yanaşı, özünəməxsus leksik təbəqə də zəngindir. Həmin söz və ifadələrin mənalı konservləşmiş formada bu toplumun şifahi xalq nümunələrində daha çox qorunub saxlanmışdır.

İ.Kazımov bu gün ən çox təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlayan əsas leksik təbəqəni 5 qrupa bölmüş (məişət leksikası, etnoqrafik leksika, maddi- mədəniyyət leksikası, terminoloji leksika, onomastik leksika) və hər birinə aid zəngin söz və ifadə ehtiyatını toplamış, sistemləşdirmiş, Azərbaycan dilində mənasını, qarşılığını vermişdir. Məişət leksikası (ev, tikinti işləri və ev əşyaları, mətbəx avadanlıqlarının adları; geyim adları; xörək və şirniyyat adları və s.); etnoqrafik leksika (toy mərasimi ilə bağlı söz və ifadələr, qadın bəzək əşyalarının adları; musiqi alətləri və oyunların adları); maddi- mədəniyyət

leksikası (əkinçilik leksikası, kənd təsərrüfatı və bostançılıq leksikası, heyvandarlıq leksikası və s.) leksik-semantik baxımdan göstərilən sahələr üzrə qruplaşdırılmış, təhlil edilmişdir ki, bu da bütün hallarda leksik vahidlərin milliliyi və fonoloji quruluşda özünəməxsusluğun təzahürü kimi çıxış edir. Məsələn, "dirqən" (yaba), tırpan (kərənti), laxana (kələm), patlıcan (pomidor), çancur (gavalı), yazlux (şüşəbənd), kəpəç (çömçə), kufə (sırğa), boyunlux (şarıl) və s. sözlər də müəllifin fikirlərinin şərhini üçün kifayət edə bilərdi, lakin bu örnəklərin sayı həddən artıq çoxdur.

Bu fəsildə dissertant "Terminoloji leksika" adı altında qohumluq-əqrabalıq terminlərini; bədən üzvlərinin adlarını; ay, gün, həftə və astronomik adları; xalq təbabəti terminlərini; qədim çəki, ölçü və zaman adlarını tədqiqatə cəlb etmiş, həmən leksik vahidlərin əsasını fonomorfoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözlərinin təşkil etdiyini göstərmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, qaqauzlarda olduğu kimi (böök ayı, qüçük ayı, çiçək ayı, xarman ayı və s.), axisqalıların da dədə-babadan qalma ay adları (zəmhəri, qüçüq, girəz, oraq, xarman, böqrüm, şarap, koç, karakış) vardır, bu da yazısı və ədəbi dilləri o qədər də inkişaf etməmiş dillərin yaxınlığını göstərən faktlardandır.

Bu hissədəki faktların bir çoxu (məsələn, qoyun sözü əvəzinə "k o y", dayça sözü yerinə "t a y", boğaz sözü əvəzinə "b o ğ o z" və s.) axisqalıların mənşəyinin qırpaqlar olduğunu sübut edir.

"Onomastik leksika" bu etnosun keçməkeşli və mübarizələrlə dolu tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt kimi öyrənilmişdir. Onomastikaya (familiya və toponimlər) gürcü və qazax dillərinin təsiri, gürcüləşmənin məqsədyönlü faktorları, ad əvəzinə ləqəblərlə müraciət, etnotoponimlərin çoxluğu (Axisqa etnotoponimlərini əks etdirən cədvələ bax) və s. bu hissədə ətraflı təhlil edilmişdir. Dissertant bölgə və kənd adlarının tayfa adları ilə bağlılığını axisqalıların tarixən etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə yaşamaları ilə əlaqələndirməkdə həqiqəti açıqlayıb.

Əsərin "Alınma leksika" hissəsində regional təsirlər, kənara çıxmalar nəticəsində interferensiya hadisəsinə məruz qalmış, müxtəlif sahələri əhatə edən sözlərin quruluş və mənaları ilə, eləcə də mənimləmə imkanları ilə tanış oluruq. Müəllifin araşdırmaları göstərir ki, lüğət tərkibinə əlaqə və münasibətdə olduğu gürcü dilindən (karaki-kərə yağ, satxi-qoyun pendiri, kurka-meyvə, soko-göbələk və s.); qazax dilindən (kəsmə-əriştə, toxaç-bağırsağ, taxya-araqçın və s.); özbək dilindən (çamaşır, paxta, kislə-qışlaq və s.); yunan dilindən (kiramet-kərpiç, laxana-kələm, tırpan-dəryaz və s.); rus dilindən (eşelon, iskarın, maşinə, iliktir və s.); ərəb-fars dillərindən (yəməni-ayaqqabı, maxaç-qayçı, kəpçə-çömçə və s.) xeyli sözlər keçmişdir.

Təqdir olunması bir cəhətdir ki, müəllif bizim "Dədə Qorqud"umuzla axisqalıların dilində leksik, morfoloji, sintaktik uyğunluqları da müəyyənləşdirmiş və bu dil uyğunluqlarının dilin bütün səviyyələrini əhatə etdiyini göstərmişdir. Bu fakt göstərir ki, «Kitabi Dədə Qorqud» eposu axisqalıların tarixi torpaqlarında- Qafqazda meydana gəlmişdir.

I. Kazımov "Leksika" bölməsində axisqalıların dilində bir sıra şivələrin (Zeqan, Savelya, Axalsix, Sur-Boqa, Aspindz, Axalkələk və keçid şivələri) varlığını göstərmiş və bu şivələrin Anadolu şivələri (Qars, Ərdahan-Posov) fonetik cəhətdən (işləmə hadisəsi) yaxınlığını şərtləndirən xüsusiyyətləri qarşılaşdırmış və fonetik hadisələrdə açıq-aşkar qırpaq təsirinin aydın hiss olunduğunu göstərmişdir.

Bu bölmədə axisqalıların dilində gürcü substratlarının (kuç-mədə, tuç-dodaq, tət-pəncə və s.) struktur-semantik inkişafı da izlənilir. Müəllifin nöqteyi-nəzərəcə, leksik substratlar gələcəkdə türk-gürcü dil-təsərrüfat əlaqələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsində böyük rol oynayacaq. Tədqiqatçı belə bir təklif edir ki, hər iki dildə substratların izahlı lüğətini yaratmaq türkologiya üçün faydalı ola bilər. Müəllif, həmçinin gürcü dilinə vaxtı ilə axisqalılara məxsus olan müxtəlif sahələrlə bağlı sözlərin (cildə-mükafat; bani-

yüksək, dam; qosani-ozan; bağa- heyvan yemi; xav- inca da kabalak-papaq; cübbe- kaftan və s.) indi işləndiyini müəyyənləşdirmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, türk dili bir ölkədə nə qədər dərin iz buraxmışdır. Türklüyün təsiri soyadlarda, məişət əşyaları, maddi-mədəniyyət varlıqlarının adlarında və s.-də ən çox qorunub saxlanmışdır. Bu ləhzədə vahidlər, şübhəsiz, gürcü dili ilə axısqağalıların dili arasında əlaqələrin ətraflı tədqiqini tələb edir.

Əsərin IV fəslində axısqağalılarının dilinin morfoloji əlamətləri həsr edilmişdir. Morfoloji quruluşda digər türk dillərindən ayrılan cəhətlərə (morfoloji quruluşun zəif inkişafı, şəkilçilərin (-çi, -ci, -li, -lux) birvariantda qalması, -lux (-nux) şəkilçisinin kəmiyyət kateqoriyasının maddi göstəricisi kimi çıxış etməsi, asemantik şəkilçilərin qalıqları (köçməxçilux), kateqoriyasının qədim (birgəlik və müraciət halları) özünəməxsus tipləri (yönlük halın xüsusi forması), halların birini əvəz etməsi, mənsubiyyət kateqoriyasında özünəməxsusluq; bölgü saylarının intensivliyi; bizim üçün arxaik görünüşdə fəllərin dəyişməz mənalı (tut bişdi), qədim şəkilçilərdən (iyer- indiki zaman şəkilçisi), -alım, -əlim (şəxs şəkilçisi); i, i, ü; ibən, -übən (feli bağlama şəkilçiləri) hazırda istifadə və cəhətlərə müəllif diqqəti daha çox yönəltmişdir.

Dissertasiyanın V fəslində sözügedən toplumun dilinin sintaktik quruluşdan söhbət gedir. Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, İ.Kazımov qrammatik quruluşları az öyrənilmiş dillərin, o cümlədən axısqağalılarının dilinin sintaktik quruluşundakı nisbətən sərbəstliyi Hind-Avropa dillərindən əlaqələndirənlərin əksinə olaraq, sərbətliliyi yaradan inversiya hadisəsini qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlmiş fikrini müdafiə etmişdir. Müəllif, bizim «Dədə Qorqud»-də işlənmiş köhnə cümlə formalarının axısqağalılarının dilində də işlək olduğunu (məsələn, Etmə bizi qürbətlərdə padşah Vətənimdə torba t a x d a (taxıb) diləndür (İ.İdrisov) göstərmişdir.

Müəllifin gəldiyi nəticələrdə ümumiləşdirmə çox güclüdür. Dilin bütün səviyyələrində müəyyən nəticələr əldə olunmuş, yeni tədqiqatlar üçün əlverişli mövzuların həlli yolları da göstərilmişdir.

Dissertasiya bəzi qüsurlardan da xali deyildir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Əsərdə "Mesxet" və "Axısqa" adları eyni köklü türkmənşəli söz kimi izah olunur. Bu nə dərəcədə inandırıcıdır?

2. Doğu Anadolu bölgəsində yaşayan türklərin dili ilə Axısqa türklərinin danışdığı dil eyniləşdirilir. Bu eynilik hansı amillərlə əlaqədardır?

3. Dissertant bu toplumun dilində abruptiv-nəfəsli səslərin (p,k,t,ç) mənşəyini, onların haradan gəldiyini, hansı proseslərlə və ya hansı tayfa dilləri ilə bağlı olduğunu öyrənməyə nədənsə fikir verməmişdir.

4. Qovuşuq ts və x samitlərinin Qafqaz dillərinin təsiri nəticəsi kimi izah olunması ağılasığan deyil.

5. Velyar (sağır n) və qovuşuq nq səslərinin axısqağalılarının dilində indi də işlənməsi nə üçün fonetik quruluşun zəif inkişafı ilə əlaqələndirilir? Bu xüsusiyyət fonetik quruluşun sabitliyi ilə bağlı şərh olunsaydı, daha inandırıcı görünərdi.

6. Müəllifin fikirlərində bir-birinin ziddini təşkil edən məqamlar da var. Bir tərəfdən axısqağalılarının buntürklər olmadığını dissertasiyanın əvvəlinci hissələrində qeyd edir, digər tərəfdən isə işin "Terminoloji leksika" hissəsində internet sahifəsindən belə bir cümlə verir ki, "Bun Türklərinin dilində akrabalıq adlarının sonunda "a n a y", "b a b a y", "n e n e y" örnəklərində görüldüyü qibi – y türetilir". Belə çıxır ki, axısqağalılar elə buntürklərdir.

Qeyd edilən nöqsanlar İ. Kazımovun doktorluq dissertasiyasının elmi-nəzəri dəyərini qətiyyənlə aşağı salmır. İşin elmi-nəzəri səviyyəsi çox yüksəkdir. Avtoreferat da dissertasiyanın məzmununu tam şəkildə əhatə edir. Fikrimizcə, əhatə dairəsinə, dərin elmi təhlinə və AAK-in tələblərinə uyğun yazıldığına görə, "Axısqa türklərinin dili" adlı dissertasiyanın

müəllifi İsmayıl Babayev oğlu Kazımov filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Prof. Nizami Xudiyevin rəyi: Axısqa türklərinin çoxəsrlik, bir azsaylı xalqlara bənzəməyən keşməkeşli bir tarixi var. "Alınlarına qara yazı yazılan" həmin türkün taleyi sürgün və deportasiyalarla səciyyələnir. Qədim yurddan qəfil və amansızcasına qoparılmış, yalnızca səhralara atılmış bu xalq Stalin - Beriya irticasına dayanan milli şovinizm əzablı məhvə düşər etmişdi. Buna baxmayaraq, zəhmətsevər, müdrik xalq təhqir və əzablara sinə gərdi, sınımadı, əzilmədi, yad torpaqlara səpələnib ərimədi, öz faciəsini üzüntülü emosional kabusdan gerçək ictimai problemə çevirdi, ruhunu və məni bütövlüyünü qoruya bildi.

Bu gün Axısqa türklərinin ən böyük arzusu həmvətənlərinin bir xalq kimi öz doğma yurdlarına qayıtması, həmin xalqın dili, folkloru, etnoqrafiyası və s. haqqında kitabların nəşr olunmasıdır. Artıq bu arzular inama çevrilmiş, vaxtı ilə mənim tələbəm olmuş İsmayıl Kazımov onların dilinin, demək olar ki, bütün xüsusiyyətlərini əks etdirən doktorluq dissertasiyası yazmışdır.

İ.Kazımovun 5 fəsilə tədqiq etdiyi bu mövzu mənim diqqətimi bir neçə cəhətdən cəlb etdi:

- 1) xeyirxahlıq və filoloji axtarışlar baxımından;
- 2) deportasiyaya dəfələrlə məruz qalmış kiçik bir türk etnosunun mübahisəli tarixini, mənşəyini öyrənmək baxımından;
- 3) axisqalılar tarixi təşəkkülündə aborijen və gəlmə türklərin rolunu müəyyənləşdirmək baxımından;
- 4) etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə müxtəlif etnosların Axısqa toponimlərində qorunub saxlanması qanunauyğunluğunun aşkar olunması baxımından;
- 5) dilin fonosemantik sisteminin müəyyənləşməsində təşəkkülündə fonetik qanun və hadisələrin həlledici rolunu üzə çıxarmaq baxımından;

6) leksikanın daha çox təsərrüfatla bağlı mövqeyinin aydınlaşdırılması baxımından;

7) interferensiya hadisəsinin alınma leksikada təzahür imkanlarının öyrənilməsi baxımından;

8) gürcü substratlarının müxtəlif sistemli dillər arasında olan tarixi əlaqənin tədqiqini şərtləndirən fakt kimi öyrənilməsi baxımından;

9) regional təsirlərin, kənara çıxmaların ekstralinqvistik faktorlarının meydana çıxarılması baxımından;

10) qrammatik quruluşda özünü göstərən qədim xüsusiyyətlərin aşkar olunub aydınlaşdırılması baxımından;

11) cümlə sintaksisində nisbi sərbəstliyin varlığını qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlanması baxımından və s.

Dissertant sözünü Axısqa türklərinin etnik tarixindən başlamış, onun dilinin sintaksisində qurtarmışdır. Hiss olunur ki, o, axisqalılar etnik tarixini, geocoğrafi və geosiyasi vəziyyətlərini mövcud mənbələrdən dəqiq öyrənə bilib. Türk tayfalarının Qafqaza axını, həmin boyların indi toponimik vahidlərin tərkibində qaldığını tarixi faktlar əsasında araşdırıb. Məsələn, əsərin I fəsilində basil, qur, onoqur, hun, tuba, avar, xəzər, bozal, incə, bulqar, suvar və s. etnosların Gürcüstan torpaqlarında məskunlaşmaları tarixi verilir və həmin tayfaların «Yazqur», «Azqur», «Qaratuban», «Zeduban», «Adıgün», «Tobaxçı», «Kortuban», «Sxaltuba», «Xoni kəndi», «Xunan qalası», «Edincə», «İncebla», «Aral» və s. yer adlarında qaldığını misallar əsasında göstərir.

Dissertant axisqalılar mənşəyini araşdırarkən antropoloji, dil və mədəni yaxınlıq faktorlarını doğru olaraq əsas tutub; Onların kökünün qıpçaqlar olduğunu bir sıra mənbələrə əsasən müəyyənləşdirə bilib.

Dissertant özündən əvvəl həmin türklərin dil xüsusiyyətləri haqqında əsərlər yazmış N.Marrın, S.cikiyanın, R.Şorun, Fəzli Əliyevin, Fəxrəddin Kırzioğlunun, Ə.Bican İrcilasunun, Sabircan cəlifovun əsərləri ilə ətraflı tanış olub, onlardan istifadə edib və dəyərləndirib. Həmin alimlərdən

fərqli olaraq, İ.Kazımov problemə kompleks şəkildə yanaşmış. Həmin türkcəni dilin bütün səviyyələrində öyrənib. Axısqa türklərinin dili üçün ən əsas xarakterik cəhətləri açıb göstərmiş (məsələn, x samitinin çoxişləkliyini, s- ş keçidi, intervokal mövqedə h- nin düşməsi, yönlük halın xüsusi forması və s.).

Dissertant əsərin «Fonetik sistem» hissəsində uzun-uzadı məsələləri şərh etməmiş, diqqəti daha çox cəlb edən qohum dillərdən, əsasən, fərqlənən cəhətlərə aydınlaşdırma gətirmişdir. Bu baxımdan «abruptiv-nəfəsli samitər», «qədim səslər», «fonetik quruluşda tayfa dilinin qalıqları», «altıncı qanununun türkmənşəli sözlərdə pozulması səbəbləri», «zəif cingiltiləşmə», «labiallaşma hadisəsinin ləngliyi», «müxtəlif səs keçidi istiqamətində özünəməxsus cəhətlər», «müxtəlif səslərin yanaşma sərhədində baş verən yerdəyişmə», «adi danışqı dilindən irəli gələn səsfərqləşməsi» və s. tədqiq olunan dilin fonosemantik sisteminin formalaşmasını şərtləndirir.

Dissertasiyanın «Leksika» bölməsi əsas lüğət fondunun müxtəlifliyi və məna zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Dissertant məişət, etnoqrafik, maddi- mədəniyyət, terminoloji və onomastik leksikanın daxili bölgüləri əsasında xeyli leksik-terminoloji vahidin struktur və leksik- semantik inkişaf prosesini keçirdiyini aydınlaşdırıb. Həmin sahələrlə əlaqədar təhlilə cəlb edilmiş leksik vahidlərin axısqalılara daha çox məxsusluğu üzün çıxarılib. Məsələn, havli (dəhliz), koşat (tir), alaca (palaz), sahan (kasa), ləngər (sini), tavşal (baş örtüyü), pəstil (lavash), tırpan (dəryaz), kufə (sırğa) və s. Bu kimi sözlərin mənşə mənzərəsi dissertasiyada geniş izahını tapa bilmişdir.

İ.Kazımovun tədqiqatı göstərir ki, Axısqa türklərinin özlərinə məxsus ay adları vardır: zəmhəri (yanvar), qıvıq (fevral), girəz (iyun), oraq (iyul), xarman (avqust), böqürüm (sentyabr), şarap (oktyabr), koç (noyabr), karakış (dekabr) və s. Bu adların formalaşmasında xalqın müşahidəsi əsasdır. Maraqlıdır ki, əsərdə həmin adların qohum türk dilləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri qeyd edilmişdir.

Əsərin «Onomastik leksika» hissəsi də maraqla oxunur. Məlum olur ki, vaxtı ilə bu etnosun Gürcüstanda məqsədi:

siyasət nəticəsində familiyaları gürcüləşdirilib. Əslən axısqalı olan aşiq Mahmudun (Yaralaşvili), aşiq Muradın (İsparaşvili), Yetim Gürcünün, aşiq İşvanın və onlarla başqa sənətkarların familiyaları zorla gürcüləşdirilib. Tədqiqatdan məlum olur ki, onlar ad əvəzinə bir-birinə ləqəblərlə müraciət edirlər. Bu, ad yasağının, magig təsəvvürün nəticəsidir. Tədqiqat göstərir ki, axısqalılar yaşayan bölgələrdə 300-dən çox türk mənşəli kənd olub: Axısqa, Adıgün, Azqur, Abastuban, Qorqul, Samqur, Kobileti, Tuğ, Bazarxana, Damğalı və s. Bu və ya digər toponimlərin tərkibində qədim tayfa adlarının izləri vardır. Tədqiqatçı toponimlərin komponentlərində bu faktları dəqiq ayırd etmiş, Axısqa etnotoponimlərini əks etdirən cədvəldə bunları vermişdir. Müəllifin nöqteyi- nəzərinə, oykonimlərin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də, tayfa adları ilə əlaqədar formalaşmışdır. Qədim türk tayfalarının adının coğrafi adda- yaşayış məntəqələrinin adında inikas olunması etnonimik qanunauyğunluqla əlaqədar olub, bilavasitə etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə toponimə, xüsusən də oykonimə çevrilmişdir. Məhz axısqalıların toponimlər sistemində coğrafi adların bir hissəsinin və qədim təbəqəsinin etnonimlərdən əmələ gəlməsi bu faktorun nəticəsi ola bilər (s. 34).

İ.Kazımov axısqalıların dilinə müəyyən dövrlərdə daxil olmuş alınma leksikanı (ərəb və fars və rus-Avropa dillərindən) qruplaşdırıb və onun interferensiya formalarını orijinalı ilə qarşılaşdırıb; regional təsirlər nəticəsində gürcü, qazax, özbək dillərindən nitq prosesində keçən leksik vahidlərin mənasını da verib. Məsələn, karaki- kərə yağ, satxi-qoyun pendiri (gürcü dilindən); kəsmə- ərıştə, toxaç -bağırsaq, taxya -araqçın (qazax dilindən) və s.

Tədqiqatın «Dədə Qorqud» və Axısqa dil uyğunluqları», «Dilin şivələri», «Axısqalıların dilində gürcü substratları», «Gürcü dilində Axısqa türklərinin dil elementləri» hissələri də yeni deyim tərzilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın IV fəslində tədqiqata cəlb edilmiş dilin morfoloji, V fəslində isə sintaktik xüsusiyyətlərindən danışılır.

Müəllif sözün, söz birləşmələri və cümlələrin struktur-semantik imkanlarını əldə etdiyi faktlar əsasında öyrənmiş qrammatik quruluşda digər türk dillərindən fərqli qədim xüsusiyyətlərin olduğunu aşkar etmişdir.

Dissertasiyanın məzmunu və təhlil olunan məsələlərin aktuallığı göstərir ki, gələcək tədqiqatlar aparmaq üçün burada xeyli materiallar var və müəllifin yenidən bu mövzuya qayıdacağı ehtimalı da ola bilər. Həmin mövzuları, biz təxmin edə olsaq, belə müəyyənləşdirə bilərik: 1) Axısqa etnotoponimləri; 2) Gürcü substratları fonunda Axısqa-gürcü dil əlaqələri; 3) Anadolu bölgəsində yaşayan axısqalılardan dil xüsusiyyətləri; 4) Sözlərin izahlı lüğəti və s.

Sözsüz ki, İ.Kazımov bu dissertasiya ilə kiçik bir xalqın dil xüsusiyyətlərini tam və axıra qədər öyrənə bilməmiş, həmin əsər axısqalılardan dilin elmi arenaya çıxarılması, onun fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinin kompleks tədqiqat baxımından dəyərlidir.

Dissertasiyada bizi razı salmayan, diqqətimizi özünə cəlb edən bir sıra qüsurlar da vardır:

1. Maraqlıdır ki, əksər qrammatik kateqoriyaların təhlilində qədim əlamətlər göstərilib. Axısqalılara məxsus mətnlərdən, əski sözlərdən, aşiq şeirlərindən nümunələr gətirilib. Bunlar müasir Azərbaycan dilinin faktları ilə müqayisə edilib, lakin Azərbaycan ədəbi dili abidələri, klassik əsərlərin dil müqayisəyə, demək olar ki, az cəlb olunub. Eləcə də dodaq saitlərinin ahəngindən bəhs edərkən müqayisə olunan türk dilləri arasında müasir Azərbaycan dilinə üstünlük verilir. Digər oğuz dilləri kənarında qalır. Ümumiyyətlə, müqayisələr-qarşılaşdırmalar ən çox Azərbaycan dili ilə aparılır. Bizcə, oğuz dillərinin hər biri eyni səviyyədə tutuşdurulmalı idi, bu zaman müxtəlif istiqamətdə olan müqayisələr maraqlı nəticələr əldə olunması üçün şərait yarada bilərdi.

2. Bizə məlum olduğuna görə, Türkiyə Respublikasında axısqalılardan tarixi, ədəbiyyat və dil xüsusiyyətləri ilə məşğul olan Yunus Zeyrək, Əhməd Cəfəroğlu, Turqut Günay, Turqut

Acar və başqa alimlər vardır. Dissertasiyada həmin müəlliflərin əsərlərindən istifadə olunmayıb.

3. Dissertasiyanın "Əlavələr" hissəsində maraqlı folklor materialları var, ancaq nədənsə danışıq dili ilə bağlı mətnlərdən istifadə edilməyib. Yaxşı olardı ki, axısqalılardan dilin lüğəti də yaradılırdı və Azərbaycan dilində izahı, qarşılığı göstərilirdi.

4. Müəyyən səhifələrdə imla xətalərinə rast gəlmək olur. Məsələn, "səsdüşümü", «fonomorfoloji» terminləri bəzi yerdə ayrı, bəzi səhifədə isə bitişik yazılıb.

5. Bütün dil səviyyələrinin təhlilində Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən mərhələləri ilə uyğunluq təşkil edən cəhətlər çoxdur. Dissertant isə bu etnosun qıpçaqlardan olduğunu, dilinin isə qıpçaq elementləri ilə çox yükləndiyini göstərir. Ancaq nədənsə, qıpçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisələr aparılmayıb.

6. Fikrimizcə, indiki zamanın göstəricisi -i y e r; qədim feli bağlama şəkilçisi -i,-i,- u,-ü; yönlük hal şəkilçisi -ğa,-gə və s. şəkilçilər haqqında geniş bəhs olunsaydı, yaxşı olardı.

Bu qüsurlar İ.Kazımovun dissertasiya işinin dəyərini heç də azaltmır. Dissertasiyanın avtoreferatı onun məzmununu tam əhatə edir. Tədqiqatçının «Axısqa türklərinin dili» adlı doktorluq dissertasiyası Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun yazılmışdır. Onun müəllifi Kazımov İsmayıl Babış oğlu filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Bakı Slavyan Universitetinin «Türkologiya» kafedrasının rəyi:

Axısqa türklərinin dil və etnik tarixi Gürcüstanın türk dünyası ilə uzunmüddətli əlaqə və münasibətləri çərçivəsində araşdırılmışdır. Araşdırma qədim tarixə malik olan Axısqa türklərinin etnik tarixi, mədəniyyəti, dilinin fonetik, leksik, onomastik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiqindən ibarətdir.

Axisqa türkləri dünyanın azsaylı xalqlarından olub, 944-cü ilə qədər Gürcüstanın Mesxeti vilayətində yaşamış, sonra Orta Asiyaya sürgün edilmişlər. 80-ci illərin sonunda yəndən deportasiyaya məruz qalan bu xalq Rusiyanın müxtəlif vilayətlərinə və Azərbaycana pənah gətirmişdir. Hazırda onlar Sabirabad, Xaçmaz, Beyləqan, Abşeron kimi rayonlarda yaşayırlar.

Həyatda müxtəlif problemlərlə qarşılaşan Axisqa türklərinin arzularından biri də özlərinin tarixi vətənlərinə qayıtmaq, öz dillərini yad təsirlərdən qorumaq və inkişaf etdirməkdir.

İ.B.Kazımov həm xeyirxahlıq məqsədilə, həm də dil məhəbbətini üstün tutaraq, böyük həvəslə həmin xalqın zəngin folklorunu, el şairləri və yazıçılarının əsərlərini mətbuat materiallarını toplayaraq onların dil xüsusiyyətlərini əks etdirən maraqlı bir tədqiqat əsəri yazmışdır.

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində axisqalılardan dil və etnik tarixinə bir nəzər yetirən müəllif Axisqa bölgəsinin tarixən «tayfalar qapısı» olduğunu, zaman-zaman bu əraziyə müxtəlif türk tayfalarının mütəmadi axınını, bir sıra etnosların (basil, onoqur, tuba,avar, xəzər, bozal, iskit, qul, suvar və s.) cənub-qərbi Qafqazda ciddi qüvvəyə çevrildiyini, hazırda Mesxeti vilayətindəki coğrafi adların tərkibində həmin tayfaların izlərinin qaldığını (məsələn, Azqur, Onoqur, Tiba, Tobaxçi, Ude, Xona və s.) göstərərək belə nəticə çıxarırlar ki, axisqalılardan toponimlərinə bir sıra coğrafi adlar uzun tarixi təkamül yolu keçməklə yanaşı, aid olduğu etnosun və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu yerlərdə baş vermiş ictimai və siyasi hadisələrin bir çox cəhətlərini əks etdirmiş və bu faktorlar da toponimlərin formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Tədqiqatçının axisqalılardan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı axtarışları göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərin əhatə və təsirində olmasına baxmayaraq, bu dil milli və orijinal əlamətlərini qorumuş, uzun bir mübarizə yolu keçərək, digər dillərin assimilyativ təsirindən özünü xilas edə bilmişdir.

Dissertasiya işinin «Leksika» bölməsində leksik layihələr üzrə qruplaşması əsas yer tutur. Əsas leksik fond bir

neçə istiqamətdə-məişət, etnoqrafik, maddi-mədəniyyət, terminoloji və onomoloji istiqamətlərdə tədqiq edilmişdir. Müəllif topladığı leksik material əsasında məişətdə, xalqın mərasimlərində, məşğuliyyət sahələrində (kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqda) işləyən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini dərinlən izah etmişdir. «Terminoloji leksika» bölməsində qohumluq terminlərini, insanın bədən üzvlərinin adlarını, ay, gün, həftə və astronomik adları, xalq təbabətinə aid olan sözləri, qədim çəki, ölçü və zaman adlarını qruplara bölmüş və Azərbaycan dilində qarşılıqlarını da axtarıb tapmışdır. Əsərin «Onomastik leksika» hissəsində bu etnosla məxsus şəxs adlarından, ləqəblərdən, fəmilialardan və coğrafi adlardan geniş bəhs olunur. Məlum olur ki, Axisqa türklərinin fəmilialarını «türklərdən türklük duyğusunu çıxarmaq» (Ö.F. Nemanzadə) üçün gürcüləşdirmişlər. «Axisqa türkləri arasında zamanın bu ağır millətçilik təzyiqinə, tələbinə boyun əyənlər də oldu, fəmilialarını dəyişdirənlər də... Əhali arasında belə bir ictimai fikir yaratmağa çalışdılar ki, guya Axisqa türkləri mənşə etibarilə gürcülər, yəni gürcüdən dönmədirlər». Axisqa türklərinin soy- kökündə olan məcburi dəyişiklik onların mədəniyyətini sarsıtmadı. Onlar türk adını yüksək şəkildə qorudular. Toponimik vahidlərin ayrı-ayrı bölgələr üzrə tədqiqi göstərir ki, həmin adlar ilk növbədə aşiq şerlərində, el şarkıları və türkülərində böyük məhəbbətlə tələnnüm olunmuşdur (Aşiq Məmməd Səfilinin qoşmalarında). Maraqlıdır ki, türklər doğma yer adlarını konkretləşdirmirlər, sadəcə olaraq Vətən deyirlər. Tədqiqatda toponimlərin formaları variantları ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Adıgeni/Ədigön, Aspindza/Aspinza, Axalkalaki/Axarkələk və s. Əsərdə Axisqa toponimləri mənşəcə qruplaşdırılır: a) türk mənşəli toponimlər; b) gürcü mənşəli toponimlər. Buradan əldə olunan elmi nəticələr türkoloji dilçilik üçün çox zəngin və maraqlı materiallar verir.

Morfoloji quruluşun tədqiqi göstərir ki, sözdüzəldici şəkildə birvariantlıdır. dildə şəkildə zəif inkişaf etmişdir. Hal şəkildəliyinin fərqli formalarına rast gəlmək olur.

Sintetizmə meyl bu dildə qüvvətlidir, ancaq analitik formalar da geniş yayılıb.

Sintaktik quruluşda qohum türk dilləri ilə oxşar əhəmiyyətlər daha çoxdur. Ancaq cümlə sintaksisində sərbəstlik artıq dəniz qili əlamətidir, digər bir tərəfdən də komponentlərin inversiyası qədim türk dilinin qanunauyğunluqlarından irəliləyir.

Göründüyü kimi, dissertant öz qarşısında çox mürəkkəb və yerinə yetirilməsi çətin olan bir vəzifə qoymuşdur. Buna baxmayaraq, dissertasiyanın məzmun və mövzusu çap olunmuş 2 monoqrafiyada və 24 adda elmi məqalədə öz əksini tapmışdır. Onlardan birincisi 1990-cı, axırncısı isə 2001-ci ilə aiddir. Bu, o deməkdir ki, dissertant ömrünün 10 ildən çoxunu bu məsələnin öyrənilməsinə həsr etmişdir. Həmin müddətdə Axısqa türklərinin dili və mədəniyyəti istər Azərbaycanda, istərsə də onun hüdudlarından kənar da öyrənilmişdir. Fikrimizcə, İ.B.Kazımovun bu tədqiqatı və həmin tədqiqatla əlaqədar olaraq çap etdirdiyi işlər sayəsində Azərbaycan dilçiliyi ön cərgəyə çıxmışdır.

Tədqiqatçı dilçilik elminin, Azərbaycan dilçiliyinin əldə etdiyi nailiyyətlərə arxalanaraq, özünün ana dili olmayan bir dilin tədqiqi işinə girişmiş, öz zəhmət və qabiliyyətinin imkan verdiyi dərəcədə bu işin öhdəsindən gəlmişdir. Dissertant mövzu ilə bağlı olan əksər elmi ədəbiyyatı, Axısqa türklərinin dili, tarixi, ədəbiyyat və folkloruna dair materialları vicdanla, inadla öyrənmiş, əldə etdiyi bilikləri sadə, emosional bir dillə, ürəkdən gələn sözlərlə ifadə etmişdir. Bizcə, «Axısqa türklərinin dili» əsəri təkcə bu müəllifin yox, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyinin səviyyəsini büruzə verir. Ona görə də inanırıq ki, onun müdafiəsi dilçi mütəxəssislərimiz tərəfindən mühüm bir hadisə kimi qarşılanacaq. İ.Kazımov Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Türk dilləri» şöbəsinin elmi əməkdaşdır və onun bu işində dolayısı ilə həmin şöbənin öz fəaliyyəti ərzində nəyə nail olduğu da öz əksini tapmışdır. Bütün bu kimi müsbət cəhətlərlə yanaşı, dissertasiyada nəzərə çarpan bəzi iradları da

dissertantın və Müdafiə Şurasının nəzərinə çatdırmağı lazım bilirik.

1. Dissertasiyanın I fəslə «Axısqa türklərinin dil və etnik tarixinə dair» adlanır. Fəslin kiçik bölmələrində bir-birini təkrar edən mətləblərlə yanaşı, mətləbdən kənar çıxan mövzular da vardır («Dilin keşiyində. Müxtəlif dillərin əhatəsində. Dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə dair»). Burada, ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixçiliyində özünü tez-tez göstərən belə bir səhv təmayül yer tapmışdır ki, bu da müxtəlif dövrlərə aid məlumatlar əsasında müasir xalqlar, millətlər, dil və mədəniyyətlər haqqında mühakimə yürütmək, fikir söyləmək meylidir. Bu cür gəlişi gözəl mülahizələr əvəzinə, Axısqa xalqı (etnosu) və dili haqqında daha konkret, daha tutarlı faktlara əsaslanan fikirlər söyləmək yerinə düşərdi.

2. Həmin fəsilə bir məsələnin qoyuluşu öz səhviyyəti və səhlənkarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Burada Ö.F.Nemanzadənin «Dilimiz və imlamız» məqaləsində «bizim türkcəmiz» ifadəsi ilə əlaqədar olaraq belə bir izahat verilir: «Axısqa türklərinin dili nəzərdə tutulur» (s.31). Biz bilirik ki, böyük molla nəsrəddin Ömər Faiq Nemanzadə Axısqa türklərindən olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın görkəmli siyasi və ictimai xadimi olmuş, burada bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdır. «Dilimiz və imlamız» məqaləsində də o heç də hələ formalaşmamış Axısqa ədəbi dilini deyil, əsasən, Azərbaycan dilini, bəlkə də o dövrə aid olan rusiya türkləri üçün işlənib hazırlanmış türk dilini nəzərdə tutmuşdur. Həmin dövrlərin mətbuatında bunların hər ikisi öz ifadəsini tapmışdır.

3. Dissertasiyanın «Fonetika» adlanan II fəslində aşağıdakı bölmələrə rast gəlirik: «Fonemlər sistemi», «Abruptiv fonemlər», «Tayfa dilinin qalıqları», «Ahang qanunu», «Fonetik hadisələr». Birinci mövzu «Fonemlər sistemi» adlanır. Bildiyimiz kimi, fonetika və fonologiyanın iki mühüm böhsü vardır: vokalizm və konsonantizm, başqa sözlə, saitlər sistemi və samitlər sistemi. Burada nə saitlər, nə də samitlər sistemli şəkildə nəzərdən keçirilməmişdir; hətta təxmini olsa belə, axisqalıların dilində neçə sait, neçə samit səs olduğunu da

bilmək olmur. Dissertasiyada bunun əvəzinə bəzi saitlər və bəzi samitlərdən bəhs olunur. «Abruptiv fonemlər» bəhsində səslərin «abruptivliyi» qeyd olunmamışdır. Məsələn: k a v (lovğa) – k a v (qarmaq). Buradan həmin sözlərin omonim olduğunu bilmək olar, amma onların hamısında samitin abruptiv, hansında isə «qeyri-abruptiv» olduğunu yox.

4. Dissertasiyanın 45-ci səhifəsində «tayfa dilinin qalıqları»na misal olaraq *ts* səsi verilir. Amma nə bu səs, nə də onun çox bağlı olduğu *c* səsi türk dillərinə məxsus olan qədim səslərdən deyil və həmişə də yad dil təsiri ilə meydana çıxmışdır.

5. Dissertasiyanın 56-cı səhifəsində «cingiltişmə hadisəsi» adı altında bu dildə kar samitlərin cingiltişməsindən bəhs edilir və buna aid misallar da verilir. Tədqiq olunan dildə belə bir fonetik hadisə yoxdursa, ondan danışmamaq da olardı.

6. Sonra «labiallaşma hadisəsi» bəhsi gəlir (s. 57). Bu hadisənin mahiyyəti belədir ki, sözdə olan dodaq samitinin təsiri ilə *a>o* əvəzlənməsi (analoji olaraq *ə-ö* əvəzlənməsi də) baş verir. Məs.: *av>ov*, *qavırğa-qovurqa* və s. Axısqa türklərinin dilində bu hadisə baş verməmişdir və dissertant bunu həmin dilin inkişafında ləngiyən kimi qiymətləndirir. Belə bir fikir doğru deyil, üstəlik dildə olmayan hadisədən bəhs etmək də düzgün deyil.

7. Dissertasiyanın “Leksika” bəhsində sözlərin tematik qruplar üzrə nəzərdən keçirilməsi diqqətəlayiqdir. “Əsas semantik proseslər” adı ilə verilən isə (s. 154-155) artıqdır. Axısqalılardan dilinə aid lüğətin olmaması bir çatışmazlıq kimi qiymətləndirilə bilər. Gələcəkdə belə bir lüğət tərtib etmək vacibdir.

İşin “Morfologiya” və “Sintaksis” bölmələrində dissertant materialın imkan verdiyi çərçivədə bu dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini Azərbaycan dili ilə və digər qohum dillərlə müqayisədə açıb göstərmişdir.

Beləliklə, İ.B.Kazımovun “Axısqa türklərinin dili” dissertasiyası nəzərə çarpan bəzi iradlara baxmayaraq, Ali Attestasiya Komissiyasının doktorluq dissertasiyalarına

verilən tələblərinə müvafiq bir əsər hesab edilə bilər. Ona görə də belə hesab edirik ki, onun müəllifi filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəy BSU-nun Türkologiya kafedrasının iclasında (30 dekabr 2002-ci il, protokol № 8) müzakirə və təsdiq edilir.

Bakı Slavyan Universiteti

Türkologiya kafedrasının müdir əvəzi, b.ım *E.İ.Gərayzadə*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəs Amanoğlunun və professor Yavuz Axundovun rəyi.

Avtoreferatda bir neçə dəfə sürgün və deportasiyalara məruz qalmış türk xalqlarından olan axısqalılardan dil xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir. Avtoreferatla tanışlıq göstərir ki, müəllif Axısqa türklərinin dilinin təkcə fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrini deyil, eyni zamanda həmin xalqın etnik tarixini, mənşəyini, etnosiyasi və etnoqrafik istiqamətlərini də tədqiqatə cəlb etmiş, dərin məzmunlu bir əsər yazmışdır ki, bu da digər azsaylı, haqsızlıqlarla üzləşmiş kiçik xalqların hərtərəfli öyrənilməsində istifadə oluna bilər. İşin əsas məzmunu 5 fəsildə öz əksini tapmışdır: Axısqalılardan dil və etnik tarixi (I fəsil), Fonetika (II fəsil), Leksika (III fəsil), Morfologiya (IV fəsil) və Sintaksis (V fəsil).

I fəsildə Axısqa türklərinin dil və etnik tarixi, müxtəlif türk tayfalarının Axısqa toponimlərində əksi, Axısqa türklərinin mənşəyi məsələsi, bu əhalinin dilinin tədqiqi tarixi öyrənilmişdir.

II fəsildə bu toplumun dilinin fonetik qanunauyğunluqları (qədim səslərin qalması, özünəməxsus səslər, fonetik qanun və hadisələr, türkmənşəli sözlərdə ahəng qanununun pozulma səbəbləri, səs keçidlərində spesifik əlamətlər, tayfa dilinin qalıqları və s.) tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın III fəslində bu etnosun dilinin əsas leksik bəndi (s. 24) tematik cəhətdən müvafiq bölgələr (məişət leksikası, etnoqrafik leksika, maddi-mədəniyyət leksikası,

terminoloji leksika və onomastik leksika) daxilində şərh edilmişdir ki, bu da prinsipcə düzgündür; leksik- terminoloji vahidlərin təhlili prosesindəki ardıcılıq tamamilə gözlənilmişdir.

Əsərin IV və V fəsillərində bu xalqın dilinin qrammatik və sintaktik xüsusiyyətləri təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Təhlil nəticəsində ən çox qədim qrammatik faktlar aşkar edilmişdir ki, bu da axisqalıların dilinin inkişaf prosesinin ləng getdiyini təsdiqləyən amillərdəndir.

Ümumiyyətlə, işin avtoreferatı, onun müəllifinin böyük zəhmət çəkdiyini, ciddi və məsuliyyətli bir mövzunun öhdəsindən layiqincə gəldiyini göstərir. Ona görə də, biz, pədaqoq-tədqiqatçılar bu avtoreferatın müəllifinə-filologiya elmləri namizədi İ. Kazımova filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinin verilməsinin tərəfdarıyıq.

Prof. Roza Eyvazovanın rəyi: "Axisqa toponimləri" əsəri İsmayıl Kazımovun axisqalıların dilinə həsr olunmuş ikinci kitabıdır. Müəllif bu kitabda iki mühüm məsələni - Axisqa toponimləri və Axisqa-gürcü dil əlaqələri məsələlərini ön plana çəkmişdir. Tədqiqatçı axisqalıların yaşadığı ərazilərin adlarını onların etnolinqvistik yaddaşı kimi qiymətləndirir. O göstərir ki, axisqalıların toponimik sistemindəki bir çox coğrafi adlar uzun tarixi təkamül yolu keçməklə yanaşı, aid olduğu etnosun və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu yerlərdə baş vermiş ictimai və siyasi hadisələrin bir sıra spesifik cəhətlərini əks etdirmiş və bunlar da toponimik vahidlərin formalaşmasına müəyyən zəmin yaratmışdır. Müəllifin araşdırmaları göstərir ki, Axisqa türklərinin ən qədim toponimik vahidlərinin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də müxtəlif tayfa adları ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Tədqiqatçı barsil, onoqur, abdal, sabir, tubal, abar, bozal, hun, qul, kuyvar, çol, tolos, sarı, çur, incə və s. tayfa adları izlərinin Axisqa türklərinin toponimik vahidlərində saxlanmasını məhz həmin qanunauyğun prosesin nəticəsi saymaqda haqlıdır.

İ.Kazımov axisqalıların yaşadığı türk mənşəli kənd adlarının (Adıgün, Samqur, Kobıxevi, Kobaze, Qandza,

Kuna, Tuq, çala, Bazarxana, çikil, Qorqul, Xançala, Qomar, Kola, Kanqar, Azqur, Uran, Toloş, Bazaleti, Ude, Onqar, Muqareti, Toba, Qobieti, Baladjur, İndjebla, Oral və s.) yaranmasında oğuz və qıpcaq tayfalarının aparıcı rol oynadığını dəqiq faktlar əsasında müəyən etmişdir.

Fikrimizcə, təkcə Axisqanın türkmənşəli etnotoponimləri, sözün həqiqi mənasında xüsusi bir tədqiqatın mövzusu ola bilər.

Əsərin ikinci fəsli Axisqa-gürcü dil əlaqələrinə həsr edilmişdir. Müəllif axisqalıların danışdığı dilində özünü göstərən gürcü substratlarının (kuç-mədə, tuç - dodaq, tün - beyin, maxülə - öd, kud - quyruq, pexi - ayaq, menz-omba, bud, turkmel - böyrək, tot - ləpir, tət - pəncə, nikor - ləkəli tük, kututo - göz qapağı və s.) struktur-semantik inkişafını izləmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, bu kimi substratlar gələcəkdə türk-gürcü dil əlaqələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyacaq. Həmin substratların vahid lüğətini də yaratmaq türkoloji dilçilik üçün faydalı ola bilər. Müəllif həmçinin gürcü dilində Axisqa türklərinə məxsus söz, ifadə və digər elementlərin (qədim oğuzlardan, qıpcaqlardan qalma sözlər) işlənmə səbəblərini, türklüyün ərazinin geyim, oyun, çalğı alətləri, qab-qacaq, yemək, içki, ölçü və s. adlarda qaldığını da tarixi mənbələrdən əldə etdiyi zəngin faktlar əsasında aydınlaşdırmışdır. Gürcü dilində türk mənşəli sözlər ən çox **i** və **a** şəkilçilərini qəbul edərək işlənmişdir.

Kitabın həcmi nisbətən az olsa da, elmi aparatı zəngindir və müəllifin tarixi mənbələrə dərin bələd olduğunu göstərir.

Prof. Zaman Əskərlinin rəyi: «Elm» nəşriyyatı Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi İsmayıl Kazımovun «Axisqa türklərinin dili» monoqrafiyasını bu günlərdə çapdan buraxmışdır. Kitabın elmi reaktorları, professor A.Axundov və H.Quliyevdir. Kitaba professor

Q.Ş.Kazımov öz söz yazmışdır.

Axisqa türkləri azsaylı türk xalqlarından olub kompakt şəkildə 1944-cü ilə kimi Gürcüstanın Mesxeti vilayətində yaşamışlar. Bu tarixdən etibarən Orta Asiyaya sürgün edilmişlər. 80-ci illərin sonunda isə yenidən deportasiyaya məruz qalan bu toplum Rusiyanın müxtəlif əyalətlərinə, o cümlədən Azərbaycana pənah gətirmişlər. Azərbaycanın Saatlı, Sabirabad, Xaçmaz, Beyləqan, Abşeron kimi rayonlarında hazırda yaşamaqdadırlar.

Bu xalqın problemləri çoxdur. Tarixi vətənlərinə qayıtmaq, öz dillərini qorumaq, yad təsirlərdən xilas etmək və s.

I.Kazımov monoqrafiyasını bu xalqın böyük oğlu Ömər Faiqdən gətirdiyi epigrafla başlayır: «Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. Biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü də etsinlər. Nədən gözəl, dadlı dilimizi bəyənmişik? Nədən bu gözəl dilimizi yaymağa can-başla çalışmışıq? Sözlərim doğru isə gəlin birləşək! Dil məhəbbətini millət məhəbbətinin başlanğıcı bilək. Dilimizə ən dərin eşq və məhəbbətlə sarılaq. Bunun xatirini heç bir xatirə dəyişməyək. Millət düşüncəsini yenə milli dil ilə ürəklərə birləşdirək» (ÖMƏR FAİQ «Yeni iqbal» qəzeti, 2 iyul 1915, № 57.

Müəllif bu dil məhəbbətini üstün tuta-tuta, böyük həvəslə bu xalqın zəngin folklorunu, el şairlərinin, yazıçıların əsərlərini, mətbuat materiallarını toplayaraq onların dil xüsusiyyətləri hərtərəfli əks etdirən bir tədqiqat əsəri yazmışdır.

Monoqrafiyanın «Giriş» hissəsində axisqalıların dil və etnik tarixinə bir nəzər yetirən müəllif Axisqa bölgəsinin tarixən «tayfalar qapısı» olduğunu, zaman-zaman bu əraziyə müxtəlif türk boylarının mütəmadi axınını, bir çox etnosların (basil, onoqur, hun, tuba, avar, xəzər, bozal, iskit, sak, bulqar, bun, suvar) jənub-qərbi Qafqazda jiddi qüvvəyə çevrildiyini, indi Mesxet vilayətindəki toponimlərin tərkibində bu tayfa

adlarının izlərinin qaldığını (məsələn, Azqur, Onoqur, Orqora, Toba, Sxaltuba, Qurutuba, Qaratuban, Kortuban, Zeduban, Abastuban, Tobaxçı, Xona, Xunan qalası, Ude, Ağ Qullar kəndi, Çol, Kuyvar, Saloğlu, Balaçaur, Çurtoba, Çortan, İdinçə, İnjebla, Oral, Axisqa və s.) göstərərək belə nətiyyə çıxarır ki, axisqalıların toponimik sistemindəki bir sıra coğrafi adlar uzun tarixi təkamül yolu keçməklə yanaşı, aid olduğu etnosun və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu yerlərdə baş vermiş ictimai və siyasi hadisələrin bir çox özümlü cəhətlərini də inikas etdirmiş və bunlar da oykonim və oronimlərin əmələgəlmə və formalaşmasını şərtləndirmişdir. Məhz tədqiqatın nətiyyəsi göstərir ki, axisqalıların ən qədim coğrafi adlarının əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir situasiyada, əsasən də, ayrı-ayrı etnosların adları ilə bağlı yaranmışdır. Adları qeyd edilən tayfa adlarının axisqalıların coğrafi adlarında qorunub saxlanması həmin qanunauyğun prosesin təzahürüdür.

Axisqa türklərinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlərə toxunan müəllif onların etruskları-tursakların qalığı-varisi olduğunu göstərir, tamamilə bir-birindən fərqli görünən Axisqa və Mosox- Mesx sözlərinin eyni kökdən olduğunu və hər ikisinin əsasında Sak sözü durduğunu (mosak, aqsak) qeyd edir.

I.Kazımov Axisqa türklərinin dil xüsusiyyətləri ilə vaxtı ilə akademik N.Y.Marrın, S.S.Cikiyanın, R.Şorun, F.Əliyevin, S.Cəlilovun maraqlandıqlarını, bir sıra tədqiqatlar apardığını da qiymətləndirir.

Kitabın I bölümü bu dilin fonetik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif dilin səs sisteminin aydın mənzərəsini yaratmışdır. Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif quruluşda, müxtəlif sistemli dillərin əhatə və təsiri altında olmasına baxmayaraq, bu dil milli və orijinal xüsusiyyətlərini qorumuş, özünə bir mübarizə yolu keçərək başqa dillərin assimilyativ təsiriindən özünü xilas etmişdir.

Fonetik sistemdə qədim səslərin (nq, sağır n, ü-laşma), abruptiv səslərin mövcudluğu, i-ləşmə hadisəsinin fəal mövqeyi, labiallaşma hadisəsinin intensivliyi, h-laşma hadisəsinin, s.-ş əvəzlənməsinin, metateza hadisəsinin adekvatlığı və s. sübut edir ki, özünəməxsusluq daha çoxdur.

Leksika- dilin lüğət tərkibi qiymətli sərvətdir. Xalqın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti leksikada qorunub saxlanılır. Əsərin ikinci bölümündə- leksik xüsusiyyətlərdən bəhs edən hissədə bu dilin özünəməxsus lüğət layı olduğu, həmin layın ümumtürk sözləri təşkil etdiyi, bu leksikanın işlənmə və istifadə olunma sahələrinin, sferalarının genişliyi göstərilir. Müəllif əsas leksik fondu «Maddi-mədəniyyət leksikası», «Məişət leksikası», «Etnoqrafik leksika», «Terminoloji leksika», «Onomastik leksika» başlıqları adı altında araşdırmış, xeyli sözün (tırpan, dirqən, xotman, tavşal, küfə, tiğ və s.) etimologiyasını izah etmişdir. Ay adlarının spesifikliyi daha çox maraq doğurur. Axısqalılar yanvara zimhəri, fevrala qücük, iyuna giröz ay, iyula çürük ay, avqusta xarmaq ay, sentyabra böqrüm ay, oktyabra şarap ay, noyabra koç ay, dekabra karakış deyirlər ki, bu da həmin toplumun milli dünyagörüşü, inam və müdrikliyi ilə bağlıdır. Müəllif bu məsələləri izah edərkən digər qohum dillərdən də istifadə edir. Məlum olur ki, qaqazlarda da özlərinə məxsus ay adları mövcuddur. Məsələn, janavar, böyük ay, qeçay ay (qısa ay), çiçək ayı (aprel), pipiruda (may), panaya ayı (sentyabr) və s.

İ.Kazimov bu dilin regional təsirlər nəticəsində gürcü dilindən (karaki-kərə yağı, lazut-qarğıdalı, kurka-meyvə, tot-ayı ləpiri və s.), qazax dilindən (kəsmə-əriştə, toxaç-bağırsaç, taxya-araqçın ə s.), yunan dilindən (kiramet-kərpiç, laxana-kələm, tırpan-dəryaz, sinor-sərhəd və s.) və b. dillərdən xeyli söz keçdiyini də faktlar əsasında izah etmişdir.

Kitabda «Gürcü-Axısqa-Azərbaycan dil paralelləri», «Dədə Qorqud və Axısqa dil uyğunluqları², «Türk ədəbi dili ilə ortaq olan sözlər» hissələri də maraqla oxunur, aparılmış

müqayisələr, tutuşdurmalar bu dillərin eyni kökdən olduğunu, eləcə də bu dilin qədimliyini hələ də saxladığını əyanlaşdırır.

Onomastik leksika bu xalqın tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt kimi nəzərdən keçirilir, familiyalardakı müxtəliflik, soy-köudə baş verən gürcüləşmə (dze,-şvili şəkilçilərindən istifadə), assimilyasiya, ləqəblərlə müraciət halları maraq doğuran faktlar əsasında şərh olunur. Müəllif məlumat verir ki, axısqalılara məxsus 202 kəndin adı gürcü millətçiləri tərəfindən ya tamamilə dəyişdirilmiş, ya da gürcüləşdirilmişdir. Kitabda tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün saxtalaşdırılmış yaşayış məntəqələrinin adlarının siyahısı da verilmişdir.

İ.Kazimov kitabın üçüncü bölümündə morfoloji xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən qonşu türk dilləri ilə müqayisədə axısqalılarda dilində bir çox morfoloji proseslərin «dəngiməsi»ni aşkara çıxarmış, bir çox dördvariantlı şəkilçilərin birvariantda işləkliyi, ismin kateqoriyalarında özünü göstərən özünəməxsusluğun mövcudluğunu, pratürk dilini əks etdirən halların (birgəlik halı, müraciət halı və s.), fei bağlama şəkilçilərin hazırkı dövrdə varlığını maraqlı dil nümunələri ilə saf-çürük etmişdir.

Bu dilin sintaksisində açıq-aşkar nisbi sərbəstlik özünü göstərir. Köhnə cümlə formaları həm adi danışq dilində, həm də yazılı nümunələrdə indi də işlənməkdədir. Müəllifin fikrincə, istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə sintaksisində cümlə üzvlərinin və mürəkkəb cümlə komponentlərinin yerləşməsinin sərbəstliyi qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlir.

Beləliklə, bu monoqrafiya ilə, şübhəsiz ki, axısqalılarda dilinin tədqiqinə son qoymaq olmaz. İndikdə bu əsər axısqalılarda dilinin elmi arenaya çıxarılmasında ilk addım kimi dəyərlidir. Bütün bunlar azsaylı türk toplumlarının dilinin tədqiqi sahəsində gələcək araşdırmalar üçün əvəzsiz materialdır («Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 15 yanvar 2000-ci il).

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru C.İsmayıloğlunun rəyi:
Deportasiya olunmuş xalqın dili haqqında monoqrafiya**

Deportasiya xalq üçün böyük fəlakət və faciədir. Keçmiş SSRİ ərazisində almanlar, kırım-tatarları, çeçenlər, inqışlar, qaraçay-balkarlar, kalmıqlar, həmçinin Ermənistanda yaşamış azərbaycanlılar bu acını dadmışlar. Axısqa türkləri də bu həqiqətləri yaşamış, lakin digər xalqlardan fərqli olaraq hələ də tarixi torpaqlarına qayıda bilməmişlər. Uzaq-uzaq acı həqiqətlər tarixdə qalıb. Axısqa türklərinin yaddaşında iki sürgün tarixi ədəbiləşib: 1944-cü ilin pəyızlı və sazaqlı çıxışı, 1989-cu ilin isti yay günləri...

«Elm» nəşriyyatı bu günlərdə Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi İ.Kazımovun «Axısqa türklərinin dili» (Elmi redaktoru, prof. A.Axundov və H.Quliyev) monoqrafiyasını çəpdən buraxmışdır. Monoqrafiya qədim tarixə malik olan Axısqa türklərinin etnik tarixi, mədəniyyəti, dilinin fonetik, leksik, onomastik, semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin sistemətik təsvirini əhatə edir. Müəllif ilk dəfə olaraq bu etnosun- toplumun dilinin səs sistemi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşunun geniş və aydın mənzərəsini yarada bilmişdir (Cahid İsmayıloğlu. «Respublika» qəzeti, 12 may 2000-ci il)

***

Nyu-Yorkdakı Dünya Dillərinin Tədqiqatı İnstitutunun antropologiya və linqvistikə şöbəsinin müdiri, professor Harold R.Battersbinin məktubundan: Türk toplumaları içərisində qədim dil ənənələrini qoruyub saxlayan məsxətli türkləri diqqətimi xüsusilə cəlb edib. Onların ədəbiyyatı və folkloru məni özünə çəkib. İstəyirəm, öyrənim, bu toplumun mənsəyi, dili haradan gəlir, haraya söykənir. Mümkünsə, lazımı material göndərsiniz!

Hörmətlə: Harold R. Battersbi.

***

**SÜLH VƏ DEMOKRATIYA İNSTİTUTU
ИНСТИТУТ МИРА И ДЕМОКРАТИИ
INSTITUTE OF PEACE AND DEMOCRACY**

Baku 370014, Şənişi Badaibəyli küç. 38-2
38 2 Şənişi Badaibəyli str. Baku 370014

Tel/faks: (99 412) 94 14 58
E-mail: rooi@ipd.baku.az

РЕЦЕНЗИЯ

на книгу Исмаила Казымова «Язык турок Ахыска»

Турки Ахыска — сравнительно немногочисленный народ с исключительно трагической судьбой. Жившие компактно на юге Грузии в области Месхети, они по приказу Сталина в 1944 г. были депортированы в республики Средней Азии. Но и там они не нашли покоя, даже после смерти Сталина. Все депортированные в советское время в 40-50-е гг. народы были в 60-70-е гг. реабилитированы. И только турок Ахыска это так и не коснулось. Им по-прежнему запрещали возвращаться на свою историческую родину в Грузию, отказывали им в праве именоваться «турками», тапсылая в паспортах различные национальности по месту проживания на данный момент. А в 1989 г., уже в годы так называемой «перестройки» Горбачева этот народ еще раз стал жертвой произвола и подвергся в Узбекистане погрому. И опять насильственная депортация во многие республики бывшего СССР. И опять их не пустили на родину в Грузию.

Сегодня проблемой этого маленького народа занимаются все известные международные организации — ООН, ОБСЕ, Международная организация по миграции, Красный Крест и другие. По их инициативе в сентябре 1998 г. в Гааге (Нидерланды) и в марте 1999 г. в Вене (Австрия) прошли специальные конференции по решению проблемы турок Ахыска. А одним из важнейших условий при приеме Грузии в мае 1999 г. в Совет Европы было требование решить проблему репатриации турок Ахыска.

Как видим, сегодня турки Ахыска привлекают к себе повышенное внимание международных организаций, которые совместно с правительствами Грузии, Азербайджана и России пытаются решить проблему возвращения этого дважды депортированного народа на свою историческую родину. Однако каждый раз на всевозможных конференциях и встречах подчеркивается, что серьезной проблемой стало слабая информированность об этом народе, его прошлом, традициях и даже языке. Слабая же информированность часто создавало проблемы, поскольку по мнению грузинской стороны, этот народ не является по происхождению тюркским, это бывшие грузины, которые после завоевания Османской империей в конце XVI в Месхети вынуждали местных жителей принять ислам, а со временем и турецкий язык.

В свете вышесказанного, книга Исмаила Казымова имеет очень важное значение, ибо позволяет взглянуть на этот народ не с высот бытовых разговоров, а на

основе серьезного научного изучения языка ахыскинцев. Такой подход позволяет нам лучше понять проблемы этого народа, без эмоций рассматривать его судьбу.

Работа состоит из введения, четырех глав и заключения. Во введении сделан краткий исторический очерк ахыскинских турок. Самое важное в этом разделе является вывод автора о том, что подлинное имя народа не имеет отношения к названию области «Месхети», подлинное имя народа – «турки Ахыска» или ахыскинские турки. Это очень важный вывод, поскольку до сих пор в международных документах и в ходе обсуждений проблем этого народа нередко с подачи грузинской стороны используется ошибочное название «месхетинские турки» или просто «месхи». Правда, следует также признать, что не все выводы автора о далеком прошлом турок Ахыска корректны. В частности, неоправданно много места уделено «бунтуркам» и «сакам», тогда как на самом деле первые являются грузинским наименованием тюркского племени «сары», давно осевшими в Грузии и ставшими для них «местными турками», то есть «бунтурками». А увязка саков с Месхети не подтверждена историческими документами.

Однако гораздо больший интерес вызывают основные разделы книги, посвященные языку турок Ахыска. Хотя в научной литературе об этом были отдельные исследования, но труд Исмаила Казымова является первым по-настоящему научной работой в этой области не только в Азербайджане, но и вообще в науке. Автор в последующих четырех главах дал развернутый анализ фонетических, лексических и морфологических особенностей языка турок Ахыска, его синтаксиса. Особый интерес для меня представляют разделы исследования, посвященные вопросам топонимики. Эти разделы книги не только важны, они требуют отдельного исследования, поскольку имеют важное значение для выявления происхождения турок Ахыска, подтверждения древности их корней, связей с тюркским миром.

Исходя из вышеизложенного, рекомендую книгу Исмаила Казымова «Язык турок Ахыска» для публикации. Убежден, что эта книга внесет серьезный вклад в изучение прошлого и настоящего этого небольшого народа и поможет международным организациям и правительствам бывших советских республик, где ныне проживают ахыскинцы, принять первые решения для возвращения на историческую родину.

30 июля 1999 г.
г. Баку

Ариф Сейфулла оглы Юусов

Кандидат исторических наук
Руководитель Департамента конфликтологии
Института Мира и Демократии

Biz «Dünya dilləri» seriyasında kitablar nəşr edirik. I.Kazımovun məsxətlərə aid yazıları ilə internet səhifələrində tanış olduq, məmnun olduq. Bu kitab üçün məsxət türklərinin dillindən bəhs edən oçerklər göndərməyinizi xahiş edirəm!

Prof. P.I.Lavrov, Rusiya Akademiyasının Dilçilik İnstitutu.

Müsahibələr

Mesxeti türkləri: əbədi mübarizə yolunda

Müsahibimiz Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşı, filologiya elmləri namizədi İsmayıl Kazımovdur. O, Mesxet türklərinin tarixi, folkloru və dilinin tədqiqi ilə məşğuldur.

-Mesxeti türklərinin qədim, zəngin və mürəkkəb tarixi haqqında məlumat azdır. Bəziləri deyir ki, onlar Bun tayfalarının qalıqlarıdır. Bəziləri isə onları ümumtürk tayfalarının bir qolu adlandırırlar. Bu məsləhlərlə bağlı nə demək olar?

-Mesxeti türklərinin tarixi kökləri qədimlərə gedib çıxır. Ən qədim türk tafiləri ana Kürün axarı boyunca məskunlaşan ilk insanlar olmuşlar. Bu tayfalara Bun türklər demişlər. Bun türklərin həyatı, məişət və tarixi keçmişi barədə gürcü salnamələrində maraqlı məlumatlar var. Mənbələr göstərir ki, Bun türklər, qoçaq, dostluqda, qardaşlıqda möhkəm, dəyanətli, təmiz ürəkli tayfalardan biri olmuşdur. Mesxet türkləri isə öz qədim əcdadlarının mübarizə yolunu namusla, ləyaqətlə davam etdirmişlər.

-Bəs Cənubi Gürcüstan torpağında türklərin kütləvi məskunlaşmasından sonra onların taleyi haqqında nə demək olar?

-Əlbəttə, tarix ziddiyyətlidir, keşməkeşlidir. Kütləvi məskunlaşma orta əsrlərdən o tərəfədir. Bu tarixi dövrü, şəraiti gürcü alimləri «bizim tarixin ən ağır və səhifələri» adlandırırlar. Sosializmin «tam qələbəsi»ndən sonra, yəni 1945-ci ilin 15 noyabrında Dövlət Müdafiə Komitəsinin sərəhəd təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Gürcüstanın cənub rayonlarından türk əhalisinin köçürülməsi haqqında olan qərarını hökmən xatırlamalıyıq. Bu qərar bütövdən ayrılmış bir xalqa böyük bir qəsd idi. Sürgün günləri də elə bu

tarixdən başladı. 210 min türk doğma ocağından ayrıldı. Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycan çöllərinə sürüldü.

-Folklor mesxet türklərinin həyat eşqidir, dünyagörüşü və mənafeyyatıdır. Bu folklorun özünəməxsusluğu, eyni zamanda başqa türk dilləri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri barədə də danışmaq yaxşı olardı.

-Qüdrətli bir həyat eşqinin müdrik toplusu olan mesxeti türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatı onların keşməkeşli tarixlə bir vaxtda formalaşmış, zaman-zaman, qətrə-qətrə zənginləşmiş və püxtələşmişdir. Zamanın çətin və mürəkkəb sınağından çıxmış bu sərəvətlərdə- əski sözlərdə (atalar sözü), manilərdə (bəyatlarda), türkülərdə (nəğmələrdə), şarkılarda, aşuq yaradıcılığında, məsəllərdə (nağıllarda) xalq taleyin amansız hökmünə qarşı özünün daxili əzablarını, hiss-həyəcanlarını ifadə etmişdir.

Bu xalqın folklorunda vətənsizlik baş mövzudur və həmin naqislik bir dərd olaraq qalır. Vətən-yeri bilinməyən, görünməyən bir varlıq, gözəl bir qızın yanağındakı kiçik bir xal kimi vəsf olunur.

Bir gözəlin yanağında,
Bir qaraca xaldır Vətən.
Biri bir çiçəkdən yapılmış
Bir yapux xas boldur Vətən

(Cabir Xalidoğlu).

Yurdsuz qalan, əli hər şeydən üzülən Vətəni daha çox arayar, hər an yada salar. Səpələnmiş bu xalqın taleyi də belədir. Mesxet türklərinin Vətən üçün, bir ovuj torpaq üçün könülləri göynəyir, ürəkləri sızlayır və düşüncələrini əski sözlərdə belə ifadə edirlər: Vətən odu-oddur. Vətənimə kovuşdum- çəsədimə can gəldi və s.

Mesxet türklərinin əski sözlərində məzmun və forma baxımından başqa türkdilli xalqların atalar sözləri ilə həm eyniyyət, həm də fərqli cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, azərbaycanlılar da deyir: Bir çiçəklə yaz olmaz», mesxet

türkləri də. Biz deyirik: «Döymə qapımı, döyərlər qapını», mesxet türkləri deyirlər: «Çalma elin kapısını, çalarlar kapını» və s.

Bəzi manilər Azərbaycan bayatıları ilə səsleşir. Hər iki xalqın manilərində- bayatılarında kədərlə yanaşı, gələcəyə ümid, nikbinlik tərənnüm edilir.

...Naçar ağlama,
Gündür keçər, ağlama,
Biri bağlıyan kapiy,
Biri haçar, ağlama.

-Aşıq sənəti mesxet türklərinin tarixən formalaşmış bədii yaradıcılığının bir hissəsidirmi?

-Mesxet türklərinin aşıq yaradıcılığı onun folklorunun mühüm bir qolunu təşkil edir. Doğrudan da, bu xalqın folkloru hərtərəfli öyrənilmədiyindən onun aşıqları haqqında da məlumat sətidir. Bir tərəfdən də türk aşıqları Azərbaycan dilində qoşub yaradan gürcü aşıqları adı altında öyrənilib. Bu sənətkarlar kimlərdir? Aşıq Mürad İsparayvili, Aşıq Şivğa, Aşıq Ruhani, Aşıq Mahmud Yaralışvili, Yetim Gürcü və b.

Bu aşıqların yaradıcılığı ilə tanış oluruq. Qoşuların dili, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi, milli dil qaynaqlarından istifadə, milli kolorit həmin əsərlərin mesxet türklərinə mənsub olduğundan soraq verir. Aşıq Şivğanın «Məni» rədifli qoşmasına diqqət yetirək:

Yaram min yaradır, sən mürvət eylə,
Loğman yoxdur, bu dərdimi fəth eylə.
Mən bir Şivğayiyəm, yeddi qat eylər,
Yeddi qat yetməzmi sariya məni.

«Bir sinədə iki ürək» kitabında oxuyuruq ki, Aşıq Şivğa şeirlərini əsasən uşaqlıqdan gözəl bildiyi türk (Azərbaycan) dilində qoşmuşdur. Sual oluna bilər. Niyə

ancaq türk (Azərbaycan) dilində? Bəs, öz doğma ana dili olan gürcü dilində niyə heç olmasa bir neçə şeir yazmamışdır? Əgər Aşıq Şivğa gürcü olsaydı, Azərbaycan dilinin zənginliklərindən bu qədər ustalıqla istifadə edə bilməzdi. İnanmaq olmur ki, gürcü sənətkarı türk milli koloritini bu qədər əlvan boyalarla əks etdirə bilsin.

Gürcü sənətkarı kimi təqdim olunanlardan biri də aşıq Yaralıdır (Mahmud Yaralışvili). Bizə elə gəlir ki, «Yaralışvili» təxəllüsünə «şvili» fəmiləyə düzəldən formantının əlavə olunması ilə antroponim gürcüləşdirilmişdir. Məlumdur ki, 20-40-cı illərdə türklərə zorla gürcü fəmilələri qəbul etdirilmişdir. Şübhəsiz, bu aşığın da təxəllüsündə belə bir əməliyyat aparılmışdır. Fəmiləyənin gürcüləşməsinə görə mesxet türkünə gürcü hesab etmək, onun qoşduğu şeirləri gürcü xalqının adına çıxmaq ədalətsizlikdir.

Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Mesxet-Cavaxetidə- Cənubi Gürcüstanda formalaşan aşıq sənəti mesxet türklərinin adı ilə bağlı olmuşdur. Şübhəsiz, türklər Gürcüstandan sürgün olunanda (1944) öz sənətlərini də, folklor yaradıcılığını da, sazı da, zurnanı da özləri ilə aparmışlar. Demək, Azərbaycan dilində şeir qoşan gürcü aşıqları uydurulmuş fenomenlərdir. Bu aşıqlar mesxet türkləridir. İlaqsızlıq müəyyənləşməli, ədalət yerini tapmalıdır.

-Bəs mesxet türklərinin dilinin tədqiqi nə vəziyyətdədir? Bu haqda tədqiqatlar aparılırmı?

-Mesxet türklərinin dilinin spesifik xüsusiyyətləri daha çoxdur. Qədim dil qatları bu dildə qorunub saxlanmışdır. Bu hal həmin dilin təsərrüfat mövqeyini mühafizə etməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, bu dilə gürcü, qazax, özbək və Azərbaycan dillərinin böyük təsiri olmuşdur. Bu regional təsirlər hökmən öyrənilməlidir. Tədqiqat işlərini genişləndirmək məqsədi ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində son vaxtlar «Mesxet türklərinin dilinin, tarixinin, folklorunun tədqiqi» adlı qrup təşkil edilmişdir. Qrupa gənc mütəxəssislər, eləcə də bu toplumun nümayəndələri cəlb olunmuşdur. Mətbuatımız, xüsusən də

yerli mətbuatımız mesxet türkləri haqqında çox yazmalıdır; bizə doğma olan xalqla mənəvi birliyimizi nümayiş etdirməliyik. Bu, Böyük Türkün bu günkü dumanlı taleyində böyük rol oynayır.

Müsaibəni apardı: Əlirza Zaloğlu, «Xudafəri»in xüsusi müxbiri. 29 noyabr 1990-cı il

AXISQA TÜRKLƏRİ: DÜNƏNDƏN BUGÜNƏ

Müsaibim, Azərbaycan MEA-ın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi İSMAYIL Kazımovdur.

Həmsöhbətim və həmyerlim İ.Kazımov hələ Şahvəlli kənd orta məktəbində birliklə çalışdığımız 80-ci illərdə türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olurdu. Orta məktəbdə çalışa- çalışa "Oğuz qrupu türk dillərində yarımçıq cümlə" (1987) mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etdi. Bundan sonra, Bakıya- Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna dəvət olundu. İnstitutun ən böyük və nüfuzlu şöbəsində - "Türk dilləri"ndə fəaliyyətə başladı. Bu o zaman idi ki, Axisqa türkləri mövzusu gündəliyə gəlmişdi. Günün aktual probleminə çevrilmişdi. 1944- cü ildə Gürcüstanın Axisqa bölgəsindən Orta Asiyaya və 1957-ci ildən oradan Azərbaycana sürgün olunmuş və 1989-cu ildə Fərqanə hadisələrindən sonra yenidən didərgin düşmüş bu etnosun bütün problemləri Azərbaycanı da narahat etməyə başladı. Və beləliklə, axisqalıların etnik tarixi, etnik mədəniyyəti, folklor və dili maraq doğurmağa başladı. Dil xüsusiyyətlərini öyrənmək həmyerlimizə tapşırıldı, etibar edildi. İndi o gündən 13 il keçir. İ.Kazımov axisqalıları haqqında iki kitabın (Axisqa türklərinin dili. Bakı, Elm, 1999; Axisqa toponimləri. Bakı, "Nurlan", 2000) və 50- -ə qədər məqalənin müəllifidir. Bir neçə gün bundan əvvəl isə Azərbaycan ALİ

Attestasiya Komissiyasının Eksperti və Kollegiyası İ. Kazımovun Axisqa türklərinin dilindənq bəhs olunan doktorluq dissertasiyasının müdafiə olunmasına icazə vermişdir. Daha ətraflı məlumat almaq üçün həmyerlimizə bir neçə sualla müraciət etməli olduq.

-İsmayıl müəlim, Axisqa türkləri haqqında çox yazılsa da, çox deyilsə də, hələ də bir çoxlarımız bu qədim türklərin tarixi keçmişini, mübarizəli həyat yolu və s. haqqında hələ də ziddiyyətli fikirlərə rast gəlirik və bunlar barədə az informasiyaya maliklik.

-Sahib müəllim, mənimlə canlı dialoq qurduğunuz üçün təşəkkür edirəm. O ki qaldı Axisqa türkləri məsələsinə, bu xalqın - öz kimliyini hər an qoruyub saxlamış bu xalqın hamı tərəfindən tanınması məlum Özbəkistanın Fərqanə vilayətindəki hadisələrdən sonra mümkün oldu.

Axisqalıları türkün keçmişinin bir parçasıdır. Onlar tarixən çoxmillətli bir struktur daxilində təşəkkül tapmışdır. Çox təəssüf ki, bu gün Axisqa torpaqlarında heç bir türk qalmamış, qeyd etdiyiniz kimi, 1944-cü ildə bütün türk bu bölgədən sürgün edilmiş, indi 50-ildən çoxdur ki, dağınıq halda, vətənsiz və sahibsiz yaşamaqdadırlar.

Axisqa türklərinin tarixi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər çoxdur. Bəzi tarixçilər onları ən qədim türk tayfalarından olan BUNlarla əlaqələndirir. Qədim dövrün tədqiqatçı alimləri axisqalıları s a k, m a s s a g e t tayfaları ilə də əlaqələndirirlər. Ancaq axisqalıların bun türkləri ilə bağlılığı düz fikir deyil, onlar A k - s a k a lardır. Dədə Qorqud da da AK-SAKA çox eski Oğuz bölgəsi olan Ahıskanın yerinə işlənmişdir. 1578-ci ildə Axisqa bölgəsi Osmanlı imperiyasının idarəsi altına keçir. 250 il boyunca Axisqa əyaləti Anadolunun bir parçasına çevrilir, xalqı, milli kimliyi, tarixi, mədəniyyət və mənəvi dəyərləri ilə Türkiyə ilə sıx şəkildə bağlanır. Bölgə 1828- ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edilir, bir neçə ərəzi (Adıgün, Ahıska, Aspınza, Ahıləkək, Baqdonovka) Gürcüstanın tərkibində qalır.

Axisqanın- "tayfalar qapısı"nın işğalı haqqında axisqalıların haqsızlıq dünyasına nifrət edən təsirli və ibrətamiz şerləri var. Onlardan biri belədir:

Ahıska gül idi kitti

Bir ehli dil idi gitti

Söyleyin Sultan Mahmuda

İstanbul kilidi gitti (Pasovlu Fakiri).

1944- cü ildən Orta Asiyanın ilan mələyən çöllərinə sürgün olunurlar.

Bu gün Axisqa türkləri öz tarixi torpaqlarında yaşayan və siyasi təşəkkülü olan bir xalq deyildir. Axisqa türkləri kimi tanınan bu toplumun bu gün həmin bölgədə heç bir təmsilçisi yoxdur. Axisqadan Orta Asiyaya sürgün edildikdən sonra mədəniyyət, dil və siyasi yöndən bir azlıq təşkil edərək, təbii ki, tamamilən məchul və unudulmuş bir vəziyyətə düşmüşlər.

-Bir sual da bu toplumun dil xüsusiyyətləri haqqında vermək istəyirəm. Necə baxırsınız, Axisqa türklərinin ayrıca dili var, ya yox? Bu dilin müstəqilliyini şərtləndirən amillər varmı? Türkiyə türkcəsindən və Azərbaycan dilindən fərqləndirən cəhətlər özünü nədə göstərir?

-Sahib müəllim, əzsaylı, dəfələrlə haqsızlıqlarla üzləşmiş, deportasiyalara məruz qalmış xalqların dil xüsusiyyətlərini də öyrənmək filoloji axtarışlar və xeyirxahlıq baxımından son dərəcə faydalıdır. "Hələ keçən əsrin 90- cı illərində və əsrimizin əvvəllərində böyük ərazilərdə yayılmış türk xalqlarının dilinin, qədim abidələrinin, tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə rus misionerləri məşğul olmuşlar" (Q. Kazımov). Dil xalqın varlığını şərtləndirən ən əsas amildir. Dil və Vətən kimi bu xalqın yüzilliklər boyu mənəvi dünyası olmuş, savadlı da, savadsız da bu dilin keşiyində dayanmış, onu sevmiş, yad təsirlərdən qorumağa çalışmışlar. Təbiidir ki, öz dillərini inkişaf etmiş ədəbi dillərdən saymış, həmişə bu dilin varlığı uğrunda əzmlə mübarizə aparmışlar. Dil bu xalqın öyüdlərində, nəsihətlərində xatırlanır: "Bən qocaldım, gedər oldum, sen dilini q o r i oğul! Vətəndədür hər insanın həyat adlı nuri, oğul" (Güləhməd Şahin); "Hər xalqın varluğunun

birinci göstəricisi onun doğma dili- ana dilidir. Dünya işığına göz açan gündən eşitduğumuz, anamızın tatlı- tatlı nəniləriylənən canımıza, qanımıza keçmiş, bizdən ötri dünya dillərinin həpsindən əziz, doğma, gözəl olan ana dilidir". Ana dili, bu xalqın başbilənlərinin fikrincə, indiki mürəkkəb və çətin dövrdə xalqı birləşdirən bağıdır. Vaxt olub ki, bu dilin Gürcüstanda intişar və işlək dairəsi çox olub. Akademik N. Marrın fikrincə, bu dildə gürcülər, firənglər və digər millətlər danışır, mahnı oxuyur və qoşqular qoşurdular. Bu dildə folklor nümunələri yazıya alınır. Ancaq bu gün yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş axisqalıların dili təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Axisqalıların dili Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili kimi ədəbi dil səviyyəsinə, şübhəsiz, yüksələ bilməmişdir. Onun normaları sabitləşməmişdir. Türkiyəli alimi Mustafa Kalkan bu dilin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq və Azərbaycan dilindən fərqləndirərək onu " qaba və sərt cizgilərə" sahib olan bir dil kimi səciyyələndirmişdir. Bu bir qədər kobud səslənsə də, dilləri bir-birindən ayırmaq üçün epitetdir. Bu, o deməkdir ki, dil inkişafı üçün şərait yaranmamış, orfoqrafiyası sabitləşməmiş, şəkildə variantlar yaranmamış, bir sözlə, qədim əlamətlər- qədim oğuz-qıpçaq elementləri hələ də saxlanılmışdır ki, elə, bu dilin gözəlliyi, tərəvəti də orasıdadır. Ölməz "Dədə Qorqud"un dili bu dilə çox yaxındır. Heç olmasa, "Dədə Qorqud"un xatirinə bu dili məhv olmaqdan qorumaq lazımdır. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu dildə qədim səslər (sağır nun, nq -qovuşuq səs) və abruptiv səslər mövcuddur, "i"-ləşmə hadisəsi geniş yayılıb, cingiltiləşmə hadisəsi zəifdir, leksik şəkildələr, əsasən, birvariantlıdır, bu, dildə zəif şəkildəşmə ilə əlaqədardır; -lux, -nux şəkildəsi kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi kimi çıxış edir: kök- xəbərlilik kateqoriyası- kəmiyyət kateqoriyası sırası yerlərini dəyişir; yönlük halın qədim forması (ğa, - gə) işlədilir; bərgəlik hal (inən, -nan), müraciət halı (ay, -li) geniş yayılıb; yönlük halda olan söz hallanarkən türk dilləri üçün qanun olan

kök- mənsubiyyət şəkilçisi- hal şəkilçisi forması dəyişilib kök- hal şəkilçisi- mənsubiyyət şəkilçisi formasına keçir. Müqayisə et: başına- başan; qədim bölüşdürmə sayları (beşər, onar, ikişər) öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Dilin inkişafı analitik formaların öz yerini sintetik formalara verməsi ilə də səciyyələnir. Lakin axisqalıların dilində sintetizmə meyl zəif olduğundan analitik formalar hələ də saxlanılmışdır. Yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş axisqalıların dilinin leksikası bu gün daha çox təsərrüfatla bağlı mövqeyini mühafizə etmişdir. Alınmaların xeyli hissəsi interferensiya hadisəsinə məruz qalmışdır. Bu dildə türk və Azərbaycan dillərindən fərqli olaraq gürcü substartları çox işlənir. Ay adları özünəməxsusdur, bunların formalaşmasında xalqın inam və müdrikliyi əsas sayılır (zəmhəri-yanvar, qüçük- fevral, kirəz- iyun, oraç-iyul, xarman-avqust, bögrüm- sentyabr, şarap- oxtyabr, koç- noyabr, karakış-dekabr); ləqəblərlə müraciət çox yayılıb, familiya və yer adlarının bəziləri zorla gürcüləşdirilmişdir; toponimlərdə (Azqur, Qurqeli, Xona, Xunan qalası, Saliəti, Ude, Çurtoba, Çortan, Edincə, İncebla, Abatxevi və s. qıpçaq izləri çoxdur; Axisqalıların ən qədim coğrafi adlarının əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də, ayrı-ayrı etnosların (barsil, onoqur, udi, abdal, sabir, tubal, abar, bun, bozal və s.) adları ilə əlaqədar formalaşmışdır; cümlə sintaksisində adi danışıq dilindən gələn nisbi sərbəstlik özünü göstərir və s.

Sonuncu sualın axisqalıların Vətənə, doğma yurda dönmək probleminin həlli yolları ilə bağlıdır. Onlar öz ana torpaqlarına qayıda biləcəklərimi?

- Axisqalılarda belə bir ifadə var: "Ümidə bel bağlamaq". Lakin onlar Vətənə dönmək üçün təkə ümidə bel bağlamırlar, həmçinin bütün varlıqları ilə mübarizə aparırlar. Ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən "Vətən Cəmiyyətləri" bu mübarizədə böyük işlər görürlər.

Axisqa türklərinin kəsməkeşli tarixini, mübarizələrlə dolu tarixini vərəqləyərkən onların bir əski kəlamı da yada

düşür: Bizə də bir gün doğar. Bu müdrik kəlamda ömrü boyu deportasiyalara sinə gərən didərgin bir xalqın sabaha böyük ümidi, inamı, arzusu ifadə olunmuşdur. O gün tez gəlsin, yeni nəsil acılı, ağrılı, nisgilli günləri bir daha görməsin.

Müsahibəni apardı,

SAHİB ABDULLAYEV, yazıçı-publisist

HƏLLEDİLMƏZ PROBLEM VƏ YA TARİXİ VƏTƏNƏ DÖNMƏ ƏNGƏLLƏRİ

Tarixin dərinliklərindən zamanəmizə qədər yol gələn, etnoloq-vistik xüsusiyyətləri ilə başqa türk xalqlarından seçilən, hazırki Gürcüstan ərazisində nə qədər ömür sürdüüyü bilinməyən, indi o yerlərə əliuzalı qalan bir türk xalqı var- Axisqa türkləri. Qafqaz ən qədim dövrlərdən insan məskəni olduğu kimi, həm də ən qədim dövrlərdən türklərin məskənidir. İnsandan türk qolu ayrılmağa başladığı gündən türklər Qafqazın da payına düşmüşlər. Axisqalılar güclü türk tayfalarından olmuş, neçə min illik yol gələrək, tarixin amansız və dəhşətli burulğanlarından çıxıb bilməmişlər. Daimi məskənləri cənub-qərbi Gürcüstan ərazisi- Mesxetiya və ya Axisqa adlanan bölgə olmuşdur. «Mesxet» də, «Axisqa» da toponimik adlardır. Lakin Axisqa adı bu xalqın ruhuna daha yaxındır. Bəlkə bu ad onların ayrıldığı tayfanın adını yaşadır özündə? Doğma olmasa, ruhlarında, qanlarında, genlərində yaşamasa, bu addan qürur duymağa razı olmazlar. Axisqalılar son dərəcə qədim tarixə malik olub azəri türkləri ilə yaşadırlar. Nə şərqindəki, nə də qərbindəki türk xalqlarına qarışmasalar da, daim hər iki xalq ilə mənəvi əlaqədə olmuş, yəninin gözündən keçərək öz dillərini mühafizə etmişlər.

Deportasiya hər bir xalq üçün çox böyük fəlakət və faciədir. Deportasiya bütöv bir xalqı elindən-obasından, yurd-yuvasından elliklə sürgünə məruz qoyan faciələrdəndir.

Keçmiş SSRİ ərazisində almanlar, Krım-tatarları, çeçenlər, inqışlar, qaraçaylar, balkarlar, kalmıqlar, həmçinin də azərbaycanlılar bu acını dadmışlar. Axısqa türkləri də bu həqiqətləri yaşamış, lakin bir sıra xalqlardan fərqli olaraq hələ də doğma torpaqlarına qayıda bilməmiş, bir torpaqdan o biri torpağa atılmış, səsinə səs verən tapılmamışdır. Uzaq-uzaq həqiqətlər tarixdə qalıb. Axısqa türklərinin yaddaşında iki sürgün tarixi əbədiləşib: 1944-cü ilik payızı və sazaqlı qışı. 1989-cü ilin isti yay günləri...

Axısqa türkləri qədim etnik tarixə və mədəniyyətə malikdir, problemi həll olunmamış xalqlardandır. Cəmi 300 min. Onların haqqında çox yazılıb və yenə yazılmaqdadır. Çünki problem həll olunmayınca söz-söhbətlər də səngiməyəcək.

Həmişə belə olub. Azlıqda qalan xalqlar daim müxtəlif problemlərlə üzləşib və bu problemin ağırlığı altında çəbəlayıblar. Bu xalqın ən ümdə problemlərindən biri tarixi Vətənə dönüşdür. Problemin çözülməsi ilə bir sıra dövlətlər maraqlı olsalar da, bir çoxları bu məsələdən yan keçirlər.

Bu gün Axısqa türkləri öz tarixi torpaqlarında yaşayan və siyasi təşəkkülü olan bir xalq deyildir. Axısqa türkləri kimi tanınan həmin elin bu gün öz əzəli bölgəsində, demək olar ki, heç bir təmsilçisi yoxdur.

Axısqa türklərinin etnik və deportasiya tarixinə Gürcüstanın türk dünyası ilə uzunmüddətli əlaqə və münasibətləri çərçivəsində baxılmalıdır.

Axısqa -tarixi Vətən Gürcüstan ərazisindədir. 1944-cü ilin 14 noyabrda Stalinin əmri ilə bu xalq öz doğma yurd-yuvasından didərgin olundu, günahsız siyasi qurbana çevrildi. Müxtəlif ölkələrdə məskunlaşdılar. Amma fikirləri-zikirləri doğma torpaqda qaldı. Düz 62 ildir ki, Vətənə dönmə mübarizəsi davam edir.

«Deportasiya olunmanın mahiyyəti aydınlaşdığı zamandan Ahıska türkləri vətənə dönmə uğrunda mübarizəyə başlayıb. Bu mübarizənin nisbətən səngiyən məqamları da

olub. Ancaq bir an da olsa dayanmayıb. Hər bir ahıskalıların əsas məramı vətənə dönməkdir.

Nəhayət Gürcüstandan razılaşma əldə olunub. Axısqa türklərini əzəli torpaqlarına qaytarmaq.

Sual: Axısqalılar Gürcüstanın hansı bölgələrində yaşamışlar?

Cavab: Onlar tarixən Gürcüstanın cənub bölgələri olan Axıska, Adıgen, Aspinza, Axalkələk və Boqdanovka rayonlarında yaşamışlar.

Sual: Mümkünsə deportasiya, sürcün olunmanın səbəblərini izah edəsiniz?

Cavab: Sürcün olunmalarının əsas və yeganə səbəbi türk olmaları idi.

Sual: Axısqalıları bir yerə toplayan hansı təşkilatları fəaliyyət göstərir?

Cavab: 1992-ci ildə müstəqilliyin verdiyi imkanlardan istifadə edərək onlar müxtəlif ölkələrdə «Vətən» cəmiyyəti yaratdılar. Beynəlxalq «Vətən» cəmiyyəti bu xalqın lideri Yusif Sərvərovun rəhbərliyi altında Vətənə dönmə problemini beynəlmiləl ölçüdə çözülməsinə nail oldu, Avropa Şurası öz cərgəsinə Gürcüstan respublikasını da qəbul edərək Axıska türklərini 12 il müddətinə, yəni 2012-ci ilə qədər doğma ocağına qayıtmaq öhdəliyini də qəbul etdirdi.

Sual: Gürcüstan rəsmiləri axıskalıların Vətənə dönüşünü necə qarşıladılar?

Cavab: Təəssüf ki, qeyri-normal. Avropa Şurası qarşısında qoyulan öhdəlik bu xalqın nümayəndələrinin istəyincə ola bilmədi. Yəni onlar xalqı kompakt, toplum şklində deyil, 40-cı ildə zorla köçürülmüş ayrı-ayrı şəxslərin fərdi köçüşünü təşkil etmək marağı ilə problemə yanaşdılar.

Sual: Bəs, «Vətən» cəmiyyətləri nə iş görür.

Cavab: Xalqın əksəriyyətinin fikrincə, Axıska türklərinin beynəlxalq «Vətən» cəmiyyətinin sədri Süleyman Barbanadze və Azərbaycanda yaşayan Axıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin sədri İbrahim Burxanov kimi liderlərdən də xalq

narazıdır, çünki onlar da Gürcüstan rəsmilərinin çaldığı hava ilə oynayırlar. Bu liderlər onların dediyi kimi, xalqı aldadırlar.

Sual: Necə baxırsınız, indi ara-sıra mətbuatda Gürcü rəsmiləri axıskalıların milli mənəviyyətini alçaldaraq onların soy-kökünün gürcü-mesxi olduğunu və öz gürcü mədəniyyətinə qovuşmalı olması haqqında informasiyalar yayırlar.

Cavab: Bu yanlış informasiya yenə də çaşdırıcı xarakter daşıyır. Əvvəlki dövrlərdə necə idisə, indi də axısqalıları öz millii mənsubiyyətindən ayırmaq üçün bu söhbəti indi də qabardırırlar. Bu ona görə belə idi ki, axısqalılar mesxi kimi də olsa Gürcüstana qayıtmağı mütləq lazımdır. Xalq isə istəyir ki, türk kimi öz dədə-baba torpaqlarına qayıtsın, müstəqillik qazanmış Gürcüstan respublikasının quruculuğunda fəal iştirak etsin.

Əslinə qalanda, «Axısqa» sözü çox qədim tarixi yada salır. Hələ eradan əvvəl üçüncü minillikdə şimali İtaliyada böyük çarlıq yaratmış, min ilə qədər hakimiyyət sürmüş etruskları-tursakaları yada salır. Etrusk- Tursaka çarlığı güclü çarlıq olmuş, qədim latınlar mədəniyyət sirlərini onlardan öyrənmişlər. Onlar həmin ərazilərə Anadolu xəttinə keçmişlər. Axısqalılar həmin sakaların varislərindən olmalıdır. Axısqalılar indi «Mesxet» sözündən xoşlanmasalar da, bizim fikrimizcə, bu söz gürcü mənşəli deyil, türk sözüdür. Mıladan əvvəl ikinci minillikdə Qara dənizin cənub-şərq sahillərində hökmranlıq etmiş mosxlar, tövratda mosox və ya mosk şəklində yad edilən xalq, qədim misirlilərin müşək dedikləri əhali eyni əhalidir və çox maraqlıdır ki, tamamilə bir-birindən fərqli görünən Axısqa və Mosox-Mesx sözləri eyni köklü sözlərdir və hər ikisinin əsasında Sak sözü durur: mo-sak, Aq-sak-a. (Bax: Kazımov Q. Müasir Axısqa türklərinin dilinin tədqiqi. \Axısqa türklərinin dili. Bakı 1999, s. 3, 5).

Sual: 27-28 aprel 2006-cı ildə «Gürcüstanın cənub əhalisinin deportasiyası- repatriasiyanın başlanması» mövzusunda Beynəlxalq konfrans öz işinə başlamışdır. Məruzə və çıxışlarda hansı məsələlərə toxunulmuşdur?

Cavab: Burada konfliktlərin nizama salınması, qaçqınçılıq və miqrasiya məsələləri, repatriasiya prosesi və onun aspektləri, insan haqları və inteqrasiya diskussiya mənbəyinə çevrilmişdir. Eyni zamanda Qazaxstana, Özbəkistana, Qırğızistana, Türkiyəyə, Azərbaycana və digər ərazilərə səpələnmiş deportasiya olunmuş axısqalıların hüquqları haqqında məruzələr edilmişdir. Amma bu məruzələrdə qəsdən Axısqa türkləri kəlməsi Mesxetlər adı altında verilmişdir. Yəni bu xalq öz kökündən ayrı salınmışdır, guya burda söhbət gürcü- mesxilərdən, onların hüquqlarından gedir. Beləliklə, Axısqa türklərinin mənşəyi danılır, onların türk deyil, türkləşmiş gürcü olmaları haqqında boş xülyalar yayılır. Məqsəd bu etnosu dünyanın etnik xəritəsindən silməyə cəhd etməkdir. Gürcü alimlərinin mesxi adlandırdığı Axısqa türkləri isə özlərinin etnosu məxsus bütün komponentlərini, adət-ənənələrini, etnik psixologiyalarını, milli-mənlik şüurunu qoruyub saxlamaqla özlərinin gürcü deyil, ondan fərqli olan bir etnosun nümayəndələri olduqlarını sübut etmişlər.

Sual: «XX yüzilliyin 40-cı illərində Sovet rejimində Cənubi Gürcüstandan sürgün edilmiş əhalinin Repatriasiya məsələlərinin öyrənilməsinə dair Dövlət komissiyasının əsas prinsipləri nədən ibarətdir?

Cavab: «Repatriasiya» termini «vətənə qaytarılma» mənasındadır.

Əsas prinsiplər bunlardan ibarət idi. Repatriasiya material resursların və mədəni surətdə varisliyin araşdırılmasına əsasən dövlətin hazırladığı elmi- əsaslı proqramla həyata keçirilməlidir; repatriasiya insan hüquq və azadlıqlarına riayət etməklə, mərhələlərlə, könüllü olaraq qanun əsasında həyata keçiriləcəkdir; repatriasiya dövlət maraqlarını nəzərə almaqla ölkənin bütün ərazisində olmalıdır; repatriasiya hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş normada (hədlə) həyata keçiriləcəkdir.

Komissiyanın işçi planında bir çox mühüm mövzular da müəyyənləşdirilmişdir: XX əsrin 40-cı illərində Cənubi

Gürcüstandan SSRİ-nin əhalisinin sürgün edilməsinə məsul olan ölkənin müəyyən edilməsi; Sovet recimi altında XX əsrin 40-cı illərində Cənubi Gürcüstandan sürgün edilmiş əhəlinin repatriasiyası» qanunu layihəsinə dair işlərin yekunlaşdırılması; Gürcüstanda və Orta Asiyada sürgünə dair arxiv sənədlərinin axtarılması, onların sistemləşdirilməsi və kompüterləşdirilməsi; repatriasiya, xüsusilə alaptasiya və inteqrasiya işləri təcrübəsinə malik olan ölkələrdən diplomatik nümayəndələrin Gürcüstanla çağırılması (Almaniya, Ukrayna, İsrail); Gürcüstanla qayıtmaq istəyən repatriantlar üçün nəzərdə tutulan bölgənin müəyyən edilməsi, kənd təsərrüfatı üçün torpaqla və yaşayışla təminatı məsələlərinin öyrənilməsi; «Gürcüstan vətəndaşlarının günahsız siyasi qurbanları və sosial müdafiəsi məqsədilə və repatriasiya olan şəxslərin siyasi bəraəti problemlərinin həlli» qanununa əlavələr və dəyişikliklər edilməsi və s.

Sual: Bəs, Azərbaycanda yaşayan Axıska türkləri arasında fikir ayrılığı necə yaranıb. Bu haqda nə deyə bilərsiniz?

Cavab: Bəli, Axıska türklərinin beynəlxalq «Vətən» Cəmiyyətinin Azərbaycan bölməsinin fəaliyyətindən narazı olan bir qrup axısqa həmin qrupun rəhbərliyini öz soydaşlarının maraqlarına xəyanət etməkdə suçlayırlar. Gənclərdən Rüstəm Dursunovun fikrincə, özlərini Axıska türklərinin lideri kimi təqdim edən şəxslər Rusiya, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin maraqlarına xidmət edirlər. Bizim fikrimiz qətidir. Biz ancaq Gürcüstanın Ahıska bölgəsinə, öz dədə-baba torpaqlarımıza qayıtmaq istəyi ilə getməyə hazırıq. Gürcüstan hökuməti isə hər vaxtlə ahıskalıların kompakt yaşamasını əngəlləmək istəyirlər. Təəssüf ki, özlərini Ahıska türklərinin lideri kimi təqdim edən Süleyman Barbakadze və İbrahim Burhanov da bu razılışma prosesində iştirak edirlər. Gürcüstan rəsmiləri ahıskalıların gürcü əsli olduğunu və geriye türk deyil, gürcü kimi qayıda biləcəklərini bildiriblər. Ən acınacaqlısı da bu olub ki, Gürcüstan rəsmisi ahıskalıların öz doğma yurd-yuvalarına deyil, Gürcüstanın digər bölgələrinə köçməsinə tələb edib. Təəssüf ki, qeyd olunan liderlər də bu

tələblə razılışblar». Dursunovun dediyinə görə, əlbəttə, ahıskalıların heç biri Gürcüstanla heç vaxt bu iki şərtlə dönməyəcəklər. Milli kimliyini itirmiş bir-iki adam qədim tarixi olan Axıska türkləri adından qərar verə bilməz». Rüstəm Dursunov söhbətində onu da bildirdi ki, «Vətən» Cəmiyyəti rəhbərliyinin yürütdüyü siyasətin Gürcüstanla yanaşı, Rusiya və Ermənistanın da maraqlarına cavab verir. Barbakadze və Burhanov cütlüyü ahıskalıların dədə-baba torpaqlarına dönməsinə əngəlləməklə ermənilərin blokadaya düşməsinin qarşısını almağa çalışırlar. Əgər biz Gürcüstanın digər bölgələrinə deyil, Axıskaya dönsək, ermənilər dörd bir tərəfdən türklərin əhatəsinə düşəcəklər. Bu isə Ermənistanın və ona həmilik edən Rusiyanın marağına tamamilə ziddir. Gürcüstan isə öz ərazisində türklərin sayının artmasında maraqlı deyil. Bu məsələdə üç dövlətin marağı üst-üstə düşür.

Beləliklə, bu xalqın nümayəndəsi Sabircan Cəlilov da hesab edir ki, Axıska türklərinin Vətənə qayıtmaq probleminin güclənməkdə olan Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan dostluğu çərçivəsində ədalətli və şəərəfli həll olunsun.

Fikrimizə, Gürcüstan respublikası axısqaqları öz keçmiş vətəndaşı kimi qəbul etməlidir. Çünki bu ərazinin bir hissəsi Axısqa, Adıgen, Aspinza, Axalkələk və Baqdonovka kimi ərazilər tarixən axısqaqlara məxsus olmuşdur.

1944-cü ildə axısqaqlara Orta Asiyaya sürgün edilməmişdən əvvəl də deyilmişdir ki, gürcü mənşəli olduğunuzu etiraf edin, yenə də burada yaşayın. O zaman bu fikri qəti rədd edən xalq bu gün Gürcüstanla gürcü sifəti ilə qayıda bilərmiz?! Əlbəttə, yox.

Əngəllərdən biri əhəlinin kompakt şəkildə qayıtmasını qarşısının düşünölmüş planda alınmasıdır. Əhəli fərdi şəkildə, yəni bir yaxud iki ailə köçürölmə prosesində iştirak edə bilər. Bu zaman əhəli pərən-pərən düşür, dağınıq şəkildə necə gəldi sənəllənirlər. Bu da həmin topluma şərf eləmir. Bu barədə Sabircan Cəlilovun fikri maraqlı doğurur: Əhəli Gürcüstanın keçmiş Dövlət Naziri G. Xaindravanın belə bir fikrini heç vaxt qəbul edə bilməz. Bu da ondan ibarətdir ki, Gürcüstan

rəsmləri Axısqa türklərinin Axısqaya toplum olaraq qaytarmaq deyil, XX yüzilliyin 40-cı illərində məcburən köçürülmüş ayrı-ayrı şəxslərin fərdi köçüşünü təşkil etmək niyyəti güddüyünü nəzərə çatdırmışdır.

Digər əngəllərdən biri əhalinin əvvəl yaşadığı bölgələrə köçürülməməsidir. Çünki burada erməniləri vaxtı ilə yerləşdirmişlər. Bu əhalini isə yararsız, heç kəsə lazım olmayan torpaqlara köçürməklə guya Gürcüstan Avropa Şurasınındakı öhdəliyini yerinə yetirmiş olur.

Köçürülmə prosesinin müddəti də çoxdur: 12 il. Yəni əhali 2012-ci ilə kimi Gürcüstan ərazilərinə qayıtmalıdır. Bu da vaxt baxımından çoxdur.

Bəs, bu gün milli təəssüfkeşliyi ilə seçilən axıskalılar bu probleminin həll olunmasını nədə görürlər?

Xalqın adından danışın qeyrətli oğullar- Sabircan Cəlilovun, Rüstəm Dursunovun fikri daha çox önəm daşıyır: «Axısqa türklərinin öz vətəninə qayıtması bölgədə at oynadan, «dənizdən dənizə böyük Ermənistan» yaratmaq ideyası ilə qovrulmuş seperatçı Cavax ermənilərinə bu ərazilərə 1828-ci ildə rus imperiyasının silahı gücünə gəlib yerləşdiklərini xatırlatmaqla bölgənin əsl sahibləri qarşısında onları susmağa vadar edəcəkdir».

Əngəllərdən biri tarixən Aksaka-qədim türk tayfalarının varisləri olan bu insanları gürcü-mesxi adı ilə geri qaytarmaqdır. Guya axısqağılar gürcü- mesxləridir. Onlar geri dönməklə öz dədə-baba adət-ənənələrinə bir daha qovuşmuş olacaqlar.

Çıxış yolu: İnsan haqlarına zidd olan belə qərarlarla xalq razılaşmamalı. Xalqı düzgün istiqamətləndirmək, onların əlbir olmasını təmin etmək. Əhali tarixi torpaqlara elliklə türk kimi qayıtmalıdır. Bu tarixi prosesdə xalqın varlığı qorunmalıdır. N.Nərimanov XX əsrin əvvəllərində yazırdı ki, vətən o vaxt vətən olur ki, ruhən ona bağlanasan, onunla ağlayasan, onunla güləsən. Axısqa türkləri bu gün bütün varlığı ilə vətənə bağlılığını mübarizəsi, maddi və mənəvi

mədəniyyətini qoruyub saxlaması ilə ifadə edir. Daha doğrusu, vətənlə ağlayıb, vətənlə gülüb».

Bu xalqın birliyini yaradan bir anlayış da var: **Türk anlayışı**, bu anlayış onlar üçün nə qədər əzizdir, doğmadır.

Bu xalqın böyük oğlu Ö.F.Nemanzadənin vaxtı ilə qeyd etdiyi kimi, onlar (Axısqa türkləri nəzərdə tutulur-İ.K.) türklərdən türklük duyğusunu, ağızlardan türk dilini çıxarmadılar» («Açıq söz» qəzeti, 18 yanvar 1917).

Bəli, nə qədər çətin yol olsa da, Azərbaycanda yaşayan Axısqa türkləri ənənəvi türklük duyğularını itirmir, dil və mədəniyyətini daim yaşatmağa can atır, dədə-baba torpaqlarına qondarma adla yox, türk kimi qayıtmaq istəyirlər.

Axısqa türklərinin bu günkü mübarizəsinin əsasında Vətənə, tarixi torpaqlara dönmək dayanır. Mübarizə davam edir. Əbədi mübarizə, şübhəsiz, sona yetməlidir. Əminik ki, mübarizə gerçəkləşəcək, süni şəkildə, qəsdən yaradılmış əngəllər aradan qaldırılacaq, xalq toplum halında, istəkləri qarşıvəsində doğma od-ocağına dönəcəklər.

İSMAYIL KAZIMOV

11.01.2007.

Ahısqa türkləri: Dünəndən bu günə

Türk dünyasının ulu boylarından olan Ahısqa (Mesxeti) türklərinin taleyi türk tarixinin ən faciəli və şanlı səhifələrindən biridir. Bir neçə dəfə deportasiyalara məruz qalmış Ahısqa türklərinin siyasi və etnik tarixinin, dilinin, folklorunun, etnik mədəniyyətinin öyrənilməsinə Sovet dövləti dağılandıqdan sonra başlanmışdır.

Ahısqa (Mesxeti) türklərinin başqa azsaylı xalqların tarixinə bənzəməyən orijinal-faciəli, vətənə qayıdış problemləri ilə bağlı olan bir tarixi vardır. Bu özünəməxsus tarix-qədimdən Gürcüstan ərazisində çoxmillətli bir struktur daxilində təşəkkül tapan, keçmişimizin bir parçası olan Ahısqa türklərinin siyasi və etnik tarixi ilk dəfə olaraq geniş şəkildə

tarix elmləri namizədi Arif Yunusovun «Месхетинские турки: Дважды депортированный народ» (Bakı, 2000, rus və ingilis dillərində) adlı monoqrafiyasında araşdırılmışdır.

İki böyük hissədən ibarət olan bu kitabda Ahıska türklərinin tarixi keçmişi və indiki durumu zəngin faktlar əsasında izah edilmişdir. Ahıska türklərinin tarixi təşəkkülündə bütün aborigen və gəlmə türklərin rolu müəyyənləşdirilmiş, bu etnosun təşəkkülündə qıpcaqların aparıcı rol oynadığı üzə çıxarılmış, ən qədim coğrafi adların meydana gəlməsində etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu şərait müəyyənləşdirilmişdir.

Geostrateji bir bölgə olan Ahıska tarixən türk tayfalarının keçid nöqtələrindən olduğundan müəllif onların siyasi və etnik tarixini Gürcüstanın türk dünyası ilə uzunmüddətli əlaqə və münasibətləri kontekstində araşdırmış, həmin tarixi üç dövrə bölmüşdür. Birinci dövr (II-VIII əsrlər) çoxsaylı hun-bulqar və digər türk tayfalarının Gürcüstana hərbi yürüşləri ilə bağlıdır. Həmin dövrdə basil, onoqur, hun, tuba, avar, xəzər, bozal, iskit-saka, bulqar, suvar və digər etnoslar Qafqazda, o cümlədən Gürcüstanda ciddi qüvvəyə çevrilirlər.

Ahıska türklərinin tarixində ikinci dövr IX-XIII yüzillikləri əhatə edir. Bu dövrdə səlcuqlar müntəzəm olaraq Gürcüstana daxil olur, mühüm strateji və inzibati nöqtələri tuturlar. Türk tayfalarının Gürcüstan ərazisində kütləvi oturaqlaşması prosesi davam edir.

XV yüzilliyin sonlarından Ahıska türkləri Osmanlı türklərinin təsiri altına düşürlər. Bu zamandan etibarən onların tarixində üçüncü dövr başlanır.

A. Yunusov Osmanlı dövründə Ahıska türklərinin İslam dinini qəbul etmələrini, çətin şəraitdə etnik şüuru qoruyub saxlamalarını, türk dilinin bu zaman hakim dilə çevrildiyini, Ahıska bölgəsinin təkcə siyasi cəhətdən deyil, həmçinin mədəni cəhətdən də bir mərkəz kimi tanındığını maraqlı dəlillər əsasında şərh etmişdir.

1917-1920-ci illər ahıskağaların milli-siyasi hərəkətinin vüsət alması ilə səciyyələnir. Böyük mollanəsrəddinçi Örnər

Faiq Nemanzadə burada Milli Şura, eləcə də müvəqqəti hökumət yaradır. Öz xalqının milli şüurunun formalaşması üçün hər cür şərait yaradır. A. Yunusov bu tarixi şəraiti obyektiv şəkildə oxuculara təqdim etmişdir. Bundan əlavə, müəllif rus imperiyasının tərkibində Ahıska türklərinin miqrasiya məsələlərini statistikanın köməyi ilə müəyyənləşdirmiş, kütləvi miqrasiyaların sərhədlərini dəqiqləşdirmişdir.

Əsərin ikinci hissəsində Ahıska türklərinin 1991-ci ildən sonrakı ciddi problemləri diqqət mərkəzində dayanır. «Vətən» cəmiyyətləri müxtəlif ölkələrdə yaradılır. Tarixi vətənə dönmək hərəkatı başlanır. Bu zaman qarşıya siyasi xaos, iqtisadi çətinliklər çıxır. Stalin repressiyasının ağır zərbələri xalqı sıxır, çoxsaylı müraciətlər cavabsız qalır...

Müəllif sürgün illərində MDB məkanında, Orta Asiya və Qazaxıstanda, Rusiyada, Gürcüstanda, Azərbaycanda, Türkiyədə Ahıska türklərinin həyat tərzini, yaşayış səviyyələrini, yad dillərin, adət-ənənələrin təsiri altında məchul və unudulmuş bir vəziyyətə düşmələrini, Fərqanə hadisələrindən sonra yenidən ağır-acılara düşər olmalarını təsirli elmi-publisistik bir qələmin gücü ilə oxuculara çatdırmışdır.

(İsmayıl Kazımov. «Zaman» qəzeti, 10-11 oktyabr 2000, s. 10).

|| Azərbaycan dilində qarşılığı və izahları

- *Abastuban* || toponimik ad
- *avu* || ayı
- *avi* || ayı

- *avuc* || ovuc
- *adres* || ünvan
- *Azğur* || toponimik ad
- *alavli* || alovlu
- *alaca* || palaz (Alaca bir doppi baş örtüsüdür)
- *alaf* || ot
- *Aliy* || Əli
- *altuvaxli* || alduvaxlı
- *Altun* || inək adı=Nənələr səslərlər altun, narıncı...
- *Amixeri* || toponimik ad
- *Apiyet* || toponimik ad
- *Arznes* || toponimik ad
- *armax* || axtarmaq
- *Axisxa* || toponimik ad
- *aşsağı* || aşağı
- *ağarti* || ağartı
- *ağnamax* || anlamaq
- *ağsaxal* || ağsaqqal
- ay arlamax* || yoluna qoymaq
- altun* || qızıl
- anay* || ana
- anaxtar* || açar
- arimax* || axtarmaq
- arimax* || axtarmaq

- arpay* || arpa
- arxataş* || silaşdaş, arxada duran
- ataş* || od
- abdul* || dərviş, qələndər
- adamyeyici* || adamyeyən
- ayna* || güzgü

ağırmax || ağırmaq

- *baklucan* || badımcın
- *başxa* || başqa
- barınmax* || görünmək
- başxa* || başqa
- başınavarmax* || başına vurmaq
- bekləmax* || gözləmək
- binmax* || minmək
- hırəheş* || say
- huyux* || bığ
- högün* || bu gün
- bayaz* || ağ(rəng)
- baylamax* || bağlamaq
- bedva* || bəd dua
- hilezik* || bilərzük
- boydax* || subay adam
- boncux* || muncuq
- buyrux* || əmr
-
- *bico - bico* || gürcücə: tez-tez (Keşiş gəlib bico-bico bağırur /Na gündən-günlərə qaldın camıcan).
- *Badela* || toponimik ad
- *bayaz* || ağ
- *bayğun* || bayquş
- *barğuc* || panta növü
- *batman* || ölçü adı (Yüz batman yağ yetər toya).
- *bağli qara* || armud növü
- *bekləmax* || gözləmək

- *Bennar* || toponimik ad
- *biyan* || bu yan
- *bin* || min
- *binmax* || minmək
- *birluğ* || birlik

- *boğoz /Azğur boğozı* || boğaz (coğrafi termin).
- *Buzxana* || oronimik ad
- *bulmax* || tapmaq
- *buxqalter* || mühasib
- *böqün* || bu gün
- *Böyük Smada* || toponimik ad
- *bəldərəcüz* || fırtına adı
- *bən* || mən
- *bənlux* || mənlik
- c a z i b u lmax || qəti qərar vermək, qərara almaq
- catxı || şor

▪ *cılğa* || Güc verəndə cılğaya o öküzlər/ Xotaxlux edənlər, Vətəniz hanı?)

- *camı* || mədrəsə
- *camuş* || camış
- *camuş kıran* || fırtına adı
- *cahan* || dünya
- *civan* || cəhil || cavan, gənc
- *cizi gölü* || hidronim
- *cigər* || ciyər
- *cüntə* || toponimik ad
- *cəil* || gənc, cavan
- *cəməət* || camaat
- çalamax* || oğurlamaq
- çalmax* || biçmək
- çapmax* || doğramaq
- çobanadəntökmağabaşladı* (frazeoloji ifadə) || çobanın başını tovlamaq, çobanın başını qatmaq
- çorpa* || sulu xörək adı

çapa || toxa növü

çoxa || çuxa

- *çinçar* || dərman bitkisi, şorba üçün.
- *Çürüqay* || ay adı –iyul (Çərmük xoş məkəndur , yoxdur əmsali / Çürüq ayda tolar cənnət vüsali).¹
- *çançur* || gavalı
- *çarux* || çarıq
- *çuxal* || çaqqal (Meşə çaxalsız olmaz).
- *çağ* || vaxt
- *çiq* || çiy
- *çiplax* || çılpaq
- *çirəçuna* || ot növü
- *Çixe* || toponimik ad
- *çocux* || uşaq
- *çuval* || çuval
- *Çurqut* || toponimik ad
- *çuçul* || cücə
- *çəng* || müharibə (Qırx birin cəngində Vətənimiz qaxdı ayağı).
- *çərmüq* || göl

domuz || donuz

düzənnux || düzənlik

dünki || dünənki

dəlganlı || cavan

dərgəh || qapı önü, qapı; saray

duvağaçımı || üz açımı

dügün || toy

dögen || vəl

¹ Axısqa türklərinin özlərinəməxsus maraqlı ay adları vardır : zəmhəri-yanvar, qüyük - fevral, kirəz ay -iyun, çürüq ay, oraç ay - iyul, xarman ay - avqust, böqrüm ayı - sentyabr, şarap ayı - oktyabr, koç ay - noyabr, karakış - dekabr.

▪ *dirqən* || yaba
▪ *döşrülmax* || yetişmək (Güzə yaxın meyvələri döş
rülür)

▪ *daday* || dədə
▪ *dakument* || sənəd
▪ *daul* || musiqi aləti
▪ *deqirman* || dəyirman
▪ *Dersel* || toponimik ad
▪ *dib - köşə* || müxtəlif ölkələrdə (Dib-köşədə əkərdux
biz/Təlimi az, tərbiyə yox/Vətən nerdə tanıtmağa/Əlində
fərmanın varmı?).

▪ *Dibsiz göl* || hidronim
▪ *dida* || göz
▪ *diyar* || ölkə
▪ *diskinmax* || diskinmək
▪ *doppi* || özbəklərdə papaq (Doppunun tarixi uzun olsa
da, Özbəqin andırı, mirasidur o / Bin bir xil oyuna düşsə cə
doppi/ Özbəqin başında qalasıdur o).

▪ *doska* || lövhə
▪ *doxxuz* || doqquz
▪ *duvax* || duvaq
▪ *düqün* || toy
▪ *dünyay* || dünya
▪ *döşürmax* || ? (İrəli gələndə əsgər döşürür).

▪ *dərya* || dəniz
▪ *dərmən* || dərman
▪ *dərə* || dərə

eylatmax || yaxşılaşdırmaq

eylük || yaxşılıq

eylanmaz || sağalmaz

ermax || yetmək, arzusuna çatmaq

▪ *ey* || yaxşı

▪ *Entel* || toponimik ad

▪ *əbrəş şal* || qadın geyimi adı

▪ *əv* || ev (Əv yıxanın əvi olmaz)

▪ *əvləd* || övlad

▪ *əmədən* || qəfil
▪ *ətmaq* || çörək
▪ *əv yapmax* || ev tikmək

▪ *Ədiqön* || toponimik ad
▪ *ədrəf* || ətraf
▪ *ər* || kişi
▪ *ərən* || igid
▪ *əsbab* || alət(çalğı alətləri)
▪ *Əsvəndiyar* || İsfəndiyar
▪ *ətməq* || çörək
fuxara || yoxsul, kasıb

▪ *furuc* || meyvə adı (Pantasi, furuci haxlıma gəldi)
▪ *fişna* || gilənar
▪ *foşi* || kələğayı
▪ *front* || müharibə
▪ *fundux* || fındıq
güvəc || sandıq

göv || kənd

gög || göy

gəndi || öz

▪ *güz* || payız (Dərəyə gələndə güzün ayları)
▪ *güvək* || yeznə¹
▪ *gögçək* || göyçək
▪ *gənə* || yənə
▪ *Ğeybər* || Xeybər
▪ *Ğorzel* || toponimik ad
▪ *Ğortuban* || toponimik ad
▪ *Ğume* || toponimik ad

¹ Bəzi dialektlərdə (Qafan) «giyəv» formasında

▪ **h a v l i** || aynabənd (Xerolilar Osmanniya qaçarlar/cami havlisında şarab içərlər).

▪ **halay** || bar növləri

▪ **halay** || oyun adı

▪ **hanqi** || hansı (Kim qol çəkər buna, hanqi bir deli?)

▪ **hax** || haqq

▪ **haxıl** || ağıl

▪ **holux** || çayın enli, dərin yeri

▪ **həppi** || hamı

▪ **hər keş** || hər kəs

h a n g i || hansı

h a x t ə ə l ə || allah, tanrı

h a x ı l || ağıl

h a x ı l l i || ağıllı

h ə p p i s i || hamısı

h ə s r ə t l ə n m a x || həsrət çəkmək

h ə g b ə y || həybə (köhnəlmiş söz)

h ə r k e ş || hər kəs

x a r m a n || xırman

x i z m ə t || xidmət

x o r u m || dəst

x ı n z ı r || donuz;xain;qəddar adam

x ı ş m || acıq, qəzəb, hiddət

▪ **x o t a x l u x** || öküzü, kəli idarə edən

▪ **x ı l** || müxtəlif (Yazılır neçə xıl dildə)

▪ **Xarcam** || toponimik ad

▪ **xarman** || xırman (Xarmanın bəzəqi taxıldur, dəndür)

▪ **xoroz** || xoruz (Toylarda çalınur daul da, zurna/Xorozi, bəşəti, şahbazi hani?)

i l a c || əlac

i ş t ə m a x || istəmək

i b r i ğ || bardaq növü

▪ **iqna** || iynə

▪ **İcəret** || toponimik ad

▪ **illac** || əlac

▪ **inqləmax** || gözləmək (Həsərlə inqlıyan, vətənz hani?)

▪ **inəğ** || inək

▪ **ixtiyar** || ağsaqqal

▪ **ıştəmax** || istəmək

ır || nəğmə

ırğımax || sıçramaq

▪ **k a b a l a x** || kişilərin baş örtüsü.Əsasən şaldan toxunur (Çuxa, kabaləğini talından atıvı Yavrurum sənin üçün yanar ağlarım).

▪ **k ö v** || kənd

▪ **kadro** || kadr

▪ **kara kiraz** || qara gilə

▪ **Kaxuret** || toponimik ad

▪ **kendi** || özü

▪ **Kexvan** || toponimik ad

▪ **kinkilə** || ağcaqanad

▪ **Kobiliyan** || toponimik ad

▪ **koy** || qoyun

▪ **kolay** || asan

▪ **koni-komşi** || qonum-qonşu

▪ **Kortox** || toponimik ad

▪ **kuzi** || quzu

▪ **kuzi kulağı** || quzuqulağı (ot adı)

▪ **kut** || armud növü

▪ **külül** || ot növü

▪ **Küçük Smada** || toponimik ad

▪ **kömləq** || köynək

▪ **köpri** || körpü

▪ **köti** || pis

▪ **köşə** || yad ölkə mənasında (Hər keş vətəndə yaşar\Biz qaldux köşələrdə).

ke di || heyvan adı

keleplenmək || dağda kələp otu bitmək

k e s ə r || əmək aləti
k ı l ı ç l a n m a x || qılınc sahibi olmaq
k ə m l ə n m a x || xəstələnmək
k ə m ü k || sümük
k ə p ç ə n i n b a h a s i || çömçənin qiyməti
k ə s d ə n ə || şabalıd
k a y b e t m a x || aradan götürmək
k a y r o k || bülöv
k ö n m a x || razılaşmaq
k ö ş ə || çöl

q a r ı || arvad
q a t a x l a m a x || qovmaq
q a x m a x || qalxmaq
q a x m a x || qalxmaq
q a ç || neçə
q o l a y l u x || asanlıq
q a t x a || altun pullarla bəzənmiş araqçın növü

- *q a u n* || qovun
- *q o m ş i* || qonşu
- *q a v a l* || qara ney
- *q a y m a ğ* || qaymaq
- *Q u r a p u a r* || hidronim
- *Q a r a t u b a n* || toponimik ad
- *q a r t o p i* || kartof
- *Q a f* || Qafqaz
- *q a x m a x* || qalxmaq (İlk bahar olanda yaylaya qaxar).
- *q e r o y* || qəhrəman (Qeroyları vurur yola! Rəhmət deyər.

bənə Vətən)

- *Q o d e r s* || toponimik ad
- *q o c a* || qoca
- *q o c a n ə n ə y* || fırtına adı
- *Q o r q u l* || toponimik ad
- *Q o ç a l i* || xalq rəqsləri

- *Q u r n e l* || toponimik ad¹
- *q u r u t* || qurut
- *q ü q ü m* || armud növü
- *q ız-qəlin* || qız-gəlin
- *q ızılçux* || zoğal
- *q ı r a v -* || (Qıravli doppi başında/ Ay sallanıb, gələn

bəd bəxt)

- *q ı r a t* || qırmızı at
- *q ı r ım* || toyla bağlı söz. Qırx çuvalda qırım uni\şəkər,

halva nanım ola.

- *q ö s k* || kösk

- *q ə l ə m k u ş* || qaranquş (Oturax kuş idux, qələmkuş oldux).

- *q ə r i n c ə* || qarışqa (Töküldi taxta-taş qərincə kimi).

- *l ü z g ə r* || zaman, zamanı, dövrən; külək; hal-vəziyyəti; həyat, yaşayış;

- *l a z u t* || qarğıdalı²

- *l a x a n a* || kələm

- *l a q e r* || düşərgə

- *L a ş e* || toponimik ad

- *L e l v a n* || toponimik ad

- *l u x m a y* || loxma

- *m u l* || tovar || mal-davar

- *m a x a r a* || alma növü

- *m a x a s* || qayçı

- *m e y* || ney

- *M e s x e t i y a* || toponimik ad

¹ Aşıq 1927 - ji ildə Dersel kəndindən tutmuş Azğur kəndinə kimi bütün kövlərə - kəndlərə qoşma qoşmuşdur. 42 bənddən ibarət olan həmin qoşmada axısqalılara məxsus 90 - dan çox joğrafi adın. xüsusən də kənd adlarının adı çəkilmiş və onların tipik xarakteri göstərilmişdir.

² «Lazut» sözünün etimologiyası haqqında bax: Джикия С.С. К происхождению слова «Лазут». – Сообщения АН Груз. ССР. Т. 4, Тбилиси, 1944, с. 227-235.

- *mehman* || qonaq
- *mindər - ev* || məişət avadanlığı
- mindər* || döşəkcə
- misəfir luğ* || qonaqlıq
- mura d* || arzu
- möhlət* || vaxt
- mərdivan* || nərdivan
- müyuz* || buynuz
- *Moreli* || toponimik ad
- *Muqaret* || toponimik ad
- *Muxe* || toponimik ad
- *nuçlanmax* || büzüşmək ? (Muçlanıb bir dibdə yumax kimi sən/ Həzz almasın heç güldən qocalux)
- *nuğri kuşi* || quş adı (Kendini bilməyən cavan səbilər/ Muğri kuşi kimi uçmuş yatarlar).
- *məzərlux* || qəbiristanlıq
- *məndil* || ev - məişət avadanlığı
- *məni* || mani, bayatı
- *mərəz* || xəstəlik
- nalet* || nəhlət
- nasıl* || necə
- nerdə* || harda
- nerə* || hara
- nəsəhət* || nəsiət
- naxırcı* || naxırçı
-
- *nabada* || alma növü
- *nan* || çörək
- *Narıncı* || inək adı
- *nasıl* || necə
- *nec* || necə
- *neynar* || nə edər
- *nerdə* || harda
- *nerə* || hara
- *niqo* || mal üçün ot, gürcücə
- *nişangah* || nişan qoyulan yer

- *nənni* || beşik
- *nənə* || armud növü
- oda* || otaq
- ottuz* || otuz
- oxçur* || belbağı
- oxçur* || kəmər əvəzinə bağlanan qaytan

- *oda* || otaq
- *Orçoşan* || toponimik ad
- *ottuz* || otuz (Ottuz tütün çıxdı, pulatəlilər)
- öt məx* || banlamaq
- ög* || ev
- ötün* || nağıl söyləmək

- *örtünmax* || bürünmək
- *para xa* || İralda p a r a x a, getmə uzax iraq ol; Həsərlə ömrünü sən başa vurma/ P a r a x a qoynunda qocalmaya gəl.¹
- *peş* || arxa (Peşinə yollanur, cəil - qocalar)
- *pilək i* || təndir (Piləkiddən çıxar, bişən çadilər)
- *puar* || bulaq
- *pulaka* || falaka
- *palud* || palıd
- *pampara cemi* || ot adı , duzla yeyilir (Əzəl başdan başlar pampara cemi)
- *panta* || fanta
- *Papolu* || toponimik ad
- *para* || pul
- *paşa* || alma növü
- *peder* || ata
- *peynil* || pendir
- *Persa* || toponimik ad
- *Persat* || toponimik ad

¹ Qeyd: Axisqahlar yağmur yağsa jan paraxa, yağmasa yan paraxa - demişlər (red.).

- *pirinc* || düyü
- *Posxov* || toponimik ad
- *Pulate* || toponimik ad
- *pantaboğuzi* || fanta boğazı
- *para* || pul
- *perişan* || qəmli, dərdli; dağınıq
- *posru x* – porsuq
- *puvar* || bulaq
- *pənçələmax* || didişdirmək
- *paxaça* || çörək növü
- *pirinc* || çəltik
- *rüvə* || yuxuda görülən şey, vəqio; yuxugörmə
- *sarmax* || səpmək (Var-dövlətin yollara s a r,

Kobilyan)

- *sok o* || göbələk
- *Sabzara* || toponimik ad
- *savaş* || dava
- *savux* || soyuq (Çişkinli, dumanlı, savuxlı Vətən).
- *Saqunet* || toponimik ad
- *sadix* || sadıq
- *Sanqur* || toponimik ad
- *Sarbastuban* || toponimik ad
- *sari* || armud növü
- *saruşmax* || ? (Sarışurlar bağda bari yiyarlar).
- *sahab* || sahib
- *sahabsızlux* || sahibsiz
- *sağduci* || sağdıç
- *sin* || sini (Səfili der, sində gördüm)
- *sinor* || sərhəd
- *sinək* || milçək
- *sora* || sonra
- *soramax* || soruşmaq
- *stikan* || stəkan
- *suval* || sual
- *sufra* || süfrə
- *suç* || günahkar

- *südkər* || yemək adı
- *süzmə* || süzmə
- *sürü* || sürü
- *sürməx* || sürgün etmək
- *söbə* || alma növü
- *söqüt* || söyüd
- *söqüş* || söyüş
- *sərvər* || başçı
- *Səfil* || ləqəb
- *Şırat* || surət (Şıratına həsrətlənən, Vətəniz hani?)
- *şalon* || eşalon (Düzüldü şalonlar cəhənnəm yolu)
- *şaşurmax* || çasmaq (Avara qalanda haxın şaşurur)
- *şahi* || bitki adı
- *şenniğ* || şennik || şinnik
- *şindi* || indi
- *Şoqay* || toponimik ad
- *Şolaver* || toponimik ad
- *Şorta* || toponimik ad
- *şəkər* || alma növü (Peşinə düzülür, tuti, kirazi, Şəkərə, nabada, şəkər alması).
- *şəkərə* || alma növü
- *şəfrən* || bitki adı (Toprağa nə əksən, inkarmi edər? laxana, həkəlan, qartopi, qaun/ Kara kiraz, fişna, şahı, şəfrəni/ Taxılı, arpası var Kobilyanı).
- *sali* || gün adı
- *saxal* || saqqal
- *sahab* || sahib
- *silla* || şillə
- *sov* || söz
- *suatı* || əfsanəvi, mifoloji at
- *sufra* || süfrə
- *sögüd* || söyüd
- *səkirdürtmax* || səyirtmək
- *sahəğaçax* || səhərə kimi
- *sarmax* || süzülmək (tutmac sarmaldı)
- *su pərisi* || mifoloji ad

süt || mərciyə oxşar ot, müalicəvi
sıxınmax || çəkilmək
söbə || soba
səkü || taxt
səfil || sərsəri, sərkərdən
şimdi || indi
şuşurmax || çəşmaq
şoşi || tut yeyən quşlara deyirlər.

tavar – mal || heyvan
taracug || ??
tas || qa b ç a x
taxt || şahlıq səltənəti
tağ || dağ
tiğ || ülgüc
tolum || silah
Turtağı || dağ adı
tutmac || xörək adı
türkü || mahnı
tütün || tüstü
təbib || həkim
tənə || sırğa
tav || dağ
tavşal || başörtüyü
tay || dayça
tanq || sabah vaxtı
tatix || dadlı
torun || nəvə
tüp || kök
tütmax || çıxmaq (tüstünün bacadan çıxması)
tüglünmax || durmaq (su boğaza qədər durdu)
ulaşmax || çatmaq
ulaşmax || çatmaq
uruğ || nəsil

▪ *tela* || dərman bitkisi

▪ *tovar* || mal-qara
▪ *tüccər* || tacir
▪ *tütün'* || tüstü (Qaynar suyun, tütün bürür)
▪ *tırpan* || dəryaz, kərənti (Səslənəndə tırpanlar qol gücünə/ Tırpanını kıran, Vətəniz hani?)
▪ *təkir* || təkə?? (Babalardan bir misal var/ Dönmiş təkir bir də dönər).
▪ *tayax* || dayaq
▪ *talik* || nəlbəki
▪ *tana* || dana
▪ *tarag* || daraq
▪ *taş* || daş
▪ *tağ* || dağ
▪ *tela otı* || ot adı
▪ *teleqram* || teleqrama
▪ *toprax* || torpaq
▪ *torat* || boz at
▪ *torun* || nəvə
▪ *toğri* || doğru
▪ *Tse* || toponimik ad
▪ *Tsıxısuban* || toponimik ad
▪ *tuar* || divar
▪ *tuymax* || duymaq
▪ *tuyği* || duyğu
▪ *tulum* || tuluq növü
▪ *Tutacubar* || toponimik ad
▪ *türlü* || müxtəlif
▪ *təzək* || təzək
▪ *təpənmax* || təpənmək (Yol açılır, təpən, anam təpəyə)

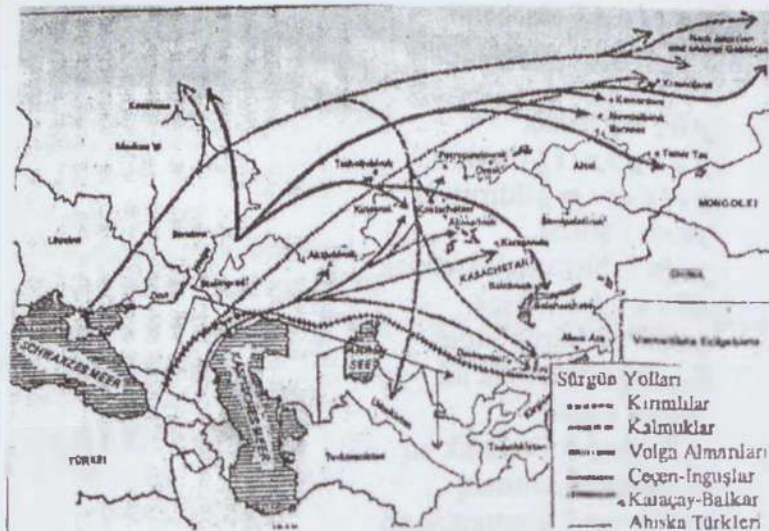
▪ *təpə* || təpə
▪ *urba* || toyda geyilən paltar
▪ *Ude* || toponimik ad

† Tütün və tüstü sözləri aşığın şerhlərinin dilində «ailə», «ev» (40 tütün -40 ailə, 40 ev) mənasında da işlənmişdir.

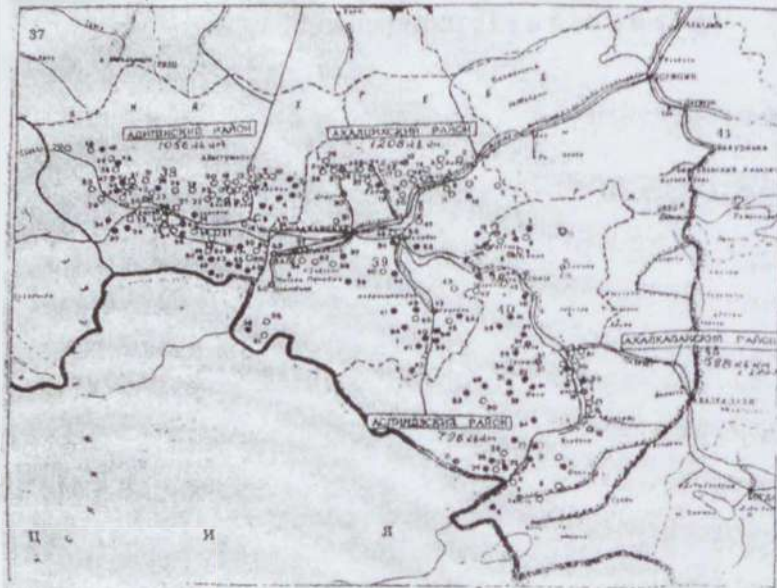

Карта Месхетини-Джавакетини

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, "Maarif", 1972, s.476.
2. Abdullayev Kamal. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, "Maarif", 1998, s.308.
3. «Açıq söz» qəzeti (Azərb. dilində), 18 yanvar 1917-ci il.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, s.305.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1964, s.479.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, Elm, 1980, s.576.
7. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1955, s.255.
8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c., Bakı, 1976.
9. Babaxanov N. Mesxet türkləri kimdir?, "Kommunist" qəzeti, 2 mart 1990-cı il.
10. Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. Bakı, "Gənclik", 1998, s.407.
11. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1978, s. 176.
12. Behbudov S.M. Zəngilan rayonu şivələrində isim düzəldən şəkilçilər - Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1967, s.172-178.

13. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, s.200.
14. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.222.
15. Kitabı Dədə Qorqud. Azərənşr, Bədii ədəbiyyat şöbəsi., Bakı-1939, 179 s.
16. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, API-nin nəşri, 1959, s.157.
17. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, Elm, 1995, s.244.
18. Eyvazova R. «Sak» mənşəli adlar haqqında. **Filologiya məsələləri. I.** Nəzəriyyə və metodika. Bakı, 1994, s.58-60.
19. **"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti**, 27 oktyabr 1989-cu il.
20. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, «Gənclik», 1984, s.124.
21. Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1997, s. 312.
22. Əlibəyzadə Elməddin. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr), Bakı, "Gənclik", 1998, s.524.
23. Əlibəyzadə E. Mesxeti türkləri. **"Elm" qəzeti**, 29 iyul 1989-cu il.
24. Ənsarov Əlipasa. Ahıska türkləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996. s.56.
25. Əsgərov Hüseyn. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. **Nam. dissertasiyasının avtoreferatı**, Bakı, 1995, s.35.
26. Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s.354.
27. Hacılı Asif. Qəribəm bu vətəndə (Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti), Bakı, "Gənclik", 1992, s.216.
28. Hacıyev Asif. "Gəl, dönəlim o yerlərə arkadaş!... **"Ulduz" jurnalı**, 1989, № 7, s.69-72.
29. Hacıyev T.İ. Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, «Maarif», 1983, s.187.
30. Hacıyev Tofiq, Əzizov Elbrus. **Buntürklər kimdir? "Ulduz" jurnalı**, 1989, № 2, s.89.
31. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Maarif», 1978, s.319.
32. Xasıyev Zirəddin. Tovuzun toponimik dünyası. Bakı, «Sabah», 1997, s.112.
33. Xeyriyyə Süleymanoğlu Yenisoy. Tarix boyunca Slavyan - Türk dil əlaqələri. **Nam. diss., avtoreferatı**, Bakı, 1996, s.31.
34. Xəlilov Buludxan. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998, s.222.
35. Xəlilov Ə.Ə. Bağlayıcı. - **Müasir Azərbaycan dili**. Bakı, Elm, 1980, s.439-446.
36. Kazımov İsmayıl. Axısqa türklərinin dili. Bakı, Elm, 1999, s.278.
37. Kazımov İsmayıl. Axısqa toponimləri. Bakı, «Nurlan», 2001, 48 s.
38. Kazımov Q.Ş. Yazıçı və dil. Bakı, API-nin nəşri, 1975, s.228.
39. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, "Yazıçı", 1988, s.265.
40. Qasımlı Məhərrəm. Bizim ellər yerindəmi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.74.
41. Qəhrəmansoy Mahar. Gürcü-Azərbaycan dil paralelləri. Bakı, «Təbib» nəşriyyatı, 1992, s.164.
42. Quliyev H.K. Qoşma və köməkçi adlar. - **Müasir**

- Azərbaycan dili.** Bakı, Elm, 1980, s.407-416.
43. Qumilyov Lev. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993, s.536.
  44. Qurbanov Şamil. Məhsəti türkləri. (I məqalə). **"Vətən eşqi" qəzeti**. 10 aprel 1992-ci il.
  45. Qurbanov Şamil. Məhsəti türkləri. (II məqalə). **"Vətən eşqi" qəzeti**. Aprel, may 1992-ci il.
  46. Qurbanov Şamil. Məhsəti türkləri (tarixi-xronoloji öçerk). **«Vətən eşqi» qəzeti**, 3 mart 1992-ci il.
  47. Lomsadze Ş. «Bizim tarixin ən ağırlı səhifələri». **«Kommunist» qəzeti**, 27 iyun 1989-cu il.
  48. «Mesxet türklərinin dili tədqiq edilir», **«Həyat» qəzeti**, 23 aprel 1991-ci il. (Azərinformun məlumatı).
  49. «Mesxet türklərinin dili tədqiq edilir», **«Vətən eşqi» qəzeti**, 3 iyul 1992-ci il.
  50. Məmmədli Nadir. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997, s.314.
  51. Məmmədov Teymur. "Tarix təkəri"nin izi ilə. **"Azərbaycan" jurnalı**, 1988, N 1, s.153-154.
  52. Məmmədov Yunis. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API-nin nəşri, 1979, s.113.
  53. Məmmədov Yunis. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API-nin nəşri, 1981, s.110.
  54. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1996, s.42.
  55. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, «Azərtədrisnəşr», 1962, s.372.
  56. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslik, işlənmiş və əlavələr edilmiş 2-ci nəşri. Bakı,

- Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1990, s. 376.
57. Musayev Mehman. Oğuz qrupu türk dillərində mübtədə budaq cümləsi. - **Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası**, 1985, № 2, s.76-80.
  58. Musayev M. M. Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə. **Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı**, Bakı, 1994, s.64.
  59. Nəmanzadə Ömər Faiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1983, s.150.
  60. Nəmanzadə Ömər Faiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1992, s.241.
  61. Paşayev A. Türk mənşəli erməni antroponimləri haqqında. **ΛOP**, VII, Bakı, 1999, s.8-11.
  62. Rəcəbov Əbülfəz, Məmmədov Yunis. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, «Yazıçı», 1993, s.400.
  63. Rəhimov Mirzə. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, Azərb. EA nəşri, 1965, s.266.
  64. Rusca-Azərbaycanca lüğət, III cild, R-Ə, Bakı, Elm, 1978, s.555.
  65. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, s.320.
  66. Seyidov M. Azərbaycanlıların milli soykökü. Bakı, Elm, 1985, s.289.
  67. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1968, s.306.
  68. Şükürlü Əlisa. Qədim türk abidələrinin dili. Bakı, "Maarif", 1993, s.336.
  69. Təqvim: Ahıska türklərinin sürgün yılı. 55. (1944-1999).
  70. Tütünnikov Vadim. Mesxetiya türkləri kimlərdir? **«Dialog» jurnalı**, №1, 1989, s.14-15.

71. "Vətən eşqi" qəzeti, (Axısqa türklərinin dilində), 1991, 1992.
72. Vorosil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı, "Öyrətmən" nəşriyyatı, 1993, s.104.
73. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, Elm, 1984, s.152.
74. Zeynalov Fərhad. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif". 1981, s.347.
75. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi. Adlar. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1974, s.142.
76. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi, Fellər. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, s.132.

Rus dilində

77. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971, 121 с.
78. Акбаев Ш.Х. Сравнительно-исторический метод в тюркологии и генезисе балкарского поканья. – "СТ", 1971, № 2, с. 98-104.
79. Алиев Ф. Очерки по лексике турок Казахстана. Алма-Ата, 1978, 98 с.
80. Алиев Х. Тюркские по происхождению этнооронимы юго-восточных районов Грузии. Баку, АКД, 1992, 29 с.
81. Алияров С.С. Об этногенезе Азербайджанского народа. - К проблеме этногенеза Азербайджанского народа. Баку, "Элм", 1984, с. 3-44.
82. Аристова Т.Ф. Из истории возникновения современных курдских селений в Закавказье. – "Советская энциклопедия", Москва, 1962, №2, с. 20-23.

83. Асамугдинова М. Названия одежды и её частей в узбекском языке. Ташкент, АКД, 1969, 20 с.
84. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989, 192 с.
85. Векилов А.П. Турецкая диалектология. Часть 1, Изд-во Ленинградского Университета, 1973, 113 с.
86. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., Изд-во «Восточная литература». 1960, 242 с.
87. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., «Высшая школа», 1969, 383 с.
88. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика и структура тюркских языков. М., 1975, 274 с.
89. Баскаков А.П. Типы односоставных предложений в современном литературном турецком языке. - **Односоставные предложения в восточных языках.** М., Изд-во "Наука", 1976, с. 6-24.
90. Баскаков А.Н. Предложения в современном турецком языке, М., Изд-во "Наука", 1984, 200 с.
91. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве", Москва, "Наука", 1985, 207 с.
92. Бартольд В.В. Сочинения. Том 2, часть 1, Москва, "Наука", 1963, 266 с.
93. Бугай Н.Ф., Гонов А.М. Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы), Москва, «Инсан», 1998, 368 с.
94. Будагов Б.А., Гейбуллаев Г.А. Толковый словарь азербайджанских населенных пунктов Армении. Баку, 1998, 312с.
95. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-

- татарских наречий. г. I, СПб., 1869, 1150 с.
96. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарски наречий г. I, В 2-х томах, 1960, 819 с.
  97. Векилов А.П. Турецкая диалектология. Часть I, Изд-во Ленинградского Университета, 1973, 113 с.
  98. Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. М., Изд-во "Восточной литературы", 1960, 27 с.
  99. Гагаузского-русско-молдавский словарь. М., Изд-во "Советская энциклопедия", 1973, 664 с.
  100. Гаджиев Т.И. Джебрайльский говор азербайджанского языка. Баку, АҚД, 1962, 17 с.
  101. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа (V-X вв.). Л., Изд-во ЛГУ, 1979, 216 с.
  102. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (Историко-этнографические исследования). Баку, "Элм", 1986, 192 с.
  103. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, "Элм", 1991, 549 с.
  104. Горгиджанидзе П. История Грузии. Перевод Р.К.Кикнадзе и В.С.Путуридзе. Тбилиси, 1990, 363 с.
  105. Гузев В.Г. Староосманский язык. М., Наука, 1979, 95 с.
  106. Гукасян В.Л. Об Азербайджанско-грузинских языковых контактах. "СТ", 1980, N 4, с. 20-33.
  107. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., «Наука», 1967, 500 с.
  108. Джавахшвили И.А. Экономическая история Грузии. т. I, Тбилиси, 1930, 250 с.
  109. Джалилов Сабирджан. Особенности склонения имен существительных в месхетском диалекте турецкого языка. – Изв. АН Груз ССР, сер. Инст. яз. и лит-ры, 1982, № 1 с.122-128.
  110. Джангидзе В.Т. Дманский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку, Изд-во Академии Наук Аз. ССР, 1965, 154 с.
  111. Джангидзе В.Т. Различные рефлексы сагырнуна в турецком и азербайджанском языках. ТГГУ, № 116, V серия, Востоковедения, Тбилиси, 1965, с. 265.
  112. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку, «Элм», 1985, 124 с.
  113. Джикия С.С. К названию месяцев в месхетском диалекте турецкого языка. – «Вопросы тюркологии», Баку, 1971, с. 116-122.
  114. Джикия С.С. К образованию повелительного наклонения в турецких диалектах Восточной Анатолии. Сообщения АН ГССР, т. V, № 2, Тбилиси, 1944, с. 831-839. (на груз. языке, резюме на русском языке).
  115. Джикия С.С. К происхождению слова "Lazut". – Сообщения АН Груз. ССР. т. 4, Тбилиси, 1944, с. 227-235.
  116. Джикия С.С. Об одном морфологическом явлении в ахалцихском наречии анатолийского языка. ТГУ, т. VI, Тбилиси, 1937, с. 115-122.
  117. Джикия С. Турецкая хрестоматия. Выпуск I, Тбилиси, Издательство "Ганатлеба", 1965, 176 с.
  118. Джуаншериани Джуаншер. Жизнь Вахтанга Горгасала. Перевод Цулая Г.В. – Тбилиси, 1986, прим. 39.
  119. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., «Наука», 1948, 276 с.
  120. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., Изд-во "Восточной литературы", 1962, 607 с.

121. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, 672 с.
122. Еремеев Д.Е. Этногенез турок. М., 1971, 107 с.
123. Иззатов М. Лишенные родины. «**Вятян ешги**» гязети, 2 август 1992-ъи ил.
124. История Туркменской ССР. т. I, кн. I, Ашхабад, 1957, 270 с.
125. Источники Грузинских летописей. Три хроники. Перевод Такайшвили Е.С. – «**Сборник материалов для описания летописей и племен Кавказа**». – вып. XXVIII, Тифлиси, 1900, с. 1-5.
126. Калякина Т.Г. Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. М., 1955, 186 с.
127. Караимско-русско-польский словарь. М., «Рус. яз.», 1974, 688 с.
128. Каракалпакско-русский словарь. М., ГИС, 1958, 892 с.
129. Картлис Цховреба. т. 1. Тбилиси, 1955. (на груз. языке), 85 с.
130. Карцев Ю.С. Заметки о курдах. – Тифлис, 1896, 73 с.
131. Климов Г.Я. Этимологический словарь картвельских языков. М., Изд-во Академии наук СССР, 1964, 304 с.
132. Кобзев В.П. Непольные предложения присоединительного типа в современном русском литературном языке. Ленинград, АКД, 1966, 19 с.
133. Кобычев В.П. Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: финно-угры на Кавказе. – «**Кавказский этнографический сборник**», М., 1989, вып. IX, с. 10-18.
134. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., Изд-во Академии наук СССР, 1956, 569 с.
135. Кудимова В.Н. Структурно-семантическая соотносительность польных и непольных предложения в современном русском языке. Киев, АКД, 1980, 21 с.
136. Летопись Картли. Перевод Цулая Г.В. – Тбилиси, 1982, 126 с.
137. Марр Н.Я., Марр Ю.Н. Заметки о турецком языке окрестностей Абастумани. М.-Л., Изд-во. Академии Наук СССР, 1937, с. 27-31.
138. Марр Н.Я. Грамматика чомского (лазского) языка, Тифлис, 1910, 240 с.
139. Мамедов Х. Населенные пункты в «Дафтари-муфассали-аяляги-Тифлис». – «**Азърбайџан филолоэийасы мясяляляри**», Баку, 1984, выпуск 2, с. 156-163.
140. Мамбетов Г.Х. Материальная культура сельского населения Кабардино-Балкарии (вторая половина XIX-60-е годы XX века), Нальчик, 1971, 259 с.
141. Марр Н.Я. Толкование Песни Песней. СПб. 1901, с. 1-12.
142. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., Л., Изд-во Академии наук СССР, 1951, 108 с.
143. Махмутова Л.П. Опыт исследования тюркских диалектов: Мишарский диалект татарского языка. Москва, «Наука» 1978, 272 с.
144. Меликшвили Г.А. К истории древней Грузии. – Тбилиси, Изд-во Акад. Наук Груз. ССР, 1959, 507 с.
145. Менгалива Г. Сакарский диалект туркменского языка.

- Ашхабад, АҚД, 1964, 21 с.
146. Мерперт Н.Я. Авары в Восточной Европе. - **Очерки истории СССР**. М., Изд-во Академии наук СССР, 1958, с. 569-586.
  147. Моисей Хоренский. История Армении. Пер. Н.О.Эмина. М., 1993, 342 с.
  148. Мровели Леонти. Жизнь картлийских царей. Пер. Г.В.Цулая. М., 1979, 132 с.
  149. Мусаев К.М. Лексике тюркских языков в сравнительном освещении, М., "Наука", 1975, 358 с.
  150. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., Л., Изд-во Академии Наук СССР 1959, 111 с.
  151. Народы Кавказа. "**Этнографические очерки**". т. II. М., 1962, 263 с.
  152. Никонов В.А. Введение в топонимику. М., "Наука", 1965, 179 с.
  153. Никонов В.А. Личные имена современных уйгуров. - **Тюркская ономастика**. Казахской ССР, Алма-Ата, Изд-во "Наука", 1984, с. 192-203.
  154. Осипов А.Г. Основные направления изменений в самосознании и культуры ахалцихских (месхетинских) турок (20-е гг. XIX, 90-е гг. XX в.). Москва, АҚД, 1993, 23 с.
  155. Отаров И.М. К этимологии некоторых названия пищи в Карачаево-Балкарском языке.- **Проблемы этимологии тюркских языков**. - Алма-Ата, "Білым", 1990, с. 127-133.
  156. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-

- балкарского языка. Книжное издательство «Эльбрус», Пальчик, 1978, 108 с.
157. Пагиров Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского Военно-Географического Отдела. Тифлис, 1913, 64 с.
  158. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. т. III, М., 1959, с. 2509-3858.
  159. Персидско-русский словарь. т. I-II, М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1970, т. 1 – 805 с., т. 2 – 929 с.
  160. Пигулевская Н.В. Культура сирийцев в средние века. Наука, 1979, 248 с.
  161. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., «Наука», 1978, 298 с.
  162. Потопов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Ленинград, 1969, 282 с.
  163. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. т. I-II, М., ГИС, 1959, т. 1 – 718 с., т. 2 – 1284 с.
  164. Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, "Білым", 1990, 395 с.
  165. Раджабов А. Язык Орхоно-енисейских памятников. Баку, АҚД, 1966, 22 с.
  166. Радиов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, М., Изд-во «Вост. лит.», 1963, 968 с.
  167. Радиов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. III, ч. 2, 1963, 1261 с.
  168. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1956, 208 с.
  169. Самойлович А.Н. Названию дней недели у турецких

народов. "Яветический сборник", т. II, № 2, 1923, с. 100-104.

170. Сарваров Ю. Подлости и лижемерие – удел изменников. «Вятян ешги» гязети, 3 март 1992-ъи ил.
171. Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика, Морфология. М., 1969, 347 с.
172. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н.Ушакова. т. IV, М., 1940, - 924 с.
173. Турецко-русский словарь. М., 1977, 604 с.
174. Турки-месхетинцы: долгий путь к реабилитации. Сборник документов. Составитель Бугай Н.Ф. Москва, 1994, 160 с.
175. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. 2-е изд. М., «Прогресс», 1986, 672 с.
176. Хабичев М. Карачасво-балкарское именное словообразование (опыт сравнительно - исторического изучения), Черкесск, 1971, 189 с.
177. Хасанов Б. Языки народов Казахстана и их взаимодействие. Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1976, 216 с.
178. Царевич Вахушти. География Грузии. Перевод Джанашвили М.Г. – Тифлис, 1904, 107 с.
179. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография Феофана», «Бревиарий» Никифора. Текст и перевод. М., 1980, 212 с.
180. Шенгелия Н. Сельджуки и Грузия в XI веке. Тбилиси, «Мецниереба», 1968, 437 с. (текст на груз. яз.).
181. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., "Наука", 1986, 152 с.

182. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976, 301 с.
183. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Баку, "Элм", 1983, 197 с.
184. Ширалиев М.Ш. О творительном падеже. «СТ», 1980 № 6, с. 20-22.
185. Шор Р.И. К вопросу о яветическо-турецком языковом смешении. ДАН-В, 1930, с. 43-44.
186. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М., Л., Издательство Академии Наук СССР, 1962, 266 с.
187. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя), Л., "Наука", Ленинградское отделение, 1977, 191 с.
188. Юнусов Ариф. Ахыскинские (Месхетинские) турки: Дважды депортированный народ. – «Центральная Азия и Кавказ», № 1-2, 1999, с. 161-172.
189. Юнусов Ариф. Месхетинские турки: Дважды депортированный народ. Баку – 2000, 164 с.

İngilis dilində

190. Brosset M. Historie de la Georgie. II, Partie, 1851, 203 r.
191. David Marshal Lang. Armenia Cradle of civilization. London, 1970, 103p.
192. Meskhetian Turks. Solution and Human Security. The Forçed Migration Projects of the Open Society Institute, 1998, 88 p.
193. Yunusof Arif. Meskhetian Turks: twice deported people. Baku, 2000, 92r.
194. Peter B. Qolden. Khazar Studies (An Historico-

Phmological Inquiru into the origin of the Khazars)
Volumel, Budapest, 1980, 188 r.

Türk dilində

195. Avşar Z., Solak F., Yorulmaz F. Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Sümhuriyyətləri. Ankara, 1994, 226 s.
196. Avsar B.Z., Tuncalp Z.S. Ahıska Türkleri. Ankara, 1994, 80 s.
197. Azərbaycan Türk Kültür Derqisi. 268. Ankara, 1989, s. 13-17.
198. Ahıska türkleri. Nazırlayan: Kiyas Aslan. Ankara, 1995, 87 s.
199. Ahmet B. Erçilasun. Kars ili ağızları – Ses Bilgisi. Ankara, 1983, 221 s.
200. Ahmet B. Erçilasun. Meshet türkleri hakkında. – **Türk kültürü**. Sayı 315, XXVII, Temmuz, 1989, s. 389-390.
201. Deny J. Türk dili qrammatikası. Ankara, 1960, 603 s.
202. Divanü Lügat-it-türk. “Terçümesi”. Çilt I, Türk Tanh Kurumu Basımevi, Ankara. 1985, 366 s.
203. Divanü Lügat-it-türk. “Terçümesi”. Çilt III, Geviren Besim Atalay, Baskı: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 452 s.
204. Dogru A.M. Yukari Kur Boylarının Yeradları üzerinde Bir Araştırma. – **“Türk dünyası Araştırmaları”**, İstanbul, 1985, s. 137-142.
205. Zeyrek V. Dünden bugüne: Ahıska Türklüğü. Frankfurt, 1995, 36 s.
206. Zeki A., Togan V. Türkiye-Türkistan tarihi. 1942-1947. İstanbul, 178 s.

207. Kırzioğlu M. Fahrettin. Kars tarihi, Ankara, 1960, 205 s.
208. Kırzioğlu Fahrettin. Gürcüstan’da Eski-Türk inanç ve Geleneklerin izleri. **I Uluslararası Türk Folklor Kongresi Vildirileri**. İstanbul, 23-30, VI.1975, s. 141-166.
209. Kırzioğlu F.M. Yuxari-Kur ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara, 1992, 58 s.
210. Madanov H., Musin C. Ulı Dala Tarihi. Almatı, 1994, 157 s.
211. Miziev İ. Merkezi Qafqaz’ın Etnik Tarihinin köklerine doğru (terç.: S.Eliyarlı, M.Abdulla). İstanbul, 1993, 93 s.
212. Mustafa Kalkan. Ahısqa Türklerinin menşei ve tarihi gelişim seyirleri. – **Biliq**. Sayı 7, 1998, s. 160-170.
213. Çaferoğlu A. Anadolu ağızlarındaki metathese gelişmesi. **Türk dili araştırmaları yıllığı**. Bülleten. Ankara, 1955, s. 1-7.

Türkmən dilində

214. Anannurov A. Türkmen nakıllarında ve atalar sözünde xabarin düşüp qalışı. **İzv. AN TSSR. Ser. obh. nauk**, 1954, № 4, s. 87-91.
215. Türkmən dilinin sözlüqi. Aşqabat, 1962, 393 s.
216. *Qasımlı Məhərrəm. Türklüyümüz yenilməz. «Yurddaş» qəzeti, 13 mart 1991-ci il.*
217. *Kazımov İsmayıl. Quliyev Həsən. Bun türkləri: tarix, dil və folklor. «Elm» qəzeti, 01.09.1990-cı il.*
218. *Kazımov İ. Mesxeti türklərinin dili: regional təsirlər.- Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı, Elm, 1991, s. 98-100*
219. *Kazımov İ. Məmmədov N. Mesxet yaddaşı. «Dədə Qorqud» qəzeti, 1991, № 1, s. 7.*

220. Kazımov İ. *Mesxet türklərinin dili: regional təsirlər, kənar çıxmalar. «İki sahil» qəzeti, 30.07. 1991-ci il.*
221. Kazımov İ. *Tarixi-etnik mədəniyyətin qaynaqları. «İki sahil» qəzeti. 4.11.1991-ci il.*
222. Kazımov İ. *Mesxet türklərinin folkloru. «İki sahil» qəzeti. 16.04.1992-ci il.*
223. Kazımov İ. *Didərgin xalqın könül yuvası. «Xalq qəzeti», 8.9.1992-ci il.*
224. Kazımov İ. *Mesxet türklərinin iman yeri- Aşıq Məmməd Səfili. «Mədəniyyət» qəzeti, 6.02.1992-ci il.*
225. Piriyeva S.A. *Azərbaycanda yaşayan Ahıska türklərinin sosial-mədəni həyatı. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2006, 27 s.*
226. Musayev M.M. *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. BSU, Bakı, «Kitab aləmi», 2011, 404 s.*
227. Kazımov İsmayıl. *Müasir türklərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı, «Elm və təhsil», 2001, 196 s.*
228. Kazımov İsmayıl. *Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikasi. II cild, Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2000, 400 s.*
229. Kazımov İsmayıl. *Nizami Cəfərov və Azərbaycan türkcülük düşüncəsi. «AzAtaM», Bakı, 2010, 46 s.*
230. Kazımov İsmayıl, Xəlilov Xəlil. *A.Rəhimovun bədii nəsrinin dil və üslub özəlliyi. Bakı, «İ.L.» Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMS, 2010, 202 s.*

Müəllif tanınmış iş adamı Oqtay Süleymanova bu kitabın çapına verdiyi dəstəyə görə dərin təşəkkürünü bildirir.

**THE AHISIAN TURKS:
LANGUAGE, HISTORY AND FOLKLORE**

**АХЫСИНСКИЙ ТУРКИ:
ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ФОЛЫКЛОР**

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri Zahid Məmmədov
Texniki redaktor Rövşanə Nizamiqızı

Yığılmağa verilmiş 05.03.2012.

Çapa imzalanmış 14.03.2012.

Şorti çap vərəqi 30,7. Sifariş № 38.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.